

DE
**CHRISTELIJK-
HISTORISCHE
UNIE**

1908

1980

HANS VAN SPANNING

2

BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN

0639 2183

1980

DE CHRISTELIJKE-HISTORISCHE UNIE (1908-1980)

Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis

Tweede helft

1945 - 1980

Proefschrift door Hans van Spanning

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Inhoud: Tweede helft

<u>Derde deel</u>	Ontwikkeling van de uitgangspunten van 1945 tot 1970	blz.
VII	<u>HERONRIENTATIE OP THEOLOGISCH, KERKELIJK EN PROGRAMMATISCH TERREIN</u>	1
1.	De kerkelijke achtergrond van de CHU als protestants- christelijke partij	2
2.	Het herziene beginselprogram van 1951	29
2.1.	De houding tegenover de antithese	29
2.1.1.	Partijpolitieke discussie na de bevrijding	30
2.1.2.	contacten met de Protestantse Unie en de Christelijke Volkspartij	45
2.2.	Overige artikelen	50
3.	De betekenis van twee politieke leiders van de CHU	60
3.1.	Dr. H.W. Tilanus	60
3.2.	Mr. H.K.J. Beernink	71

	blz.
<u>VIII DE ONTWIKKELING VAN DE DUALISTISCHE OPVATTING OVER DE RELATIE TUSSEN REGERING EN PARLEMENT</u>	81
1. De CHU tussen radicaal en getemperd dualisme	83
De periode 1945-1967	
1.1. Incidentele toepassing van de regicentrische leer	83
1.2. Het kiesrecht	86
1.3. De houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet	91
1.3.1. Inleiding	91
1.3.2. De relatie tussen ministers en hun politieke geestverwanten in de Staten- Generaal tijdens het fractievoorzitter- schap van dr. H.W. Tilanus (1945-1963)	109
1.3.3. Ontwikkelingen tijdens het fractie- voorzitterschap van mr. H.K.J. Beernink (1963-1967)	122
2. De CHU tijdens de herziening van de grondwet en de kieswet	134
De periode 1967-1977	
2.1. De monarchaal-parlementaire structuur van de grondwet	134
2.2. Het kiesrecht	136
2.2.1. De kiesgerechtigde leeftijd	136
2.2.2. De opkomstplicht	140
2.2.3. De kiesdrempel	144
2.2.4. Districtenstelsel en gekozen formateur	146
2.2.5. Samenvatting	152

	blz.
2.3. De houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet	159
2.3.1. Inleiding	159
2.3.2. De relatie tussen ministers en hun politieke geestverwanten in de Staten-Generaal	166
2.3.3. Samenvatting	169

		blz.
IX	<u>DE VISIE OP DE ANTITHESE</u>	173
	1. De houding tegenover de verzuiling	173
	1.1. Inleiding	173
	1.2. Het onderwijs	180
	1.3. Het omroepbestel	184
	2. De samenwerking met andere partijen	191
	3. De relatie tot de ARP tot 1967	241
X	<u>HET PROTESTANTS KARAKTER DER NATIE</u>	269
	1. De relatie tot de KVP tot 1967	269
	2. De relatie tot het Humanistisch Verbond	279
XI	<u>GEEN MAJORITEIT MAAR AUTORITEIT</u>	289
	1. De ontwikkeling van de organisatie van de CHU na 1945	289

Vijfde deel

Ideologische en politieke heroriëntatie in de
jaren zeventig

	blz.
XII <u>HET BEGINSELPROGRAM VAN 1970</u>	320
1. De afwijzing van de neutrale overheid	320
2. Het protestants karakter van de Nederlandse natie	327
3. De constitutionele monarchie in Nederland	330
4. De dualistische opvatting over de relatie tussen regering en parlement	333
5. De houding tegenover de antithese	339
6. Autoriteit van het beginseel boven majoriteit door middel van partijmacht	344
XIII <u>DE CHU TIJDENS DE VORMING VAN HET CDA</u>	352
1. Het christen-democratisch overleg vóór 1967	352
2. De periode 1967 tot juni 1973	358
3. De periode juni 1973 tot 1977	388
XIV <u>CONCLUSIES</u>	428
Noten hoofdstuk VII tot en met XIV	436
Bronnen en literatuur	553
Lijst van bijlagen 15 tot en met 32	577
Register	580
Summary	600
Curriculum Vitae	605

VII HERORIENTATIE OP THEOLOGISCH, KERKELIJK EN PROGRAMMATISCH TERREIN

De wijze van behandeling van dit onderwerp en de samenhang met de hierop volgende hoofdstukken maken een korte toelichting wenselijk.

Onze beschouwing over de periode vóór 1940 had betrekking op één beginselprogramma. Dit uit 1908 daterend programma was in 1917 weliswaar belangrijk aangevuld maar de onderwerpen waarop dit betrekking had - c.q. het onderwijs en het buitenlands beleid - waren voor ons onderzoek niet direct relevant.

In de periode na 1945, die thans aan de orde komt, hebben we daarentegen te maken met drie CHU-programma's. Het programma van 1908 behield zijn functie tot 1951. In dat jaar verscheen een herzien beginselprogramma. Vervolgens kwam in 1970 een nieuw Beginselen en Werkprogramma tot stand.

De gedachtenwisseling over dit programma viel samen met het in 1967 begonnen gesprek van de Unie met ARP en KVP, dat resulteerde in de vorming van het CDA. In 1980 werd het CHU-Beginselen en Werkprogramma vervangen door het Programma van Uitgangspunten van het CDA.

Wanneer we een uiteenzetting zouden geven over de ontwikkeling en toepassing van de christelijk-historische beginselen na 1945 op dezelfde wijze als we dit deden met betrekking tot de periode vóór 1940, zou dit een sterk verbrokkeld beeld opleveren, zowel met betrekking tot de relatie tussen de behandelde beginselprogramma's als ten aanzien van de toepassing van de besproken beginselen.

Om de leesbaarheid van onze studie te verhogen hebben we gezocht naar een werkwijze waarbij deze verbrokking kon worden voorkomen.

Tegen die achtergrond leek het ons wenselijk ons te richten op drie hoofdpunten in de na-oorlogse geschiedenis van de CHU. Te weten: de beginselprogramma's van 1951 en 1970 en de betrokkenheid van de Unie bij de vorming van het CDA.

De met deze hoofdthema's verbonden onderwerpen c.q. de ontwikkelingen op kerkelijk terrein en de toepassing van de christelijk-historische uitgangspunten, zijn zoveel mogelijk als een samenhangend geheel behandeld.

Dit bracht ons tot de volgende opzet.

In het onderhavige hoofdstuk VII schetsen we de kerkelijke achtergrond van de CHU aan de hand van de heroriëntatie die in de periode van 1945 tot 1970 op theologisch en kerkelijk terrein plaats had.

Hierna behandelen we het in 1951 herziene beginselprogramma en de betekenis van twee christelijk-historische politici die tot aan het einde van de jaren zestig leiding hebben gegeven aan de CHU; namelijk dr. H.W. Tilanus en mr. H.K.J. Beermink.

In de hoofdstukken VIII tot en met XI gaan we vervolgens na op welke wijze een aantal christelijk-historische uitgangspunten sinds 1945 zijn toegepast.

In onze beschouwing over de relatie van de CHU tot de ARP en de KVP richten we ons op de periode tot 1967. Bij de overige onderwerpen strekt onze beschrijving zich uit tot in de jaren zeventig voor zover in het kader van onze studie beschikbare relevante gegevens dit gewenst maken.

Vervolgens bespreken we in hoofdstuk XII het christelijk-historisch beginselprogramma dat in 1970 werd vastgesteld.

De sinds 1967 tussen ARP, CHU en KVP gevoerde gedachtenwisseling over de grondslag van een nieuw te vormen christen-democratische partij komt - in samenhang met enkele andere in dit overleg relevante onderwerpen - aan de orde in hoofdstuk XIII.

1. De kerkelijke achtergrond van de CHU als protestants-christelijke partij¹

In hoofdstuk I schetsten we de ontwikkeling van de Nederlandse Hervormde Kerk tot omstreeks 1920. We zagen dat uit de Afscheiding en de Doleantie in 1892 de Gereformeerde Kerken ontstonden. Binnen de Hervormde Kerk bleef het richtingsvraagstuk aktueel. Op dit terrein stonden de Vrijzinnig Hervormden tegenover de orthodoxe Gereformeerde Bond. Daartussen ontwikkelden zich de ethische richting - die zocht naar een synthese tussen de eigentijdse cultuur en de oude belijdenis - en de confessionelen, die streefden naar reorganisatie van de Hervormde Kerk tot een Christus belijdende volkskerk.

De grondslag voor de in dit hoofdstuk te behandelen kerkelijke en theologische ontwikkeling na 1945 werd gelegd in de jaren twintig. In deze periode kreeg het richtingsvraagstuk geleidelijk een nieuwe

dimensie door de invloed van de opvattingen van de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968).

Sinds de publikatie van de tweede druk van zijn Römerbrief in 1921 oefende Barth een diepgaande invloed uit op de theologische ontwikkeling in de twintigste eeuw.

Onder invloed van F.E.D. Schleiermacher (1768-1834) was in de negentiende eeuwse theologie sterk de nadruk gelegd op de godsdienstige denkbeelden, gevoelens en idealen van de vrome mens. Barth daarentegen legde, in navolging van de Deense theoloog S.A. Kierkegaard (1813-1855), het accent op de volstreekte tegenstelling tussen God en mens. God is de "Gans Andere". Van de mens uit leidt geen weg tot God. God openbaart zichzelf in Christus; met name in diens kruis en opstanding. Slechts door het geloof wordt de zondige mens gerechtvaardigd en niet door zijn eigen religiositeit. In reactie op deze nieuwe theologische ontwikkeling nam in de Hervormde Kerk geleidelijk de wens tot overleg tussen de richtingen toe. Hierbij stond het streven naar herziening van het Algemeen Reglement centraal. Omstreeks 1930 kwam dit proces in een stroomversnelling. In dat jaar werd het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel opgericht. Deze overwegend confessioneel georiënteerde groep stond onder leiding van prof.dr. Th.L. Haitjema (1888-1972).

Daarnaast ontstond in 1931 de Vereniging Kerkopbouw die vooral aanhang had onder ethischen en rechts-vrijzinnigen. Belangrijke representanten van deze vereniging waren prof.dr. G. van der Leeuw (1890-1950) en dr. O. Noordmans (1871-1956).

In 1935 besloten beide organisaties tot samenwerking. Een gezamenlijke commissie onder voorzitterschap van prof.mr. P. Scholten, publiceerde in 1938 een nieuw reorganisatievoorstel. Dit voorstel werd na uitvoerig beraad in augustus 1939 door de Hervormde synode afgewezen.²

De theologie van Barth oefende niet alleen invloed uit op het gesprek tussen de richtingen in de Hervormde Kerk. Zijn denkbeelden waren ook van groot belang voor de gedachtenwisseling over partijvorming op christelijke grondslag.

We wezen er op dat Barth in zijn theologie uitging van een scherpe tegenstelling tussen God en mens. De mens gaat op aarde slechts zoekend en tastend zijn weg. Hij moet oppassen niet te snel menselijk over God te spreken. Op grond hiervan achtte Barth het niet juist om te spreken over christelijke politiek of christelijke cultuur. Ook het trekken van een scheidslijn tussen christenen en niet-christenen wees hij af met name in de politiek. De christen moest zich zijns inziens samen met niet-christenen actief bezig houden met vragen van politiek en maatschappij. Barth was zelf in 1915 lid geworden van de Zwitserse Socialistische Partij.

In Gereformeerde kring in Nederland, waar de neo-Calvinistische wijsbegeerte grote invloed had, werd kritisch op Barth gereageerd. In Hervormde kring ondervonden zijn opvattingen naast kritiek, ook waardering.³ Reeds voor de Tweede Wereldoorlog ijverden een aantal Hervormde theologen - met name dr. W. Banning - voor het religieus-socialisme.

De slechte herinnering aan de sociaal-economische politiek van de vooroorlogse coalitiekabinetten tijdens de economische crisis; de ervaringen opgedaan in het contact met andersdenkenden tijdens de bezetting en de wens om na de oorlog het partijpolitiek bestel te verbeteren leidden er toe dat kort na de bevrijding een aantal Hervormde predikanten zich openlijk voor de SDAP uitspraken.⁴ De in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid waar, op basis van het personalistisch socialisme het lidmaatschap van protestanten en katholieken werd gepropageerd, genoot bij veel Hervormde predikanten sympathie. Deze ontwikkeling noodzaakte de CHU tot een grondige bezinning op haar plaats als protestantse partij. In hoofdstuk VII.2. zullen we nader op dit aspect ingaan.

Op deze plaats willen we aandacht vragen voor twee Hervormde theologen die, hoewel Barthiaans beïnvloed, voor de CHU kozen en daarmee een belangrijke rol speelden in de bezinning op de partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag. Dit betreft de hoogleraren Haitjema en Van Niftrik.

Prof.dr. Th.L. Haitjema (1888-1972) was van 1923-1959 kerkelijk hoogleraar aan de RU te Groningen. In zijn werk streefde hij er naar de kritisch existentiële lijnen van Kohlbrugge⁵, Kierkegaard en Barth te verbinden met zijn verlangen naar een organisch-christelijke cultuur, waarin hij zich verbonden voelde met Groen van Prinsterer en Hoedemaker. Haitjema werd in 1933 lid en nadien adviserend lid van het Hoofdbestuur van de CHU.⁶

Hij schreef diverse artikelen voor christelijk-historische persorganen en trad enkele malen op als spreker tijdens de Algemene Vergadering van de CHU.⁷

Evenals Haitjema was ook prof.dr. G.C. van Niftrik (1902-1972) al voor de oorlog actief in de CHU. In zijn in 1938 verschenen brochure Staat en Kerk⁸ toonde hij verwantschap met de denkbeelden van Hoedemaker. Sterker was echter de invloed van Barth op zijn denken. Dit bleek in 1940 uit zijn publikatie De boodschap van Karl Barth.⁹

Van Niftrik was van 1946 tot 1972 hoogleraar aan de GU te Amsterdam. In 1946 werd hij lid van het Dagelijks Bestuur van de CHU en later adviserend lid van dit college. Hij bekleedde deze functie tot 1970. In dat jaar werd hij tot erelid van de CHU benoemd. Van Niftrik was een gewaardeerd spreker op de Algemene Vergaderingen en de zomerconferenties van de CHU.¹⁰

In het begin van de jaren zestig was hij een krachtig voorstander van overleg tussen CHU en ARP. Mede door zijn lidmaatschap van de Nederlandse Equipe van de Europese Unie van Christen-Democraten was hij een der eersten in de CHU die een krachtig pleidooi voerde voor samenwerking met ARP en KVP. Van Niftrik was lid van de CHU-delegatie die van 1962 tot 1965 overleg met de ARP voerde en van de groep van 18, het overlegorgaan van ARP, CHU en KVP dat van 1967 tot 1969 actief was. In zijn laatste levensjaren toonde hij zich bezorgd over het in toenemende mate in de prediking en de theologie betrekken van het Evangelie bij actuele maatschappelijke en politieke kwesties. Op deze wijze kwam naar zijn mening de horizontale relatie, van mens tot

mens, centraal te staan en werd de verticale relatie, tussen God en mens, verwaarloosd.

Van Niftrik nam in 1971 met een groep medestanders stelling tegen dit horizontalisme in de als een open brief gepubliceerde Getuigenis aan de gemeente van Jezus Christus. Hij heeft deze visie niet meer in zijn politieke stellingname kunnen verwerken. Van Niftrik overleed een jaar na de publikatie van het Getuigenis.

Naast Haitjema en Van Niftrik waren er enkele andere vooraanstaande Hervormde theologen die - al dan niet lid zijnde van de CHU - bijdragen hebben geleverd aan de gedachtenvorming in christelijk-historische kring. In dit verband genoten vooral bekendheid Lekkerkerker, Van Ruler en Landsman.

Prof.dr. A.F.N. Lekkerkerker (1913-1972) was van 1959 tot zijn overlijden kerkelijk hoogleraar in Groningen, als opvolger van Haitjema. Hij was enige jaren lid van het Hoofdbestuur van de CHU. In het Christelijk-Historisch Tijdschrift publiceerde hij een beschouwing over de theologische achtergronden van het in 1970 verschenen beginselprogram van de CHU.¹¹

Prof.dr. A.A. van Ruler (1908-1970) was van 1947 tot zijn overlijden kerkelijk hoogleraar aan de RU te Utrecht. Als theoloog trok vooral zijn visie op de theocratie de aandacht. Op dit terrein werkte hij op geheel eigen wijze de lijn van Hoedemaker verder uit. Van Ruler was in 1946 de eerste voorzitter van de Protestantse Unie.¹² In de CHU bestond in brede kring veel belangstelling en waardering voor het werk van Van Ruler. In 1955 sprak hij als gast op de zomerconferentie van de CHU over het thema Overheid en Humanisme.¹³

Van Ruler heeft voorts enkele bijdragen aan het CH-Tijdschrift geleverd.¹⁴

Ook ds. F.H. Landsman (1907-1980) verleende medewerking aan het CH-Tijdschrift.¹⁵ Landsman was van 1967-1973 secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij is enkele malen als spreker opge-

treden tijdens studieconferenties in christelijk-historische kring. Op de zomerconferentie in 1959 hield hij een referaat over Ethische aspecten rond de wetgeving op de kansspelen, in verband met de toen actuele kwestie betreffende de invoering van een voetbaltoto. In 1970 hield hij een inleiding op een in CHU-kring georganiseerde studiedag over "Evangelische Radicaliteit".

Onder de christelijk-historische parlementariërs bevonden zich eveneens enkele Hervormde theologen.

Prof. dr. J. de Zwaan (1883-1957) maakte van 1937 tot 1956 deel uit van de christelijk-historische Eerste Kamerfractie. We kwamen hem eerder tegen als lid van de redactie van het dagblad De Nederlander, waar hij van 1933-1941 het Zondagsblad redigeerde. De Zwaan was een bekend Nieuw-Testamenticus. Hij werd in 1912 - op 29 jarige leeftijd - buitengewoon hoogleraar in Leiden; in 1914 hoogleraar in Groningen. In 1929 keerde hij weer terug naar de theologische faculteit van de Leidse universiteit. Prof. De Zwaan was na de oorlog enkele jaren vice-voorzitter van de CHU.

Van 1963 tot zijn overlijden was dr. J.W. Beerekamp (1917-1974) lid van de CHU-Eerste Kamerfractie. In deze periode heeft hij enkele redevoeringen gehouden die binnen en buiten de Unie de aandacht trokken.¹⁶ Beerekamp was lid van de commissie die het in 1970 verschenen beginselprogramma van de CHU voorbereidde; en van de commissie-De Geer van Oudegein, die ten behoeve van de Algemene Vergadering van de CHU in 1973 een notitie maakte over het voorstel om met ARP en KVP in het Christen-Democratisch Appèl een federatie aan te gaan.¹⁷ De CHU-Tweede Kamerfractie telde van 1956 tot 1963 en een korte periode in 1971 dr. I.N.Th. Diepenhorst (1907-1976) onder haar leden. Diepenhorst had rechten gestudeerd aan de VU en in Utrecht kandidaatsexamen in de theologie afgelegd. In het kabinet-Marijnen (1963-1965) was hij als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het bijzonder belast met de ontwikkelingssamenwerking. Sinds de oprichting in 1955 tot 1975 was hij - met een onderbreking tijdens zijn staatssecretariaat - voorzitter van de Savornin Lohmanstichting, het

wetenschappelijk bureau van de CHU.

Over de godsdienstige gezindte van de CHU-leden van beide Kamers van de Staten-Generaal, alsmede de christelijk-historische ministers en staatssecretarissen in de periode 1946-1980,¹⁸ kunnen we de volgende gegevens verstrekken.

Het gaat hier om een groep van 77 personen.¹⁹ Hiervan waren 73 Hervormd; drie van hen behoorden tot de Waalse gemeente.²⁰ (luit.gen. M.R.H. Calmeijer, mr. F.H. Piket, dr. J.J.R. Schmal) en twee tot de Gereformeerde Bond (P. Bode, drs. G. van Leijenhorst). Van de overige vier tot het CHU-kader behorende personen waren drie Luthers (mr. A.C.W. Beerman, prof.dr. W.J.A. Kernkamp, dr. W.F. Lichtenauer), en één van hen was Remonstrants (drs. B.J. Udink).

Wanneer we de politieke functie van deze vier, niet-Hervormde, christelijk-historische kaderleden nader bezien, valt het op dat één van hen (Lichtenauer) lid van de Eerste Kamer was. De overige drie (Beerman, Kernkamp, Udink) hebben de Unie in de landelijke politiek, uitsluitend als minister gediend.²¹

De CHU heeft in de hier besproken periode in totaal 16 bewindslieden gehad die nooit lid zijn geweest van het parlement.²²

Hieruit volgt dat tussen 1946 en 1980, in totaal 61 personen de CHU in beide Kamers van de Staten-Generaal hebben vertegenwoordigd. Onder hen was slechts één niet-Hervormd. Zoals gezegd betrof dit een senator. De CHU-Tweede Kamerfractie heeft in deze periode uitsluitend uit Hervormde leden bestaan.

Deze concentratie van niet-Hervormde kaderleden onder de christelijk-historische bewindslieden, die geen parlamentslid zijn geweest, roept de vraag op of dit verschijnsel wellicht samenhangt met het functioneren van de Unie als politieke groepering, waarin Hervormden de grote meerderheid vormden.

Was het voor niet-Hervormden in de CHU moeilijk om via de hiervoor geldende procedures op de kandidatenlijst voor de Eerste of Tweede

Kamer te komen?

Er is geen enkele aanwijzing die dit vermoeden bevestigt. Wel kan worden aangetekend dat de leiding van de CHU er nooit bewust naar heeft gestreefd om niet-Hervormden een hoge plaats op de kandidatenlijst te geven.²³

Van een blokkade tegen niet-Hervormden, tijdens de kandidaatstellersprocedure, is echter evenmin ooit sprake geweest. Voor zover de auteur - sinds hij in 1960 lid werd van de CHU-Jongerenorganisatie - dit heeft kunnen constateren bestond er in de CH-kiesverenigingen een positieve houding tegenover niet-Hervormde CHU-leden, waar deze aanwezig waren. Dit komt ook tot uiting wanneer we de godsdienstige gezindte van de leden van de diverse bestuursorganen van de CHU bezien. Nauwkeurige gegevens over de samenstelling op dit punt van het Dagelijks Bestuur, het Hoofdbestuur en de Unieraad ontbreken. Als vaststaand mag worden aangenomen dat onder de leden van deze organen zeer veel Hervormden waren. Enkele vooraanstaande Uniebestuurders behoorden echter tot een ander kerkgenootschap.

In dit kader kan gewezen worden op mr. J.J. Janssen van Raaij die secretaris was van de Unie van 1972-1977. Hij behoort tot de Evangelisch-Lutherse Kerk. Dr. L. van Leeuwen die van 1977-1980 als laatste voorzitter van de CHU optrad is Gereformeerd. De ontwikkeling van het verkiezingsonderzoek in Nederland na de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder sinds 1967, maakt het mogelijk, in hoofdlijnen, enkele gegevens te schetsen over de kerkelijke achtergrond van de kiezers van de CHU.

Van 1948 tot 1967 mocht de CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen rekenen op een vrij constante aanhang die varieerde rond de 8,5% van de stemmen. In deze periode heeft het kiezersbestand van de CHU voor ruim 90% uit Hervormden bestaan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 leed de Unie zware nederlagen. In 1972 was zij teruggelopen tot 4,5%. Op het eerste gezicht is tussen 1967 en 1972 het percentage Hervormde CHU-kiezers iets teruggelopen. Daartegenover lijkt het, overigens relatief kleine, percentage Gereformeerde en

Rooms-Katholieke kiezers, dat zijn stem op de CHU uitbracht een lichte stijging te tonen. Het is echter niet duidelijk of we hier met een statistisch significant verschijnsel te maken hebben. Ter vergelijking volgt onderstaande tabel.

Kerkelijke gezindte CHU-kiezers (in procenten)²⁴

	Ned.Herv.	Gereform.	R.K.	Overige	Geen	Geen antwoord
1954	94 (incl. overige	2	-	Bij Ned. Herv. gerekend	2	2
1967	91	2	1	3	2	1
1972	85	5	3	5	1	1

Een uiteenzetting van de factoren die hebben geleid tot achteruitgang van de CHU-aanhang als gevolg van ontwikkelingen op langere termijn in de populatie van de Hervormde kiezers geeft dr. R.B. Andeweg in zijn dissertatie.²⁵

Hij wijst er op dat het aantal Hervormde kiezers na de oorlog, in vergelijking met Gereformeerden en Rooms-Katholieken, relatief sterk is gedaald als gevolg van demografische factoren c.q. een laag geboorte- en hoog sterftcijfer.

Daarnaast speelt de secularisatie - het zich niet meer als Hervormd beschouwen - een rol.

Bovendien heeft de CHU, volgens deze auteur, meer dan ARP en KVP nadeel ondervonden van de afschaffing van de opkomstplicht.

De meeste invloed op het teruglopen van de CHU-aanhang ging, aldus Andeweg, echter uit van de groeiende deconfessionalisering onder de Hervormden.

Dit verschijnsel kwam tot uiting in het afnemen van de kerkelijke meelevendheid en een toename van de geneigdheid om op niet-confessionele partijen te stemmen.

Dit laatste was juist voor de CHU van essentieel belang omdat zij vooral steunde op kerkelijk meelevende Hervormden.²⁶

De daling van het percentage CHU-kiezers onder de Hervormden in het totale electoraat komt tot uiting in de verkiezingsonderzoeken van 1967, 1971 en 1972.

CHU-kiezers onder alle Hervormden (in procenten)²⁷

Tweede Kamerverkiezingen	1967	1971	1972
Percentage	24	22	18

Een globale indicatie voor het teruglopen van het aantal Hervormde CHU-kiezers en de toename van de Hervormden onder de aanhang van andere partijen geven de volgende enquêtes.

Uit een onderzoek dat dr. A. Hoogerwerf in 1962 te Delft hield, bleek dat de CHU met 48% onder de Hervormde kiezers de eerste plaats innam. De PvdA volgde met 20%.²⁸

Ook in het landelijk onderzoek bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 toonden de Hervormde kiezers een relatief sterke voorkeur voor deze twee partijen. De PvdA behaalde 31% van de stemmen uit deze groep. De CHU volgde met 28%.²⁹

In 1972, bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen waar de CHU met een eigen lijst aan deelnam, kreeg zij 18% van alle Hervormde kiezers achter zich. Daarmee kwam de CHU op de tweede plaats achter de PvdA die 23% van de Hervormden op zich wist te verenigen. De Unie moest deze plaats echter delen met de VVD, die bij de verkiezingen van 1972 eveneens 18% van de Hervormden onder haar kiezers telde.³⁰

Met betrekking tot de Hervormde kiezers in de diverse partijen, kan voorts worden aangetekend dat de Hervormden die op de CHU stemden, in vergelijking met hun geloofsgenoten die de PvdA of de VVD steunden, vooral tot de midden-orthodoxie behoorden. Onder de Hervormde kiezers

van de PVDA en de VVD namen de Vrijzinnig Hervormden en zij die zich tot geen richting in de Nederlandse Hervormde Kerk rekenden een relatief belangrijke plaats in.

Ook de CHU telde overigens Vrijzinnig Hervormden onder haar aanhangers. Gegevens hierover zijn echter schaars. Dit geldt eveneens met betrekking tot de CHU-kiezers die tot de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk behoorden. Uit de beschikbare cijfers kan worden afgeleid dat, in het begin van de jaren zestig, leden van de Gereformeerde Bond, behalve in de CHU, relatief sterk vertegenwoordigd waren onder de kiezers van de SGP en de ARP.³¹

In dit verband verdient het aandacht dat de ARP in de loop der jaren naast Gereformeerden een niet onaanzienlijk percentage Hervormden onder haar kiezers telde. Bij de verkiezingen van 1967 en 1972 bijvoorbeeld lag dit, blijkens de enquêtes, rond de 20%.³²

Voor zover mij bekend is naar de modaliteit van de Hervormde AR-kiezers geen onderzoek verricht. Mijn indruk is dat de Hervormde aanhang van de ARP in belangrijke mate tot de Gereformeerde Bond behoorde.³³

Wel beschikken we over gegevens die duidelijk maken, dat vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond binnen de organisatie van de ARP een belangrijke rol hebben gespeeld.

Dr. D.Th. Kuyper wijst in zijn dissertatie erop dat zich tijdens het interbellum binnen de ARP een uit Hervormd-Gereformeerden bestaande rechtervleugel ontwikkelde.

Deze groep voelde zich bij benoemingen e.d. achtergesteld bij de beter georganiseerde Gereformeerden. Daarnaast was de ARP huns inziens in het parlement in principiële kwesties te snel geneigd tot het sluiten van compromissen.

Vooraanstaande vertegenwoordigers van deze richting waren de Tweede Kamerleden prof.dr H. Visscher en L.F. Duymaer van Twist. Voorts ds. M. van Grieken en de voorzitter van de Gereformeerde Bond, prof.dr. J. Severijn.³⁴

Ook na de oorlog hebben vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond in de ARP een actieve rol gespeeld.

Bij diverse Tweede Kamerverkiezingen bijvoorbeeld hebben Hervormd-Gereformeerde predikanten in een advertentie opgeroepen AR te stemmen.³⁵

De principiële bezwaren van de Hervormd-Gereformeerden tegen het optreden van de vrouw in het openbare leven hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen, dat het tot 1963 heeft geduurd voordat de ARP een vrouw naar de Tweede Kamer afvaardigde.³⁶

In de anti-revolutionaire fraktie hadden, evenals voor de oorlog, ook na 1945 enkele tot de Gereformeerde Bond behorende leden zitting.³⁷

Dit was - zoals we in het voorgaande zagen - sinds het begin van de jaren zestig ook in de CHU het geval. Het streven van de ARP was echter, veel meer dan in de Unie, erop gericht om in de samenstelling van de fraktie een grote mate van kerkelijke verscheidenheid te bereiken.³⁸

Met betrekking tot de betekenis van de Gereformeerde Bond kan worden aangetekend, dat de CHU in tegenstelling tot de ARP nooit openlijke steun heeft gekregen van vooraanstaande Hervormd-Gereformeerde predikanten.

Binnen de organisatie van de CHU hebben leden van de Gereformeerde Bond incidenteel een rol gespeeld. Relatief sterk waren zij vertegenwoordigd in de Centrumsgespreksgroep die van 1967 tot 1977 binnen de Unie actief was.³⁹

Op ideologisch terrein hebben de Hervormd-Gereformeerden in de CHU niet een duidelijk te traceren invloed gehad.⁴⁰

Wanneer we de kerkelijke achtergrond van de ARP en de CHU, in hoofdlijnen, nader vergelijken kunnen we mijns inziens stellen, dat de ARP ideologisch een Gereformeerd georiënteerde partij was met een Hervormde minderheid die in overwegende mate tot de Gereformeerde Bond

behoorde.

De CHU toonde een zeer sterk confessioneel-Hervormde signatuur.

De visie van de Gereformeerde Bond, waarvan de aanhangers aanzienlijk zwakker in het kader en onder de leden van de Unie vertegenwoordigd waren, heeft op de ideologie van de CHU weinig invloed uitgeoefend.

Met het noemen van de Gereformeerde Bond en de midden-orthodoxie zijn we terug bij het richtingsvraagstuk in de Nederlandse Hervormde Kerk. In het voorgaande deelden we mee, dat de Hervormde synode in augustus 1939 het door de verenigingen Kerkherstel en Kerkopbouw gezamenlijk gepresenteerde reorganisatievoorstel had verworpen.

In het voorjaar van 1940 bepleitte dr. H. Kraemer reorganisatie van onderop, via de kerkelijke gemeenten. De ontwikkeling van de kerkstrijd binnen het nationaal-socialistische Duitsland en de ervaringen tijdens de bezetting gaven binnen de Hervormde Kerk de wens, om tot overeenstemming te komen over de belijdenis en de kerkelijke organisatie, een krachtige stimulans. Na voorbereidend werk van de, op initiatief van Kraemer, tijdens de bezetting tot stand gekomen Werkgroep Gemeenteopbouw kon in 1945 een nieuwe commissie voor herziening van de Kerkorde worden ingesteld. Eind 1950 aanvaardde de synode een nieuwe Kerkorde. Het verder overleg over de belijdenis leidde er toe dat de tegenstellingen tussen de richtingen minder scherp werden dan voor de oorlog.

De Gereformeerde Bond, de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden en de Confessionele Vereniging bleven bestaan.⁴¹ De Hervormden daartussen worden tegenwoordig aangeduid met de term "midden-orthodoxie".

De in 1951 ingevoerde nieuwe Kerkorde bracht een wijziging van de bestuursinrichting van de Nederlandse Hervormde Kerk. Er kwam een presbyteriaanse organisatiestructuur waarbij de leiding van de kerk berust bij de vergaderingen waarin de ambten bijeen zijn.⁴²

Daarnaast besteedde de Kerkorde aandacht aan het apostolaat (de zendingsopdracht), de normativiteit van Schrift en belijdenis, het spreken der Kerk en de oecumenische taak.⁴³

De denkbeelden over de zendingsopdracht zijn onder meer van belang voor de opvattingen over de relatie tot de derde wereld. Een beschouwing over dit onderwerp valt echter buiten het kader van ons onderzoek.

Over het spreken der Kerk kan het volgende worden opgemerkt.

Tijdens de bezetting was de Nederlandse Hervormde Kerk zich bewust geworden van haar taak om tegenover de bevolking en de overheid te getuigen van Gods beloften en geboden. Dit leidde, in samenwerking met andere kerkgenootschappen, tot publikatie van enkele kanselboodschappen en protesten tegen de bezetter.⁴⁴

Na de bevrijding bleef de Hervormde Kerk op deze weg voortgaan. Bekend werden vooral verklaringen inzake de relatie met Indonesië; Nieuw-Guinea; en over de problematiek van oorlog en vrede.⁴⁵

De reactie van de CHU op deze ontwikkeling van de Hervormde Kerk tot "Christus belijdende volkskerk"⁴⁶ komt aan de orde in hoofdstuk VII.2

Tenslotte willen we, in onze bespreking van de Kerkorde van de Hervormde Kerk van 1951, enige aandacht geven aan de gedachten over de oecumene.

Het oecumenisch overleg, waarin het streven naar dialoog, eenheid en hereniging van christenen, gestalte krijgt, leidde in 1935 in Nederland tot oprichting van de Oecumenische Raad. Deze Raad hield zich bezig met interkerkelijke activiteiten in ons land en verzorgde de internationale contacten.

Op internationaal niveau werd in 1938 besloten tot vorming van de Wereldraad van Kerken. Als gevolg van het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kon de Wereldraad eerst in 1948, op een conferentie in Amsterdam, officieel worden opgericht.⁴⁷

De Nederlandse Hervormde Kerk was sinds de oprichting van de Oecumenische Raad en de Wereldraad toegetreden tot deze beide organen. De Gereformeerde Kerken en de Rooms-Katholieke Kerk bleven er vooralsnog buiten.

Na de inwerkingtreding van de nieuwe Kerkorde leidde het oecumenisch

overleg in ons land tot bilaterale contacten van de Hervormde Kerk met de Evangelisch-Lutherse Kerk, de Remonstrantse Broederschap en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit.

Uit dit overleg ontstond ondermeer in 1957 een consent tussen de Hervormde en de Evangelisch-Lutherse Kerk, waarbij Lutherse predikanten in de Hervormde Kerk konden preken en de sacramenten bedienen.

Een belangrijk moment in de ontwikkeling van de relatie tussen de Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, was de verschijning, in 1954, van het mandement van de Rooms-Katholieke bisschoppen over De Katholiek in het openbare leven van deze tijd.

Dit mandement verscheen in reactie op de groeiende voorkeur onder katholieke kiezers voor andere partijen dan de KVP. In dit kader was naast de kleine Katholieke Nationale Partij vooral de PvdA van belang.

De PvdA beschouwde partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag uit de tijd, sinds zij zich op basis van het personalistisch socialisme had opengesteld voor katholieken en protestanten. In het mandement werd met nadruk gewezen op het belang van de eenheid onder de Rooms-Katholieken op politiek terrein. Het lidmaatschap van het NVV werd, op straffe van onthouding van sacramenten, aan katholieken, verboden; evenals het regelmatig lezen van socialistische bladen; het regelmatig luisteren naar de VARA en het bezoeken van socialistische vergaderingen. Het lidmaatschap van de PvdA werd dringend ontraden. Voorts werden in het mandement het liberalisme en het Humanistisch Verbond als onchristelijke stromingen afgewezen.⁴⁸

Gelet op de reacties op het mandement,⁴⁹ achtte de synode van de Hervormde Kerk een hernieuwde bezinning op de positie van de kerk der Reformatie in het openbare leven noodzakelijk. Dit leidde in 1955 tot de publikatie van het herderlijk schrijven Christen zijn in de Nederlandse samenleving.

In dit schrijven werd gesteld, dat de keuze voor een politieke partij een zaak is van het gelovig geweten van de enkeling, die zich had af te vragen waar hij naar beste weten het vruchtbaarst kon meewerken

aan de verwezenlijking van Gods geboden in de onderhouding van het menselijk bestaan. De synode was voorts van oordeel dat niemand had kunnen duidelijk maken dat de zakelijke geschillen, die de huidige democratische partijen gescheiden hielden, samen vielen met de scheiding tussen hen die aan het gebod Gods gehoorzaam waren en hen die daaraan ongehoorzaam waren.⁵⁰

Vergelijking van dit herderlijk schrijven van de Hervormde synode met het mandement van de bisschoppen maakt duidelijk dat er tussen deze beide kerkgenootschappen, in het midden van de jaren vijftig, nog een belangrijk verschil bestond zowel in de benadering van de politiek als van de gelovigen.

Eerst in het begin van de jaren zestig ontstond echter een meer positieve relatie tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de protestantse kerkgenootschappen. Een belangrijke rol in dit proces speelden de resultaten van het tweede Vaticaans Concilie dat tussen 1962 en 1965 in Rome werd gehouden.

In uitspraken, onder meer over de godsdienstvrijheid, de plaats van de kerk in de huidige wereld en de oecumene, toonde de Rooms-Katholieke Kerk een grote bereidheid tot dialoog met andere kerkgenootschappen.

Bij de liturgieviering werd overgeschakeld van het Latijn op de landstaal. Een belangrijk politiek gevolg van deze heroriëntatie in de Rooms-Katholieke Kerk was, dat de Nederlandse bisschoppen op 9 september 1965 de verbodsbepalingen en sancties van het uit 1954 daterend mandement introkken. Zonder uitspraak te doen over het hedendaagse socialisme stelden zij vast, dat in het NVV de opvattingen met betrekking tot kerk en godsdienst milder waren geworden en een duidelijk streven naar een betere verstandhouding aanwijsbaar was. Anderzijds constateerden de bisschoppen dat in de Nederlandse katholieke gemeenschap de persoonlijke beleving van de eigen overtuiging sterker was geworden. Dit kon gepaard gaan met een meer open houding tegenover hen die de katholieke visie niet zijn toegedaan. Zonder de eigen overtuiging op te geven kan men daardoor, aldus de bisschoppen, met minder bezwaar komen tot een ontmoeting met de

levensopvatting van anderen.⁵¹

Het weergeven van het verloop van de contacten tussen het NVV en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) dat in 1981 leidde tot het samengaan van deze vakbonden in de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) valt buiten het kader van deze studie.⁵² De doorwerking van het tweede Vaticaans Concilie en de intrekking van de sancties van het mandement op de opvattingen in de KVP over partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag, komt aan de orde in hoofdstuk X.

Op kerkelijk terrein hebben de verschijning van de, in opdracht van de Nederlandse bisschoppen opgestelde Nieuwe Katechismus en het Pastoraal Concilie dat van 1968 tot 1970 in Noordwijkerhout werd gehouden, de dialoog tussen katholieken en protestanten over vragen betreffende het geloof, de moraal en het functioneren van de kerk in sterke mate bevorderd.

De Rooms-Katholieke Kerk trad in 1968 toe tot de Raad van Kerken.⁵³ In 1967 kwam tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk een overeenkomst tot stand met betrekking tot de wederzijdse erkenning van de doop. In 1968 volgde eenzelfde overeenkomst tussen de Rooms-Katholieke Kerk met de Evangelisch-Lutherse Kerk en de Gereformeerde Kerken.

Wat betreft de relatie tussen de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken kan het volgende worden opgemerkt.

De bij de Doleantie tussen beide kerkgenootschappen ontwikkelde verschillen - die we in hoofdstuk I.1 weergaven - bleven lang nawerken. In het voorgaande zagen we dat in de Hervormde Kerk een langdurige gedachtenwisseling tussen de diverse richtingen werd gevoerd, die in 1951 uitmondde in de invoering van een nieuwe Kerkorde.

Daartegenover zagen de Gereformeerden zich geconfronteerd met interne conflicten die tweemaal tot een scheuring leidden.

In 1926 werd de Amsterdamse predikant ds. J.G. Geelkerken afgezet omdat hij weigerde het scheppingsverhaal in letterlijke zin op te vatten en daarmee ruimte liet voor nieuwe opvattingen over het gezag

van de Bijbel. Met een aantal medestanders, onder wie ds. J.J. Buskes, vormde Geelkerken de Gereformeerde Kerken in Nederland (in hersteld verband).

In de Gereformeerde Kerken leidde vervolgens een discussie over de betekenis van de doop - in samenhang met vragen van kerkrechtelijke aard - in 1944 tot afzetting van de Kampense hoogleraren in de theologie prof.dr. K. Schilder en prof.dr. S. Greydanus. Zij verenigden zich met hun medestanders in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). De Gereformeerde Kerken in Nederland (in hersteld verband) keerden in 1946 terug in de Hervormde Kerk. De breuk tussen de Gereformeerden en de vrijgemaakte Gereformeerden werkte door op staatkundig terrein toen de Vrijgemaakten in 1948 zich, in grote meerderheid, politiek verenigden in het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV).

De emotionele ervaring opgedaan met deze discussies, leidde binnen de Gereformeerde Kerken na de oorlog tot een genuanceerder houding tegenover nieuwe theologische opvattingen. Tevens kwam, in het begin van de jaren vijftig, geleidelijk het gesprek tussen Hervormden en Gereformeerden op gang. Aan het begin van de jaren zestig kwam hierin een stroomversnelling. In 1968 traden de Gereformeerde Kerken toe tot de Raad van Kerken. Een jaar later volgde hun aansluiting bij de Wereldraad. In 1973 werd voor het eerst een gemeenschappelijke vergadering van de Hervormde en Gereformeerde synodes gehouden. De wens om tot hereniging van beide kerkgenootschappen te komen kwam tot uiting in de activiteiten van de gespreksgroep "Samen op Weg".

Voor de politieke ontwikkeling was het voorts van belang dat omstreeks 1970 in Gereformeerde kring een andere benadering van de door Kuiper ontwikkelde gedachte van de soevereiniteit in eigen kring, en de hiermee samenhangende gezagsleer, zichtbaar werd. In het seizoen 1971/'72 behandelde de Gereformeerde synode het rapport Het spreken van de Kerk in de samenleving. Volgens dit rapport mocht de eigen gaardheid van de levenskringen als uitgangspunt voor de benadering van problemen niet geheel uit het oog verloren worden. Een beroep op het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring was echter af te

wijzen wanneer dikwijls zeer vergaande arbeidsverdeling tot gevolg zou hebben dat er eenzijdige specialismen ontstonden, die als oogkleppen werkten waardoor de bestaande noden in de samenleving niet meer werden opgemerkt.

Het rapport achtte, geval voor geval, nader onderzoek nodig om vast te stellen in hoeverre terecht een beroep kon worden gedaan op de eigensoortigheid van de samenlevingsverbanden en de wettigheid van de gezagsverhoudingen binnen die verbanden.⁵⁴

De heroriëntatie op de relatie tussen kerk en politiek aan het eind van de jaren zestig met name in Gereformeerde en Rooms-Katholieke kring, en het toenemend interkerkelijk contact tussen Rooms-Katholieken, Gereformeerden en Hervormden gaf de relatie tussen ARP, CHU en KVP een geheel nieuwe dimensie. Voor die tijd beschouwden velen de theologische en kerkelijke verschillen als een belangrijke hinderpaal op weg naar nauwere politieke eenheid tussen deze drie partijen. Dit bezwaar werd nu minder gevoeld. In 1967 werd een begin gemaakt met het overleg tussen ARP, CHU en KVP. Dit gesprek resulteerde in 1973 in het besluit een federatie te vormen onder de naam Christen-Democratisch Appèl. We gaan hierop nader in in hoofdstuk XIII.

In het nu volgend onderdeel zullen we nagaan welke invloed de religieuze en kerkelijke ontwikkeling na 1945 heeft gehad op het beginselprogramma van 1951.

Bijlage 15

Overzicht van de CHU-Eerste Kamerleden over de periode 1946 - 1980

<u>Naam</u>	<u>Zittingsperiode</u>
Dr. J.W. Beerekamp	1963-1974
Dr. J. van Bruggen	1956-1963
Mr. J.C. Bührmann	1956-1968
L.C. van Dalen	1977- *
Jhr. mr. L.E. de Geer dan Oudegein	1963-1977
Prof. dr. F.C. Gerretson	1950-1956
Ir. M.A. Geuze	1956-1967
J. Hey	1968-1978
Prof. dr. J.W. van Hulst	1956-1981
A.J. Kaland	1977- *
Mevr. A. ten Kate-Veen	1975-1977
S.R. Knottnerus	1963-1971 en 1974-1975
Dr. G. Kolff	1946-1959
H.C. Kranenburg	1961-1968
Dr. W.F. Lichtenauer	1956-1961
C.J. van Mastrigt	1959-1963
W. Netjes	1979-1983
Mr. F.H. Piket	1969-1977
Mr. R. Pollema	1928-1965
J. Reijers	1946-1963
D. Rijnders	1969-1977
Ir. C. Staf	1959-1960
Mr. G. Vixseboxse	1946-1963
Dr. K. de Vries	1968-1987
Prof.dr. J. de Zwaan	1937-1956

* heeft thans (1988) zitting in de Eerste Kamer

Bijlage 16

Overzicht van de CHU-Tweede Kamerleden over de periode 1946 - 1980

<u>Naam</u>	<u>Zittingsperiode</u>
Mr. H.K.J. Beernink	1946-1967
P. Bode	1943-1968
Drs. A.M. de Boo	1968-1972
Mr. C.A. Bos	1963-1972
luit.gen. M.R.H. Calmeyer	1956-1959
Drs. W.J. Deetman	1978-1981
Dr. I.N.Th. Diepenhorst	1956-1963
Ors. C.P. van Dijk	1977-1981 en 1982-1986
Mevr. C. Evenhuis-van Essen	1977-1986
Drs. H. Eversdijk	1977- *
Mr. W.F.E. baron van de Feltz	1946-1956
Mr. J.W. van Gelder	1959-1967
H.M. Gerbrandy	1962-1963
Drs. G. Gerritse	1977- *
Mr. J.S.L. Gualthérie van Weezel	1977- *
Mevr. mr. E.A. Haars	1967-1972
J. Huijssen**	1972 (20-6 tot 6-12)
H. Kikkert	1946-1972
Tj. Krol	1935-1959
Dr. R.J.H. Kruisinga	1972-1977
Drs. G. van Leijenhorst	1971-1981 en sinds 1986
C.J. van Mastrigt	1956-1959
W.A. Mateman	1979- *

Bijlage 16 vervolg

<u>Naam</u>	<u>Zittingsperiode</u>
Drs. D.F. van der Mei	1956-1977
J.T. Mellema	1959-1972
Mr. G. van Muiden	1977-1982 en sinds 1984
C.F. van der Peijl	1956-1971
J. de Ruiter	1946-1963
Mevr. ir. N.C. de Ruiter	1972(11-3 tot 6-12)
Dr. J.J.R. Schmal	1946-1963
Mr. W. Scholten	1963-1972 en 1973-1976
Dr. H.A. Schuring	1963-1971
Drs. A.D.W. Tilanus	1963-1977
Dr. H.W. Tilanus	1922-1963
T. Tolman	1963-1979
F.H. van de Wetering	1948-1962
H. Wisselink	1971-1981
Jkvr.mr. C.W.I. Wittewaal van Stoetwegen	1946-1972

* heeft thans (1988) zitting in de Tweede Kamer.

** was voorts als onafhankelijke vertegenwoordiger lid van de Tweede Kamer van 1976-1977.

Bijlage 17a

Overzicht van CHU-ministers en staatssecretarissen
van 1946 - 1980

a) Bewindslieden die nooit lid zijn geweest van het parlement

Prof.dr. J.E. Andriessen	Minister	Econ.Zaken	1963-1965
Drs. P.C. Beelaerts van Blokland	"	Volkshuisv. en R.O.	1977-1981
Mr. A.C.W. Beerman	"	Justitie	1959-1963
Drs. P.B.J. de Geus	"	Defensie	1980-1981
J.C.E. Haex	Staats- secr.	Defensie (landmacht)	1963-1965 1967-1971
Mr. G.Ph. Helders	Minister	Zaken Over- zee	1957-1959
Prof.dr. W.J.A. Kernkamp	"	Uniezaken	1952-1956
Mr. H. Mulderije	"	Justitie	1951-1952
Prof.mr. A. Nooteboom	Staats- secr.	Financiën	1977-1980
Drs. J.W. de Pous	Minister	Econ.Zaken	1959-1963
Mr. W.F. Schokking	"	Oorlog	1948-1950
Mr. Y. Scholten	Staats- secr.	Onderwijs K. en W.	1959-1963
Drs. B.J. Udink	Minister	Justitie	1963-1965
	"	Zonder Porte- feuille (ontw. samenw.)	1967-1971
	"	Volkshuisv. en R.O.	1971-1973
Mr. C. van Veen	Staats- secr.	Binnenl. Zaken	1967-1971
	Minister	Onderwijs	1971-1973

Bijlage vervolg 17a

H.H. Wemmers*

Minister Verkeer en
Waterstaat 1951-1952

* behoorde tot de CHU maar was niet als zodanig gevraagd minister te worden.

Bijlage 17 b

b) Bewindslieden die tevens lid zijn geweest van het parlement

Mr. H.K.J. Beernink	Minister	Binnenl.	1967-1971
Luit.gen. M.R.H. Calmeyer	Staats- secr.	Defensie	1959-1963
Dr. I.N.Th. Diepenhorst	"	Buitenl. Zaken (ont.) samenw.)	1963-1965
Mr. E.A. Haars	"	Justitie	1977-1981
Dr. R.J.H. Kruisinga	"	Volksges- ondheid	1967-1971
	"	Verkeer en Waterstraat	1971-1973
	Minister	Defensie	1977-1978
Drs. D.F. van der Mei	Staats- secr.	Buitenl. Zaken (Euro- pese zaken)	1977-1981
Mr. W. Scholten	"	Financiën	1963-1973
	Minister	Defensie	1978-1980
Ir. C. Staf	"	Oorlog (en Marine)	1951-1959

Tabel 1. Kerk en partij-aanhang

Bijlage 18

'Met welke politieke partij voelt u zich het meest verbonden?'

	PvdA	KVP	VVD	ARP	CHU	SGP	PSP	CPN	geen partij %	geen mening %	geen mening %	abs.
Buitenkerkelijken	61	-	13	1	-	1	6	1	15	2	100	190
Gereformeerden	2	-	1	93	1	-	-	-	2	1	100	188
Hervormden	20	-	10	8	48	7	1	-	5	1	100	202
Remonstranten	31	-	54	1	1	-	2	-	7	4	100	135
Rooms-Katholieken	5	82	3	-	-	-	1	1	8	-	100	197
Totaal steekproef	24	18	13	21	11	2	2	-	8	1	100	913

Tabel 2. Hervormde modaliteiten en partij-aanhang

'Met welke politieke partij voelt u zich het meest verbonden?'

	PvdA	KVP	VVD	ARP	CHU	SGP	PSP	CPN	geen partij %	geen mening %	geen mening %	abs.
Geref.Bond	-	-	-	32	12	52	-	-	4	-	100	25
Midden-orthodoxen	16	-	3	5	68	1	-	-	6	1	100	96
Vrijzinnigen	31	-	33	-	28	-	3	-	5	-	100	39
Geen richting	33	-	7	5	43	-	5	2	5	2	100	42
Totaal hervormden	20	-	10	8	48	7	1	-	5	1	100	202

De categorie 'geen mening' omvat zowel hen die meer dan één partij noemden als hen die 'geen mening' antwoordden. De te verwachten frequenties zijn te klein voor de berekening van X²
 bron: A. Hoogerwerf, Protestantisme en Progressiviteit, 92

1. Partijkeuze naar godsdienst in 1971

Bijlage 19

Op welke partij hebt u gestemd bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 28 april van dit jaar?

	KVP	ARP	CHU	VVD	PvdA	D'66	CPN	PSP	PPR	SGP	DS'70	GPV	ov. totaal
rooms-katholiek	63	-	-	1	12	8	1	-	-	-	4	-	4 100(29)
nederlands-hervormd	-	6	28	12	31	4	2	1	-	4	8	1	3 100(17)
gereformeerd	-	66	4	2	5	1	-	-	2	9	2	7	2 100(8)
overige godsdiensten	-	7	3	23	33	11	-	4	4	-	10	1	4 100(2)
geen godsdienst	3	1	-	15	44	14	7	3	1	-	8	-	3 100(24)
totaal	24(19)	9(7)	7(5)	10(8)	25(29)	8(7)	3(2)	1(1)	2(1)	2(2)	6(5)	1(1)	3(3) 100(80)

Bron: Nationaal Verkiezingsonderzoek 1971; gepubliceerd in: Acta Politica jrg. VII; jan. 1972, 16

Het verschil met de gegevens vermeld in het in 1972 gepubliceerde overzicht waar de CHU in 1971 met 22% staat aangegeven, wordt vermoedelijk veroorzaakt doordat in bovenstaande tabel- waar de CHU met 28% is aangegeven - de niet-stemmers niet zijn opgenomen;

2. Partijkeuze Ned. Hervormde kiezers in 1972

niet gestemd	PvdA	PPR	D'66	KVP	ARP	CHU	VVD	DS'70	Overige incl. geen antwoord
7	23	3	5	0	18	18	18	4	15

Bron: Cijfers ontleend aan: De Nederlandse Kiezer '72, 35

2. Het herziene beginselprogramma van 1951

De herziening van het christelijk-historisch beginselprogramma, die in 1951 plaats had, droeg -gelet op de tekst - een beperkt karakter. Wel is in de toelichting op de artikelen in een aantal gevallen een ander accent zichtbaar.

Bijzondere aandacht verdient de bepaling betreffende de visie op de antithese, opgenomen in artikel 8. De tekst bleef, afgezien van enkele grammaticale correcties, ongewijzigd. Kort na de bevrijding was echter een fundamentele discussie gevoerd over de plaats van de CHU als partij op levensbeschouwelijke grondslag. Tevens was gesproken over de mogelijkheid om de CHU, samen met de ARF, te laten opgaan in een Protestants-Christelijke Volkspartij.

Als uitvloeisel van deze gedachtenwisseling zijn nadien gesprekken gevoerd met twee kleine protestantse partijen: De Protestantse Unie en de Christelijke Volkspartij (CVP).

Dit bracht ons er toe aan de christelijk-historische visie op de antithese, in het kader van het herziene beginselprogramma van 1951, afzonderlijk aandacht te besteden. Voorafgaande aan de discussie rond artikel 8 in de periode 1945 tot 1946, geven we een kort overzicht van de ontwikkelingen in de Unie tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Na de bespreking van artikel 8 worden vervolgens de overige voor ons relevante artikelen van dit programma aan de orde gesteld.

Tenslotte zullen we enkele opmerkingen maken over de achtergrond van het beperkt karakter van deze herziening van het christelijk-historisch beginselprogramma.

2.1. De houding tegenover de antithese

1. Aangezien het volk zich aan het gezag van het Woord Gods heeft te onderwerpen, verzet de Christelijk-Historische Unie zich tegen een groepering des volks in twee delen naar godsdienstige onderscheiding.
2. Daaruit volgt evenwel niet, dat geen rekening moet worden gehouden met het feit, dat hier te lande ten gevolge van de werking der beginselen, door de Franse Revolutie gehuldigd en door de mede daaruit voortvloeiende loochening van het Goddelijk gezag op staatkundig gebied, het uiteengaan der politieke partijen ten aanzien van

de al of niet-erkenning van dat gezag heeft plaats gehad en in de hand is gewerkt.

(Beginselprogram CHU, 1951; art 8).

2.1.1. Partijpolitieke discussie na de bevrijding¹

In onze beschouwing over de totstandkoming van artikel 8 van het christelijk-historisch beginselprogram in 1908, zagen we dat Lohman van oordeel was dat partijvorming op christelijke grondslag niet meer noodzakelijk was wanneer in brede kring de verplichting werd erkend om op staatkundig terrein rekening te houden met de christelijke beginselen.²

De vraag of deze situatie bereikt was speelde een belangrijke rol in de discussie over de partijpolitieke vernieuwing, die tijdens de bezetting op gang kwam en een hoogtepunt bereikte in de periode van mei 1945 tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1946.

Over de ontwikkeling van de CHU in de periode van mei 1940 tot mei 1945, kan het volgende worden opgemerkt.³

Reeds in het begin van de bezetting kwam aan de activiteiten van het Uniebestuur vrijwel een einde.

In oktober 1940 werd CHU-voorzitter Tilanus in gijzeling genomen.

In 1941 overleden enkele prominente Unieleden.

Deze onderwerpen zullen we - in samenhang met een aantal organisatorische kwesties waarvoor de CHU zich tijdens de bezetting gesteld zag - bespreken in hoofdstuk XI.

In het thans aan de orde zijnde onderdeel richten we onze aandacht op de ideologische heroriëntatie die in deze periode plaats had.

De belangrijkste representanten van de CHU op dit terrein waren Unie-voorzitter Tilanus en secretaris Van Walsum. Beiden vertegenwoordigden de CHU in het Politiek Convent.⁴

Zij zagen zich primair gesteld voor de vraag welke houding de CHU moest innemen tegenover de Nederlandse Unie.⁵ Gehoord het Hoofdbestuur werd in rondzendbrieven aan de kiesverenigingen aanvankelijk een kritische, later een kritisch-welwillende houding aangenomen. In het voorjaar van 1941 volgde echter een afwijzing van samenwerking met deze organisatie. Als bezwaar tegen de Nederlandse Unie werd ondermeer aangevoerd dat het onmogelijk was gebleken een grondslag te vinden die het de protestants-christelijke groepen mogelijk zou kunnen maken deze beweging haar vertrouwen te schenken. Voorts werd twijfel uitgesproken of de Nederlandse Unie zou opkomen voor het behoud van de christelijke waarden die, volgens de CHU, boven alles gehandhaafd moesten worden.⁶

Toen deze circulaire op 10 maart 1941 verscheen was Tilanus inmiddels gegijzeld. Als vrijwel enig nog actief lid van het DB zette Van Walsum de werkzaamheden voort totdat de parlementaire partijen bij verordening van 4 juli 1941 werden ontbonden.

In het voorjaar van 1941 was hij nauw betrokken bij de instelling van een studiec commissie tot voorbereiding der herziening van wetgeving, partijprogram en statuten. Deze commissie, onder voorzitterschap van de door de bezetter ontslagen Commissaris der Koningin van de provincie Utrecht mr. L.H.N. Bosch Ridder van Rosenthal kwam vrij regelmatig bijeen om zich te bezinnen op de christelijke beginselen en de politieke koers van de CHU, na de oorlog.⁷

Inmiddels volgde Van Walsum ook andere gesprekken die tijdens de bezetting plaats hadden over de toekomst van Nederland, met grote belangstelling.⁸

Begin 1945 kwam hij in contact met een aantal personen, die kort na de bevrijding de Nederlandse Volksbeweging presenteerden. Van Walsum behoorde tot de oprichters van deze organisatie.

Op dit punt gingen de wegen van Van Walsum en Tilanus definitief uit elkaar. Tilanus had in het gijzelaarskamp Beekvliet te Sint Michielsgestel kennis genomen van de activiteiten van een aantal mede gijze-

laars die zouden leiden tot vorming van de Nederlandse Volksbeweging (NVB). In dit gijzelaarsoverleg was de Unie vertegenwoordigd door Lief tinck en de afgezette burgemeester van Apeldoorn jhr. dr. C.G.C. Quarles van Ufford.⁹ Tilanus nam aan dit beraad niet deel. Mede op grond van indrukken opgedaan gedurende zijn gijzeling, in correspondentie met regionale en plaatselijke CHU-bestuurders had hij - zoals we nog zullen zien - geen affiniteit met de in deze kring geuite denkbeelden.

In de contacten na zijn in vrijheidsstelling, in september 1944, koos Tilanus een voorzichtige opstelling. Hij was bereid tot overleg over partijvernieuwing, maar meende dat de Unie niet zonder meer mocht opgaan in een nieuw partijverband. Dit was ook zijn houding in de gedachtenwisseling die na de bevrijding plaats had.

In deze fase werd, ook in de CHU, de mogelijkheid van een andere partijformatie overwogen. De gedachten gingen daarbij uit naar samenwerking met de ARP of wel de vorming van een geheel nieuw partijverband.

Onder de Unieleden die tot de laatst genoemde richting behoorden zijn twee opvattingen te onderscheiden. Sommigen dachten aan een vorm van samenwerking tussen CHU, ARP, SGP en de Christelijk-Democratische Unie.¹⁰ Anderen streefden naar een bredere opzet, gericht op een partij waarin ook personen, die voor de oorlog geen christelijke partij steunden, zich thuis konden voelen. Tegen die achtergrond achtte deze groep overleg met de Nederlandse Volksbeweging van belang.

De NVB wenste een geestelijke vernieuwing van het Nederlandse volk na te streven, gebaseerd op christendom en humanisme. Zij riep op tot gemeenschappelijke arbeid aan een noodzakelijk geachte radicale vernieuwing van het volksleven op economisch, sociaal, politiek en geestelijk terrein.

De NVB was daarbij van oordeel dat het politieke partijleven zich langs andere scheidslijnen dan voor de oorlog diende te bewegen. Met

name de christelijke antithese en de klassenstrijd achtte zij geen werkbare bodem.¹¹

De politieke leider van de CHU, Tilanus, stond uiterst gereserveerd tegenover deze denkbeelden. Hij beschouwde de NVB als een heterogeen gezelschap zonder werkelijke binding met brede lagen van het Nederlandse volk.¹²

Op 4 september 1945 had een gesprek plaats tussen delegaties van de CHU en de NVB. Hier toonde men zich van christelijk-historische zijde vooral gereserveerd tegenover de grote sympathie die de NVB-delegatie toonde voor het beleid van het kabinet-Schermerhorn. Voorts had de CHU-delegatie bedenkingen tegen de wijze waarop in NVB-kringen de betekenis van de geestelijk waarde van christendom en humanisme op één lijn werd gesteld.

Dit overleg had een informatief karakter. Concrete resultaten werden niet-bereikt.¹³

Ruim een maand later, op 13 oktober 1945, wisselde het DB van gedachten met de leden van de commissie-Bosch van Rosenthal. Het DB toonde zich bereid een commissie in te stellen die voorstellen moest uitwerken over de politieke koers van de Unie, op basis van het christelijk-historisch beginselprogramma, de door de commissie-Bosch van Rosenthal opgestelde brochure Om de politieke en maatschappelijke opbouw van Nederland en het in 1945 gepubliceerde Urgentieprogramma van de CHU. Tot uitvoering van dit plan is het - mede door het uiteenvallen van de commissie-Bosch van Rosenthal - niet gekomen.¹⁴

Op 12 september 1945 besloot het DB van de CHU te streven naar afspraken betreffende nauwere samenwerking met ARP, SGP en CDU. Men hoopte een gemeenschappelijk urgentieprogramma voor vier jaar te kunnen formuleren.

Vermoedelijk hebben met de SGP alleen enkele informele contacten plaatsgehad via Tilanus. Hij concludeerde hieruit dat de SGP geheel zichzelf wenste te blijven en een conservatief-sociale instelling toonde.¹⁵

Met vertegenwoordigers van de CDU hadden besprekingen plaats op 30 oktober, 21 november en mogelijk op 30 november 1945. Over de inhoud van deze gesprekken bevat het Tilanus-archief weinig gegevens. Positieve resultaten werden niet bereikt.¹⁶

Na het mislukken van het overleg met NVB, SGP en de CDU leek het contact met de ARP zich in een meer positieve richting te ontwikkelen.

Tijdens de oorlog hadden op dit terrein belangrijke ontwikkelingen plaats gehad.¹⁷

Reeds in het begin van de bezetting was een overlegorgaan gevormd van protestants-christelijke organisaties op sociaal-economisch en cultureel terrein. Colijn en Tilanus traden hier beurtelings op als voorzitter.

Bovendien waren in de zomer van 1940 op diverse plaatsen contacten gelegd tussen kiesverenigingen van ARP en CHU. Er werden enkele gemeenschappelijke vergaderingen gehouden.¹⁸

In circulaire's aan de kiesverenigingen beoordeelde het DB dit contact met de ARP positief, mits dit was gebaseerd op de erkenning van de wederzijdse zelfstandigheid.

Voor de ontwikkeling van de relatie tussen ARP en CHU was het verder van belang, dat de gegijzelde anti-revolutionaire en christelijk-historische politici tijdens hun internering, onder leiding van mr.dr. J. Donner, een studiegcommissie hadden gevormd.¹⁹ Deze commissie heeft diverse plannen besproken voor de na-oorlogse politieke ontwikkeling.

Na hun vrijlating uit Sint Michielsgestel heeft Tilanus, in het begin van 1945, informele besprekingen gevoerd met de anti-revolutionaire oud-ministers Donner en mr. J.A. de Wilde, over de toekomstige relatie van ARP en CHU.²⁰

Op 3 juli 1945 stelde De Wilde mede namens Donner voor, officiële besprekingen te beginnen.²¹ Het DB van de Unie ging hiermee akkoord, tijdens de eerste vergadering na de oorlog, op 13 juli 1945.²² Op 27 juli werd gestart met officiële besprekingen tussen het DB van de CHU en het Moderamen van de ARP.

Medio 1945 werd binnen de Unie de mogelijkheid van een fusie of federatie met de anti-revolutionairen ernstig overwogen.

Eerder zagen we, dat reeds voor de oorlog in de kring van de christelijk-historische Eerste Kamerfractie een betere relatie tot de ARP van groot belang werd geacht.²³

In de zomer van 1945 toonde de voorzitter van de CH-senaatsfractie, B.C. de Savornin Lohman, zich een groot voorstander van fusie met de ARP. Anderen gaven de voorkeur aan een federatie. Onder hen was een groep die sterk de nadruk legde op de herkenbaarheid van de CHU in deze federatie.²⁴

Het overleg tussen het DB van de CHU en het Moderamen van de ARP mondde op 8 november 1945 uit in een voorstel aan de kiesverenigingen om tot een federatieve samenwerking over te gaan. Deze federatieve samenwerking beoogde de opstelling van een gemeenschappelijk urgentieprogram. Aan de protestants-christelijke fracties in de gemeenteraden, Provinciale Staten en de Staten-Generaal werd geadviseerd als één fractie op te treden of althans zeer nauw contact te onderhouden. Voor de verkiezingen van de Provinciale Staten en gemeenteraden werd aanbevolen zo mogelijk met één kandidatenlijst uit te komen. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer zou, met behoud van afzonderlijke kandidatenlijsten, zo nauw mogelijk worden samengewerkt.

Op dit voorstel volgde een afwijzende reactie van een groep die zich het Comité der 49 noemde.²⁵

In een tweetal open brieven aan het Hoofdbestuur van de CHU ontwikkelden deze Unieleden, onder leiding van oud-minister mr. A.A. van Rhijn, M.C. de Jong, W.H. van Helsdingen en het Tweede Kamerlid J.M. Krijger bezwaren tegen het leggen van contact met de ARP. Zij wezen erop dat de CHU in artikel 8 van haar beginselprogram de antithese verwierp. Juist nu moesten christenen hun inziens de politiek vernieuwen en het geloof uitdragen. Samenwerking met de ARP zou echter naar hun mening leiden tot separatisme en isolement.

Voorts bekleemtoonden de "49" dat de CHU in artikel 1 van haar begin-

selprogram stelde, dat zij wil luisteren naar het spreken der Kerk en de neutrale staat verwerpt. Juist nu de Hervormde Kerk toonde dat zij een sprekende Kerk wilde zijn moest de CHU hier meer dan tot nu toe naar luisteren. Tevens herinnerden de ondertekenaars van de brieven aan het HB er aan, dat de CHU in tegenstelling tot de ARP afzonderlijke christelijke organisaties steeds als een uiterste maatregel aanvaard had omdat het ideaal bleef uitgaan naar nationale organisaties.

In dit verband wezen de "49" op het streven van de CHU om de openbare school weer onder de adem van het Evangelie te brengen en het universitair onderwijs voor de gehele natie te bewaren. Voor de ARP is, aldus de briefschrijvers, de openbare school te veel de school van het ongelof. En voorts heeft de ARP sinds het oprichten van de VU ook in het universitair onderwijs de splijtzam gebracht en de invloed van het christelijk geloof op de openbare universiteiten verzwakt.

Een volgend punt van kritiek van de groep van 49 betrof het politiek klimaat bij de anti-revolutionairen. Zij wezen de naar hun mening in de ARP bestaande organisatiedwang af en spraken de voorkeur uit voor het geestelijk klimaat van de CHU, waar men bij eenstemmigheid in de grote lijnen het bestaan van meningsverschillen op bepaalde terreinen erkende.

Op het terrein van de praktische politiek herinnerde de groep van 49 er aan, dat de sociale politiek - met name de werkloosheidspolitiek - van de ARP vóór de oorlog niet vooruitstrevend was en de economische politiek funest. De 49 vreesden dat in de ARP de fouten van deze politiek nog steeds niet werden ingezien. Voorts zagen zij in het beleid van de ARP ten aanzien van Nederlands-Indië meerdere afwijkingen van de lijn die huns inziens thans moest worden gevolgd.

Tenslotte vroeg de groep van 49 om een gesprek met het Hoofdbestuur van de CHU.²⁶

De beslissing over de relatie van de Unie tot de ARP viel op de buitengewone Algemene Vergadering van de CHU op 27 februari 1946.²⁷

De Algemene Vergadering sprak zich in een met grote meerderheid van stemmen²⁸ aanvaarde resolutie uit voor nauw contact met de ARP. De

kiesverenigingen werden vrij gelaten om naar plaatselijke omstandigheden te handelen. Voorts achtte de Algemene Vergadering het gewenst dat het DB van de CHU en het Moderamen van de ARP onderling nauw contact zouden bewaren.

Met deze uitspraak werd de voorgestelde federatieve samenwerking niet aanvaard. Ook het besluit om met de ARP nauw contact te onderhouden ging diverse leden van het Comité der 49 echter te ver.

In een gezamenlijk schrijven aan het Hoofdbestuur van de CHU deelden Van Rhijn, Krijger en De Jong mee, van oordeel te zijn dat de Unie krachtens artikel 8 van haar beginselprogram in vraagstukken als radio, openbaar onderwijs, verenigingswezen en dergelijke, oplossingen moest nastreven die nationaal waren in christelijke zin, met volledige erkenning der geestelijke vrijheid. De op de Algemene Vergadering genomen beslissing wees huns inziens echter in tegenovergestelde richting.

Deze beslissing maakte volgens hen tevens duidelijk dat de CHU onvoldoende oog had voor de wonderbare ontwikkeling in de Nederlandse Hervormde Kerk. Juist een partij die in het beginselprogram aandacht vraagt voor het spreken der Kerk zou moeten beseffen, dat er een grote zegen zou uitgaan voor een volk van een kerk die bezig is opnieuw volkskerk te worden; die een centrale plaats inneemt te midden van het volksleven en haar leidend woord spreekt over de geestelijke achtergrond van brandende vraagstukken, met vermindering van praktisch-politieke beslissingen. Op grond van deze overwegingen bedankten Van Rhijn, Krijger en De Jong voor het lidmaatschap van de CHU.²⁹ Andere ondertekenaars van het Comité der 49 namen dezelfde stap.

Op dit punt aangekomen openbaarde zich onder de leden van deze groep een verschil van inzicht over de verder te volgen politieke weg.

Een aantal van hen ging over naar de Partij van de Arbeid. De PvdA was in februari 1946 tot stand gekomen uit een fusie van SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond en de CDU. Voorts traden enkele voor-
aanstaande leden van de Nederlandse Volksbeweging, onder wie de minister-president prof. ir. W. Schermerhorn, toe tot de PvdA. Deze

partij baseerde zich op het personalistisch socialisme³⁰ en erkende nadrukkelijk de betekenis van de levensbeschouwing voor het politiek handelen. Zij achtte het bestaan van confessionele partijen daarmee overbodig geworden en propageerde partijvorming op basis van de tegenstelling "progressief - conservatief"; de zogenaamde "Doorbraak" van het oude partijstelsel.

Tot de vooraanstaande Unieleden, die na hun steun aan het Comité der 49 lid werden van de PvdA behoorden mr. A.A. van Rhijn en de oud-re-dacteuren van het dagblad De Nederlander, prof. P. Lieftinck, mr. F.A. de Graaff, mr. Ph.J. Idenburg en dr. S.A. Rozemond. Zij meenden, dat de PvdA in haar sociaal-economische politiek en met name door de erkenning van de betekenis van de christelijke levensbeschouwing voor het politiek handelen, een passend antwoord gaf op de voorliggende problemen.

Andere representanten van het Comité der 49, onder wie Krijger en ir. R.T. Bijleveld achtten dit een onjuiste weg. Zij wensten de door hen tegenover het anti-revolutionaire denken krachtig verdedigde christelijk-historische beginselen in een nieuw partijverband verder uit te dragen. Deze groep verenigde zich onder de naam Vrij Christelijk-Historischen.

In een brief aan de CHU-kiesverenigingen betoogden de Vrij Christelijk-Historischen onder meer, dat de jongste Algemene Vergadering de opvatting, dat geluisterd moest worden naar het oordeel van de christelijke kerk en dat alleen de Kerk de roeping en het recht heeft om de overheid te dienen met de publieke uitlegging van de Heilige Schrift, principieel had losgelaten. De meerderheid op deze Algemene Vergadering had zich gesloten getoond voor de diepste overtuiging van de eigen leden, maar stond open voor de in de Gereformeerde Kerken heersende leer van het neo-Calvinisme. De geestverwanten van Hoedemaker weten zich losgelaten. De Vrij Christelijk-Historischen wens-ten, naar uit voornoemde brief blijkt, artikel 8 van het CHU-beginselprogramma, dat zich verzet tegen groepering van het volk in twee delen, metterdaad te handhaven; en krachtens artikel 1 van dit programma, letten op en derhalve vragen naar het oordeel van de

christelijke Kerk. Voorts deelden de Vrij Christelijk-Historischen mee dat zij met eigen kandidaten aan de Tweede Kamerverkiezingen wilden deelnemen. Over deze aangelegenheid voerden zij overleg met de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij.³¹

Dit contact leidde in april 1946 tot oprichting van de Protestantse Unie.³² In haar beginselverklaring stelde de PU dat zij de lijn van Hoedemaker wilde doortrekken in de verwerping van de neutrale overheid en de uitwerking van de theocratische staatsopvatting.

De partij achtte het Woord Gods richtsnoer voor de overheid. Zij wenste erkenning van de profetische taak van de Kerk tegenover de overheid en was van oordeel dat het Reformatorisch karakter van Nederland diende te worden bewaard.

De PU erkende geen groepering van het Nederlandse volk in gelovigen en ongelovigen, aangezien het gehele volk tot het heil en de dienst van God geroepen is en verwierp op Bijbelse grond iedere principiële antithese tussen mensen en mensen. In de vormen van onze nationale cultuur in de breedste zin van het woord, (onderwijs, kunsten, wetenschap, radio, sport) moest volgens de PU het gehele volk eendrachtig de dienst van God zoeken.

De belangrijkste vertolker van de gedachten van de PU was prof. dr. A.A. van Ruler. In een aantal redevoeringen³³ en in het sinds 1947 verschijnende maandblad De Vrije Natie heeft hij de beginselen van de Protestantse Unie nader toegelicht en uitgewerkt.

Bij de oprichting van de PU, in april 1946, had Krijger, die de CHU sinds 1922 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde, zijn zetel niet ter beschikking gesteld.³⁴

Dit heeft er mede toe geleid dat van christelijk-historische zijde scherp werd gereageerd op de komst van de PU.

Tilanus noemde op de Algemene Vergadering van de CHU van 24 april 1946 de naam Protestantse Unie misleidend omdat deze partij geen unie was maar zich juist tegen het samengaan van beide grootste protestantse partijen keerde. Voorts wees hij er op dat de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij³⁵, die in de PU was opgegaan, vóór de oorlog

vooral door Krijger fel bestreden was. Volgens Tilanus moest het ex-HGS-leden die tot de PU waren toegetreden, wel enige zelfverloochening en karakterkrenking hebben gekost om zich achter haar vroegere, fanatieke bestrijders te stellen.

Haitjema wees in zijn rede, op deze Algemene Vergadering, op de inconsequente houding van de leden van de PU. Zij hadden de CHU verlaten omdat ze als gevolg van het contact met de ARP voor sektarisme vreesden. Nu vervielen zij volgens Haitjema echter zelf tot sektarisme, door een eigen partij op te richten.³⁶

Op deze Algemene Vergadering³⁷ nam Tilanus voorts stelling tegen enkele uitgangspunten van de PvdA ten aanzien van partijvorming op christelijke grondslag. Tegenover het pleidooi van de PvdA voor het samengaan van christenen en niet-christenen in één partij, stelde de CHU-voorzitter dat men zich in een christelijke partijformatie één weet in diepste levensovertuiging. Juist hierdoor begrijpt en verstaat men elkaar in het staatkundig leven. Men put gezamenlijk kracht uit Gods Woord en kan zich verenigen in gemeenschappelijk psalmgezang en gebed. Hij vond het onbegrijpelijk dat mensen die zich vroeger in de CHU hadden thuis gevoeld nu in de PvdA zaten, samen met leden van het Humanistisch Verbond, dat sterk gekant is tegen Bijbelonderwijs op de openbare school. Verder vroeg hij zich af hoe deze oud-CHU-leden zich nu konden scharen achter de rode vlag en de Internationale konden zingen.

In reactie op de kritiek van de PvdA op de vooroorlogse sociale politiek van de christelijke partijen, betoogde Tilanus dat ook de CHU vooruitstrevende sociale politiek wenste. Zij wees socialistische politiek echter met beslistheid af. De CHU wenste geen socialisatie van bedrijven, geen ambtenarenstaat en geen overheidsalmacht. Hij achtte het - ondanks de in het verleden gemaakte fouten - onjuist het werk van sociaal voelende christen-staatslieden als Talma, Aalberse en Slotemaker de Bruïne als van weinig waarde voor te stellen en te doen alsof het heil nu van "links" was te verwachten.

Gelet op het streven van de PvdA naar een twee-partijstelsel merkte Tilanus op het onjuist en onmogelijk te achten om - naar het voor-

beeld van de Engelse Labourparty - de Nederlandse politieke verhoudingen te willen formeren naar Engels model. Dit botste naar zijn mening met de aard en het karakter van het Nederlandse volk, dat meer dan andere volken geneigd is de vragen van staat en maatschappij vanuit godsdienstige begrippen te benaderen.

Haitjema noemde het een drogreden wanneer in't algemeen werd geconcludeerd dat bij een genoegzame bewustwording van de kerk ten opzichte van haar roeping in ons volksleven, alle christelijke organisatievormen wel konden worden geliquideerd. Hij kon dit laten gelden voor het zendingswerk en het christelijk barmhartigheidswerk maar in geen geval voor het werk van opvoeding en onderwijs en de effectuering van de verantwoordelijkheid op politiek en sociaal gebied.

Met vermindering van in het verleden gemaakte fouten moest de CHU zijns inziens de lijn van haar beginselprogram vasthouden en zo aktueel mogelijk vertolken. Tegenover het alarmgeroep tegen de antithese kon de CHU stellen dat haar beginselprogram in artikel 1 de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods aangeeft als het strikte middelpunt van waaruit slechts cirkels van steeds wijder omvang te trekken zijn. Dit aanwijzen van een middelpunt is, volgens Haitjema, heel iets anders dan het trekken van een scheidslijn.

Daarbij was het niet alleen van belang dat een partij ruimte liet aan de Kerk, maar dat zij zich door het Woord Gods wil laten richten.

Hij beklemtoonde dat de CHU hoopte op een aantrekkingskracht van haar beginseluitgangspunt en -middelpunt die zo groot zou blijken dat "heel het volk" met al zijn christelijke instellingen er zich aan gewonnen zou geven.³⁸

Uit de redes van Tilanus en Haitjema blijkt dat de CHU, ook in de situatie na de bevrijding in 1945, vasthield aan de aktualiteit van artikel 8 van haar beginselprogram. De leiding was van oordeel dat de CHU haar arbeid moest voortzetten, in het licht van artikel 1 van haar beginselprogram.

De stellingname van de CHU tegenover de PvdA en de beslissing van de Algemene Vergadering van 27 februari 1946 met betrekking tot de relatie tot de ARP leidden er toe dat de CHU in 1946 zelfstandig

deelnam aan de Tweede Kamerverkiezingen.

Wanneer we de gegevens van dit hoofdstuk samenvatten, kan worden aangetekend dat dit niet de eerste keuze van de Unie was.

In de partijpolitieke discussie, die rond de bevrijding op gang kwam bleek aanvankelijk binnen de top van de Unie, een voorkeur te bestaan voor de vorming van een brede protestants-christelijke volkspartij. In deze partij zouden ARP, CHU, SGP en CDU op enigerlei wijze moeten samenwerken.

Informele contacten met de SGP en enkele officiële besprekingen met de CDU leverden geen resultaat op. Alleen de ARP bleef over als gesprekspartner. De aanvankelijk bij velen in de CHU aanwezige positieve houding tegenover nauwe samenwerking met de ARP - in de vorm van een fusie of federatie - nam geleidelijk af naarmate het politieke leven zich geleidelijk herstelde.³⁹ Zij constateerden dat de houding van de ARP ten aanzien van de antithese in vergelijking met de periode voor 1940 niet wezenlijk was veranderd.

Dit had tot gevolg dat de Algemene Vergadering van de CHU een voorstel tot federatieve samenwerking met de ARP verwierp. Zij gaf slechts toestemming tot het onderhouden van nauw contact tussen de Dagelijkse Besturen van beide protestantse partijen. Voorts mochten de plaatselijke kiesverenigingen in hun relatie tot de ARP ter plaatse naar bevind van zaken handelen.

In vergelijking met het voorstel dat aan de Algemene Vergadering was voorgelegd, had dit besluit een beperkter strekking. Niettemin leidde deze beslissing van de Algemene Vergadering er toe dat een aantal prominente leden de CHU verliet.

Zij meenden dat het contact met de ARP zou leiden tot het loslaten van de christelijk-nationale visie die de CHU op basis van artikel 8 van het beginselprogramma propageerde.

De politieke heroriëntatie van hen die begin 1946 de CHU vaarwel zegden had plaats in twee richtingen.

Een aantal van hen, onder wie het Tweede Kamerlid Krijger, was van

oordeel dat de na-oorlogse heroriëntatie op kerkelijk terrein, in het bijzonder in de Nederlandse Hervormde Kerk, een goede basis bood om de theocratische beginselen van de Unie uit te dragen. Het voorgenomen contact met de ARP maakte dit huns inziens onmogelijk. Deze voormalige CHU-leden richtten met vertegenwoordigers van de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, de Protestantse Unie op.

Anderen, onder wie Van Rhijn gingen naar de PvdA. Alles afwegend meenden zij dat de oprichting van deze partij gestalte gaf aan een politieke en kerkelijke heroriëntatie die - in de lijn van de uitspraken die Lohman in 1908 deed - het bestaan van een partij op christelijke grondslag overbodig maakte.

Hierbij moet worden aangetekend dat de zogeheten groep-Van Rhijn tot deze visie kwam, na de Algemene Vergadering van de Unie van februari 1946. Aanvankelijk hadden deze leden nog ruimte gezien voor het optreden van de CHU na de bevrijding. Zij volgden een andere groep Unieleden, die reeds eerder tot de overtuiging gekomen was dat de CHU na de oorlog niet diende terug te komen. De voornaamste representant van deze stroming was Van Walsum.

De overstap van een aantal vooraanstaande CHU-leden naar de PvdA bracht binnen de Unie, gelijktijdig met de gedachtenwisseling over een Christelijke Volkspartij, een discussie op gang over de grondslag van de CHU als protestants-christelijke partij.

Kort na de bevrijding is in de CHU gesproken over verbreding van de grondslag. Daarbij werd gedacht aan vorming van een partij waarin oud-leden van de Vrijzinnig-Democratische Bond zich thuis konden voelen. Het aantal voorstanders van een basisverbreding in deze richting was relatief klein.⁴⁰ Suggesties op dit terrein heeft het DB van de Unie niet uitgewerkt.

Het initiatief dat in deze richting uitging van de Nederlandse Volksbeweging werd van christelijk-historische zijde niet gesteund. De CHU had met name principieel bezwaar tegen de wijze waarop de NVB christendom en humanisme als grondslag voor partijvorming op één lijn stelde.

Hier lag ook een bedenking van de CHU tegen de PvdA. Voorts achtte de

Unie het streven van de PvdA naar vorming van een, op het Engels systeem gebaseerd twee-partijstelsel, waarin voor een partij op christelijke grondslag geen taak meer was, in strijd met het Nederlandse volkskarakter.

De oud-CHU-leden die zich bij de PvdA aansloten waren van oordeel dat de situatie was aangebroken die Lohman in 1908 als het einde van de noodzaak tot partijvorming op christelijke grondslag had aangeduid. De CHU achtte deze situatie in 1946 niet aanwezig.

Mede gelet op de gememoreerde reserves van de Unie tegen de ARP en de PU gaf de CHU er de voorkeur aan de in artikel 8 van het beginsel-program geformuleerde uitgangspunten, op eigentijdse wijze als zelfstandige partij uit te dragen.

Deze keuze was niet het resultaat van een sinds de bevrijding doelgericht gevoerd beleid, maar van een intern gevoerde gedachtenwisseling waarbij het bestaansrecht van de CHU fundamenteel aan de orde was geweest.

Het verdient aandacht dat in de Unie op geen enkele wijze de mogelijkheid tot samenwerking met de R.K. Staatspartij ter sprake is gekomen. De ideologische afstand tot deze partij, die in 1946 werd omgevormd tot de Katholieke Volkspartij (KVP), werd zonder meer als te groot ervaren. Dit gold overigens wederzijds. Ook de KVP dacht in 1946 nog niet aan samenwerking met ARP en CHU. Eerst in het begin van de jaren zestig kwam deze mogelijkheid aan de orde. Voor een weergave van de betrekkingen tussen de CHU en de KVP van 1946 tot 1967 zij verwezen naar hoofdstuk X.1.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 waren voor de verdere ontwikkeling van het denken over de politieke grondslag van de CHU de volgende aspecten van belang.

In de eerste plaats betrof dit de relatie tot de ARP. De uitwerking van de resolutie van februari 1946 kreeg tot 1967 voortdurend aandacht. In hoofdstuk IX.3 gaan we hier nader op in.

In vergelijking met de discussie over de relatie tot de ARP speelde de eerdere gedachtenwisseling over de in 1946 afgebroken discussie over de vorming van een brede christelijke volkspartij, waaraan naast ARP en CHU ook andere partijen konden deelnemen, een ondergeschikte rol.

Op deze plaats willen we enige aandacht aan dit onderwerp besteden. Dit betrof de contacten van de CHU met twee, in 1946 opgerichte partijen te weten: de Protestantse Unie (PU) en de Christelijke Volkspartij (CVP).

2.1.2. Contacten met de Protestantse Unie en de Christelijke Volkspartij

In het voorgaande bespraken we de oprichting en de belangrijkste beginselen van de Protestantse Unie. Voorts maakten we melding van de reactie van de CHU op het optreden van deze partij.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 kwam de PU een gering aantal stemmen tekort voor een Kamerzetel.⁴¹

Het eerste officiële contact tussen de Dagelijks Besturen van de PU en de CHU had, op initiatief van Tilanus, plaats op 14 augustus 1948.⁴² De PU-delegatie vroeg de CHU te bezien of het mogelijk was een informele bespreking te houden tussen vertegenwoordigers van alle protestantse partijen.⁴³ De CHU-delegatie reageerde hierop niet volstrekt afwijzend maar toonde zich gereserveerd. Een dergelijke bespreking zou, aldus de CHU-vertegenwoordigers, te snel een officieel karakter krijgen. Voorts wezen wij erop dat de Hervormde Synode besprekingen belegde met Hervormde politici uit diverse partijen. Het DB van de CHU heeft voorzover bekend geen nadere stappen ondernomen om tot een bespreking, als door de PU voorgesteld, te komen.

Het was voor de Protestantse Unie een gevoelig verlies dat haar belangrijkste geestelijk leider, Van Ruler, eind 1948 aftrad als voorzitter. Nadat hij in dat jaar tot hoogleraar in Utrecht was benoemd, lieten zijn drukke werkzaamheden hem weinig tijd voor politieke nevenactiviteiten.

Aan de Tweede Kamerverkiezingen voor 1948 nam de PU niet deel. Mede met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen van 1952, had op initiatief van de PU op 10 december 1951 opnieuw een gesprek met het DB van de CHU plaats.⁴⁴

De delegatie van de PU deed bij die gelegenheid suggesties om te komen tot aansluiting van PU-leden bij de kiesverenigingen van de CHU en het opnemen van een vertegenwoordiger van de PU in het Hoofdbestuur van de CHU.

Voorts vroeg zij voor twee PU-leden een plaats op de kandidatenlijst van de CHU bij de komende Kamerverkiezingen.

In een volgend gesprek, op 19 januari 1952, bood het DB van de CHU de PU de twaalfde plaats op de kandidatenlijst aan.⁴⁵ De PU zag deze plaats graag toegewezen aan haar voorzitter, de 74-jarige ds. H.E. Gravemeijer (1878-1967). Het CHU-bestuur kon zich met deze kandidaat echter niet verenigen.⁴⁶ De PU van haar kant wilde geen ander lid voordragen. Hierop liep het gesprek vast. Overigens had de CHU tijdens dit overleg ook reserves geuit tegenover enkele andere wensen van de PU met betrekking tot de kandidaatstelling.⁴⁷

Na 1952 is tussen de besturen van de CHU en de PU geen overleg meer gevoerd. De PU bleef haar werkzaamheden voortzetten. Onder andere met de uitgave van de periodiek De Vrije Natie.⁴⁸ Daarnaast vroeg de PU bij sommige politieke aktualiteiten aandacht voor haar standpunt.⁴⁹ Sinds 1946 heeft deze partij echter niet meer aan verkiezingen deelgenomen.

Tegenover het mislukt overleg met de PU stond enkele jaren later een positief resultaat in het contact van de CHU met de Christelijke Volkspartij.

De Christelijke Volkspartij⁵⁰ werd opgericht in 1946, te Groningen. Als voorzitter trad op de heer J. Hindriks. De CVP nam als grondslag van haar politiek streven "de Bijbel als Gods Woord, waarin niet alleen wordt geboden God lief te hebben boven alles maar ook onze naaste als ons zelf". De partij achtte het een plicht dit op politiek terrein tot uitdrukking te brengen.

De leden van de CVP waren voornamelijk afkomstig uit anti-revolutionaire en christelijk-historische kring. Zij waren teleurgesteld dat na de bevrijding niet één protestantse partij was gevormd. In 1949 trad een aantal oud-leden van de Christelijk-Democratische Unie tot de CVP toe. Deze oud-CDU-leden hadden zich niet kunnen verenigen met het in 1946 genomen besluit om de CDU te ontbinden en mee te werken aan de oprichting van de PvdA.

In haar brochures accentueerde de CVP twee hoofdpunten. Ten eerste de noodzaak om te komen tot een doorbraak in christelijke kring. De partij achtte eenheid van de protestantse christenen op politiek terrein dringend noodzakelijk. Het opnieuw optreden van ARP en CHU na de oorlog, achtte de CVP een kardinale fout.

Daarnaast streefde de CVP naar een werkelijk christelijk-sociale politiek. Onder afwijzing van socialistische politiek verwees de partij, in dit kader, naar de lijn die door ds. A.S. Talma was ingezet. In haar aktieprogram pleitte de CVP onder meer voor: wettelijke opheffing van het bankgeheim; een pensioenregeling voor het gehele Nederlandse volk; invoering van een algemene sociale-verzekeringwet, waarin alle sociale verzekeringen stelselmatig zijn samengevat en afschaffing van de school- en collegegelden. De programpunten werden samengevat met de leus "Eenheid en koersverandering". De CVP wilde de eenheid van de protestantse christenen op politiek terrein nastreven door middel van een koersverandering; een in woord en daad vooruitstrevende politiek, gebaseerd op het gebod van de naastenliefde.

Sinds 1946 was de CVP actief op regionaal niveau; voornamelijk in de provincie Groningen. Op 5 april 1952 kwam een landelijke organisatie tot stand. Ook als landelijk georganiseerde partij was de aanhang van de CVP vrij klein. De partij had afdelingen in Almelo, Groningen, Den Haag, Hoogkerk, Nijkerk en Zaandijk. Het ledental bedroeg ongeveer 500. Het voornaamste electorale succes van de partij was dat haar voorzitter Hindriks in 1953 en zetel in de gemeenteraad van Groningen behaalde. De CVP heeft nooit zelfstandig aan de Tweede Kamerverkie-

zingen deelgenomen.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 en 1956 richtte de CVP zich in publieke verklaringen tot ARP en CHU. De CVP zei van oordeel te zijn dat het electoraal verlies van deze partijen niet berustte op een bewuste keuze van haar ex-kiezers voor de PvdA. Volgens de CVP hadden deze kiezers hun vertrouwen in ARP en CHU opgezegd wegens gebrek aan eenheid tussen deze partijen en het onvoldoende bevorderen van de christelijk-sociale politiek.

Inmiddels had de CVP ook langs informele weg contact gezocht met ARP en CHU. Met het DB van de CHU had voor het eerst een bespreking plaats op 30 oktober 1954. Op de pleidooien van de CVP-vertegenwoordigers om tot vorming van één protestants-christelijke partij te komen, werd van christelijk-historische zijde terughoudend gereageerd. Achteraf toonde de CVP-delegatie zich teleurgesteld dat voor dit gesprek slechts vijf kwartier was uitgetrokken. De partij achtte dit te kort voor een vruchtbaar gesprek.⁵¹

In 1955 voerde de CVP besprekingen met de ARP. Dit overleg leverde geen concrete resultaten op.

In 1959 zocht de CVP opnieuw contact met de CHU. Dit leidde tot besprekingen tussen delegaties van beide partijen.⁵² Programmatische overeenstemming werd niet bereikt. Van CHU-zijde rezen met name bedenkingen tegen de opvattingen van de CVP inzake staatspensioenering en de in deze partij levende gedachten over ontwapening.⁵³

Wel besloten beide partijen tot nauwere samenwerking te komen. Op 27 november 1961 werd bekend gemaakt dat beide partijen zoveel mogelijk gezamenlijk aan de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1962 zouden deelnemen.

Tevens zouden vertegenwoordigers van de CVP worden opgenomen in het Hoofdbestuur van de CHU en de Unieraad.⁵⁴

De contacten die uit dit besluit voortvloeiden waren overigens van beide zijden weinig intens. Er was sprake van een vrij zakelijke verbintenis. De CHU beschouwde de samenwerking met de CVP als een morele overwinning op de ARP. Hieruit bleek, volgens het Uniebestuur,

dat de ARP haar ten onrechte verweet dat zij afwijzend stond tegenover samenwerking met andere protestantse partijen.

De CVP van haar kant hoopte via het contact met de CHU een Kamerzetel te kunnen verkrijgen. Met het oog hierop vroeg het CVP -bestuur in oktober 1962 een van haar leden op de kandidatenlijst van de CHU te plaatsen. Het DB van de CHU stemde hierin toe. Zij plaatste de CVP-leden W. de Jong en majoor A. Wolting op de groslijst. De verdere procedure liet zij aan het Hoofdbestuur over. Om mogelijke afwijzing te voorkomen, eiste het CVP-bestuur geen verkiesbare plaats op. De kandidaatstelling bracht Wolting op de zeventiende plaats. De CVP voerde voor haar kandidaat een voorkeursaktie. Zij slaagde er echter niet in een Kamerzetel te verwerven.

De CHU kwam van 12 op 13 zetels. Wolting kreeg 500 voorkeurstemmen. Nadien zijn er tussen de CHU en de CVP geen contacten meer geweest. Hoewel de CVP nooit officieel is ontbonden heeft deze partij, na de Tweede Kamerverkiezingen van 1963, geen activiteiten meer ontplooid. Deze uiteenzetting over de gedachtenwisseling in de CHU inzake de vorming van een brede protestants-christelijke volkspartij, plaatsten we in het kader van de heroriëntatie die rond de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 plaats had over de positie van de CHU.

Hiertoe behoorde ook de, in hoofdstuk IX.3 te behandelen, discussie over de relatie tot de ARP. Voorts was in dit verband de houding tegenover de Doorbraak van belang. Op deze plaats willen we aan dit onderwerp aandacht geven.

We zagen dat de CHU in 1946, in de discussie met de PvdA en de PU, vasthield aan de in de artikelen 1 en 8 van het beginselprogram geformuleerde uitgangspunten. De Unie zag, met name in deze artikelen, een essentiële voorwaarde voor het zelfstandig verder gaan na de bevrijding.

De verkiezingsuitslag waarbij de CHU haar zetels in de Tweede Kamer behield, betekende een bevestiging van deze visie.

Mede als gevolg van deze ontwikkeling werd bij de herziening van het

beginselprogramma in 1951 artikel 8 betreffende de visie van de CHU op de antithese, ongewijzigd overgenomen.⁵⁵ In zijn commentaar beperkte Beernink zich tot een historische uiteenzetting ter verklaring van deze bepaling.⁵⁶ Als gevolg van de Doorbraak functioneerde artikel 8 echter in de na-oorlogse periode anders dan voor 1940.

De wijze waarop de Unie, na 1951 stelling genomen heeft tegen de Doorbraak komt aan de orde in hoofdstuk XII.

2.2 Overige artikelen

1. Bij de uitoefening van het gezag in de staat behoort richtsnoer en toetssteen te zijn hetgeen in de Heilige Schrift wordt geopenbaard, ongeacht de personen, die met enig overheidsgezag zijn bekleed.
2. Ter beoordeling van de vraag, wat op staatkundig gebied dat richtsnoer en die toetssteen zijn, worde gelet niet alleen op de stellige uitspraken der Heilige Schrift, maar ook op het oordeel der Christelijke Kerk en op de leiding Gods in de geschiedenis der volkeren.

(Beginselprogramma CHU, 1951; art. 1)

1. De overheid is als zodanig Gods dienares en in beginsel verantwoordelijk tegenover Hem, aan Wien zij haar gezag ontleent.
2. Zij is daarom noch orgaan des volks noch der volksvertegenwoordiging.
3. Echter kunnen de personen, met de uitoefening van de taak der overheid belast, aan andere niet van haar afhankelijke personen (b.v. de Staten-Generaal) voor hun handelingen verantwoordelijk worden gesteld.

(Beginselprogramma CHU, 1951; art. 2)

De overheid is geroepen de Christelijk-Historische grondslagen van het volksleven te bevestigen en de Christelijke beginselen in het staatsleven te eerbiedigen.

(Beginselprogramma CHU, 1951; art. 3)

1. In overeenstemming met de historische ontwikkeling van het Christendom op Nederlandse bodem moet Nederland bestuurd worden als een Christelijke staat in Protestantse zin.

2. De overheid dient Gods Naam te belijden en de Grondwet behoort te erkennen, dat de overheid Gods dienaar is.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 4)

Het constitutionele Koningschap, opgedragen aan het Huis van Oranje is de vrucht van de leidingen Gods met ons volk de ontwikkeling van 's lands historie en terecht in onze Grondwet bevestigd.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 5)

Het is de plicht zowel van de overheid als van de volksvertegenwoordiging de nationale en geestelijke goederen, in dit program bedoeld, te bewaren en zo nodig te beschermen tegenover allen, die deze willen aanranden.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 6)

1. Het doel van de Christelijk-Historische Unie is, de door haar beleden beginselen tot erkenning - niet om de regeermacht in handen van met zekere Christelijke beginselen instemmende personen - te brengen.
2. Het is dus niet zozeer te doen om majoriteit (de meerderheid der kiesgerechtigden) als wel om autoriteit (gezag van het Woord Gods), niet om het succes van de partij, maar om de macht van het beginsel.
3. Hierop dient, zowel bij de organisatie van de partij als bij de samenwerking met andere partijen, in de eerste plaats te worden gelet.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 7)

1. De overheid oefent haar gezag uit, het volk ten goede en daarom onder medewerking van het volk.
2. Deze medewerking neme toe naarmate de taak der overheid zich uitbreidt.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 9)

De overheid behandelde de Kerk in haar verschillende institutaire verschijningsvormen als van eigen rechte; niet als een vereniging, maar als openbaring van het Lichaam van Christus in het volksleven sui juris (met eigen rechtskarakter). Zij beschermde haar in de uitoefening van de eredienst, behoudens hare onderworpenheid aan de strafwet, en eerbiedigde de historisch verkregen rechten, ook die, welke oorsprong is te

vinden in de geschiedenis van ons vaderland vóór de Franse Revolutie. Zij beschermde ieders recht om zich van een kerk los te maken.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 10)

1. De overheid late de kerken, die hier krachtens haar diaconaat in de eerste plaats een taak hebben en de (aanvaardbare) maatschappelijke organen van het particulier initiatief vrij, het werk der barmhartigheid aan armen en andere zorgbehoevendenden naar eigen inzicht te regelen.
2. Zij steunde daarbij het werk van genoemde kerken en instellingen, voorzover hiermede een algemeen volksbelang gediend wordt.
3. Voorzover daartoe uit overheidskassen geldelijke bijstand wordt verleend, beperke zich het van overheidswege uitgeoefende toezicht tot controle op de besteding der gelden overeenkomstig het doel, waarvoor de gelden zijn aangevraagd, met eerbiediging van het ambtsgeheim der ambtsdragers en verzorgers.
4. Wanneer van overheidswege maatschappelijke zorg wordt beoefend, die de particuliere levenssfeer der zich in zorg bevindende gezinnen raakt, behoren zoveel mogelijk bij de toepassing dezer zorg de kerkelijke en particuliere organen van bijstand te worden ingeschakeld, die bij de levenssfeer der betrokkenen passen.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 11)

1. De overheid handhave het Christelijk-Historisch karakter van ons volksleven door bevordering van de Zondagsrust, door er tegen te waken, dat het karakter van de Zondag als Christelijke rustdag zou verloren gaan en door de instandhouding van de algemeen erkende Christelijke feestdagen.
2. Zij doe de arbeid, waarop zij invloed kan uitoefenen, op Zondag zoveel mogelijk stilstaan.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 12)

Wat betreft de overige artikelen in het in 1951 herziene beginselprogram kunnen we kort zijn over de bepaling betreffende de constitutionele monarchie.

Op dit punt bleef artikel 5 van het program ongewijzigd. De CHU zag het constitutioneel koningschap, opgedragen aan het Huis van Oranje, als de vrucht van de leiding van God met ons volk en de natuurlijke

ontwikkeling van 's lands historie en daarom terecht in de grondwet bevestigd.

In zijn toelichting adstrueerde Beernink dat de band tussen Nederland en Oranje na de bange oorlogsjaren van 1940-1945 nog krachtiger was geworden dan ooit te voren.⁵⁷

Ook de tekst van artikel 7 bleef ongewijzigd. De CHU zag het als haar doel om de door haar beleden beginselen tot erkenning te brengen en niet om de regeermacht in handen te brengen van met zekere christelijke beginselen instemmende personen. Het ging de Unie derhalve niet zozeer om de majoriteit (de meerderheid van de kiesgerechtigden) maar om de autoriteit (het gezag van Gods Woord); niet om het succes van de partij maar om de macht van het beginsel.

De toelichting werd geaktualiseerd.

Naar aanleiding van het eerste lid van artikel 7 merkte Beernink op, dat het voor de CHU geen eis was haar beginselen tot erkenning of doorwerking te brengen met hulp alleen van hen, die er volledig mee instemden en de hulp van hen die om welke reden ook wilden meewerken, af te wijzen. Het ging de Unie niet om de mensen maar om de doorwerking van de beginselen en dan deed het er niet toe wie daaraan meewerkten en waarom zij dat deden.

Met betrekking tot het derde lid van artikel 7 stelde Beernink dat het de Unie er niet om ging alleen een zekere machtsontplooiing tot stand te brengen maar dat politieke actie slechts betekenis had en verantwoord was, wanneer - binnen de noodzakelijke grenzen die het politiek compromis vereiste - de christelijk-historische beginselen tot meerdere erkenning en doorwerking gebracht konden worden.⁵⁸

In vergelijking met de toelichting die Snoeck Henkemans in 1929 op artikel 7 schreef, toonde het commentaar van Beernink enkele accentverschillen.

Snoeck Henkemans plaatste de afwijzing van de anti-revolutionaire - Kuyperiaanse - strategie gericht op verovering van de politieke macht, voorop. Beernink beklemtoonde - in overeenstemming met de

gewijzigde partijpolitieke verhoudingen, waarin de coalitie van ARP, CHU en de Rooms-Katholieken geen zelfstandige rol meer speelde - de bereidheid van de CHU tot samenwerking met andere partijen. Deze bereidheid kwam tot uiting in de gouvernementele opstelling van de CHU.

De meeste aandacht in de toelichting, kreeg het tweede lid van artikel 7. Het ging de Unie niet om de majoriteit maar om de autoriteit.

Beernink wees er op dat in deze bepaling niet stond te lezen dat het de CHU onverschillig liet of er bij de verkiezingen veel of weinig stemmen op haar kandidaten werden uitgebracht. De Unie achtte dit van zeer groot belang. Belangrijker dan het stemmenaantal echter was voor de Unie het gezag van Gods Woord. Het stemmenaantal mocht, aldus Beernink, alleen gewaardeerd worden omdat het als middel dienstig kon zijn dat overeenkomstig de eisen van de Heilige Schrift geregeerd zou worden.⁵⁹

Beernink bleef met deze toelichting in de lijn van de uitspraak die Lohman in 1908 had gedaan over de betekenis van het begrip "autoriteit en majoriteit" in artikel 7 van het christelijk-historisch beginselprogram.

Evenals de hiervoor genoemde bepalingen werden in 1951 ook de artikelen 3 en 4 van het beginselprogram - waarin werd gesproken over het protestants karakter van de natie - overgenomen.

In hoofdstuk II wezen we er op dat de CHU de overheid vroeg de christelijk-historische grondslagen van het volksleven te bevestigen en de christelijke beginselen in het staatsleven te eerbiedigen. Nederland behoorde, in overeenstemming met de historische ontwikkeling van het christendom op de Nederlandse bodem, bestuurd te worden als een christelijke staat in protestantse zin.⁶⁰

Artikel 4 werd uitgebreid met een tweede lid: "De overheid dient Gods Naam te belijden en de Grondwet behoort te erkennen dat de overheid Gods dienaar is".⁶¹

Blijkens de toelichting wenste de CHU door middel van een grondwets-

herziening in bovengenoemde zin de ban van de neutrale staat te doorbreken. Hierbij werd tevens gewezen op de relatie met artikel 1.⁶²

Ten aanzien van deze bepaling kan worden opgemerkt dat de afwijzing van de op godsdienstig terrein neutrale overheid, zoals geformuleerd in artikel 1 van het christelijk-historisch beginselprogram, bij de herziening in 1951 een minder theocratisch accent kreeg.

In vergelijking met het oude program werd de, in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening van God, niet meer aangegeven als de regel waarnaar het gezag in de staat moest worden uitgeoefend, maar het karakter hiervan als richtsnoer en toetssteen, veel scherper beklemtoond. Bovendien werd alleen gesproken over de openbaring in de Heilige Schrift zonder de ordening van God nadrukkelijk te noemen.⁶³

Krachtens de nieuwe formulering van artikel 1 behoorde bij de uitoefening van het gezag in de staat richtsnoer en toetssteen te zijn hetgeen in de Heilige Schrift werd geopenbaard, ongeacht de personen die met enig overheidsgezag zijn bekleed. Ter beoordeling van de vraag wat op staatkundig gebied dat richtsnoer en die toetssteen zijn, behoorde niet alleen te worden gelet op de stellige uitspraken van de Heilige Schrift maar ook op het oordeel van de Christelijke Kerk en op de leiding van God in de geschiedenis van de volken.

Wat betreft de met artikel 1 samenhangende beginselen inzake de relatie tussen kerk en overheid, zoals geformuleerd in artikel 12 (1908) kan het volgende worden aangetekend.

Bij de herziening van het beginselprogram in 1951 bleef de strekking van deze uitgangspunten, thans opgenomen in artikel 10, ongewijzigd. De overheid werd gevraagd de Kerk, in haar verschillende institutaire verschijningsvormen, te behandelen als van eigen rechte en te beschermen in de uitoefening van de eredienst, behoudens haar onderworpenheid aan de strafwet. Voorts werd van de overheid bescherming verwacht van ieders recht om zich van een kerk⁶⁴ los te maken en

eerbiediging van de historisch verkregen rechten van de Kerk. Bij dit laatste punt werd, in een aanvulling op de oude tekst, aandacht gevraagd voor de rechten van de Kerk die haar oorsprong vonden in de periode vóór de Franse Revolutie.

Met betrekking tot de historisch met artikel 1 verbonden bepaling betreffende de taak van de kerken op het terrein van de armenzorg kan het volgende worden opgemerkt.

In de hier besproken periode na 1945, verliet de CHU de opvatting dat armenzorg primair een taak is van de kerken en de overheid slechts aanvullend diende op te treden. Deze visie klonk nog slechts zeer zwak door in artikel 11 van het in 1951 herziene beginselprogram. Overheidssubsidie op het terrein van de armenzorg werd positief aanvaard. De nadruk lag op de bescherming van de eigen identiteit van de kerkelijke en particuliere maatschappelijke zorg.

De CHU vroeg de overheid de kerken,⁶⁵ die hier krachtens haar diaconaat, in de eerste plaats een taak hebben, en de (aanvaardbare) maatschappelijke organen van het particulier initiatief, vrij te laten, het werk der barmhartigheid aan armen en andere zorgbehoevendenden naar eigen inzicht te regelen.

De overheid diende dit werk, voorzover hier een algemeen volksbelang werd gediend, te steunen. De controle op de besteding van overheids-subsidies behoorde plaats te hebben met eerbiediging van het ambtsgeheim van de kerkelijke ambtsdragers en maatschappelijkwerkers. Voorts vroeg de CHU in het vierde lid van artikel 11, aan de overheid bij maatschappelijke zorg die de particuliere levenssfeer raakt, - in het bijzonder gezinszorg en gezinshulp - zoveel mogelijk de kerkelijke en particuliere organen van bijstand in te schakelen die bij de levenssfeer van de betrokkenen passen.

De historisch eveneens met artikel 1 samenhangende uitspraak betreffende de rol van de overheid op het terrein van de Zondagsrust treffen we ook aan in het in 1951 gewijzigd beginselprogram.

In hoofdstuk II zagen we dat de CHU, na een kleine aanvulling in

1928, van de overheid handhaving van het christelijk-historisch karakter van ons volk vroeg door middel van bevordering van de zondagsrust; er tegen te waken dat het karakter van de Christelijke rustdag verloren zou gaan en instandhouding van de algemeen erkende Christelijke feestdagen.

Deze bepaling werd in 1951, in artikel 12 van het herziene beginselprogramma, ongewijzigd overgenomen. In een hieraan toegevoegd tweede lid werd opnieuw een passage uit het christelijk-historisch gemeenteprogramma opgenomen. De CHU vroeg de overheid de arbeid waarop zij invloed kon uitoefenen zoveel mogelijk op zondag te doen stilstaan.

In onze beschouwing over het in 1951 gewijzigd beginselprogramma verdienen tenslotte de bepalingen over de relatie tussen regering en parlement onze aandacht.

In hoofdstuk II zagen we dat de CHU in haar principiële stellingname ten aanzien van de relatie tussen de regering en de volksvertegenwoordiging in artikel 2 van het beginselprogramma, het accent legde op de overheid.⁶⁶

Met betrekking tot het karakter van de volksvertegenwoordiging werd in dit, uit 1908 daterende, artikel de mogelijkheid van een corporatief samengesteld orgaan opengehouden.

De volksvertegenwoordiging had, volgens de Unie, in de eerste plaats een controlerende taak. Over de grenzen van die taak tegenover een overheid die het protestants karakter en de christelijk-historische grondslag van de Nederlandse samenleving aantastte, bleef artikel 6 vaag.

Wat betreft de relatie tussen de volksvertegenwoordigers en de kiezers bevatte het beginselprogramma in artikel 20 een bepaling waarin, in algemene zin voor uitbreiding van de kring van kiesgerechtigden werd gepleit, op grondslag van een niet nader uitgewerkt corporatief georiënteerd kiesrecht. De hier weergegeven hoofdlijnen zijn eveneens aanwezig in het beginselprogramma van 1951.

In artikel 2 werd tussen de bestaande bepalingen een nieuw tweede lid opgenomen. Daarin benadrukte de CHU dat de overheid geen orgaan is van het volk en evenmin van de volksvertegenwoordiging.

Artikel 6 dat - zoals we zagen - in 1908, na invoeging van de bepaling over de constitutionele monarchie, een slordige redactie toonde, werd opnieuw geformuleerd. De Unie achtte het de plicht, zowel van de overheid als van de volksvertegenwoordiging om de in het beginselprogramma genoemde nationale en geestelijke goederen te bewaren en zo nodig te beschermen tegenover allen, die deze wilden aanranden. Eerder wezen we er op, dat artikel 6 verbonden was met de bepalingen over het protestants karakter van de natie.⁶⁷ In 1951 werd in meer algemene zin gesproken over de nationale en geestelijke goederen. Bovendien werd in dit programma niet alleen de volksvertegenwoordiging maar ook de overheid gewezen op de plicht om deze nationale goederen tegen aanranding te beschermen.

In de toelichting op dit artikel werd de volksvertegenwoordiging echter opnieuw, zonder de grenzen hierbij aan te geven, geattendeerd op haar plicht om de overheid op haar taak te wijzen als zij de nationale goederen zou willen aantasten.⁶⁸

De sinds de invoering van het algemeen kiesrecht, niet meer actuele visie van de Unie op de uitbreiding van de kring van de kiesgerechtigden, weergegeven in het derde lid van artikel 20, kwam in het in 1951 aangenomen beginselprogramma niet meer voor. Gehandhaafd bleven - thans in artikel 9 - de uitspraken dat het overheidsgezag ten dienste van en daarom onder medewerking van het volk moest worden uitgeoefend; alsook dat deze medewerking behoorde toe te nemen naarmate de overheidstaak zich uitbreidde.

Wanneer we de hier genoemde wijzigingen overzien, kan het volgende worden opgemerkt.

De eigen positie van de overheid werd sterk geaccentueerd door invoering van het nieuwe tweede lid van artikel 2, onder handhaving

van de oude, uit 1908 daterende, formulering over de relatie tussen regering en parlement. De reeds in 1917 verouderde bepaling betreffende het kiesrecht in artikel 20 kreeg in artikel 9 van het nieuwe program slechts een bescheiden correctie.

Voorts werd bij het gewijzigde artikel 6 de onduidelijke toelichting overgenomen, betreffende de taak van de volksvertegenwoordiging, voor het geval de overheid de nationale geestelijke waarden zou aantasten.

Dit leidde er toe dat de bepalingen betreffende de relatie tussen de regering en de volksvertegenwoordiging in het in 1951 herziene beginselprogram van de CHU een ouderwetse en, voor niet-ingewijden, onbegrijpelijke indruk maakten.

Bovendien werd de ontwikkeling die het denken in de CHU met name op het terrein van het overheidsgezag (de machtseenheid) en het kiesrecht had doorgemaakt,⁶⁹ in dit program niet zichtbaar.

De toelichting die Beernink op het beginselprogram gaf was in dit opzicht concreter.

Hij wees er op dat men uit artikel 2 niet mocht concluderen dat de Unie volksinvloed verwierp of voorstander was van een absolutistisch bewind.

De historie leert hoe de volksinvloed is uitgebreid en wordt verwerkt door middel van de Staten-Generaal. De Unie achtte, aldus Beernink, deze ontwikkeling juist. Zij hield daarbij echter in het oog, dat regering en Staten-Generaal een eigen taak hebben en de Staten-Generaal niet op de stoel van de regering behoorde te gaan zitten. Ook in zijn commentaar op artikel 9 van het beginselprogram beklemtoonde Beernink de eigen verantwoordelijkheid van overheid en volksvertegenwoordiging.⁷⁰

Het in 1951 herziene christelijk-historisch beginselprogram toont, in vergelijking met het program van 1908, betrekkelijk geringe wijzigingen. De aanpassing aan de aktualiteit was tot het noodzakelijke minimum beperkt. De structuur van het program van 1908 was volledig gehandhaafd. Als gevolg hiervan is de ontwikkeling die het denken in de Unie over een aantal uitgangspunten had doorgemaakt in het program van 1951 niet zichtbaar. In enkele gevallen - met name de opvatting

inzake de overheid in de afwijzing van de op godsdienstig terrein neutrale staat is in dit program de uit 1908 daterende formulering nog iets aangescherpt.

De gegevens ontbreken om een volledige verklaring voor dit verschijnsel te geven. Onze indruk is dat een aantal factoren er toe heeft geleid dat de behoefte in de CHU om in 1951 het beginselprogram grondig te herzien niet groot was.

In dit verband kan gewezen worden op het vertrek van een aantal vooraanstaande Unieleden naar de PvdA omstreeks 1946 en de behoefte aan een zekere interne rust na de uitvoerige en ingrijpende discussies over de relatie tot de ARP.

Beide onderwerpen kwamen in het voorgaande aan de orde.

Een tweede zaak, die binnen de Unie tot heftige emoties had geleid en waardoor omstreeks 1951 een zekere ontspanning wenselijk was, vormde de Indonesische kwestie. Voorts kan gewezen worden op de wens om in een periode van politieke samenwerking met de PvdA - de partij van de Doorbraak - een vertrouwd principieel geluid te laten horen. Beide laatstgenoemde punten zullen we nader toelichten in hoofdstuk VIII.

In het nu volgend onderdeel beschrijven we de rol die Tilanus en Beernink in de CHU hebben gespeeld.

3. De betekenis van twee politieke leiders van de CHU

3.1. Dr. H.W. Tilanus¹

geboren 1884 te Deventer; volgde een officiersopleiding aan de KMA te Breda; leraar aan de School voor Verlofs-officieren te Utrecht (1910-1913); leraar artilleriewetenschappen aan de KMA (1913-1919); secretaris van de Onderwijsraad (1919-1953); tweede secretaris van de CHU (1917-1936); eerste secretaris van de Unie (1936-1939); vervolgens voorzitter van de CHU (1939-1958); lid van de Tweede Kamer (1922-1963); voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie (1939-1963); verbleef van 7 oktober 1940 tot 17 september 1944 als gijzelaar achtereenvolgens te Buchenwald, Haaren en Sint Michielsgestel; vatte na de oorlog zijn politieke werkzaamheden weer op; ontving in 1958 een eredoctoraat in de rechtswetenschappen aan de Vrije Universiteit; bleef na zijn vertrek uit de Tweede Kamer als adviserend lid de

vergaderingen van het DB van de CHU bijwonen maar trad niet meer op de voorgrond; overleed in 1966 te Den Haag.

Als zoon van een officier der huzaren koos Hendrik Willem Tilanus, in het voetspoor van zijn vader, aanvankelijk voor een militaire loopbaan. Tijdens zijn officiersopleiding ontwikkelde hij een brede belangstelling voor het politiek en maatschappelijk leven. Geplaatst voor de keuze van een politieke partij aarzelde hij tussen de ARP en de CHU.² Kennis nemend van de discussie tussen Kuiper en Lohman, koos hij -tijdens zijn leraarschap bij de KMA - voor de laatste. Tilanus achtte Lohmans visie het meest redelijk en zuiver.

Hoewel hij niet een politieke carrière nastreefde, raakte Tilanus geleidelijk meer bij het politiek gebeuren betrokken. In zijn vrije tijd trad hij in Brabant op als propagandist van het fonds "Aanpakken"; een actie tot financiële ondersteuning van Hervormde predikanten. Hier werd hij zich er van bewust dat in Brabant veel meer protestanten woonden dan men zich boven de Moerdijk realiseerde. In een brief aan de secretaris van de CHU, mr. H. Verkouteren, attendeerde hij het bestuur van de Unie op de electorale betekenis van Brabant bij invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Voorts bood hij zijn medewerking aan bij organisatorische activiteiten. Toen het Uniebestuur - tot teleurstelling en ergenis van Tilanus - niet onmiddellijk tot actie overging, besloot hij zelf initiatief te nemen.

In de loop van 1917 hield Tilanus een groot aantal spreekbeurten in Brabant, Limburg, Zeeland en de Betuwe. Hij bevorderde de oprichting van diverse CHU-kiesverenigingen. Zijn activiteiten trokken de aandacht van het Hoofdbestuur van de Unie. Nog hetzelfde jaar ging hij in op het verzoek om als tweede secretaris van de CHU op te treden.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 kreeg hij een - vooralsnog onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de CHU. De verkiezingen van 1922 brachten hem in de Tweede Kamer.

Vóór de oorlog hield Tilanus zich in dit college in het bijzonder bezig met onderwerpen op het terrein van Onderwijs en Defensie.³ Toen De Geer in 1933 fractievoorzitter werd liet hij de behandeling van Buitenlandse Zaken aan Tilanus over.⁴

Voorts trad Tilanus sinds zijn entree in de Tweede Kamer op als secretaris van de CHU-fractie. In september 1939 kreeg hij, bij de stemming over de opvolging van De Geer als fractievoorzitter, een ruime meerderheid achter zich.⁵

Ruim een half jaar later maakte de bezetting een voorlopig einde aan zijn politieke activiteiten.

Tijdens het gedwongen verblijf in Sint Michielsgestel, ontwikkelde een aantal van zijn mede-gijzelaars de denkbeelden over vernieuwing van het politiek bestel die zij in 1945 zouden uitdragen in de Nederlandse Volksbeweging.⁶ Tilanus daarentegen was niet tot de overtuiging gebracht dat de Nederlandse politieke structuur, na de bevrijding, ingrijpend zou veranderen. "Na alles wat ik gehoord, gelezen en gezien heb, verwacht ik dat veel van vóór 1940 - althans de zes of zeven grote groeperingen die wezenlijke geestesrichtingen vertegenwoordigen - zullen terugkeren", schreef hij op 3 januari 1944 vanuit Sint Michielsgestel aan mr. W.F.E. baron van der Feltz.⁷ De Nederlandse Volksbeweging achtte hij een heterogeen gezelschap zonder geestelijke binding met brede lagen van de bevolking.⁸

Tilanus was van mening dat de CHU nog steeds een eigen aanhang onder de kiezers bezat. Reacties die hij kreeg tijdens spreekbeurten in het land versterkten hem in deze opvatting. Ondanks het vertrek van een aantal prominente leden naar de PvdA en het gebrek aan financiële middelen zette hij zich krachtig in voor het behoud van de Unie. Het was voornamelijk aan zijn onvermoeibare ijver te danken dat de CHU bij de verkiezingen in 1946 op het niveau van 1937, met acht zetels in de Tweede Kamer terugkeerde. In de turbulente periode van de bevrijding tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1946, toen vrijwel niemand geloofde in de terugkeer van de CHU, had Tilanus getoond over een goed inzicht in de politieke situatie te beschikken.

Dit onverwachte succes maakte hem overigens niet blind voor de gewijzigde politieke verhoudingen. Ook op dit terrein toonde Tilanus oog voor de politieke realiteit. Hij had lering getrokken uit zijn ervaringen met de politiek tijdens het interbellum. Tilanus realiseerde zich dat de politiek sinds 1945 beheerst werd door de samenwerking tussen KVP en PvdA. Daarnaast beseftte hij dat terugkeer naar de rechtse samenwerking of vorming van een andere regeringsmeerderheid niet mogelijk was. Tegen die achtergrond gaf hij er de voorkeur aan deel te nemen aan de regering. Het zou onjuist zijn hier een zeker politiek opportunisme in te zien. Tilanus wenste de Unie niet - zoals in zijn ogen Schouten met de ARP deed - in een onvruchtbaar politiek isolement te brengen.

Ideologisch baseerde hij deze houding op klassieke christelijk-historische uitgangspunten als de gouvernementele houding van de Unie en de wens om door middel van het streven naar synthese onnodige verscherping van politieke tegenstellingen tegen te gaan. In zijn optreden naar buiten personifieerde hij deze uitgangspunten. Historisch werd zijn vraag "Moet dat nu zo?", tijdens de verhitte discussie in de Tweede Kamer op 11 december 1958, toen het einde van de regeringssamenwerking met de PvdA zich begon af te tekenen. Kenmerkend voor zijn evenwichtigheid, zelfbeheersing en soberheid was zijn voorkeur om op de fiets aan het verkeer deel te nemen. De fietsende Tilanus was voor velen een symbool van de Unie.

Daar stond tegenover dat zijn synthetische opstelling bij anderen de indruk wekte dat hij te meegaand was. Dit had tot gevolg, dat zijn verzet tegen ontwikkelingen die Tilanus onjuist achtte, voor velen als ongewoon heftig overkwam. Dit was bijvoorbeeld het geval toen Tilanus zich in 1962 tegen de wijziging van de wet op het Voortgezet Onderwijs - de zogeheten Mammoewet - keerde. Hij was van oordeel dat in deze wet teveel bevoegdheden van de Staten-Generaal naar de minister werden overgebracht. Hij beschouwde dit voor de toekomst van het onderwijs niet zonder gevaar.

De behandeling van de Mammoetwet maakte duidelijk dat Tilanus wanneer hij dit noodzakelijk achtte een onverzettelijke houding kon aannemen. Intern kwam dit tot uiting in de wijze waarop hij leiding gaf aan de fractie. Tegenover zijn beminlijk optreden naar buiten stond dat Tilanus een sterk persoonlijk stempel drukte op het fractiebeleid. Hij achtte zich de eerst aangewezen en enig verantwoordelijke persoon om de politieke lijn van de fractie te bepalen. Zijn fractiegenoten beschouwde hij daarbij als adviseurs. Illustratief voor deze opvatting is de wijze waarop hij de algemene politieke beschouwingen voorbereide. Tilanus vroeg de fractieleden om gegevens. Vervolgens maakte hij zijn rede. Zijn fractiegenoten namen eerst kennis van de inhoud wanneer hij in de Kamer het woord voerde. Tijdens de kabinetsformaties had relatief weinig fractieberaad plaats. Adviezen aan de Koningin maakte Tilanus - gehoord de fractie - zelf. Achteraf liet hij de inhoud soms aan enkele fractieleden lezen. Na afloop van een formatie gaf Tilanus in de fractie een overzicht van de gebeurtenissen. Hij deelde daarbij overigens niets meer mee dan de leden uit de pers reeds wisten.

Voorts was Tilanus afkerig van langdurig fractieberaad. Hij gaf de politieke hoofdlijnen van een onderwerp aan in de verwachting dat de overige leden hem zouden volgen. In vergelijking met de fractievoorzitters die Tilanus had meegemaakt sluit de wijze waarop hij de fractie leiding gaf meer aan bij de stijl van De Geer dan bij Schokking. Tilanus miste echter De Geers tact en souplesse. Hierdoor kreeg hij de fractie vaak niet volledig achter zich. Zijn benaderingswijze werkte het verdeeld stemmen van de fractie in de hand.

Tilanus had hiertegen geen principiële bezwaren. Hij achtte dit in de lijn van de christelijk-historische opvatting over de persoonlijke verantwoordelijkheid van een Kamerlid. Het verdeeld stemmen kon naar zijn mening bovendien ontspannend werken en irritaties voorkomen. Deze opvatting wordt begrijpelijk als we bedenken dat Tilanus alle politiek gevoelige zaken volledig zelf behandelde.

Dit, naar de huidige maatstaven enigszins autoritaire optreden, moet gezien worden in het licht van de tijd waarin Tilanus leiding gaf aan

de Unie. Met Romme (KVP), Drees (PvdA), Schouten (ARP) en Oud (VVD) behoorde Tilanus tot de generatie van politici die de schakel vormden tussen de periode vóór en na de Tweede Wereldoorlog. Zij hadden - op onderling verschillende wijze - een sterke invloed op het beleid van hun partij. Daar kwam voor Tilanus nog bij dat de Unie voornamelijk dank zij hem in 1946 haar plaats had behouden. Onder zijn leiding bleef ook bij de volgende verkiezingen de aanhang van de CHU vrij stabiel. Tot 1958 trad Tilanus bovendien ook als partijvoorzitter op. Onder deze omstandigheden was zijn positie haast onaantastbaar.

Onbetwist was zijn gezag echter niet. In het voorgaande zagen we dat de voorzitter van de CH-senaatsfractie, B.C. de Savornin Lohman, één van Tilanus' voornaamste opponenten was in de discussie na de bevrijding, over mogelijke samenwerking met de ARP. Lohman, een krachtig voorstander van fusie tussen deze beide partijen, overleed echter in het voorjaar van 1946.⁹

De ontwikkelingen tijdens de Indonesische kwestie bracht twee andere critici naar voren, die openlijk stelling namen tegen de visie van Tilanus. Binnen de Tweede Kamerfractie was dit mr.dr. J.J.R. Schmal; daarbuiten prof.dr. F.C. Gerretson. Elders zullen we nader ingaan op hun bezwaren tegen de houding van Tilanus.¹⁰ Op deze plaats willen we aandacht vragen voor critici binnen het DB van de Unie die hun bezwaren niet naar buiten brachten.

Zij hadden bedenkingen tegen het gebrek aan informatie van Tilanus over de opvatting van de Tweede Kamerfractie met betrekking tot de ontwikkelingen in Indonesië en de geringe vergaderfrequentie van het DB.

Op 12 maart 1949 drong dr. J. van Bruggen er op aan eens per maand met het DB te vergaderen. Hij herhaalde dit verzoek op de eerstvolgende bijeenkomst d.d. 25 juli. Prof. J. de Zwaan, die tevens Eerste Kamerlid was, beklemtoonde dat de christelijk-historische Eerste Kamerfractie de verantwoordelijkheid voor het Indonesië-beleid niet langer kon dragen. Op 24 september besloot het DB een bijzondere Algemene Vergadering te beleggen, gewijd aan de Indonesische kwestie.

De eerstvolgende bijeenkomst van het DB werd gehouden op 28 januari 1950. De soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië had inmiddels op 27 december 1949 plaats gehad. Tilanus deelde mee dat het niet mogelijk was eerder een bijeenkomst van het DB te houden in verband met de slechte verbindingen. Vanuit het DB werd hierop kritisch gereageerd. In een door hem als "vriendenraad" getypeerde opmerking, stelde Van Bruggen dat een zwenking als in 1948, toen de heer Tilanus buiten het DB en HB om plotseling op de Algemene Vergadering een geheel gewijzigd standpunt ten opzichte van de Indonesische kwestie innam, nimmer meer mocht voorkomen. Veel scherper uitte Van Niftrik zich. Hij noemde de combinatie van het partijvoorzitterschap met het voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie ongelukkig. Tilanus had zijns inziens nooit de bijzondere Algemene Vergadering over de Indonesische kwestie moeten leiden. Hij was van oordeel dat deze functies in de toekomst niet meer gecombineerd moesten blijven.

In dezelfde tijd kwamen uit de kiesverenigingen voorstellen tot wijziging van de statuten, waarin werd gevraagd DB-leden niet meer uit de fractieleiden te kiezen. Het Hoofdbestuur ging op 11 maart 1950 akkoord met de suggestie van Tilanus om alle voorstellen tot wijziging van de statuten naar een commissie te verwijzen. De meeste HB-leden achtten voor een statutenwijziging het moment niet geschikt, omdat dit zo kort na de Indonesische kwestie als kritiek zou kunnen worden uitgelegd.

Een zichtbaar gevolg van de onvrede over het gebrek aan inspraak tijdens de Indonesische kwestie was de instelling van de Unieraad in 1951. In haar kritiek op de werkwijze van dit college zou de Algemene Vergadering in 1954 tegen Tilanus stelling nemen. Tegen het advies van het HB in, sprak de Algemene Vergadering zich uit tegen de combinatie van het voorzitterschap van het HB met dezelfde functie in de Unieraad. Dit leidde er toe dat Tilanus als voorzitter van de Unieraad werd opgevolgd door Van Bruggen.¹¹

Ook na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië bleef het beleid van Tilanus niet zonder kritiek. In het DB rezen met name bezwaren tegen zijn optreden bij kabinetsformaties. Naast het verwijt dat

Tilanus ook hier te weinig overleg met het DB pleegde, richtten de bedenkingen zich in het bijzonder tegen zijn houding ten aanzien van de benoeming van ministers.¹²

Kort na afloop van de kabinetscrisis rond minister mr. D.U. Stikker zei Van Niftrik op 31 maart 1951 in het DB, dat hij zijn lidmaatschap van dit college volkomen oninteressant achtte. Hij verweet Tilanus tijdens deze kabinetsformatie, evenals tijdens de Indonesische kwestie, volkomen op eigen houtje te hebben gehandeld. Het DB was op geen enkele wijze bij de kabinetscrisis betrokken geweest. Van Niftrik wees er op dat de heren ir. C. Staf en mr. H. Mulderije minister waren geworden zonder dat het DB hierin was gekend. Tilanus beklemtoonde dat er bij een kabinetsformatie een principieel onderscheid ligt tussen de taak van de Kamerfrakties en het DB. Met ministersbenoemingen had naar zijn mening de partij en zelfs de fractie niets te maken. Van Niftrik achtte dit standpunt typisch negentiende eeuws, individualistisch. Lohman mocht er misschien zo over gedacht hebben. De politieke partijen anno 1951 dachten hier naar zijn mening anders over. Van Niftrik was van oordeel, dat het DB er recht op had geraadpleegd te worden over de vraag of de Unie medeverantwoordelijkheid zou dragen voor een te vormen kabinet. Tilanus stelde hier tegenover dat bij kabinetsformaties zijn oordeel als fractievoorzitter werd gevraagd. Niet het oordeel van de partij. Hij toonde zich - na sterke aandrang uit het DB - bereid tijdens formaties het wederzijds contact tussen de Tweede Kamerfractie en het DB te bevorderen. Een suggestie om tijdens kabinetsformaties de DB-leden de fractievergaderingen te laten bijwonen wees hij af, omdat dan het onderscheid tussen partij en fractie verloren zou gaan.

In de eindfase van de formatie na de verkiezingen van 1952, stelde mr. H.K.J. Beernink, op 30 augustus 1952, in het DB de vraag of het standpunt van Tilanus, dat hij geen invloed wilde uitoefenen op de portefeuilledverdeling in het kabinet en de keuze van de ministers, op den duur was vol te houden als de andere bij de formatie betrokken partijen dit wel deden. Het resultaat van deze houding achtte hij dat

buiten de Unie om werd beslist wie minister en zelfs wie minister voor de CHU zou worden. Tilanus antwoordde, dat de formatie extra lang zou duren wanneer de partijen zich hiermee zouden gaan bemoeien. Het is niet duidelijk in hoeverre deze kritiek in het DB van invloed is geweest op de beslissing van Tilanus om het voorzitterschap van de Unie neer te leggen. Tijdens de formatie in 1956 deelde Tilanus op 6 oktober in het DB mee dat hij voornemens was in 1957 af te treden als partijvoorzitter. Beernink suggereerde hem aan te blijven tot 1958, het jaar waarin de Unie haar 50-jarig bestaan zou vieren. Tilanus volgde deze suggestie. Tijdens de jubileumbijeenkomst in Utrecht op 31 mei 1958 droeg hij de voorzittershamer over aan Beernink.

Tilanus bleef echter voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie. Dit had tot gevolg dat de problemen die zich tijdens de formaties met het DB hadden voorgedaan niet waren opgelost. Integendeel, de tegenstellingen werden scherper.

Tijdens de formatie van het kabinet-De Quay, in mei 1959, ontstond verschil van inzicht tussen Tilanus en het DB over het aantal CH-bewindslieden in het te vormen kabinet. Partijvoorzitter Beernink en vice-voorzitter C.J. van Mastrigt verzetten zich tegen de gedachte van Tilanus om met één ministersportefeuille voor de CHU genoegen te nemen. Zij wisten buiten Tilanus om formateur De Quay te bewegen twee christelijk-historische ministers in het kabinet op te nemen.¹³

Rond de formatie van 1959 bleek ook uit andere gebeurtenissen dat de reserves tegen Tilanus toenamen.

Onder normale omstandigheden zou hij in 1960 de Tweede Kamer hebben verlaten. Gelet op de moeilijke politieke situatie, eind 1958, als gevolg van het aftreden van de socialistische bewindslieden en de Kamerontbinding, besloot hij zich bij de verkiezingen van 1959 opnieuw kandidaat te stellen. Bij die gelegenheid werd hij slechts met krappe meerderheid tot lijsttrekker gekozen. Uit de centrale telling bleek dat enkele groepsvergaderingen de voorkeur gaven aan

Beernink als eerste kandidaat.¹⁴

Tijdens de kabinetsformatie publiceerde de federatie van CH-Jongeregroepen op 1 mei 1959 het rapport De in- en externe situatie der CHU. Dit stuk was opgesteld door een commissie ad hoc onder leiding van A.J. van Dulst.

De samenstellers gaven een kritische analyse van enkele klassiek geachte christelijk-historische beginselen. Ter adstructie van hun bezwaren tegen de wijze waarop deze beginselen in de praktijk werden toegepast, zochten zij steun bij uitspraken van A.F. de Savornin Lohman en Hoedemaker.

De CH-Jongeren waarschuwden dat men de individuele vrijheid van het Kamerlid niet op de spits moest drijven. De vrijheid zonder meer kon naar hun mening tot een wanorde leiden die zij onaanvaardbaar achtten. Lohman had dit bezwaar huns inziens grotendeels bezworen door zijn niet aflatend streven om de kiezers regelmatig en goed voorlichting te verschaffen. Nu deze brede oriëntatie niet meer op zodanige wijze werd verschaft, behoorde de vrijheid zonder meer in discussie te komen. Als eisen waaraan een moderne politieke partij moet voldoen werden in het rapport genoemd: het betrekken van de individuele staatsburger in het politiek bedrijf; en - ter voorkoming van uitholling - een duidelijke eigen lijn en een goed toegerust studie- en voorlichtingsapparaat. De werkgroep achtte de Unie in haar huidige gedaante hiervoor onvoldoende toegerust.

De verschijning van dit rapport leidde tot een tweetal besprekingen tussen vertegenwoordigers van de CHU-jongeren en de CHU. De jongeren kregen tijdens dit overleg de indruk dat Tilanus in zijn verdediging van de klassieke christelijk-historische beginselen praktisch alleen stond.¹⁵

In zijn laatste periode als fractievoorzitter -van 1959 tot 1963- beschouwden velen in de Unie Tilanus als een man die eigenlijk vervangen had moeten worden. Problemen rond zijn positie als Kamerlid bleven echter uit. In het najaar van 1962 maakte de 78-jarige Tilanus

bekend, dat hij zich niet opnieuw kandidaat zou stellen voor de Tweede Kamerverkiezingen.

Wat is de betekenis geweest van Tilanus voor de CHU in de na-oorlogse periode?

We wezen er op dat hij in zijn optreden naar buiten de verpersoonlijking vormde van enkele klassieke christelijk-historische uitgangspunten, als redelijkheid, verdraagzaamheid en synthese. Hij sprak de taal van de christelijk-historische achterban. Zijn regelmatige bezoeken aan de kiesverenigingen droegen er toe bij dat hij goed op de hoogte was van de opvattingen in de Unie. Mede hierdoor had hij een goed ontwikkeld politiek gevoel.

De combinatie van deze factoren vormde de grote kracht van Tilanus' optreden. Daar stonden echter enkele beperkingen tegenover. Tilanus was een praktisch politicus, maar geen theoreticus. De inhoud van het boek, waarin hij tegenover Puchinger een terugblik op zijn leven gaf is, in dit opzicht veelzeggend.

Hij heeft voornamelijk aandacht voor personen en accidentele gebeurtenissen. Fundamentele beschouwingen en analyses van de politieke ontwikkelingen ontbreken.

Tijdens zijn gijzeling gedurende de oorlog trad hij weinig op de voorgrond. Na de bevrijding was hij in de Kamer als strategisch-politiek denker duidelijk de mindere van zijn collega-fraktievoorzitters Romme (KVP), Burger (PvdA), Schouten (ARP) en Oud (VVD). Tilanus formuleerde bij belangrijke politieke kwesties de christelijk-historische beginselen op bekwame wijze. Maar steeds waren dit de uitgangspunten die door Lohman, Schokking en De Geer waren ontwikkeld. De laatste keer dat hij tijdens de algemene politieke beschouwingen het woord voerde, in 1962, toonde zijn rede vrijwel dezelfde hoofdlijnen als in 1946.

De overwegend praktisch-politieke inslag van Tilanus werkte tussen 1945 en 1952 overwegend positief. Zijn grote ervaring, in combinatie

met zijn gouvernementele instelling, behoedden hem er voor om in discussies met meer theoretisch, beschouwend ingestelde politici als Schmal en Gerretson, in een star dogmatisme te vervallen. Anderzijds hield deze instelling Tilanus in 1945, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Van Walsum, af van een idealisme dat door het merendeel van de CHU-kiezers niet werd gedeeld.

Tussen 1952 en 1958 trad in zekere zin een status quo in. In de discussies over de Doorbraak en de Indonesische kwestie had de CHU haar positie gestabiliseerd. Tilanus had zijn positie als leider van de CHU versterkt. Intern bleef echter kritiek op zijn beleid bestaan. Deze latente kritiek nam toe en kwam naar buiten rond de verkiezingen en de formatie van 1959.

Op grond van deze gegevens kan worden aangetekend dat het optreden van Tilanus na de oorlog een negatief en een positief facet toont. Toen Tilanus in 1962 de actieve politiek verliet, had hij het christelijk-historisch denken niet vernieuwd en weinig ruimte gelaten aan politici die de geestelijke achtergronden van de CHU op eigentijdse wijze hadden kunnen verwoorden. Daar staat echter tegenover, dat zijn grote politieke ervaring en zijn nauw contact met de achterban er toe hadden geleid dat de Unie, die in 1945 vrijwel algemeen was afgeschreven, in 1962 nog steeds een vaste en vooraanstaande plaats in het Nederlands politiek bestel innam.

3.2. Mr. H.K.J. Beernink¹

geboren 1910 te Maarssen; studeerde rechten te Utrecht; was werkzaam op de gemeentesecretarie van Papendrecht (1932-1935); Almelo (1935-1939) en Rijswijk (Z.H.), waar hij van 1945-1967 gemeentesecretaris was; lid van de Kiesraad (1957-1967); secretaris van de CHU (1946-1958); voorzitter van de Unie (1958-1966); lid van de Tweede Kamer (1946-1967); voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie (1963-1967); minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-de Jong (1967-1971); na zijn ministerschap adviserend lid van de Jhr.Mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de CHU; voorts sinds 1972 opnieuw lid van de Kiesraad en sinds 1976 voorzitter van dit college; overleden in 1979 te Rijswijk (Z.H.).

Als politiek leider van de CHU toonde Beernink naast een aantal overeenkomsten met zijn voorganger Tilanus, ook enkele belangrijke verschillen.

De overeenkomst tussen beiden lag in de grote kennis van de achterban van de CHU, die zij tijdens een langdurig optreden als secretaris en voorzitter van de Unie hadden verworven. Beiden spraken de taal die de trouwe aanhang van de CHU verstond. Beernink miste echter van nature de gemoedelijkheid en vriendelijkheid die Tilanus uitstraalde. Bij een eerste ontmoeting maakte Beernink vaak een stugge, gesloten indruk. Wie hem beter leerde kennen, ging hem veelal ook waarderen. Zowel zakelijk, om zijn betrouwbaarheid en deskundigheid, als in de recreatieve sfeer. Wat dit laatste betreft, kan worden opgemerkt dat Beernink een uitstekend en actief schaakspeler was.

In het optreden van Beernink naar buiten domineerde echter een nuchtere zakelijkheid. In zijn redes verwoordde hij op bekwame wijze de christelijk-historische beginselen; maar gewoonlijk ontbrak een breed geschetst politiek toekomstperspectief.

Daar stond tegenover dat Beernink een grote werkkraft ontplooidde. Hij wikkeldde zijn zaken snel, efficiënt en met inzicht af. Dit maakte het hem mogelijk van 1946 tot zijn ministerschap in 1967, de functie van gemeentesecretaris van het in die periode snel groeiende Rijswijk (Z.H.) met het lidmaatschap van de Staten-Generaal en zijn werkzaamheden in het DB van de CHU te combineren.

Reeds in zijn studententijd gaf Beernink blijk van zijn belangstelling voor de politiek, als actief lid van de federatie van CH-Jongeren. Na de bevrijding haalde Tilanus hem in de landelijke politiek. In 1946 werd hij secretaris van de CHU en lid van de Tweede Kamer. De toen 36-jarige Beernink behoorde tot het jonge kader in de Unie dat de plaats moest innemen van een aantal prominente leden dat naar de PvdA was gegaan.

Op grond van zijn grote werkkraft en veelzijdige ervaring was het voor velen in de Unie vanzelfsprekend dat Beernink in 1958 Tilanus als partijvoorzitter opvolgde.²

In de politieke carrière van Beernink vormde 1963 een hoogtepunt. Bij de kandidaatstelling voor de in dat jaar te houden Tweede Kamerverkiezingen bleek de waarde van zijn grote kennis van de organisatie en de achterban van de Unie. Als gevolg van het vertrek van enkele oudere leden, onder wie Tilanus, ontstonden in de CHU-Tweede Kamerfractie enkele vacatures. Beernink wist te bevorderen dat via een kandidaatstelling zonder noemenswaardige kritiek een kwalitatief goede fractie tot stand kwam, die bovendien drastisch werd verjongd.³ Met Beernink als lijsttrekker behaalde de CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 een zetel winst. Tijdens de hierop volgende formatie van het kabinet-Marijnen speelde Beernink als voorzitter van de CHU-fractie een belangrijke rol in de opstelling van het regeerakkoord.⁴

Als voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie trad Beernink op een andere wijze op dan zijn voorganger Tilanus. We zagen dat Tilanus bij de behandeling van belangrijke politieke kwesties sterk individualistisch optrad en zijn medeleden als adviseurs beschouwde. Beernink werkte meer als teamleider. Hij gaf zijn medeleden veel meer informatie en pleegde regelmatig met hen overleg.

Mede door zijn lange politieke ervaring genoot hij in de fractie groot gezag. Zijn succesvol optreden bij de verkiezingen en de formatie van 1963 gaven Beernink ook als voorzitter van de Unie een sterke positie.

Deze situatie veranderde niet wezenlijk toen de CHU in het voorjaar van 1965 - na 17 jaar mede regeringsverantwoordelijkheid te hebben gedragen - in de oppositie kwam.

De ministers van het kabinet-Marijnen traden af wegens een onoverbrugbaar gebleken verschil van mening over de omroepkwestie. Het vervolgens gevormde kabinet-Caïs steunde op KVP, PvdA en ARP.⁵

Bezwaren tegen Beerninks houding in de omroepkwestie leefden vooral bij enkele leden van de CHU-afdeling Hilversum, die werkzaam waren bij de NCRV. Een aantal van hen had ook kritiek op de politieke koers van de Unie. Dit leidde in het midden van de jaren zestig tot het

vertrek van Dick Houwaart⁶ en Bert Buddingh' die onder meer actief waren als redacteur van het christelijk-historisch weekblad Koningin en Vaderland.

Voorts waren er inmiddels in iets bredere kring enige bedenkingen geuit toen Beernink in 1963 de functies van partijvoorzitter en voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie combineerde.

Binnen de Unie als geheel was de kritiek op het in de oppositie geraken echter beperkt. In de CHU bestond geen eensgezinde opvatting over de houding tegenover het na 1945 gegroeide omroepbestel.⁷ Men nam het Beernink niet kwalijk dat de CHU in een formatie, waarin het omroepvraagstuk een centrale rol speelde, buiten spel was komen te staan.

De ontwikkeling na het aftreden van het kabinet-Cals als gevolg van de aanvaarding van de motie-Schmelzer, in oktober 1966, bracht evenwel een ommekeer in de positie van Beernink als leider van de CHU.

De "nacht van Schmelzer" vormde een bevestiging van de juistheid van de kritiek die de CHU op een aantal onderdelen van het beleid van het kabinet-Cals had geuit. Op dit beslissende moment kon de CHU echter haar politieke gelijk niet in politieke winst omzetten.⁸

In de scherpe politieke discussie die na het aftreden van het kabinet-Cals ontstond, trok de CHU nauwelijks de aandacht. Veel kiezers zagen in dr. J. Zijlstra, premier van het na de "nacht van Schmelzer" gevormde interimkabinet, de man die men nodig had. De CHU daarentegen leed bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 1967 een kleine nederlaag. De in 1963 gewonnen zetel ging verloren.

Het zou onjuist zijn deze achteruitgang uitsluitend aan Beernink toe te schrijven. Als politiek leider van de CHU droeg hij hiervoor echter wel de verantwoordelijkheid. Beernink had voor de ontwikkelingen na de "nacht van Schmelzer" geen passende strategie gevonden. Bovendien bleken een aantal persoonlijke eigenschappen van Beernink tegenover de kiezers in zijn nadeel te gaan werken. Over de achter-

grond van dit verschijnsel kan het volgende worden opgemerkt.

Het politieke optreden van Beernink werd gekenmerkt door beginselvastheid, zakelijkheid en rechtlijnigheid. Hij miste een zekere soepelheid die voor politici - met name in ondoorzichtige politieke situaties zoals na de "nacht van Schmelzer" - onmisbaar is om op de actuele ontwikkelingen in te spelen. Bovendien nam de tv in de begeleiding van de politieke aktualiteit geleidelijk een steeds belangrijker plaats in. Beernink was echter wars van het - in zijn ogen - spectaculair op de kiezers werken door middel van dit medium. Op verkiezingsavonden bijvoorbeeld kwam hij bijna nooit voor de tv in tegenstelling tot de leidende politici van andere partijen.

In het algemeen had hij een hekel aan het geven van snelle en daardoor zijns inziens onzorgvuldige reacties op actuele gebeurtenissen. Doorgaans volstond hij, desgevraagd, met de opmerking dat hij het betrokken stuk nog niet had gelezen. Ook stond hij gereserveerd tegenover het, in het begin van de jaren zestig in ons land opkomend, verkiezingsonderzoek.⁹ Beerninks zakelijke, nuchtere instelling kreeg in deze omstandigheden geleidelijk iets krampachtigs.

Befaamd werden in dit verband, enkele uitspraken die Beernink in 1966 deed tegenover Bibeb in een interview in het weekblad Vrij Nederland. Naar aanleiding van door hem en anderen geuite kritiek op het satirisch VARA-tv-programma "Zo is het" vroeg Bibeb aan Beernink een voorbeeld te geven van goede humor. Hij antwoordde met een raadsel waarin de betekenis moest worden gevonden van de lettercombinatie "J.+B.+V. = H.P."

"Juliana + Bernhard + V = Haagse Post" veronderstelde Bibeb. Maar volgens Beernink moest dit zijn "Jas + Broek + Vest = Heel Pak". In ditzelfde interview merkte hij onder meer op dat hij zich nooit over politieke problemen opwond en altijd zorgde dat hij aan acht uur slaap toekwam.¹⁰ Deze uitspraken kregen wanneer zij op papier stonden een andere dimensie dan Beernink bedoelde. Slechts wie Beernink persoonlijk kende en oog had voor zijn sterk relativiserende houding kon zulke opmerkingen op de juiste waarde taxeren. Een dergelijke wijze van optreden paste echter niet meer in de dynamische tijd rond

de verkiezingen van 1967, toen groeperingen als de christen-radicalen, Nieuw Links in de PvdA en D'66 de komst op het politiek terrein aankondigden van een kritische na-oorlogse generatie.

Het was niet onbegrijpelijk dat politieke tegenstanders, in de sterk gepolariseerde sfeer na de "nacht van Schmelzer", Beernink in de "conservatieve" hoek plaatsen.¹¹ Het zou echter onjuist zijn om hieruit te concluderen, dat Beernink geen oog had voor de politieke problemen waarvoor een oplossing werd gevraagd. Zowel zijn optreden als minister als zijn houding in de discussie over de partijpolitieke vernieuwing bewijzen het tegendeel.

Als minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Jong toonde hij - zoals in vrijwel al zijn werkzaamheden - een aanpak die niet spectaculair maar wel doeltreffend was. Tot de erfenissen die hij van het kabinet-Cals overnam behoorden de moeilijke bestuursituatie in Amsterdam en de Proeve van een nieuwe Grondwet. Beernink was de eerst verantwoordelijke minister voor het ontslag van de Amsterdamse burgemeester mr. G. van Hall en de benoeming van diens opvolger dr. I. Samkalden. Voorts maakte hij een begin met de herziening van de grond- en kieswet op basis van de voorstellen van de staatscommissie-Cals-Donner. Hiertoe behoorde onder meer de afschaffing van de opkomstplicht. Voorts werd tijdens zijn bewind een wijziging van de wet op de lijkbezorging van kracht, waarbij de nog bestaande beperkende bepalingen ten aanzien van de crematie vervielen. Later verklaarde hij persoonlijk geen voorstander van crematie te zijn maar dit niet in strijd te achten met de Bijbel. Crematie was zijns inziens in strijd met de traditie, maar hij realiseerde zich dat in het leven nu eenmaal niet alles uit tradities en gebruiken bestond.¹²

Zijn houding tegenover deze kwestie biedt een goed voorbeeld van de wijze waarop Beernink in de turbulente periode na de "nacht van Schmelzer" toonde oog te hebben voor de realiteit van de ontwikkelingen zonder daarbij zijn beginselen te verloochenen.¹³

Volledigheidshalve willen we niet onvermeld laten, dat Beernink

tijdens zijn ministerschap voor de eerste en enige maal tijdens zijn politieke loopbaan voor enige opschudding zorgde rond zijn gedrag. In 1969 kreeg hij een kleine boete wegens smokkel van sigaretten. Deze zaak die vooral typerend was voor Beerninks Weltfremdheit in praktische, alledaagse zaken, maar zijn persoonlijke integriteit niet aantastte, liep in politiek Den Haag al snel met een sisser af.¹⁴

Veel belangrijker voor een evenwichtige beoordeling van Beernink als politicus was zijn houding tegenover de partijpolitieke discussie die na de "nacht van Schmelzer" op gang kwam.

Hier kan niet worden ontkend, dat Beernink het voor de CHU uiterst belangrijke overleg met ARP en KVP dat in 1967 in de groep van 18 was gestart, met veel reserve volgde.

Beernink vreesde dat de voorgestelde christen-democratische samenwerking de trouwe aanhang van de CHU onzeker zou maken en van de Unie zou vervreemden. Op de Algemene Vergadering van de CHU in juni 1973 sprak hij zich uit tegen het federatief samengaan van ARP, CHU en KVP in het CDA.

Evenals in zijn ministerschap toonde Beernink ook op dit terrein realiteitsbesef. Toen de beslissing tot vorming van het CDA was gevallen bleek hij bereid constructief mee te werken om de inbreng van de Unie in het CDA optimaal te maken.¹⁵

Hij nam actief deel aan het overleg over de formulering van de grondslag van het CDA. Voorts gaf hij waardevolle adviezen voor de technische uitwerking van de statuten en de kandidatenlijst voor het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. Met name op dit laatste terrein was Beernink, als voorzitter van de Kiesraad, bij uitstek deskundig.

Hiermee zijn we opnieuw aangekomen bij een opmerking die we maakten in het begin van onze beschouwing over Beernink.

Bij een terugblik op zijn carrière trekt primair zijn grote kennis van zaken de aandacht. De kracht van Beernink lag in het intern overleg. Hier toonde hij goed inzicht in de voorliggende problemen.

Wanneer we de politieke loopbaan van Beernink, die in 1946 begon, nader bezien, valt ten eerste op dat hij tot 1963 als secretaris en later als voorzitter van de CHU in de schaduw bleef van Tilanus. Dit betekende niet dat hij een slaafs navolger was van deze oude CHU-leider. Eerder wezen we er op dat Beernink, met enkele anderen, sinds 1952 intern kritiek had op de weigering van Tilanus om enige invloed te willen uitoefenen op de bezetting van de ministersportefeuilles voor de CHU. Tijdens de kabinetsformatie van 1959 leidde dit tot een conflict tussen Beernink en Tilanus.¹⁶

Buiten de politieke top van de Unie waren deze gebeurtenissen echter niet - of slechts onvolledig - bekend. Eerst rond de verkiezingen en de kabinetsformatie van 1963 zou Beernink een leidende rol spelen. De formatie van het kabinet-Cals in 1965 bracht de CHU echter in de oppositie. Vervolgens ontstond, in het bijzonder na de "nacht van Schmelzer", in het najaar van 1966 een politiek klimaat waarin de opvattingen en de wijze van optreden van Beernink geen passend antwoord meer vormden op de wensen van de kiezers; vooral voor de jonge generatie. Er ligt in deze fase van Beerninks politieke carrière een zekere tragiek. Toen hij in de jaren vijftig op een aantal punten een andere aanpak wenste, had hij niet de positie en de macht om dit tegenover Tilanus te kunnen doorzetten. Op het moment dat hij hiertoe wel gelegenheid had en zelf leiding gaf aan de Unie, vroeg de maatschappelijke ontwikkeling een ander type politicus. Dit had tot gevolg dat - ondanks zijn langdurige activiteit op politiek terrein - zijn optreden als politiek leider van de CHU slechts kort duurde.¹⁷

In 1967 werd Beernink minister. In verband hiermee had hij geen actief aandeel in de politieke heroriëntatie die de hierop volgende jaren binnen de Unie plaats had. Het christen-democratisch overleg met ARP en KVP en de totstandkoming van het nieuwe beginsel- werkprogramma van de CHU in 1970 volgde hij met kritische belangstelling.

Na zijn ministerschap trok Beernink zich in 1971 terug uit de actieve

politiek. De gebeurtenissen die nadien, in zijn laatste levensjaren, plaats hadden geven aanleiding tot een nadere verdieping van het oordeel over Beernink als politicus.

De aanleiding ligt in de eerste plaats in zijn persoonlijk optreden. De wijze waarop Beernink, als oud-minister, aan het politiek beraad in de CHU deelnam, dwong bij velen respect af.

De federatieve vorming van het CDA in 1973 aanvaardde hij, ondanks zijn persoonlijke reserves, als een realiteit. Op voorstellen van verontruste Unieleiden om de CHU te verlaten en bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, naast het CDA, met een eigen lijst uit te komen, ging hij niet in.

Sterk vereenzaamd, na het verlies van zijn echtgenote, vervulde hij het adviserend lidmaatschap van de Savornin Lohmanstichting en het voorzitterschap van de Kiesraad, met grote toewijding.

Nu zijn actieve politieke loopbaan van enige afstand kon worden gezien, realiseerden velen zich dat Beernink als politicus in de eerste plaats dienend bezig wilde zijn zonder te zoeken naar populariteit of erkenning van zijn positie.

Daar kwam voorts bij dat de Unie, nadat Beernink niet meer in de Kamer terugkeerde bij de verkiezingen van 1971 en 1972, zware verkiezingsnederlagen had geleden.

De voor de Unie tussen 1946 en 1967 zo kenmerkende stabiliteit in de kiezersaanhang was verdwenen.

Dit maakte velen in de CHU, ook zij die Beerninks activiteiten kritisch hadden beoordeeld, bewust van de geheel eigen plaats die hij in de Unie had ingenomen.

Daar kwam bij dat van 1967 tot 1973 diverse wisselingen plaats hadden in de politieke leiding van de CHU. De achtergronden van deze ontwikkeling zijn beschreven in hoofdstuk XI. Hier beperken we ons tot de belangrijkste gegevens.

Het optreden van de minister van Ontwikkelingssamenwerking, drs. B.J. Udink, als lijsttrekker van de CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen

van 1971 werd geen succes.

Binnen de Unie genoot in deze periode drs. A.D.W. Tilanus het meeste vertrouwen. Hij was partijvoorzitter van 1966 tot 1968 en voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie van 1968-1969 en van 1972-1973. Als lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 kon Tilanus jr. echter de intern verdeelde CHU niet behoeden voor een zware nederlaag.

Zijn opvolger als voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie, dr. R.J.H. Kruisinga, bracht - in samenwerking met de in 1972 gekozen partijvoorzitter mr. O.W.A. baron van Verschuer - de nodige stabiliteit in de politieke koers van de Unie, tot het einde van de jaren zeventig.

De gebeurtenissen uit deze jaren zijn weergegeven in hoofdstuk XIII. Het schrijven van een portret van de politieke leiders van de CHU na Beernink laten we graag over aan auteurs die deze periode op iets meer afstand hebben gevolgd.

VIII DE ONTWIKKELING VAN DE DUALISTISCHE OPVATTING OVER DE RELATIE
TUSSEN REGERING EN PARLEMENT

1. De overheid is als zodanig Gods dienaress en in beginsel alleen verantwoordelijk tegenover Hem, aan Wien zij haar gezag ontleent.
2. Zij is daarom noch orgaan des volks noch der volksvertegenwoordiging.
3. Echter kunnen de personen, met de uitoefening van de taak der overheid belast, aan andere niet van haar afhankelijke personen (b.v. de Staten-Generaal) voor hun handelingen verantwoordelijk worden gesteld.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 2)

1. De overheid oefent haar gezag uit, het volk ten goede en daarom onder medewerking van het volk.
2. Deze medewerking neme toe naarmate de taak der overheid zich uitbreidt.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 9)

- a) De overheid is Gods dienaress, bekleed met een van Hem ontvangen gezag.
Bij de uitoefening van haar taak is zij geroepen een teken te zijn van Zijn gezag.
- b) De overheid is bij haar handelen ook verantwoordig schuldig aan de gemeenschap, die in haar wettig gekozen vertegenwoordigers bij de ordening van de samenleving betrokken is.
- c) Door haar arbeid ten behoeve van het volk groeit haar gezag en wordt haar macht, noodzakelijk om vrede en vrijheid te waarborgen, bewaard voor ontarding in dictatuur.

(Beginselverklaring CHU, 1970; art. II)

De Christelijk-Historische Unie spreekt zich uit voor een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel, in de vorm van een constitutionele democratie onder het Huis van Oranje. Van wezenlijke betekenis voor dit staatsbestel zijn:

- a) de onschendbaarheid van de Koningin;
- b) de verantwoordingsplicht van de ministers aan de Staten-Generaal;

- c) de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, van de volksvertegenwoordiging en van de volksvertegenwoordigers afzonderlijk;
- d) de vrije verkiezing van de vertegenwoordigende lichamen;
- e) het recht van iedere staatsburger om aan de democratische besluitvorming deel te nemen;
- f) de eerbiediging van de persoonlijke rechten en vrijheden van een ieder welke in de Grondwet neergelegd zijn of zouden moeten zijn, te weten:
 - vrijheid van godsdienst;
 - vrijheid van meningsuiting;
 - vrijheid van levensovertuiging;
 - vrijheid van vereniging, vergadering en demonstratie;
 - vrijheid van onderwijs;
 - recht van petitie;
 - recht op onafhankelijke rechtsspraak;
 - recht op bescherming van persoon en eigendom;
 - recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer;
 - recht op een minimum-loon en sociale zekerheid, waarbij een menswaardig bestaan gewaarborgd moet zijn;
 - recht op werk onder sociaal verantwoorde omstandigheden;
 - recht op gelijke kansen van ontwikkeling;
 - recht op gezondheidszorg;
 - recht op bijstand bij materiële en/of geestelijke nood.

(Uitgangspunten CHU, 1970; art. 8)

De CHU tussen radicaal en getemperd dualisme.

De periode 1945-1967.

1.1. Incidentele toepassing van de regicentrische leer.

De in 1934 door B.C. de Savornin Lohman opnieuw verwoorde christelijk-historische opvatting inzake het eigen recht der overheid,¹ kwam in de hier behandelde periode aan de orde in december 1949 tijdens het debat in de Eerste Kamer over de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië.

De christelijk-historische woordvoerder, mr. R. Pollema, wees er op dat Nederland krachtens het Uniestatuut de republiek der Verenigde Staten van Indonesië als soevereine staat erkende. Daarmee was naar zijn mening afgeweken van de bepaling in de grondwet die vastlegde dat in de Nederlands-Indonesische Unie het oppergezag van de Koning zou blijven bestaan. In het Uniestatuut was zijns inziens het koninkrijk in tweeën gesplitst en daarmee de eenheid van de Kroon gebroken.²

Het behoorde volgens Pollema echter niet tot de competentie van de Staten-Generaal om de Kroon te machtigen tot de erkenning van een staat ook al was deze uit een eigen gebiedsdeel voortgekomen. Dit was uitsluitend een zaak van de Kroon, c.q. Koning en ministers.³

Tegen deze achtergrond verweet Pollema het kabinet dat het, onder verwijzing naar de voor een grondwetsherziening noodzakelijke tweederde meerderheid en de internationale repercussies die verwerping van deze voorstellen zouden meebrengen, het parlement onder druk zette. Op deze wijze tastte de regering niet alleen de vrijheid van de Kamerleden aan. Bovendien wilde het kabinet de Staten-Generaal mede verantwoordelijk maken voor een zaak waar zij uitsluitend zelf verantwoordelijk voor was.

Het kabinet had, naar zijn mening, met betrekking tot de soevereiniteitsoverdracht een andere weg moeten volgen. De regering kon, krachtens haar eigen bevoegdheid, Indonesië zelfstandig verklaren en met deze staat de Nederlands-Indonesische Unie sluiten. Dit verdrag

kon de regering vervolgens aan de Staten-Generaal voorleggen. Bij deze procedure was geen twee-derde meerderheid nodig.⁴

Minister-president W. Drees antwoordde hierop dat de door Pollema, met een beroep op A.F. de Savornin Lohman, bepleite procedure in Indonesië en het buitenland niet begrepen zou worden. Internationaal zou de indruk ontstaan dat de regering in wanhoop, buiten de grondwet om handelde. Op nationaal niveau zou, naar zijn mening, worden gesteld dat het kabinet de Koningin tot een revolutionaire daad aanzette.

De socialistische senator en staatsrechtgeleerde, prof.mr. R. Kranenburg, betoogde onder meer, dat in de leer van Lohman, de Koning niet boven de grondwet staat maar aan de grondwettelijke bepalingen is gebonden.⁵

Naar aanleiding van deze reacties lichtte de voorzitter van de CHU-Eerste Kamerfractie, dr. G. Kolff, bij de replieken de essentie van het betoog van Pollema nader toe.

Hij wees er op dat, in de door De Savornin Lohman ontwikkelde visie op het staatsrecht, de Staten-Generaal niet aan de onttroning van de Koningin kan meewerken, omdat de Kroon niet op de grondwet rust. De Staten-Generaal heeft over deze vraag geen zeggenschap. Het voorstel betreffende de soevereiniteitsoverdracht behoorde volgens de christelijk-historische senaatsfractie, niet in de Staten-Generaal thuis. Door zich met dit voorstel in te laten overschreed de Staten-Generaal zijn bevoegdheden.⁶

De Eerste Kamer aanvaardde het wetsontwerp betreffende de overdracht van de soevereiniteit over Indonesië met 34 tegen 15 stemmen. Hiermee was de vereiste twee-derde meerderheid gehaald. In afwijking van de op dit punt verdeelde christelijk-historische Tweede Kamerleden, stemde de CHU-senaatsfractie in zijn geheel tegen.

Bij het door Pollema verwoorde standpunt van de christelijk-historische senaatsfractie kan het volgende worden aangetekend.

Dit betoog ligt in de lijn van het standpunt dat De Visser in 1927 weergaf, in het interruptiedebat met Lingbeek over het terugzenden van de pauselijke nuntius in Den Haag. Als gevolg van onzorgvuldig woordgebruik maakte De Visser in deze discussie de grondwettelijke bepaling betreffende het opperbestuur van de buitenlandse betrekkingen tot een prerogatief van de Koning persoonlijk, los van de ministeriële verantwoordelijkheid.⁷ Pollema was op dit punt zorgvuldiger. Hij plaatste het handelen van het staatshoofd met betrekking tot de soevereiniteitsoverdracht binnen de ministeriële verantwoordelijkheid en beklemtoonde de eigen verantwoordelijkheid van de Kroon (Koning en ministers) tegenover de Staten-Generaal.

De staatsrechtelijke positiekeuze van de christelijk-historische senaatsfractie in het debat over de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, kan ons inziens niet los worden gezien van de discussie binnen de CHU over dit onderwerp en de politieke verwickelingen rond dit vraagstuk.

Met betrekking tot dit laatste punt was het van belang, dat de tekst van het Unieverdrag betreffende de positie van de Kroon afweek van de voor de CHU zeer essentiële formulering, die over dit onderwerp in de grondwet was gehanteerd.⁸

Een relatie tussen de opstelling van de CHU-senatoren en de discussie binnen de Unie is ons inziens aanwezig bij het op staatsrechtelijke gronden afwijzen van de grondwettelijke eis van een twee-derde meerderheid voor de aanvaarding van de soevereiniteitsoverdracht.

Op deze wijze schiepen de christelijk-historische Eerste Kamerleden zich ruimte om als fractie, die mede regeringsverantwoordelijkheid droeg, zonder druk van het kabinet, naar eigen inzicht deze problematiek te beoordelen. Opvallend is in dit verband dat Pollema deze vrijheid op staatsrechtelijke gronden opeiste, nadat de bijzondere Algemene Vergadering van de CHU hem onder grote druk had gezet om zich tegen de soevereiniteitsoverdracht uit te spreken.⁹

We kunnen, door het ontbreken van nadere gegevens, in deze kwestie slechts een globaal eindoordeel geven. Ons inziens heeft Pollema in

de discussie over de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, steun gezocht bij Lohmans visie betreffende het prerogatief van de Kroon op het terrein van de buitenlandse betrekkingen, om de politieke problemen waarvoor de CHU in deze kwestie stond te kunnen oplossen. In feite was de uitwerking die Pollema aan deze staatsrechtelijke visie gaf, een incidentele gebeurtenis. Voor zover na te gaan is over dit betoog van Pollema, ten tijde van de soevereiniteitsoverdracht, binnen de Unie niet verder van gedachten gewisseld.

Ook bij latere discussies, in vergelijkbare situaties, zoals het parlementair debat inzake de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea, in 1962, en in 1975, over de onafhankelijkheid van Suriname, is de door Pollema in 1949 weergegeven opvatting van christelijk-historische zijde niet meer ter sprake gebracht.

Daarmee kunnen we overgaan naar het volgende onderdeel en bezien welke ontwikkeling de christelijk-historische opvattingen inzake het kiesrecht in de hier behandelde periode heeft doorgemaakt.

1.2. Het kiesrecht

Kort na de bevrijding leefde binnen de CHU de wens om enkele correcties op het kiesstelsel aan te brengen. In een in 1945 uitgegeven Urgentieprogram sprak de Unie zich uit voor een wijziging van de kieswet om de opkomst van kleine partijen in het parlement tegen te gaan. Voorts wenste de CHU een verdeling van het land in districten, waardoor met behoud van het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging een nauwere band zou ontstaan tussen de volksvertegenwoordiger en de kiezer.¹

Het Urgentieprogram dat een jaar later, met het oog op de Tweede Kamerverkiezingen van 1946, verscheen was op dit punt gematigder. Over de bestrijding van het euvel der kleine partijen was niets opgenomen. Een verwijzing naar een gematigd districtenstelsel ontbrak eveneens. Het program sprak nog slechts over een wijziging van de kieswet,

waardoor met behoud van de evenredige vertegenwoordiging een nauwere band zou ontstaan tussen de volksvertegenwoordiger en de kiezer.²

In latere verkiezingsprogramma's, die in de hier behandelde periode verschenen kwam het districtenstelsel niet meer voor.

De gedachte van een correctie op de evenredige vertegenwoordiging om de toename van de kleine partijen in het parlement tegen te gaan stelde de CHU in 1962 in de Tweede Kamer aan de orde.

In een motie vroeg Beernink het kabinet de kieswet zodanig te wijzigen, dat partijen die minder dan anderhalf maal de kiesdeler hadden gehaald niet in aanmerking zouden komen voor toekenning van zetels.

Op deze wijze zou de kiesdrempel weer op 1% worden gebracht. Als gevolg van de uitbreiding van de Tweede Kamer van 100 tot 150 leden in 1956 was de kiesdrempel in feite op 2/3% van het aantal kiezers gekomen.

Beernink wenste, terwille van een goede gang van zaken in het parlement, in het bijzonder het optreden van eenmansfrakties te weren. Eenmansfrakties remden naar zijn mening een goede afdoening van werkzaamheden en schaadden het prestige van het parlement.³ Minister Toxopeus stelde hier tegenover dat de kiesdeler op een objectief criterium berustte c.q. het aantal kiezers gedeeld door het aantal beschikbare zetels. Hij wees er op, dat de uitbreiding van het aantal Kamerleden in 1956 niet tot het optreden van eenmansfrakties had geleid. Bovendien achtte hij het onjuist om voor de Tweede Kamer een andere regeling te maken dan voor de overige direct gekozen colleges. Voorts wilde hij niet de indruk wekken dat men bepaalde partijen buiten het parlement wilde houden.⁴ Ondanks deze reserves van de minister werd de motie-Beernink met grote meerderheid aangenomen.⁵ Na intern beraad deelde minister Toxopeus mee, dat het kabinet van oordeel was, dat de praktische voordelen om het behalen van een Kamerzetel moeilijker te maken niet opwogen tegen de nadelen verbonden aan het invoeren van een arbitraire verhouding.⁶

Beernink overwoog via een initiatiefvoorstel een kiesdrempel in te voeren. Hij zag hier echter vanaf omdat hij niet de indruk wilde wekken dat hij daarmee wilde optreden tegen de eenmansfractie van het

GPV, die sinds de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 door de heer P. Jongeling werd vertegenwoordigd.⁷

In de gedachtenwisseling over het kiesrecht ging in de hier behandelde periode de meeste aandacht uit naar de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd.

In 1946 maakte het kabinet-Schermerhorn gebruik van de mogelijkheid die de grondwet bood om de leeftijd voor het actief kiesrecht van 25 op 23 jaar te brengen. In de oorlog was volgens het kabinet gebleken dat velen in de leeftijdsgroep tussen 23 en 25 jaar de eisen van het staatsburgerschap verstaan. Dit versterkte het kabinet in de overtuiging, dat er geen aanleiding bestond om deze categorie personen uitsluitend op grond van hun leeftijd, voor wat het actief kiesrecht betrof, bij anderen achter te stellen.

De CHU kon zich met dit voorstel verenigen.⁸ De christelijk-historische Tweede Kamerfractie maakte enkele jaren later echter bezwaar tegen een voorstel tot wijziging van de leeftijd van het passief kiesrecht.

In 1952 stelde het kabinet-Drees een herziening van de grondwet voor waarbij de leeftijd voor het passief kiesrecht van de Tweede Kamer, en de Provinciale Staten van respectievelijk 30 en 25 jaar, op 23 jaar werd gebracht.

Bij de behandeling in de Tweede Kamer beklemtoonde minister Beel onder meer het belang om in de naoorlogse situatie personen tussen de 23 en 30 jaar bij het werk van de Tweede Kamer te betrekken. Hij achtte de individuele keuze die partijen bij de kandidaatstelling maakten een voldoende waarborg dat geschikte personen zouden worden gekozen.⁹

De CHU-woordvoerder jkvr.mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen stelde daar tegenover dat de meeste 23-jarigen niet over genoeg levenservaring en levenswijsheid beschikten om een zo verantwoordelijke plaats in het openbare leven in te nemen. Zij vreesde dat partijen zouden zwichten voor de druk van het getal, verenigd in de politieke jongerenorganisaties. Op deze wijze zou mogelijk aan één of meer jongeren-

kandidaten een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer worden gegeven, terwijl te bezien stond of zij hiervoor de nodige rijpheid bezaten.

Uitzonderingen onder deze leeftijdsgroep, die wel over kundigheden beschikten, hadden volgens jkvr.mr. Van Stoetwegen gelegenheden genoeg om in woord en geschrift hun opvattingen kenbaar te maken. Zij achtte het beter dat deze groep eerst ervaring op deed in de gemeenteraden en de Provinciale Staten waar de leeftijdsgrens voor het passief kiesrecht was gesteld op respectievelijk 23 en 25 jaar.¹⁰

De Tweede Kamer aanvaardde het voorstel tot wijziging van de grondwet waarbij het passief kiesrecht voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten op 23 jaar werd gebracht. De CHU-fractie stemde tegen.¹¹

De Eerste Kamer verwierp dit voorstel echter met 30 tegen 20 stemmen.¹²

Het kabinet-De Quay bracht in 1963 een wijziging van de grondwet tot stand waarbij de minimumleeftijd voor het actief kiesrecht van 23 op 21 jaar werd gesteld. Voor het passief kiesrecht van beide Kamers der Staten-Generaal werd de leeftijd verlaagd van 30 naar 25 jaar.¹³

De CHU, die zich in de na-oorlogse verkiezingsprogramma's niet over verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd had uitgesproken, steunde beide voorstellen zonder veel enthousiasme. Wat het actief kiesrecht betreft, merkte Beernink op er niet van overtuigd te zijn dat alle 21-jarigen een dussdanige staatkundige ontwikkeling hadden dat zij de gang naar de stembus bewust zouden maken. Hij kon er echter begrip voor opbrengen dat de ontwikkelingskansen voor de jeugd in vergelijking met vroeger waren gestegen. Voorts overwoog hij, dat in de ontwerp-conventie voor de toekomstige Europese verkiezingen ook de leeftijd van 21 jaar voor het actief kiesrecht was genoemd.

Met betrekking tot het passief kiesrecht verwees hij eveneens naar deze ontwerp-conventie. Beernink tekende hier echter nadrukkelijk bij aan, dat het ter beoordeling van de partijen stond of men iemand tussen de 25 en 30 jaar kandidaat wilde stellen.¹⁴ Hiermee

onderstreepte hij dat in de christelijk-historische Tweede Kamerfractie ondanks haar positief stemgedrag toch op dit punt een zekere terughoudendheid aanwezig was.

De gegevens van dit onderdeel samenvattend, kunnen we de volgende hoofdlijnen trekken.

Reeds vóór de oorlog werd in de CHU gepleit voor het aanbrengen van correcties op de evenredige vertegenwoordiging om ten behoeve van het goed functioneren van het parlement kleine partijen te kunnen weren. Twee suggesties trokken daarbij de aandacht.

In 1934 kwam door middel van een amendement-De Geer, betreffende de toewijzing van de restzetels, een kleine verhoging van de kiesdrempel tot stand.¹⁵

Voorstellen op de Algemene Vergadering van de Unie, in 1935 en 1936, om terug te keren naar een districtenstelsel kregen geen steun van het DB en haalden geen meerderheid.¹⁶

Kennelijk onder de indruk van de ervaringen in de Tweede Wereldoorlog nam de leiding van de CHU in 1945 op dit laatste punt een genuanceerder standpunt in.

Kort na de bevrijding sprak de Unie zich in een manifest uit voor een beperkt districtenstelsel. In het in 1946 gepubliceerde verkiezingsmanifest kwam dit punt niet voor. Nadien is het in de hier behandelde periode niet meer aan de orde gekomen.

Het tweede onderwerp dat in dit kader van belang is, c.q. de verhoging van de kiesdrempel, kwam mogelijk, zonder met name te zijn genoemd,¹⁷ evenals het districtenstelsel, ter sprake in het in de zomer van 1945 verschenen manifest.

Een nadere uitwerking van deze gedachte bleef geruime tijd achterwege. Eerst in 1962 stelde Beernink de kiesdrempel in het parlement aan de orde.

In een motie drong hij er bij het kabinet op aan de verlaging van de kiesdrempel, die het gevolg was van de uitbreiding van het aantal Tweede Kamerleden van 100 tot 150, ongedaan te maken. Het kabinet-

De Quay weigerde deze motie, die met ruime meerderheid was aanvaard, uit te voeren. Beernink, van zijn kant, zag van verdere aktie af uit hoffelijkheid tegenover het GPV dat, sinds 1963, met één zetel in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd.

In tegenstelling tot het beleid met betrekking tot de kiesdrempel, toonde de CHU zich afwachtend en terughoudend ten aanzien van de verdere verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd.

Tijdens de hier behandelde periode heeft de Unie in verkiezingsmanifesten over dit onderwerp geen uitspraak gedaan.

De CHU ging akkoord met de voorstellen tot verlaging van de leeftijd voor het aktief kiesrecht van 25 tot 23 jaar in 1946 en tot 21 jaar in 1963. In 1946 gebeurde dit zonder toelichting. In 1963 verwees de Unie naar de leeftijd die voor het aktief kiesrecht was voorgesteld voor de in de toekomst te houden Europese verkiezingen.

Wat betreft het passief kiesrecht bleef de Unie hechten aan kandidaten voor het lidmaatschap van vertegenwoordigende colleges die over een zekere levens en maatschappelijke ervaring beschikten. Op grond hiervan stemde de CHU-Tweede Kamerfraktie in 1952 tegen een voorstel om de leeftijd voor het passief kiesrecht voor de Tweede Kamer in de grondwet op 23 jaar te brengen. De Eerste Kamer verwierp dit wetsontwerp, waardoor deze leeftijdsgrens op 30 jaar gehandhaafd bleef.

In 1963 ging de CHU zonder veel enthousiasme akkoord met het verlagen van de leeftijd voor het passief kiesrecht voor de Tweede Kamer tot 25 jaar. De fraktie onderstreepte daarbij de verantwoordelijkheid van de partijen voor de kandidaatstelling.

1.3. De houding van de CHU-Tweede Kamerfraktie tegenover het kabinet

1.3.1. Inleiding

Evenals we deden voor het interbellum geven we in een bijlage bij dit hoofdstuk een overzicht van de kabinetten die van 1945-1977 zijn opgetreden. Tevens zijn in dit schema gegevens opgenomen betreffende de politieke samenstelling van deze kabinetten; de Christelijk-Historische

*ministers en staatssecretarissen en de reden van aftreden van deze kabinetten.*¹

Deze gegevens dienen als achtergrondinformatie voor de hoofdstukken VIII en IX.2.

In hoofdstuk VIII wordt de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op de relatie tussen regering en parlement uiteengezet. Hierbij wordt aandacht besteed aan het uitgangspunt betreffende de loyale oppositie; het verdeeld stemmen van de Tweede Kamerfractie, tegen de achtergrond van de opvatting over de individuele verantwoordelijkheid van een Kamerlid; en de relatie tussen ministers en geestverwante Kamerleden.

Bij de behandeling is een indeling gemaakt op basis van de periode dat H.W. Tilanus als fractievoorzitter optrad (1945-1963); de jaren van het fractievoorzitterschap van Beermink (1963-1967); en de periode van 1967-1977.

In hoofdstuk IX.2. zullen we de opstelling van de CHU bij de kabinetsformaties bespreken. Aan de hand hiervan gaan we in op de visie van de CHU met betrekking tot de samenwerking met andere partijen.

Deze werkwijze maakte in enkele gevallen een bijzondere selectie van de gegevens noodzakelijk. Dit geldt in het bijzonder voor de formatie van het kabinet-Cals in 1965. In deze formatie speelde de omroepkwestie een centrale rol. De discussie over de binding van de fractie aan de formatieafspraken betreffende de omroepkwestie komt aan de orde in hoofdstuk VIII. In hoofdstuk IX bezien we deze formatie op de aspecten met betrekking tot de samenwerking met andere partijen.

De visie die de CHU-Tweede Kamerfractie, onder leiding van dr. H.W. Tilanus, na 1945 ontwikkelde op de relatie tussen regering en parlement kan niet los worden gezien van de opstelling die de Unie koos op het terrein van de samenwerking met andere partijen. In hoofdstuk IX gaan we hier uitvoerig op in.

Voor een goed begrip van dit onderdeel van ons onderzoek is het van belang ons te realiseren dat de CHU na de oorlog een sterke voorkeur ontwikkelde voor het optreden van een kabinet op zo breed mogelijke basis. Dit impliceerde politieke samenwerking met de PvdA. Tegelijkertijd verzette de CHU zich tegen de aanval, die van socialistische zijde werd gedaan op de partijvorming op christelijke grondslag. De door de PvdA bepleite vorming van een twee-partijstelsel op basis van de tegenstelling "progressief-conservatief" wees de CHU nadrukkelijk af.

Als "progressief" betekende openstaan voor ontwikkelingen en verschuivingen in de rechtsorde of voor nieuwe denkbeelden dan was dat volgens de CHU niet alleen in de PvdA het geval. Ook de Christelijk-Historischen stonden open voor progressieve politiek in christelijke zin. Dit maakte volgens de Unie ook brede samenwerking nodig en gewenst.²

Tegen deze achtergrond beklemtoonde de CHU het uitgangspunt van de loyale, niet geforceerde oppositie.

Bij het optreden van het op PvdA en KVP steunend kabinet-Beel in 1946 wees Tilanus op het gouvernementeel karakter van de CHU. Hij herinnerde aan de houding van de Unie tegenover het kabinet-Schermerhorn-Drees. De CHU had er steeds naar gestreefd haar kritiek op dit kabinet zo gematigd mogelijk tot uitdrukking te brengen. De CHU wenste het beleid van het kabinet-Beel voor zover en zolang dat mogelijk was bij voorkeur te steunen. Bestrijding zou slechts plaats hebben als dit volgens de overtuiging van de fractie noodzakelijk was.³

Nadat de CHU sinds 1948 zelf mede regeringsverantwoordelijkheid droeg, maakte Tilanus enkele malen bezwaar tegen de houding die andere partijen in de oppositie aannamen.

In 1956 hekelde Tilanus de naar zijn mening ietwat geforceerde en onnatuurlijke wijze waarop de VVD, sinds 1952, oppositie had gevoerd. Een scherpe oppositie achtte hij alleen zinvol als men de regering kon overnemen. In het Engelse parlementaire stelsel was dit mogelijk maar in Nederland niet.⁴

Tijdens de laatste algemene beschouwingen waarbij Tilanus voor de CHU het woord voerde in 1962, bekritiseerde hij de wijze waarop de PvdA-fractie oppositie voerde. Hij noemde het een pose van de socialisten om het voor te stellen alsof alles beter was gegaan wanneer zij aan het bewind waren geweest.⁵

Omstreeks 1955 had prof. mr. A.L. de Block de vraag aan de orde gesteld, in hoeverre de politieke wens om tot samenwerking op zo

breed mogelijke basis te komen op gespannen voet stond met het vereiste van een parlementaire oppositie.⁶

In deze discussie plaatste Tilanus zich op het standpunt, dat het bij samenwerking op brede basis mogelijk was om vanuit de regeringspartijen een getemperde oppositie te voeren, op grond van de individuele verantwoordelijkheid van de Kamerleden. Hij wees er op dat men over onderwerpen van praktische politiek verschillend kan denken. Ook binnen de frakties kwam het voor dat zich een "gauche" en "droit" ontwikkelde. De CHU-fractie nam daarbij welbewust het standpunt in dat het goed was wanneer intern verschil van opvatting in het openbaar tot uiting kon komen. Dit verminderde de spanning in een fractie.⁷

Hiermee volgde Tilanus het door A.F. de Savornin Lohman ontwikkelde christelijk-historische uitgangspunt dat leden van de Staten-Generaal hun stem moesten kunnen uitbrengen los van enig mandaat van de kiezer en zonder partij- of fraktiedwang.

Hij had deze opvatting ook naar voren gebracht tijdens de algemene beschouwingen in 1948, in een discussie met de socialist jhr.mr. M. van der Goes van Naters. De fractievoorzitter van de PvdA betoogde dat het kabinet met de CHU slechts op de steun van een gespleten groep kon rekenen. Hij verwees daarbij naar het verdeeld stemmen van de CHU-fractie onder meer over onderwerpen samenhangend met de Indonesische kwestie.⁸

Tilanus stelde hiertegenover dat de CHU geen partij- of fraktiedwang kende. De leden van de Staten-Generaal zaten daar naar zijn mening niet als vertegenwoordigers van partijen maar als individuen. Uiteindelijk moest elk Kamerlid bij de stemming zelf beslissen wat hij voor God en zijn geweten kon verantwoorden.⁹

In de jaren dat Tilanus als voorzitter optrad heeft het verdeeld stemmen van de CHU-Tweede Kamerfractie vaak de aandacht getrokken. De socialistische fractievoorzitter mr. J.A.W. Burger noemde de CHU eens een koppel patrijzen, dat bij het eerste schot alle kanten uitvliegt. Tilanus antwoordde dat deze patrijzen toch steeds weer op het nest terugkeerden omdat zij bij elkaar hoorden.¹⁰ We hebben in dit onder-

zoek afgezien van het analyseren van het stemgedrag van de CHU-Tweede Kamerfractie, in vergelijking met andere fracties. We beperken ons tot een beschouwing over de achtergrond van het verdeeld stemmen.

De Indonesische kwestie vormt in dit opzicht een belangrijk moment. Bij de soevereiniteitsoverdracht in 1949, stemde de CHU, als enige fractie in de Tweede Kamer, verdeeld.¹¹

In het voorgaande wezen we er op dat, naast het principiële uitgangspunt over de persoonlijke verantwoordelijkheid van het Kamerlid, de persoonlijke eigenschappen van Tilanus een belangrijke rol speelden bij het verschijnsel, dat de CHU-Tweede Kamerfractie onder zijn leiding relatief vaak tot een niet-unaniem stemgedrag kwam.¹²

Het verdeeld stemmen van de CHU-Tweede Kamerfractie over de soevereiniteitsoverdracht was in belangrijke mate mede het gevolg van het optreden van mr. J.J.R. Schmal.¹³

Schmal, een zeer belezen, erudiete persoonlijkheid, was in feite het enige lid in de fractie die in het intern beraad krachtig tegen Tilanus stelling durfde nemen.

Hij was in 1948, na grote aarzeling, akkoord gegaan met de eerste lezing van de grondwetsherziening inzake de nieuwe rechtsorde van het koninkrijk. Gelet op de ontwikkelingen in Indonesië achtte hij steun aan de soevereiniteitsoverdracht in strijd met zijn ambtseed. Binnen en buiten de Kamer bracht hij zijn visie tot uiting. Dit leidde tot verwijdering tussen hem en Tilanus. Bovendien stond Schmal uiterst gereserveerd tegenover het deelnemen van de CHU aan een kabinet op brede basis. Hierdoor bleef ook na de soevereiniteitsoverdracht tussen hem en Tilanus verschil van inzicht bestaan. Mogelijk is de verhouding tussen deze beide christelijk-historische politici mede verstard omdat Schmal zich door Tilanus geblokkeerd achtte in zijn politieke ambities.¹⁴

Buiten de Kamerfractie was prof.dr. F.C. Gerretson¹⁵ de belangrijkste woordvoerder in de CHU tegen de visie van Tilanus op de Indonesische kwestie.

Hij was een vooraanstaand representant van het Nationaal Comité tot Handhaving van de Rijkseenheid. Zijn redes en artikelen munten uit door een scherpzinnige betoogtrant en een grote stilistische vaardigheid.

Daar kwam bij dat Gerretson, als gevolg van doofheid, een wantrouwend indruk maakte. Dit maakte een discussie met hem op zichzelf al moeilijk. Bovendien bleef hij onverzettelijk en onophoudelijk strijden tegen zaken die hij principieel onjuist achtte. Ook als duidelijk was dat zijn visie niet werd gedeeld. Daarbij kreeg zijn kritiek vaak een op de persoon van de tegenstander gericht karakter.

In zijn staatsrechtelijke beschouwingen trachtte Gerretson de lijn van Groen van Prinsterer zo zuiver mogelijk door te trekken. Het geringste toegeven aan Soekarno c.s. beschouwde hij als verraad aan de grondwet. Tijdens de bijzondere Algemene Vergadering van de CHU op 29 oktober 1949, waar de Indonesische kwestie werd besproken, behoorde Gerretson tot de principiële bestrijders van de politiek van Tilanus. In februari 1950 zette hij zijn bezwaren nader uiteen in de brochure Tilanus contra de CHU.¹⁶

In dit stuk bestreed Gerretson het beroep van Tilanus op de christelijk-historische leer inzake de vrijheid van stemmen van een Kamerlid.

Onder verwijzing naar Groen van Prinsterer herinnerde Gerretson er aan, dat het hier niet een vrij mandaat betrof maar een zedelijke band met de kiezers. Hij beklemtoonde dat krachtens de statuten van de CHU het bepalen van de politieke gedragslijn van de Unie berustte bij de Algemene Vergadering. Dit liet naar zijn mening de vrijheid van een volksvertegenwoordiger om naar eigen inzicht en geweten te stemmen onaangetast.

Wanneer een Kamerlid echter meende te moeten afwijken van de richtlijn van de Algemene Vergadering verbrak hij de zedelijke band met de

partij. Hieruit diende hij de consequentie te trekken en heen te gaan.

In dit kader wees Gerretson op het, naar zijn mening, onjuiste gedrag van de voorstanders van de soevereiniteitsoverdracht in de CHU-Tweede Kamerfractie, met betrekking tot artikel 209 van de grondwet.

Bij de discussie over de grondwetsherziening in eerste lezing had Tilanus een amendement ingediend op het derde lid van dit artikel. De tekst van deze bepaling luidde "Aan het Hoofd der Unie staat H.M. Koningin Wilhelmina, Prinses van Oranje Nassau, en bij opvolging hare wettige opvolgers in de Kroon der Nederlanden". Na aanvaarding van het amendement-Tilanus luidde de tekst: "De Kroon der Unie wordt gedragen door Hare Majesteit Koningin Wilhelmina" etc.

Gerretson betoogde dat de voorstanders van de soevereiniteitsoverdracht in de CHU-Tweede Kamerfractie zich hadden neergelegd bij een door het kabinet gegeven interpretatie van deze grondwetsbepaling die zij niet deelden. Op deze wijze waren zij, naar zijn mening, overgelopen naar de tegenpartij.¹⁷

Door mee te gaan met de soevereiniteitsoverdracht had Tilanus volgens Gerretson voorts artikel 6 van het CHU-beginselprogramma geschonden. In dit artikel wordt volgens Gerretson de volksvertegenwoordigers opgedragen het constitutioneel koningschap te beschermen.¹⁸

Bovendien verweet Gerretson Tilanus dat hij, optredend als partijvoorzitter de bijzondere Algemene Vergadering van de CHU van 29 oktober 1949, op een zodanige wijze had geleid, dat het onmogelijk was een uitspraak over de Indonesische kwestie te doen.

De CHU was naar zijn mening onder Tilanus geen democratische beginselpartij meer maar een autoritaire leiderspartij.

De discussie tussen Gerretson en Tilanus heeft nog geruime tijd na de soevereiniteitsoverdracht aandacht gekregen in de Unie. Op 25 maart 1950 had een onderhoud plaats tussen Gerretson en het Dagelijks Bestuur van de CHU. Gerretson zette zijn bezwaren tegen de houding van Tilanus in de Indonesische kwestie uiteen. Tilanus verdedigde zijn beleid. Hij was van oordeel dat het verschil tussen Gerretson en hem

vooral hierin zat, dat Gerretson meer een man van de studeerkamer was en hij een man van de politieke praktijk.¹⁹

Een volgende confrontatie tussen beide tegenspelers had plaats op 22 september 1951 in het Hoofdbestuur. Gerretson drong hier aan op het formuleren van een duidelijk verkiezingsprogram: voor of tegen het regeringsbeleid. Tilanus voerde hier tegen aan, dat niet de partij maar de Kamerleden een regeringsprogram moesten beoordelen. In dit opzicht achtte hij de praktijk van de socialisten fout.²⁰

Gerretson was in dit jaar dank zij de steun van het Zuid-Hollandse Provinciale Statenlid Ch.J.I.M. Welter van de Katholieke Nationale Partij, tot lid van de Eerste Kamer gekozen.²¹ In de senaat heeft hij enkele uiterst boeiende redes gehouden.²² Hij trad echter volkomen individualistisch op. In de fractie nam hij een geïsoleerde positie in. Gerretson bleef tot 1956 lid van de Eerste Kamer. In feite nam zijn politieke invloed in de Unie na 1952 echter snel af.

De oorzaak hiervan was, dat bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 de visie van Tilanus zegevierde in de Unie. Bij de bespreking van het door hem opgestelde verkiezingsmanifest in het Dagelijks Bestuur op 10 december 1951 deelde Tilanus mee te zullen aftreden als dit stuk drastisch werd gewijzigd.²³ Op deze wijze slaagde Tilanus er in een stempel te drukken op het manifest voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1952. Pogingen van enkele Unieleden, om op de kandidatenlijst tegenstanders van de soevereiniteitsoverdracht in de fractie de plaats van de voorstanders te doen innemen, mislukten.²⁴ De verkiezingsuitslag waarbij de CHU, ondanks vaak heftige interne discussies, haar zetelaantal wist te handhaven, bevestigde de positie van Tilanus. Typerend is in dit verband het volstrekt mislukken van een door het DB van de Unie op 20 december 1952 georganiseerd informeel gesprek tussen enkele vooraanstaande Unieleden over "De inhoud en de huidige zin van het christelijk-historisch beginsel".²⁵ Voor zover valt na te gaan heeft nadien geen overleg tussen Gerretson en representanten van de leiding van de Unie meer plaats gehad.

Wanneer we de beschikbare gegevens overzien, zijn we van oordeel dat in deze discussie over de houding van de CHU-Tweede Kamerleden die zich in 1949 voor de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië uitspraken, Tilanus de sterkste argumenten heeft gehanteerd.

Het gelijk ligt in deze zaak niet volledig bij hem. Gerretson heeft op bekwame wijze weergegeven hoe Tilanus, gedwongen door politieke realiteit, op zijn oorspronkelijk standpunt, betreffende de Kroon van de Nederlandse Unie, moest terugkomen. Ook schetste Gerretson kundig, hoe Tilanus als politiek leider van de Unie heeft moeten opereren om het recht op zelfstandige beoordeling van de Kamerleden in deze zaak, tegenover de geëmotioneerde Algemene Vergadering te verdedigen.

Het betreft hier echter ondergeschikte punten. Van fundamentele betekenis is de vraag naar de juistheid van Gerretsons stelling, dat de voorstanders van de soevereiniteitsoverdracht wegens het verbreken van de zedelijke band met de Unie hadden behoren af te treden. Deze opvatting doet gekunsteld aan. Op deze wijze zou het voor Kamerleden onmogelijk zijn politieke ontwikkelingen die bij het opstellen van het verkiezingsprogram onbekend waren, zelfstandig te beoordelen.

Bovendien vindt Gerretsons opvatting geen steun bij de, in deze kwestie, uiterst belangrijke resolutie van de Algemene Vergadering uit 1919, toen voor het eerst een actieprogram werd opgesteld. In deze resolutie werd bepaald dat fractieleden moreel aan uitspraken van de Algemene Vergadering waren gebonden, maar dat zij hiervan konden afwijken als hen dit op deugdelijk aan te wijzen gronden noodzakelijk voorkwam.²⁶

In deze gedachtengang komt de beoordeling over het stemgedrag van Kamerleden te liggen bij de kandidaatstelling. Bij de kandidaatstelling in 1952 werd duidelijk, dat de afgevaardigden uit de kiesverenigingen akties, om voorstanders van de soevereiniteitsoverdracht te vervangen, niet honoreerden.

Een interessant punt in de discussie over de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië was, dat de CHU-Tweede Kamerfractie, geplaatst voor het dilemma dat de internationale ontwikkeling het vasthouden aan het oorspronkelijk uitgangspunt onmogelijk maakte, als enige

fractie uiteindelijk verdeeld stemde. Uit latere publikaties is gebleken dat ook in andere fracties bij de bepaling van het eindoordeel aarzelingen bestonden.²⁷

Het hier gesignaleerde besluitvormingsproces, waarbij een fractie ondanks reserves bij een aantal leden uiteindelijk besluit unaniem te stemmen, is ook in de CHU - ondanks het veelvuldig verdeeld stemmen - wel voorgekomen.

Een interessant voorbeeld is in dit kader de gedachtenwisseling over de Mammoetwet. Dit bekende voorstel van minister Cals dat leidde tot een ingrijpende reorganisatie van het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs kreeg in 1962 in de Tweede Kamer een meerderheid, dank zij de steun van de op dat moment tot de oppositie behorende PvdA. Van de regeringspartijen stemde de KVP voor. De ARP-fractie was verdeeld. De VVD en de CHU stemden tegen.

In het najaar van 1962 noemde Tilanus in een rede te Hilversum de wijze waarop de PvdA-fractie zijn houding tegenover de Mammoetwet had bepaald, een voorbeeld van stemdwang. Hij achtte handhaving van het beginsel van de individuele verantwoordelijkheid van de fractieleden van groter belang dan het toepassen van stemdwang om verdeeld stemmen te voorkomen.²⁸ In 1975 heeft Burger meegedeeld dat dit de enige keer is geweest, dat in de PvdA-fractie was afgesproken dat - hoe de discussie zou uitvallen - de minderheid de meerderheid zou volgen. Van een ondemocratisch dwangsfeertje was in de periode dat hij voorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie was, geen sprake. De leden stemden meestal eensgezind uit collectief verantwoordelijkheidsbesef voor de socialistische zaak en uit solidariteit tegenover elkaar.²⁹

Deze nadere kennis relativeert de betekenis die Tilanus hechtte aan de houding van de PvdA-Tweede Kamerfractie tegenover de Mammoetwet, als voorbeeld van stemdwang.

Ook bij het eensgezinde stemgedrag van de CHU-Tweede Kamerfractie zijn echter enkele kanttekeningen te plaatsen. Enige christelijk-historische Tweede Kamerleden hadden namelijk wel waardering voor de

Mammoetwet. Zij meenden echter Tilanus in zijn afwijzend oordeel te moeten volgen. Daarbij speelde een rol dat de Mammoetwet het laatste grote wetsontwerp was dat Tilanus, na een Kamerlidmaatschap van ruim 40 jaar behandelde. Hij had zich zeer intensief met dit voorstel bezig gehouden.³⁰ In de Eerste Kamer viel de CHU-fractie bij de stemming over de Mammoetwet uiteen. Vier leden stemden voor en vier tegen.

We zagen dat Tilanus de christelijk-historische opvatting betreffende de individuele verantwoordelijkheid van Kamerleden in verband bracht met de voorkeur van de CHU voor nationale kabinetten op zo breed mogelijke basis. Deze visie speelde ook een rol in de beschouwingen van Tilanus inzake het overleg tussen regering en parlement.

Kabinetvorming op brede basis versterkte naar zijn mening de mogelijkheid tot reëel overleg tussen deze beide organen. Wanneer een kabinet slechts kon rekenen op een kleine meerderheid in de Kamer was het genoodzaakt tot grotere bedachtzaamheid en behoedzaamheid in het overleg met de Staten-Generaal dan wanneer het over een ruime Kamermeerderheid kon beschikken. Krachtens hun individuele verantwoordelijkheid konden Kamerleden uit de regeringspartijen, wanneer zij dit nodig achtten, tegen onderdelen van het regeringsbeleid hun bezwaren kenbaar maken.

Op deze wijze werd binnen de brede basis voldaan aan de eis van het parlementaire stelsel tot loyale oppositie. Tevens voorkwam deze methode, dat zich binnen de fracties spanningen ophoopten.

Deze visie had zijn sluitstuk in de opvatting, dat de partijen die aan een kabinetsformatie deelnamen niet te strak aan een regeringsprogramma gebonden moesten worden. De gouvernementele instelling van de CHU vormde volgens Tilanus een waarborg voor constructieve medewerking van de fractie aan het overleg met het kabinet, ondanks het ontbreken van bindende afspraken. In dit verband herinnerde hij aan de houding van de christelijk-historische fractie tegenover de motie-Deckers in 1939.

Voor de principiële fundering van de afwijzing van strakke bindingen bij kabinetsformaties verwees hij naar de uiteenzetting die de christelijk-historische fractie hierover bij de kabinetsformatie van 1929 had gegeven.³¹

Dit principieel verzet tegen binding van de fractie had zijn begrenzing in bijzondere omstandigheden wanneer het dringend noodzakelijk was een afspraak te maken. Deze situatie achtte de CHU-fractie aanwezig bij de oplossing van de huurcrisis in 1955. Tilanus erkende dat hier iets verder in details moest worden gegaan dan zijn fractie in het algemeen wenselijk achtte. Het ging hier echter om een concreet punt waarover het kabinet was gestruikeld.³²

Tilanus bekritiseerde echter de voorkeur van de PvdA voor vorming van parlementaire kabinetten met vaste afspraken. Hij zag hierin een uiting van deze partij om - naar analogie van het Engelse stelsel - een naar zijn mening principieel onjuiste en on-Nederlandse partijpolitieke tweedeling na te streven.

Bij de beraadslaging over de regeringsverklaring van het confessioneel-liberale kabinet-De Quay in 1959 en de laatste algemene beschouwingen waar hij het woord voerde in 1962, adstrueerde Tilanus de principiële voorkeur van de CHU voor het getemperd dualisme. Hij achtte de formatiemethode van De Quay in dit opzicht een voorbeeld voor toekomstige formateurs en wees het monistisch streven van de PvdA-fractie, gericht op nauwe binding van fracties en kabinet aan een min of meer uitgewerkt program, af.³³

We zien hier dat Tilanus zich tegenover het confessioneel-liberale kabinet-De Quay uitsprak voor een getemperd dualisme. Ook tijdens de samenwerking met de PvdA had hij noodzakelijk overleg over het regeerprogram niet afgewezen. In beschouwingen over dit onderwerp had Tilanus echter een radicaal-dualistische opstelling gekozen. In dit kader had hij in de jaren vijftig bezwaar gemaakt tegen het informeel contact tussen socialistische bewindslieden en hun geestverwanten in het parlement.

In het nu volgend onderdeel zullen we bezien in hoeverre ook op dit punt sprake was van een radicale opstelling in theoretische beschou-

wingen en een gematigder houding in de praktijk. Tevens komt hierbij aan de orde de rol, die de deelname van de CHU aan een kabinet met de PvdA, in deze zaak speelde.

Bijlage 20

Overzicht van de tussen 1945 en 1980 opgetreden kabinetten met gegevens over de christelijk-historische bewindslieden.

<u>Periode</u>	<u>Naam kabinet</u>	<u>Politieke signatuur</u>	<u>Bewindslieden uit CHU</u>	<u>Reden van aftreden kabinet</u>
1945-1946	Schermerhorn Drees	Nationaal kabinet van ¹ herstel en vernieuwing	Geen	Uitslag van de verkiezingen Tweede Kamer
1946-1948	Bee1	KVP, PvdA	Geen	Verkiezingen
1948-1951	Drees-Van Schaik	KVP, PvdA, CHU, VVD	mr. W.F. Schokking ² (min. v. Oorlog en Marine) tot 16-10-1950	
1951-1952	Drees I	KVP, PvdA, CHU, VVD	mr. H. Mulderijie (min. v. Justitie)	Ontslagaanvraag bij einde parl.periode
1952-1956	Drees II	KVP, PvdA, ARP, CHU	ir. C. Staf (min. v. Oorlog en Marine) prof.dr. W.J.A. Kernkamp ³ (min. v. Untezaken en O.R.)	Ontslagaanvraag bij einde parl.periode
1956-1958	Drees III	PvdA, KVP, ARP, CHU	ir. C. Staf (min. v. Oorlog en Marine) mr. G.Ph. Heijders (min. v. Zaken Overzee)	Aaneming van door min. van Financiën onaanvaardbaar verklaard amendement betr. werkingsduur wetsontwerp tot verlenging tijdelijke verhoging van enige directe belastingen
1958-1959	Bee1	KVP, ARP, CHU	mr. G.Ph. Heijders (min. v. Oorlog en Marine) ir. C. Staf (min. v. Oorlog en Marine) + Landb. Visserij en Voedselvoorziening)	Ontbinding Tweede kamer en vervroegde verkiezingen

<u>Periode</u>	<u>Naam kabinet</u>	<u>Politieke signatuur</u>	<u>Bewindslieden uit CHU</u>	<u>Reden van aftreden kabinet</u>
1959-1963	De Quay	KVP, VVD, ARP, CHU	<u>mr. A.C.W. Beerman</u> (min. v. Justitie) <u>drs. J.W. de Pous</u> (min. v. Econ. Zaken) <u>luit.gen. M.R.H. Calmeyer</u> (st.s. van Defensie) <u>mr. Y. Scholten</u> (st.s. v. O.K. en W.)	Ontslagaanvraag bij einde parl.period
1963-1965	Marijnen	KVP, VVD, ARP, CHU	<u>prof.dr. J.E. Andriessen</u> (min. v. Econ. Zaken) <u>mr. Y. Scholten</u> (Justitie)	Gebrek aan overeenstemming in kabinet over omroepbeleid
1965-1966	Cals	KVP, PvdA, ARP	<u>luit.gen. J.C.E. Haax</u> (st.s. v. Defensie) <u>dr. I.N.Th. Diepenhorst</u> ⁴ (st.s. v. Buit. Zaken)	Aanvaarding motie-Schmelzer betr. het sociaal-economisch beleid
1966-1967	Zijlstra	KVP, ARP	Geen	Ontbinding Tweede Kamer na vervroegde verkiezingen

<u>Periode</u>	<u>Naam kabinet</u>	<u>Politieke signatuur</u>	<u>Bewindslieden uit CHU</u>	<u>Reden van aftreden kabinet</u>
1967-1971	De Jong	KVP, VVD, ARP, CHU	<u>mr. H.K.J. Beernink</u> (min. v. Binn. Zaken) <u>drs. B.J. Udink</u> ⁵ (min. Zonder Portefeuille Ontw.samenw.) <u>dr. R.J.H. Kruisinga</u> (st.s. Volksgezondheid) <u>mr. C. van Veen</u> (st.s. v. Binn. Zaken) <u>drs. B.J. Udink</u> (min. v. Volkshuisv. en R.O.)	Ontslagaanvraag bij einde parl.periode
1971-1973	Biesheuvel	KVP, VVD, ARP, CHU, DS '70 ⁶	<u>mr. C. van Veen</u> (min. v. Onderwijs) <u>dr. R.J.H. Kruisinga</u> (st.s. van Verkeer en Waterstaat) <u>mr. W. Scholten</u> (st.s. v. Financiën)	Ontbinding Tweede Kamer en vervroegde verkiezingen
1973-1977	Den Uyl	PvdA, KVP, ARP, PPR, D'66	Geen	Ontslagaanvraag ministers uit KVP en ARP i.v.m. onenigheid in kabinet over in Tweede Kamer in behandeling zijnde Onteigeningswet

<u>Periode</u>	<u>Naam kabinet</u>	<u>Politieke signatuur</u>	<u>Bewindslieden uit CHU</u>	<u>Reden van aftreden kabinet</u>
1977-1981	Van Agt	CDA, VVD	<u>ihf. drs. P.C. Beelaerts</u> <u>van Blokland</u> (min. v. VRQ) <u>dr. R.J.H. Kruisinga</u> ⁷ (min. v. Defensie tot 3-3-1978) <u>mr. W. Scholten</u> ⁸ (min. van Defensie van 3-3-1978 tot 25-8-1980) <u>drs. P.B.J. de Geus</u> (min. v. Defensie van 25-8-1980) <u>mr. E.A. Haars</u> (st.s. v. Justitie) <u>mr. A. Nooteboom</u> ⁹ (st.s. v. Financiën tot 22-2-1980) <u>drs. D.F. van der Mei</u> (st.s. van Buitenl. Zaken)	Ontslagaanvraag bij einde parl. period.

Toelichting

1. Bij de vorming van dit kabinet waren representanten opgenomen uit de kring van de SDAP, de R.K. Staatspartij en de Nederl. Volksbeweging.
2. Afgetreden op 16 oktober 1950 wegens het ontbreken van vertrouwen in zijn beleid in de Tweede Kamer.
3. Overleden op 18 juli 1956.
4. Belast met ontwikkelingssamenwerking.
5. Belast met ontwikkelingssamenwerking.
6. De ministers en staatssecretarissen behorend tot DS'70 namen op 18 juli 1972 ontslag. Udink nam sindsdien tevens de portefeuille van Verkeer en Waterstaat waar. Van Veen deed dit voor het wetenschappelijk onderwijs en wetenschapsbeleid. Deze beide posten waren voordien door de uit DS'70 afkomstige ministers W. Drees jr. en jhr. mr. M.L. de Brauw beheerd. In verband met deze reconstructie wordt ook wel gesproken over het tweede kabinet-Biesheuvel.
7. Nam ontslag wegens verschil van mening in ministerraad over de neutronenbom.
8. Nam ontslag wegens benoeming tot vice-president van de Raad van State.
9. Nam met de minister van Financiën ontslag i.v.m. een verschil van mening in de ministerraad over het te voeren financieel-economisch beleid.

N.B.: min. = minister

st.s. = staatssecretaris

1.3.2. De relatie tussen ministers en hun politieke geestverwanten in de Staten-Generaal tijdens het fractievoorzitterschap van dr. H.W. Tilanus (1945-1963)¹

De uiterlijk waarneembare relatie tussen de CHU-Tweede Kamerfractie en de christelijk-historische bewindslieden toonde, tijdens het fractievoorzitterschap van H.W. Tilanus, het beeld van een grote distantie.

Van de zeven christelijk-historische ministers die tussen 1948 en 1963 optraden, was er geen voordien in de landelijke politiek actief geweest.² Ook voor de fractieleden was de komst van geestverwante ministers vaak een verrassing. De namen van mr. H. Mulderije, mr. W.F. Schokking en ir. C. Staf waren als kandidaat-minister aan Tilanus genoemd door KVP-fractie leider Romme.³

Eerder zagen we dat minister De Graeff tijdens de formatie van 1933, op grond van onjuiste informatie, ten onrechte als lid van de CHU werd beschouwd.⁴ Het omgekeerde deed zich voor in 1951 toen ir. H. Wemmers minister van Verkeer en Waterstaat werd. Hij gold als partijteloos⁵ maar was CHU-stemmer. Na zijn ministerschap meldde hij zich als lid van de Unie.

Mr. Y. Scholten werd lid toen hij in 1959 als staatssecretaris van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen tot het kabinet-De Quay toetrad. Hij was - hoewel trouw CHU-stemmer - voordien niet in de Unie actief geweest.

Dit was wel het geval met de tweede staatssecretaris die de CHU aan dit kabinet leverde. Luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer, staatssecretaris van Defensie, was de enige christelijk-historische bewindsman, in de periode-Tilanus, die uit de CHU-Tweede Kamerfractie kwam.

In dit opzicht bestond er een markant verschil met de periode tijdens het interbellum. Vóór 1940 wisselden enkele vooraanstaande christelijk-historische bewindslieden - De Geer, Slotemaker en De Visser - het ministerschap af met het lidmaatschap van de Tweede of Eerste Kamer. In de jaren dat Tilanus, na de oorlog, als fractievoorzitter op-

trad kwamen de CHU-ministers van buiten de landspolitiek. Na beëindiging van hun ministeriële loopbaan verlieten zij doorgaans het politieke terrein.⁶

Zonder volledigheid te willen pretenderen kunnen we de volgende factoren als oorzaak van dit verschijnsel noemen.

In de Kamerfrakties waren tot de formatie van 1959 kennelijk geen politici aanwezig van wie de formateurs dan wel Tilanus als fractievoorzitter meenden, dat zij voor een ministersportefeuille in aanmerking kwamen. Wellicht is deze houding van Tilanus mede bepaald doordat hij zelf het ministerschap niet ambieerde en ook bij zijn fractiegenoten het aanvaarden van een portefeuille in een kabinet niet stimuleerde.

Buiten de frakties bestond in de Unie, door het vertrek in 1945/'56 van enkele prominente leden naar de PvdA, een gebrek aan kader waaruit kandidaat-ministers konden worden gerecruteerd. Als gevolg van de sterk gedecentraliseerde organisatiestructuur waren voor het ministerschap geschikte personen, die in de Unie plaatselijk of regionaal activiteiten ontplooiden, op nationaal niveau vaak onbekend.

Tenslotte kwam het voor, dat van voor het openbaar bestuur geschikte personen die geen lid waren van de CHU onbekend was dat zij CHU stemden.

De hier genoemde factoren vormen ook een gedeeltelijke verklaring voor de sterke nadruk die Tilanus legde op het christelijk-historisch uitgangspunt dat een minister primair dienaar van de Kroon is.

Tilanus keerde zich tegen ontwikkelingen, waarbij zijns inziens aan de partijpolitieke band tussen ministers en fractie een zwaarder gewicht werd toegekend dan naar christelijk-historische opvatting bij de functie van een minister als dienaar van de Kroon paste. Hij stelde dit aan de orde bij twee kabinetcrises die ontstonden naar aanleiding van een conflict tussen een minister en zijn politieke geestverwanten in de Tweede Kamer.

Dit was het geval tijdens de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken in 1951. VVD-fractie leider mr. P.J. Oud diende een motie in, waarin kritiek werd geuit op het kabinetsbeleid inzake Nieuw-Guinea. De minister van Buitenlandse Zaken, mr. D.U. Stikker, deelde mee consequenties aan deze motie te zullen verbinden, ook als deze werd verworpen, maar zijn liberale geestverwanten vóór zouden stemmen.

Vóór de stemming adstrueerde Tilanus zijn visie met de woorden "Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman". Hij noemde de houding van minister Stikker psychologisch begrijpelijk maar staatsrechtelijk onjuist. Tilanus adviseerde de bewindsman het oordeel van de Kamer af te wachten en geen conclusies te trekken uit uitlatingen van één of enkele Kamerleden. Als minister van de Kroon had minister Stikker zijns inziens primair te maken met de Staten-Generaal en niet met zijn partij.⁷

De motie-Oud werd met 66 tegen 22 stemmen verworpen. De formatie die volgde op de ontslagaanvraag van Stikker leidde tot enkele personele wijzigingen in het kabinet. De politieke samenstelling bleef echter ongewijzigd en Stikker behield Buitenlandse Zaken.

Het optreden van Tilanus bij deze crisis doet theoretisch aan. Hij lijkt hier weinig oog te hebben voor de politieke realiteit. Bij een nadere analyse blijken achter de formele, staatsrechtelijke beschouwingen echter politieke motieven aanwezig te zijn. Tilanus' beschouwing over de motie-Oud krijgt een politiek cachet als men bedenkt dat de CHU-fractie over deze motie verdeeld stemde.⁸ Deze crisis vormde een climax in een reeds geruime tijd slepend conflict tussen Stikker en Oud.⁹ Het karakter van het betoog van Tilanus is wellicht ook bepaald door het feit, dat hij met Stikker een betere persoonlijke verstandhouding had dan met de VVD-fractie leider.

Ons tweede voorbeeld betreft het conflict dat in 1960 ontstond tussen de anti-revolutionaire minister van Volkshuisvesting Mr. J. van Aartsen en de AR-Tweede Kamerfractie. De anti-revolutionairen hielden in een motie-Van Eibergen vast aan hun wens om in 1961 5000 woningwoningen extra te bouwen. Minister Van Aartsen vreesde dat dit zou lei-

den tot overspanning van de bouwmarkt. Ook zag hij problemen met de financiering. Hij deelde mee deze motie als ze werd aanvaard niet te zullen uitvoeren. Bovendien zou hij - en met hem de overige anti-revolutionaire bewindslieden in het kabinet-De Quay- aftreden, ook als de motie werd verworpen maar een belangrijke meerderheid van de AR-fractie voor zou stemmen.

De motie-Van Eijbergen was mede-ondertekend door de christelijk-historische woordvoerder voor zaken met betrekking tot de volkshuisvesting, C.F. van der Peijl. Voor de stemming zei Tilanus het onbegrijpelijk te vinden dat het kabinet aan de motie-Van Eijbergen zulke vergaande consequenties verbond. Hij wees er op dat de CHU prijs stelde op de bestaande regeringscombinatie maar voorstemde omdat de motie uitdrukte wat diep in de fractie leefde.¹⁰

De motie werd aangenomen met 70 tegen 59 stemmen. Na een informatie van het anti-revolutionaire Eerste Kamerlid prof. W.F. de Gaay Fortman kwamen de leden van het kabinet-De Quay op hun ontslagaanvraag terug.

In het Kamerdebat volgend op de regeringsverklaring na de oplossing van deze crisis, beklemtoonde Tilanus dat minister Van Aartsen het karakter van de motie-Van Eijbergen, voor wat de CHU betrof, verkeerd had beoordeeld. Deze motie had voor de CHU zuiver zakelijke betekenis en was geen motie van wantrouwen. Hij achtte de persoonlijke gevoeligheid van minister Van Aartsen tegenover zijn geestverwanten in de Kamer menselijk verklaarbaar. Maar, evenals in 1951, betoogde hij dat in het staatkundige vlak de regel gold: "Hoe dichter bij de Kroon hoe minder partijman". De minister had naar zijn mening kunnen volstaan met de mededeling dat hij de motie naast zich neer zou leggen.¹¹

Ook bij deze kabinetscrisis liggen achter de formele argumenten van Tilanus politieke motieven.

De woningbouwcrisis berustte in sterke mate op wrevel tussen de AR-Tweede Kamerfractie en het kabinet.¹² De houding van de CHU-fractie bij de stemming over de motie-Van Eijbergen is voor een belangrijk deel te verklaren uit het feit dat Tilanus niet tijdig heeft

onderkend dat in de AR-fractie krachten aan het werk waren die een botsing met het kabinet niet meer uit de weg wilden gaan. Toen de CHU-fractie-leider dit, te laat, merkte was hij zeer ontstemd. Dit is de enige keer geweest dat Tilanus aan de fractieleden heeft meege-deeld dat hij een verkeerde politieke taxatie had gemaakt.¹³

Tilanus hanteerde het uitgangspunt: "Hoe dichter bij de Kroon, hoe minder partijman", ook in zijn benadering van de kabinetsformaties. Dit bleek vooral in zijn houding tegenover het aftreden van de christelijk-historische minister Schokking.

Schokking, minister van Defensie in het in 1948 gevormde kabinet-Drees, trad af op 12 oktober 1950. Bij de behandeling van de Defensiebegroting bleek naar zijn mening niet een zodanig vertrouwen in zijn beleid aanwezig als hij nodig achtte om zijn taak te kunnen volbrengen.¹⁴ Hij werd opgevolgd door mr. H.L. 's Jacob. Deze bewindsman was de christelijk-historische beginselen toegedaan.¹⁵ Hij was echter geen lid van de CHU en werd dit evenmin.

Tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 1950 kwam de vraag aan de orde of met het optreden van 's Jacob de politieke samenstelling van het kabinet-Drees was gewijzigd. Tilanus betreurde het vertrek van zijn geestverwant Schokking. Hij maakte echter geen bezwaar tegen de gekozen oplossing. De houding van de CHU tegenover het kabinet bleef ongewijzigd. Hij trad de nieuwe minister van Defensie met vertrouwen tegemoet.¹⁶

In dezelfde geest reageerde hij enkele maanden later tijdens de "Stikker-crisis". In zijn advies aan de Koningin tekende Tilanus aan dat van christelijk-historische zijde geen pregnante behoefte werd gevoeld aan een bij de CHU aangesloten lid in het kabinet naast minister 's Jacob. Hij tekende hierbij aan dat het zittend kabinet vermoedelijk nog slechts ruim een jaar zou aanblijven. Na de verkiezingen van 1952 kon zijns inziens de gehele situatie opnieuw worden gezien.¹⁷

De terughoudendheid van Tilanus tegenover het opnemen van een volwaardig CHU-bewindsman in het kabinet, was zowel bij het aftreden van Schokking, als tijdens de "Stikker-crisis", vermoedelijk gelegen in de grote reserves die in de Unie tegen het beleid van het kabinet-Drees leefden. Vooral de gebeurtenissen rond de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië hadden, in de Kamerfrakties en bij de achterban van de CHU tot scherpe kritiek geleid.

Wellicht heeft een heel ander motief echter mede een rol gespeeld. KVP-fraktieleider Romme pleitte tijdens de algemene beschouwingen in 1950 krachtig voor versterking van het kabinet in christelijk-historische richting. Hij wenste gestreefd te zien naar herstel van de politieke samenstelling van het kabinet, zoals dit zich in 1948 politiek had gepresenteerd.¹⁸ Tegen die achtergrond kon Tilanus een afwachtende houding aannemen.¹⁹ Tijdens de "Stikker-crisis" gaf Romme, als kabinetsformateur de CHU twee volwaardige ministersposten. Minister 's Jacob werd op Defensie vervangen door Staf. Mulderije kwam op het departement van Justitie.

Ook na de "Stikker-crisis" bleef Tilanus aandacht vragen voor zijn principiële uitgangspunt in deze zaak.

Bij de algemene beschouwingen na de formaties van 1952 en 1956 maakte hij bezwaar tegen een door hem gesignaleerde toenemende tendens dat de fractievoorzitters bij een formatie invloed wilden uitoefenen op de portefeuilleverdeling in een te vormen kabinet, en de persoonskeuze van de bewindslieden. Tilanus achtte deze bemoeienis met het werk van de formateur principieel onjuist terwijl het naar zijn mening bovendien storend werkte op het verloop van de formatie. Hij stelde zich in deze zaak op het standpunt "don't speak to the man at the wheel".²⁰

De wijze waarop Tilanus de portefeuilleverdeling in een te vormen kabinet en de keuze van ministers uitsluitend ter competentie van de formateur verklaarde doet op zijn minst ongenueanceerd aan. Tilanus beriep zich daarbij op de methode die tussen 1933 en 1939 werd

toegepast. Voordien werd echter, ook door de CHU, een andere lijn gevolgd. We zagen dat de christelijk-historische fractie, in de jaren twintig overleg met de formateur over de portefeuillevindeling op prijs stelde en in 1925 een aangeboden portefeuille als te licht afwees.²¹

Dit sterk beklemtonen van de eigen positie van de formateur, waarbij historisch gezien van overaccentuering sprake is, werd veroorzaakt door het deelnemen van de PvdA aan de regering.

De visie van de socialisten toonde op dit punt vanouds een fundamenteel verschil met de opvatting van de CHU. De SDAP zag een minister niet zozeer als dienaar van de Kroon maar veel meer als vertegenwoordiger van de partij in het kabinet. Ir. J.W. Albarda noemde het in 1930 ondenkbaar dat een lid van de SDAP zich beschikbaar zou stellen voor een plaats - zelfs in een extra-parlementair kabinet - zonder zich vooraf met de partij-instanties te hebben verstaan. Een kandidaat-minister droeg als lid van de SDAP verantwoordelijkheid tegenover zijn partij en de partij droeg verantwoordelijkheid voor hem. Wanneer een minister uit de SDAP door eigenmachtig optreden de band met de partij zou vergeten dan zou, in het uiterste geval, de partij verantwoordelijkheid voor zijn handelingen als minister ondubbelzinnig afwijzen.²²

De beslissing over deelname van sociaal-democratische ministers aan een kabinet was afhankelijk van de goedkeuring van de Partijraad.²³

In het voetspoor van de SDAP had ook de PvdA voorkeur voor een nauwe band tussen ministers en fractie. Een principiële discussie over dit onderwerp ontstond eind 1958 na het aftreden van de socialistische ministers in het kabinet-Drees. De ministers van de PvdA konden of mochten volgens Tilanus een niet onredelijk compromis dat vanuit de Kamer was aangereikt niet accepteren. Het was of men van die zijde het conflict wilde, op bevel van de partij.²⁴

Evenals bij de in het voorgaande genoemde onderwerpen, lagen ook in deze kwestie achter de principiële staatsrechtelijke discussie

belangrijke politieke meningsverschillen. Opvallend is voorts dat op het moment dat de discussie tussen de CHU en de PvdA over de relatie tussen de ministers en hun geestverwante Kamerleden een hoogtepunt bereikte, de visie van Tilanus inzake de terughoudendheid bij de benoeming van geestverwante ministers in de top van de CHU niet meer werd geaccepteerd.

Eerder wezen we er op dat een aantal christelijk-historische politici van oordeel was, dat Tilanus bij de formaties van 1952 en 1956 zich met betrekking tot het uitgangspunt "don't speak to the man at the wheel" op een onhoudbaar en veranderd standpunt stelde.²⁵ Tijdens de formatie van 1959 was Tilanus bereid in te stemmen met een portefeuilleverdeling, waarbij de CHU één ministerspost zou krijgen c.q. Landbouw en een staatssecretariaat voor Algemene Zaken, belast met de aangelegenheden voor Nieuw-Guinea. In het DB van de Unie wenste men echter twee ministersposten voor de CHU. Om dit te bereiken wendden partijvoorzitter Beernink en vice-voorzitter Van Mastrigt met succes hun invloed aan bij formateur De Quay. De CHU kreeg twee ministersportefeuilles. Drs. J.W. de Pous kwam op Economische Zaken. Mr. A.C.W. Beerman op Justitie. Beerman had in een eerdere fase van de formatie voor de portefeuille van Binnenlandse Zaken bedankt. Beernink had met hem over de aanvaarding van Justitie overleg gepleegd. Dit was de eerste keer dat het DB zich inliet met de werkzaamheden van Tilanus in de formatie.

Na deze schets van de ontwikkeling van de uitgangspunten van de CHU met betrekking tot de relatie tussen Kamerleden en hun geestverwante ministers, komen we tot de vraag hoe in de praktijk het contact was tussen de christelijk-historische vertegenwoordigers van beide organen.

In het algemeen was er - evenals in de periode tussen 1918 en 1940 - geen sprake van een volstreekte scheiding. Zowel Tilanus als de andere fractieleden bespraken actuele zaken, zoals benoemingen, het toekennen van onderscheidingen e.d. rechtstreeks met de bewindslieden. Het

betrof hier overleg in informele sfeer, hetzij telefonisch, hetzij tijdens de aanwezigheid van de ministers in de Kamer. Geformaliseerde contacten tussen de geestverwante ministers en de fractie, gericht op periodieke bespreking van lopende zaken, bestonden niet.²⁶

Wel heeft Tilanus veel informeel contact onderhouden met minister Staf. Als minister van Defensie van 1952-1959 speelde Staf een belangrijke rol in het kabinet-Drees. Achter de schermen trad hij vaak op als bemiddelaar. Het is typerend voor Tilanus dat hij in de fractie nooit gesproken heeft over zijn contacten met minister Staf. In de fractie bestond wel het vermoeden dat beide christelijk-historische politici informeel overleg pleegden, te meer omdat Tilanus voorzitter was van de Kamercommissie van Defensie. Informatie op dit punt heeft Tilanus de fractie echter nooit gegeven.²⁷

In zijn door Puchinger te boek gestelde herinneringen heeft Tilanus gezegd dat tijdens de periode van zijn voorzitterschap geen ministers in de fractie werden toegelaten.²⁸ Voor zover bekend is er op deze regel slechts eenmaal een uitzondering gemaakt. In 1957 heeft mr. G.Ph. Helders, kort na zijn benoeming tot minister van Zaken Overzee, in het gebouw van de Tweede Kamer een kennismakingsbezoek gebracht aan de CHU-Tweede Kamerfractie. De wijze waarop dit gesprek tot stand kwam is echter niet duidelijk. Helders was van oordeel dat Tilanus hem had uitgenodigd omdat hij nog betrekkelijk onbekend was in de Haagse politieke kringen.

Wellicht speelde voor Tilanus ook een rol dat de problematiek rond Nieuw-Guinea zich in die tijd begon af te tekenen. Toen Helders zijn opwachting maakte kregen de fractieleden echter de indruk dat Tilanus niets voor dit gesprek voelde.²⁹

We hebben eerder gezien dat Slotemaker de Bruïne de fractie in 1933 informeerde over de hem aangeboden ministersportefeuille.³⁰ Uit de hier beschreven periode is één vergelijkbaar geval te melden. In 1948 bezocht kandidaat-minister Schokking de fractie. Dit gesprek was geen succes. Sommige leden vroegen zich af of Schokking - die zij als persoon hoog achtten - geschikt was voor Defensie. Anderen, met name

Schmal, meenden dat de CHU aan de formatie geen medewerking moest verlenen. Aangenomen mag worden dat Tilanus op de hoogte was van het polsen van ministerskandidaten voor de CHU. Behalve van Schokking, die Tilanus een memorandum van zijn gesprek met formateur Beel zond, staat dit echter alleen vast van Helders. Helders telefoneerde met Tilanus toen hij voor de post van minister van Zaken Overzee werd gevraagd. Tilanus bleek hiervan op de hoogte en stemde er mee in.

In hoofdstuk III zagen we, dat Tilanus voor 1940 het wenselijk achtte dat geestverwante bewindslieden met de fractie contact zochten als een politiek conflict dreigde te ontstaan. Na de oorlog hield hij als fractievoorzitter aan dit uitgangspunt vast. Tilanus voerde informeel overleg met christelijk-historische bewindslieden bij gecompliceerde politieke situaties. In de fractie was hij terughoudend met mededelingen over deze contacten. Ook zijn aantekeningen zijn op dit punt niet volledig te achten. Van de contacten met minister Staf bijvoorbeeld is niets vermeld. De volgende, onvolledige, gegevens zijn bekend.³¹

- Contact in 1950 met minister Schokking in verband met diens voornemen om af te treden.
- Overleg met minister Staf in 1958 over de zgn. helmenaffaire. In deze zaak deelde Tilanus het standpunt van Staf, dat alleen staatssecretaris Kranenburg diende af te treden.
- Contacten met de ministers Staf en Helders in december 1958 in verband met de politieke problemen ontstaan als gevolg van het aftreden van de socialistische bewindslieden.
- Tilanus had voorts op 13 december 1958 samen met Romme, de fractieleider van de KVP, en hun anti-revolutionaire collega Bruins Slot een gesprek op het departement van Binnenlandse Zaken met de ministers Zijlstra en Helders. Het initiatief voor dit gesprek was uitgegaan van minister Struycken. Minister Helders had Tilanus uitgenodigd.

Bij deze contacten in periodes van politieke spanning hield Tilanus vast aan de eigen verantwoordelijkheid van ministers en Kamerleden. Ook wenste hij dergelijk overleg tot een kleine kring te beperken. Toen men Tilanus polste, of minister De Pous tijdens de woningbouwcrisis in 1960 in een vergadering van het Hoofdbestuur van de CHU over de kabinetscrisis mocht spreken, weigerde hij dit pertinent.³²

Wanneer we de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op de relatie tussen regering en parlement, tijdens het fractievoorzitterschap van Tilanus sinds 1945, in zijn totaliteit bezien, trekken de volgende aspecten de aandacht.

Tilanus heeft de uitgangspunten op dit terrein, zoals deze zich tot 1940 hadden ontwikkeld, consequent zowel afzonderlijk als in hun onderlinge samenhang tot uitdrukking gebracht. We wezen in dit verband op de opvatting over de loyale oppositie; de afwijzing van fractie- of partijdwang op een individueel fractielid; het bezwaar tegen strakke binding aan een kabinetsprogram en de visie dat een minister dienaar is van de Kroon en geen mandataris van de partij.

Evenals in de periode vóór 1940 is tijdens het fractievoorzitterschap van Tilanus na 1945 de toepassing van deze uitgangspunten in belangrijke mate bepaald door de concrete politieke problemen en de personen die hierbij betrokken waren.

Dit kwam onder meer tot uiting bij het in deze periode veel voorkomend verschijnsel van het verdeeld stemmen van de CHU-fractie. Het beginsel van de individuele verantwoordelijkheid van de fractieleden, waarop het verdeeld stemmen berustte, kreeg vooral aandacht tijdens de Indonesische kwestie. Binnen de fractie maakte Schmal zich tot tolk van de bezwaren die in de CHU leefden tegen het door de regering gevoerde Indonesië-beleid.

Buiten de fractie stelde Gerretson naar aanleiding van het stemmen van vier fractieleden vóór de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, de vraag naar de relatie tussen de fractie en de partij ten principale aan de orde.

In het licht van de uitspraak van de Algemene Vergadering van 1919 over de morele binding van fractieleden aan partij-uitspraken, waren wij van oordeel dat Tilanus in deze discussie de sterkste argumenten heeft gehanteerd.

In de jaren dat Tilanus na de oorlog als fractievoorzitter optrad is het verdeeld stemmen bevorderd door de controverse tussen hem en Schmal. Daarnaast heeft de wijze waarop Tilanus de fractie leiding gaf, de neiging van de leden vergroot om gebruik te maken van het recht om naar eigen inzicht te stemmen. De discussie rond de Mammoetwet maakte echter duidelijk dat het ook is voorgekomen dat fractieleden, ondanks bedenkingen, zich bij het standpunt van Tilanus aansloten in verband met zijn sterke betrokkenheid bij dit onderwerp.

De persoonlijke betrokkenheid bij een aktueel politiek probleem lag ook mede ten grondslag aan de toepassing van het uitgangspunt: "Hoe dichter bij de Kroon hoe minder partijman". Zowel in 1949 bij de crisis rond minister Stikker over Nieuw-Guinea, als in 1960 bij de crisis over het woningbouwprogram van minister Van Aartsen, was er sprake van een conflict tussen een minister van een andere partij en zijn politieke geestverwanten.

Het aandacht vragen van Tilanus voor bovengenoemd uitgangspunt kon in 1949 niet los worden gezien van de verdeeldheid van de CHU-fractie over de motie-Oud, die leidde tot de - later ingetrokken - ontslag-aanvraag van minister Stikker. Daar kwam bij, dat de persoonlijke sympathie van Tilanus in deze kwestie naar Stikker uit ging. Bij de crisis in 1960, rond minister Van Aartsen, heeft Tilanus te laat onderkend dat sommige leden in de AR-fractie op een botsing uit waren.

In de overige beschouwingen van Tilanus betreffende de relatie tussen ministers en hun geestverwante fractie valt op, dat hij bij kabinetsformaties onder het motto "Don't speak to the man at the wheel" zich verzette tegen een ontwikkeling, waarbij een fractievoorzitter eisen stelde met betrekking tot de portefeuilleverdeling in een kabinet. Als we bedenken dat de CHU in 1925 een aangeboden portefeuille als te licht afwees, is hier sprake van een overaccentuering.

Achtergrond van deze houding is onder meer het gebrek aan kader in de Unie nadat in 1945/'46 enkele vooraanstaande leden naar de PvdA waren gegaan; alsmede het niet bij de politieke leiding bekend zijn van geschikte kandidaten voor het ministerschap, als gevolg van de gedecentraliseerde structuur van de Unie. Dit had tot gevolg dat KVP-fractie-leider Romme in enkele gevallen Tilanus op kandidaat-ministers wees. Op één uitzondering na kwamen de christelijk-historische bewindslieden in de periode-Tilanus van buiten de fractie. Zij waren nauwelijks bekend in de landelijke politiek. In dit opzicht toont het beeld van de herkomst van de christelijk-historische bewindslieden tussen 1948 en 1959 een duidelijk verschil met de periode van het interbellum.

Er is eveneens sprake van overaccentuering in de wijze waarop Tilanus bezwaar maakte tegen het onderhouden van informeel contact tussen ministers en geestverwante Kamerleden. In de praktijk toonde hij op dit punt zelf een soepeler houding. Hij onderhield met name met minister Staf contacten. Wel achtte hij dit uitsluitend tot het terrein van de fractievoorzitter te behoren. De fractieleden waren van de inhoud van deze besprekingen en de frequentie waarmee ze werden gehouden niet op de hoogte.

De hier geschetste opstelling van de CHU met betrekking tot de informele contacten tussen ministers en geestverwante Kamerleden, moet gezien worden in de totale context van de relatie tussen de CHU en de PvdA.

Hoewel binnen de PvdA op dit punt - in het bijzonder bij Drees - nuanceringen bestonden, zagen de socialisten een minister niet primair als dienaar van de Kroon maar veel meer als representant van de partij in een kabinet. De CHU wees deze visie af. Tevens echter achtte de Unie tot 1958 samenwerking met de PvdA in een kabinet op brede basis het meest in 's lands belang.

Dit leidde er toe dat Tilanus in officiële uitspraken, ter adstructie van de identiteit van de CHU, een radicaal dualisme verdedigde; hoewel de christelijk-historische Tweede Kamerfractie in de praktijk, zowel voor 1940 als na 1945, een gematigder opstelling toonde.

Dit nam overigens niet weg dat binnen de top van de Unie de wijze, waarop Tilanus informeel contact met geestverwante bewindslieden onderhield, uit de tijd werd geacht. We wezen er op dat dit in de formatie van 1959 leidde tot een botsing tussen Tilanus en enkele bestuursleden van de CHU over de toepassing van het beginsel: "Don't speak to the man at the wheel".

Na zijn vertrek uit de Tweede Kamer erkende Tilanus dat zijn opvatting over het dualisme niet meer in overeenstemming was met de praktijk. Zijn visie werd genuanceerder. Hij was van oordeel, dat het als regel niet meer mogelijk was voor een minister om in een kabinet te gaan zitten zonder vooraf met de fractie contact te hebben gehad. Hoewel hij geen sympathie had voor de na-oorlogse ontwikkelingen op dit punt, erkende hij dat de verhouding tussen geestverwante Kamerleden en ministers veel opener was geworden. Ook met betrekking tot de bindingen van een fractie aan een regeerakkoord nam hij een gematigder standpunt in. Hij achtte het in de lijn der ontwikkeling, dat de CHU in 1963 bij de formatie van het kabinet-Marijnen in zee was gegaan met het regeerakkoord van Wassenaar.³³

In hoeverre hier sprake was van gewijzigde politieke omstandigheden, c.q. het in de oppositie zijn van de PvdA, als ook van persoonlijke factoren, samenhangend met de opvolging van Tilanus door mr. H.K.J. Beernink, zullen we in het volgend onderdeel nagaan.

1.3.3. Ontwikkelingen tijdens het fractievoorzitterschap van mr. H.K.J. Beernink (1963-1967)¹

De CHU-fractie was geleidelijk gaan inzien dat afspraken bij kabinetsformaties onontkoombaar waren. Bij de kabinetsformatie van 1963 maakte Beernink geen bezwaren tegen het vrij uitvoerige akkoord van Wassenaar, dat aan de fracties waarop het kabinet steunde was voorgelegd. In het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Marijnen zocht hij ter verklaring van zijn positieve houding tegenover dit akkoord aansluiting bij enkele door Tilanus gehanteerde uitgangspunten.

Hij wees er op dat in dit akkoord onderscheid werd gemaakt tussen de eigen verantwoordelijkheid van de regering en het parlement. De CHU achtte dit principieel juist. Voorts onderstreepte Beernink dat er geen handtekeningen waren gezet, maar dat het hier een morele binding van de fractie betrof, via de fractievoorzitter. Hij achtte zich moreel aan dit akkoord gebonden, maar tekende hierbij aan dat de CHU altijd grote waarde had gehecht aan de individuele verantwoordelijkheid van de Kamerleden. Deze individuele vrijheid werd getemperd door de gouvernementele houding van de CHU.

Kritische opmerkingen van de oppositie over de uitvoerigheid van dit akkoord wees Beernink van de hand. In vergelijking met het in een eerder stadium van de formatie ontworpen program-De Kort, had de CHU, naar zijn mening, met succes aangedrongen op de formulering van een kort en duidelijk basisprogram, dat ook in zijn financiële gevolgen was te overzien. Als gevolg van deze beknoptheid achtte Beernink de hoeveelheid water, die de CHU bij de onderhandelingen in de wijn had moeten doen, te verwaarlozen.²

Dit laatste argument was sterker dan het eerste. De omvang van het akkoord van Wassenaar was weliswaar kleiner dan het ontwerp-De Kort, dit nam niet weg dat het uiteindelijk resultaat van deze formatie een uitvoerig stuk opleverde, dat bovendien op enkele punten verwees naar een door Romme, tijdens de formatie opgesteld stuk. Na het mislukken van de formatiepoging van KVP-fractieleider dr. W.L.P.M. de Kort, had Beernink echter vrij grote invloed op de inhoud van het akkoord van Wassenaar uitgeoefend. Dit vergemakkelijkte ook zijn verdediging van de principiële uitgangspunten van het akkoord, die in de lijn van de christelijk-historische traditie lagen.

Bij de formatie van het kabinet-Cals in 1965 nam de CHU-fractie daarentegen een geheel andere positie in.

Tijdens deze formatie was de CHU-fractie van oordeel, dat zij zich niet vooraf kon binden aan een onderdeel van het regeringsprogram c.q. het radio- en tv-vraagstuk zonder voldoende inzicht te hebben in het gehele regeringsprogram en de zetelverdeling. Hierop concludeerde

formateur J.M.L.Th. Cals, dat er geen moeilijkheden meer waren om een kabinet bestaande uit KVP, PvdA, ARP en CHU te vormen. Hij rondde zijn formatie af met de drie overige fracties.

In het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Cals accentueerde de premier dat het radio- en tv-vraagstuk een bijzondere plaats innam en dat was overeengekomen deze kwestie als eerste op te lossen. Beernink wees er van zijn kant op, dat hij zich bereid had verklaard het omroepvraagstuk als eerste te behandelen. Dit was naar zijn mening iets anders dan afhandelen. Voorts bekleemtoonde hij, dat in de formatie gesproken was over behandeling van belangrijke vraagstukken. Dit hield naar zijn mening meer in dan alleen het omroepvraagstuk.³

Daarnaast stelde premier Cals, dat krachtens de afspraken betreffende de aard en omvang van de bindingen de fractievoorzitters op het punt van het omroepvraagstuk niet uit de boot mochten vallen. Beernink beriep zich op de besprekingen over het akkoord van Wassenaar in 1963. Daar konden de fractievoorzitters wel een persoonlijk voorbehoud maken. Bovendien had hij niet verwacht dat Cals - in afwijking van de besprekingen in 1963 - een gedetailleerde regeling wenste.⁴

In de discussie over het resultaat van de formatie-Cals werd van christelijk-historische zijde het accent gelegd op de afwijzing van de eis, dat de fractie zich vooraf aan een onderdeel van het regeringsprogramma moest binden. Gezien vanuit de strategie naar de achterban was dit een begrijpelijke keus. Dit punt was voor de CHU principieel van aard. Men kon hierbij verwijzen naar de houding van de fractie in 1929. Bovendien vormde deze kwestie de aanleiding voor het afhaken van de CHU in het formatieoverleg.

Achter deze principiële stellingname en de weergegeven interpretatieverschillen lagen politieke en persoonlijke kwesties, die het vinden van een bevredigende oplossing in de weg stonden.

PvdA-fractie leider dr. ir A. Vondeling stond zeer gereserveerd tegenover het deelnemen van de CHU aan het te vormen kabinet. Er leefde in de PvdA-fractie een zeker wantrouwen over de houding van Beernink in de omroepkwestie. Dit werd veroorzaakt door Beerninks rol in de TVN-groep. De stichting Televisie Nederland behoorde tot de aspirant-omroepconcessionarissen, die na wijziging van de Omroepwet - waarbij naar verwachting reclame-uitzendingen zouden zijn toegestaan - zendtijd hoopten te verkrijgen. Beernink maakte deel uit van het bestuur van deze groep. De TVN lag bij de PvdA extra gevoelig, omdat de socialistische burgemeester van Rotterdam, mr. G.E. van Walsum, voorzitter van deze groep was. Van Walsum, die in 1945 van de CHU via de Nederlandse Volksbeweging naar de PvdA was overgegaan, nam in de toen actuele omroepkwestie een standpunt in dat afweek van de visie van de PvdA-fractie.⁵

De reserve tegen Beernink, vanwege zijn activiteiten in de omroepzaak, werden van PvdA-zijde openlijk geuit tijdens het Kamerdebat over de zogenaamde Anti-Remwet.⁶ Ook bij de formatie-Cals kwamen deze bedenkingen tot uiting. Reeds bij de aanvang van het gesprek over de radio- en tv-kwestie tussen de formateur en de fractievoorzitters van KVP, PvdA, ARP en CHU stelde Vondeling, dat hier niet te veel leden uit de boot mochten vallen. Hij beklemtoonde dat de formule "enkele leden" bij twee op 50 fractieleden iets anders was dan bij twee op 13 leden. Bij vier uitvallers op 13 leden was er zijns inziens geen sprake meer van "enkele leden".⁷

Tijdens de formatie werd op initiatief van AR-fractie leider J. Smal lenbroek het aantal leden, dat bij de regeling van de omroepkwestie per fractie uit de boot mocht vallen van twee op zes gebracht. Smal lenbroek nam dit initiatief omdat hij inzag, dat het in zijn partij repercussies zou geven wanneer de CHU in tegenstelling tot de ARP buiten het te vormen kabinet bleef. Hij wilde voorkomen, dat men hem zou kunnen verwijten dat de ARP haar protestants-christelijke zusterpartij, de CHU, zonder meer had los gelaten.⁸ De CHU van haar kant beschouwde het voorstel-Smal lenbroek als een slag in de lucht, omdat ook hier Beernink niet uit de boot mocht vallen.

Wij willen de betekenis van de vraag naar de binding van de fracties aan de regeling van de omroepkwestie in het regeerakkoord, en de daarmee samenhangende politieke problemen niet onderschatten. Toch moet worden geconstateerd, dat de oorzaak van de problematiek die in deze formatie rond de CHU ontstond, in belangrijke mate bij de Unie zelf lag.

Dit betrof de verdeeldheid van de Christelijk-Historische Tweede Kamerfractie over de toekomst van het omroepbestel. In de CHU had in feite altijd verschil van opvatting over dit onderwerp bestaan.⁹ Dit had nooit tot politieke problemen voor de CHU geleid. Maar juist het omroepvraagstuk vormde in 1965 de aanleiding tot het aftreden van het kabinet-Marijnen en de inzet van de formatie-Cals. Weliswaar slaagde de fractie er in, op basis van een door Beernink geformuleerde compromisoplossing, een gemeenschappelijk standpunt te bepalen.¹⁰ Deze suggesties werden echter in het formatie-overleg afgewezen.

Het maximum aan eensgezindheid, dat de CHU-fractie op basis van de voorstellen-Beernink wist te bereiken, betekende tevens een minimum aan speelruimte in de onderhandelingen. Bij elke andere voorgestelde oplossing raakte de fractie opnieuw verdeeld.

Tijdens de formatie-Cals stonden op het beslissende moment slechts twee leden van de CHU-fractie niet afwijzend tegenover de voorstellen van de formateur met betrekking tot het omroepvraagstuk.¹¹ Onder die omstandigheden kon de Unie alleen nog van het te vormen kabinet deel uitmaken wanneer de fractie voldoende ruimte kreeg. Hetzij door een globale regeling van het omroepvraagstuk in de formatie dan wel door de mogelijkheid dat een relatief groot aantal leden, inclusief de fractievoorzitter, uit de boot mocht vallen.

Nadat een globale regeling c.q. een behandeling als vrije kwestie was afgewezen, bleef nog slechts de mogelijkheid open om door middel van het verkrijgen van meer zekerheid over program en zetelverdeling uiteindelijk te beslissen of men met de gekozen oplossing van de omroepkwestie akkoord kon gaan. Om dit te kunnen bereiken beschikte de CHU echter niet over een adequate positie in het overleg. Zij was niet strikt nodig om een parlementaire meerderheid te verkrijgen. Verdere deelname van de CHU aan het overleg zou slechts tijdverlies

opleveren en voor de andere gesprekspartners het risico, concessies te doen zonder dat het uiteindelijke standpunt van de CHU over de omroepkwestie duidelijk was. De over het omroepvraagstuk verdeelde CHU-fractie werd in dit overleg als een hinderlijke deelnemer beschouwd.

Dit gegeven vormde de politieke achtergrond van het paradoxaal verschijnsel dat de CHU-fractie wegens interne verdeeldheid moest afhaken bij een kabinetsformatie, die plaats had in een periode waarin de homogeniteit van het stemgedrag van de leden sterk was toegenomen. Sinds Beernink in 1963 Tilanus als fractievoorzitter was opgevolgd, was het verdeeld stemmen niet langer bepalend voor het beeld dat buitenstaanders van de Unie hadden.¹²

In deze ontwikkeling speelde het persoonlijk element opnieuw een belangrijke rol. De leden van de, in 1963 sterk vernieuwde, CHU-fractie waren van oordeel dat het verdeeld stemmen - zonder een eensgezinde opstelling te forceren - zoveel mogelijk moest worden beperkt.¹³

Na 17 jaar mede-regeringsverantwoordelijkheid te hebben gedragen, plaatste de formatie van het kabinet-Cals de CHU voor de noodzaak haar houding als oppositiepartij te bepalen.

De Tweede Kamerfractie plaatste zich op het klassiek uitgangspunt van de loyale oppositie vanuit een gouvernementele gezindheid. Bij het optreden van het kabinet-Cals stelde Beernink dat zijn fractie in de beoordeling van het beleid, zou prijzen waar te prijzen viel en laken waar dat geboden was. De CHU zou, hoewel niet directe regeringsverantwoordelijkheid meedragend, zich evenzeer er voor verantwoordelijk weten dat ons land zo goed mogelijk werd geregeerd.¹⁴

In de praktijk beperkte de kritiek van de CHU zich niet tot de omroepkwestie. De fractie maakte vooral bezwaar tegen het te expansief geacht uitgavenbeleid van dit kabinet. Deze oppositie had een zakelijk karakter. Een scherp hekelende opstelling paste niet in de

christelijk-historische traditie en sloot evenmin aan bij de persoonlijke stijl van Beernink.¹⁵

In de bezwaren tegen het financieel-economisch beleid van het kabinet-Cals toonde de oppositie van de CHU zich weinig pregnant. Ook de KVP en ARP - beide regeringspartijen - toonden op dit punt namelijk reserves.

Aandacht trok in deze periode vooral het standpunt van de CHU in de discussie rond het huwelijk van prinses Beatrix. De CHU sprak zich bij die gelegenheid duidelijk uit ten gunste van de constitutionele monarchie, onder het huis van Oranje.¹⁶ Mede als gevolg van deze ontwikkeling boekte de CHU bij de Statenverkiezingen van 1966 belangrijke winst.¹⁷

In het najaar van 1966 leidde de kritiek op het financieel-economisch beleid van het kabinet tot aanvaarding van een motie van KVP-fractievoorzitter drs. W.K.N. Schmelzer. In deze motie werd onder meer gevraagd om een betere dekking van de uitgaven en maatregelen ter voorkoming van extra uitgavenstijging. Het kabinet-Cals beschouwde deze uitspraak als een motie van wantrouwen en trad af.

In het vervolgens gevormde kabinet-Zijlstra, dat vervroegde verkiezingen uitschreef in februari 1967, was de CHU opnieuw niet met bewindslieden vertegenwoordigd.

In reactie op de regeringsverklaring van dit kabinet bekleemtoonde de CHU wederom het uitgangspunt van de loyale oppositie. Beernink merkte onder meer op dat de CHU, zolang zij in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd, aan ieder kabinet altijd zoveel mogelijk steun had verleend. Zij wenste deze houding ook tegenover dit overgangskabinet in te nemen.¹⁸

Tegenover dit kabinet ging de loyale opstelling van de CHU aanzienlijk verder dan ten opzichte van het kabinet-Cals het geval was.

Het kabinet-Zijlstra kon in beginsel slechts rekenen op de steun van een minderheid in de Tweede Kamer, bestaande uit KVP en ARP. Dankzij

de CHU-fractie kregen enkele belangrijke voorstellen van dit kabinet een meerderheid.

De partij-politieke facetten met betrekking tot het optreden van de CHU tegenover het kabinet-Zijlstra, onder meer de vraag waarom geen christelijk-historische bewindslieden deel uitmaakten van dit kabinet, komen aan de orde in hoofdstuk IX.2. Na de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 1967 bracht de vorming van het kabinet-De Jong de CHU weer terug onder de regeringspartijen. Daarmee komen we aan de laatste vraag in dit onderdeel.

Hoe was tijdens het fractievoorzitterschap van Beernink de relatie tussen de christelijk-historische bewindslieden en hun geestverwanten in de Staten-Generaal?

Wat betreft de herkomst van de christelijk-historische ministers en staatssecretarissen, kan het volgende worden opgemerkt.¹⁹

Bij de formatie van het kabinet-Marijnen in 1963 hadden twee bewindslieden een losse band met de Unie. Luitenant-generaal J. Haex, die als staatssecretaris van Defensie optrad, werd bij de aanvaarding van deze functie lid van de CHU.²⁰ Prof.dr. J.E. Andriessen, de minister van Economische Zaken, in het kabinet-Marijnen, was in de politiek weinig op de voorgrond getreden.²¹

Daar stond tegenover dat mr. Y. Scholten, die van 1959-1963 staatssecretaris van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen was in het kabinet-De Quay, minister van Justitie werd in het kabinet-Marijnen. Voorts telde dit kabinet een christelijk-historische staatssecretaris die uit de Tweede Kamerfractie kwam.

Dit betrof dr. I.N.Th. Diepenhorst. Als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken hield hij zich in het bijzonder bezig met Ontwikkelings-samenwerking.

Het kabinet-Marijnen trad in 1965 af. Aan het kabinet-Cals nam de CHU niet deel. Voor minister Andriessen betekende dit het afscheid van de politiek. Diepenhorst en Scholten bleven actief in de CHU.²²

Haex keerde in 1967 terug als staatssecretaris van Defensie in het kabinet-De Jong. De overige christelijk-historische staatssecretaris-

sen in dit kabinet, dr. R.J.H. Kruisinga (Volksgezondheid) en mr. C. van Veen (Binnenlandse Zaken) waren voordien in de landelijke politiek niet op de voorgrond getreden, maar wel op plaatselijk en regionaal niveau actief geweest in de CHU. Dit gold ook voor drs. B.J. Udink, die in het kabinet-De Jong optrad als minister Zonder Portefeuille, belast met de zaken betreffende de ontwikkelingssamenwerking. Hij was voorzitter van de protestants-christelijke fractie in de Rijnmondraad. Beernink was in dit kabinet de eerste na-oorlogse CHU-minister die uit de Tweede Kamerfractie kwam.

Samenvattend zien we dat tijdens het fractievoorzitterschap van Beernink, minder dan voor die tijd, sprake was van onbekendheid van de christelijk-historische bewindslieden bij hun optreden in een kabinet. Zij bleven meer dan vóór 1963 na beëindiging van hun periode in een kabinet, actief in de CHU.

Er was op dit terrein duidelijk sprake van een kentering. In de sfeer van het informeel overleg tussen de CHU-fractie en de geestverwante bewindslieden kan van een wijziging worden gesproken.

Als fractievoorzitter onderhield Beernink ten tijde van het kabinet-Marijnen regelmatig informeel contact met de CHU-bewindslieden. Vooral met minister Scholten had hij intensief overleg onder andere over belangrijke benoemingen en politiek-gevoelige kwesties. In tegenstelling tot Tilanus lichtte Beernink gewoonlijk de fractie in als hij met geestverwante bewindslieden overleg had gepleegd. Vooral over de ontwikkelingen rond de anti-REM-wet is in de fractie uitvoerig van gedachten gewisseld.

Voor buitenstaanders was deze verandering niet zichtbaar. Dit was wel het geval met de gewijzigde toepassing van het uitgangspunt inzake het "Don't speak to the man at the wheel".

In het voorgaande zagen we dat de christelijk-historische fractie zich tijdens de kabinetsformatie van 1959 met succes had verzet tegen het voornemen van Tilanus om genoeg te nemen met één ministerspost

voor de CHU in het kabinet-De Quay. Beernink stond op het standpunt "ëen minister is geen". Hij achtte het fysiek en psychisch een te zware taak voor een minister om zonder politieke geestverwanten in een kabinet zitting te hebben.

Beernink bracht dit uitgangspunt ter sprake in 1963 en 1965 in de discussie over de politieke samenstelling van het kabinet-Marijnen en het kabinet-Cals.

Het betrof hier echter een zijdelings aangevoerd argument dat op de besluitvorming van de CHU-fractie bij deze formaties geen wezenlijke invloed heeft gehad.²³

Wanneer we de hier besproken ontwikkelingen, tijdens de jaren dat Beernink optrad als voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie, bezien, kan - evenals met betrekking tot de voorafgaande periode-Tilanus - worden aangetekend dat politieke aktualiteiten in combinatie met persoonlijke opvattingen, een belangrijke rol hebben gespeeld in de toepassing van de christelijk-historische uitgangspunten inzake de relatie tussen regering en parlement.

In de eerste plaats erkende de christelijk-historische fractie, met behoud van de opvatting dat de voorzitter de fractieleden niet kon binden, de noodzakelijkheid dat formatie-afspraken werden gemaakt.

Bij de formatie van het kabinet-Marijnen in 1963 was het betrekkelijk gemakkelijk voor de Unie om dit standpunt in te nemen, omdat Beernink een vrij grote invloed had op de inhoud van het akkoord van Wasse-naar.

In 1965 had de fractie echter principiële bezwaren om zich tijdens de formatie van het kabinet-Cals te binden aan de afspraak over de omroepkwestie. In feite was dit voor de op dit punt verdeelde christelijk-historische fractie politiek onmogelijk. Deze formatie was voor de CHU bijzonder gecompliceerd.

Het omroepvraagstuk was immers de oorzaak geweest van het aftreden van het kabinet-Marijnen. Bovendien stond de PvdA zeer gereserveerd tegenover het deelnemen van de CHU aan het te vormen kabinet. Daar

kwam bij dat de CHU niet strikt nodig was om het kabinet-Cals te verzekeren van een parlementaire meerderheid.

Dit leidde er toe, dat een beroep op de individuele verantwoordelijkheid van de fractieleden, de CHU voor het eerst in ernstige politieke moeilijkheden bracht.

Dit gebeurde juist in een periode dat de homogeniteit in het stemgedrag van beide christelijk-historische fracties in de Staten-Generaal, in vergelijking met de periode vóór 1963, sterk was toegenomen. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in de belangrijke wijziging in de personele samenstelling van de christelijk-historische Eerste en Tweede Kamerfractie. De in 1963 opgetreden nieuwe christelijk-historische Kamerleden waren van oordeel dat het verdeeld stemmen tot een minimum moest worden beperkt.

Overeenkomstig het uitgangspunt betreffende de loyale, constructieve oppositie en in de lijn van Beerninks persoonlijke stijl van optreden, benaderde de CHU-Tweede Kamerfractie het beleid van het kabinet-Cals, met name het financieel-economisch beleid, zakelijk, kritisch, zonder te vervallen in op de kiezers gericht politiek stuntwerk.

Het, in overeenstemming met de traditie van de Unie, bij monde van jkvr. Wttewaall van Stoetwegen, duidelijk stelling nemen ten gunste van de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje, tijdens de soms geëmotioneerde discussie rond het huwelijk van prinses Beatrix, bezorgde de CHU bij de Staten-verkiezingen van 1966 echter verkiezingswinst.²⁴

Na het aftreden van het kabinet-Cals was de CHU niet met geestverwantte bewindslieden vertegenwoordigd in het interimkabinet-Zijlstra. De oorzaken hiervan komen aan de orde in hoofdstuk IX.2.

Het beginsel van de loyale oppositie kreeg tijdens het bewind van dit kabinet, dat in beginsel slechts op een minderheid in de Tweede Kamer kon rekenen, een bijzonder karakter. De CHU gaf door een positieve opstelling tegenover enkele voorstellen op financieel-economisch terrein aan dit kabinet de steun die het nodig had om een meerderheid in het parlement achter zich te krijgen.

In de relatie tussen de Tweede Kamerfractie en de geestverwante bewindslieden openbaarden zich onder Beerninks leiding de reeds tijdens de periode-Tilanus aanwezige, gewijzigde inzichten.

Tijdens de zittingsperiode van het kabinet-Marijnen lichtte Beernink de fractie regelmatig in over informele besprekingen, die hij, in het bijzonder met minister Scholten, voerde. Ook bij de benoeming van ministers werd een ander beleid zichtbaar. Tijdens de formatie verving Beernink het "don't speak to the man at the wheel" door het, mede door zijn activiteiten, reeds in 1959 toegepaste uitgangspunt "één minister is geen". Voorts waren de bij de formaties van 1963 en 1967 optredende christelijk-historische bewindslieden niet langer volstrekt onbekend in de Unie. Tevens bleef een aantal van hen - in tegenstelling tot de periode vóór 1963 - ook nadat zij geen deel meer uitmaakten van het kabinet, actief in de CHU.

In 1967 werd Beernink minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Jong. In die functie speelde hij een belangrijke rol in de werkzaamheden, die zouden leiden tot een aantal wijzigingen in de kieswet en een belangrijke grondwetsherziening.

Met het oog op de voorbereiding van een integrale herziening van de grondwet was in het najaar van 1966 een door niet-ambtelijke deskundigen opgesteld discussiestuk verschenen onder de titel Proeve van een nieuwe grondwet.²⁵

Het kabinet-De Jong stelde in 1967 een staatscommissie in onder voorzitterschap van mr. J.M.L.Th. Cals en mr. A.M. Donner. Deze commissie kreeg tot taak het kabinet te adviseren over de herziening van de grond- en kieswet; met voorrang voor de vraag in hoeverre een herziening van de kieswet binnen het kader van de grondwet mogelijk was. De staatscommissie-Cals-Donner bracht tussen 1968 en 1970 in drie fasen rapport uit.²⁶

Van christelijk-historische zijde reageerde een commissie, onder leiding van prof. mr. H.G. Schermers ingesteld door de Savornin Lohmanstichting, in vijf rapporten op de Proeve en een aantal voorstellen van de staatscommissie.²⁷

Vragen samenhangend met het kiesstelsel kwamen voorts aan de orde tijdens de gedachtenwisseling over de opstelling van het nieuwe beginsel- en werkprogram van de CHU. Achtereenvolgens verschenen in het najaar van 1968 een ontwerp-beginselprogram en in het voorjaar van 1969 een rapport van de commissie-Duidelijkheid onder leiding van jhr. mr. L.E. de Geer van Oudegein.²⁸ De vaststelling van het nieuwe program had plaats in het voorjaar van 1970.

De discussie over de herziening van de grondwet en kieswet en de positie van de CHU daarbij vormen het thema van het laatste onderdeel van dit hoofdstuk.

2. De CHU tijdens de herziening van de grondwet en kieswet

De periode 1967-1977

2.1. De monarchaal-parlementaire structuur van de grondwet

De publikatie van de Proeve van een nieuwe grondwet in 1966 gaf de Lohmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de CHU, aanleiding in haar commentaar bij twee onderwerpen aandacht te vragen voor de positie van het monarchale staatshoofd.

Met betrekking tot hoofdstuk II van de grondwet werd in de Proeve geadviseerd dit onderdeel de titel "Regering" te geven en daarin twee paragrafen op te nemen met bepalingen betreffende de Koning en de ministers.

De Lohmanstichting betreurde het dat bij een zo ingrijpend voorstel in de Proeve geen poging was gedaan om door middel van een duidelijke omschrijving de bestaande verwarring over de begrippen Kroon, Regering en Koning weg te nemen. Het in de Proeve gehanteerde systeem hield, volgens de Lohmanstichting, het gevaar in dat het koningschap in een verkeerde positie werd geplaatst. Om dit te voorkomen stelde zij voor dit hoofdstuk de titel "Koning en Ministers" te geven.

Daarmee werd de eenheid van het orgaan, aangeduid als de Kroon, duidelijk geaccentueerd, zonder het gevaar dat aan de Koning een actieve rol in de politiek werd toegedicht.¹

Bij de behandeling van het zesde hoofdstuk der grondwet stelde de Proeve voor, artikel 163 (oud) betreffende de rechtspraak in naam des Konings te laten vervallen.

In reactie hierop sprak de Lohmanstichting haar teleurstelling uit over dit advies omdat in deze bepaling de eenheid en hoogheid van de rechtspraak was gesymboliseerd.²

De behandeling van de voorstellen van het kabinet-Van Agt over deze onderwerpen, had plaats nadat de christelijk-historische parlementariërs met hun collega's van ARP en KVP, bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, op een gemeenschappelijke CDA-lijst waren gekozen.

De CDA-Tweede Kamerfractie heeft door middel van twee amendementen op hoofdstuk II getracht het monarchaal-parlementair karakter van de grondwet in de tekst duidelijker tot uiting te brengen.³ Beide amendementen werden verworpen. De CDA-fractie maakte geen bezwaar tegen de eindredactie.⁴ De voorstellen inzake het tweede hoofdstuk van de grondwet werden zonder stemming aangenomen.

De christen-democratische fracties in beide Kamers van de Staten-Generaal stemden tegen de - overigens aanvaarde - tekst van hoofdstuk VI van de grondwet, nadat een CDA-amendement om de bepaling inzake de rechtspraak in naam van de Koning te handhaven, was verworpen.⁵

De CDA-fractie handelde bij de bespreking van deze voorstellen in de geest van het commentaar van de Lohmanstichting. Op instigatie van het CDA is van de zijde van het kabinet nadrukkelijk onderstreept dat de gemoderniseerde tekst van de grondwet de bestaande staatsrechtelijke verhouding tussen de Koning en de ministers ongewijzigd laat. Een duidelijk verband tussen dit commentaar en het optreden van de CDA-parlementariërs in de discussie over de herziening van de grondwet is echter niet aantoonbaar.

2.2. Het kiesrecht

2.2.1. De kiesgerechtigde leeftijd

In het voorgaande zagen we dat de leeftijd voor het actief kiesrecht in 1963, in de grondwet op 21 jaar was gebracht. De CHU toonde zich aanvankelijk gereserveerd tegenover verdere verlaging van deze leeftijdsgrens.

In de discussie binnen de Unie verminderden de bezwaren geleidelijk.¹ In het in 1970 vastgestelde politiek werkprogram sprak de CHU zich uit voor verlaging van de leeftijdsgrens voor het actief kiesrecht tot 18 jaar.²

De staatscommissie-Cals-Donner kon zich verenigen op een advies om de leeftijden voor het actief kiesrecht en passief kiesrecht gelijk te stellen en tevens gelijk te laten zijn aan de bij de wet geregelde leeftijd voor de algemene meerderjarigheid. Deze leeftijd mocht niet lager zijn dan 18 jaar.³

Gelet op deze koppeling bestond bij de Tweede Kamerfrakties van PvdA, D'66 en PPR de vrees, dat het beraad van het kabinet-De Jong op dit advies er toe zou leiden dat een grondwetsherziening met betrekking tot het actief kiesrecht eerst in 1978 effect zou hebben.

Dit bracht de leden drs. E. van Thijn, mr. A.M. Goudsmit en drs. J.M. Aarden er toe in 1970 een initiatiefvoorstel in te dienen, waarbij de minimumleeftijd voor het actief kiesrecht in de grondwet werd gesteld op 18 jaar. Zij achtten de te verwachten lange duur van het effect van een grondwetsherziening inzake de leeftijd van het actief kiesrecht onaanvaardbaar, gelet op de uitspraken van diverse partijen ten gunste van een verlaging van deze leeftijd tot 18 jaar.

De initiatiefnemers waren van oordeel dat ter motivering van hun voorstel dezelfde argumenten konden worden gehanteerd als bij de verlaging van de leeftijd voor het actief kiesrecht in 1963 was gedaan. Zij wezen met name op de grotere geïnformeerdeheid van de kie-

zers, als gevolg van betere ontwikkelingskansen en de vele informatie via de nieuwe media, alsmede de wenselijkheid om aansluiting te zoeken bij ontwikkelingen in de leeftijd van het actief kiesrecht in andere West-Europese landen.⁴

Dit laatste argument vormde, volgens mr. C.A. Bos, voor de CHU-fractie het belangrijkste motief om zich voor dit initiatiefvoorstel uit te spreken.

Voorts vroeg hij aandacht voor enkele partijpolitieke aspecten rond dit wetsontwerp.⁵

In 1983 werd de 18-jarige leeftijd voor het actief kiesrecht in de grondwet zelf vastgelegd.⁶ Voorts is, onder bepaalde voorwaarden, voor Nederlanders in het buitenland de mogelijkheid geopend om het actief kiesrecht uit te oefenen. Daarnaast is in beginsel zowel actief als passief kiesrecht toegekend, voor de gemeenteraden, aan ingezetenen die geen Nederlander zijn.⁷

De CDA-fractie kon zich hiermee verenigen.⁸ Bedenkingen leefden echter, zowel bij het CDA als bij andere partijen, tegen de voorstellen inzake uitsluiting van het kiesrecht. Dit betrof twee categorieën, te weten: personen die wegens geestesstoornis, krachtens onherroepelijke rechterlijke uitspraak onbekwaam zijn om rechtshandelingen te verrichten; en voorts zij die wegens veroordeling tot een vrijheidsstraf van tenminste één jaar, voor het begaan van een bij de wet aangewezen delict, tevens uit het kiesrecht zijn ontzet.

De Kamer aanvaardde met algemene stemmen een motie-Patijs, waarin het kabinet werd gevraagd de grootst mogelijke terughoudendheid te betrachten bij het ontwerpen van de wetgeving waarbij de delicten zullen worden aangewezen, waarbij de rechter de ontzetting uit het kiesrecht kan uitspreken.

Deze terughoudendheid werd in de motie-Patijs gewenst geacht, omdat uitsluiting van een fundamenteel democratisch grondrecht als het kiesrecht zoveel mogelijk beperkt diende te worden en ontzetting uit

het kiesrecht als bijkomende straf haar betekenis grotendeels verloren had.

Nadat het kabinet zich bereid had getoond deze motie uit te voeren, aanvaardde de Tweede Kamer dit onderdeel van de voorstellen tot grondwetsherziening.

De CDA-fractie stemde echter in meerderheid tegen de bepaling betreffende de uitsluiting van het kiesrecht als bijkomende straf.⁹

Deze leden waren van oordeel dat, gelet op het grondrecht, een vrijheidsstraf niet gepaard behoort te gaan met ontzetting uit het kiesrecht.¹⁰

Dit beroep op de in 1983 in de grondwet vastgelegde bepaling, waarbij het kiesrecht onder de grondrechten is opgenomen, vestigt onze aandacht op een interessante ontwikkeling rond dit onderdeel van de constitutie.

De CHU heeft zich in de discussie vóór de grondwetsherziening van 1917 principieel verzet tegen de opvatting dat het kiesrecht een individueel aan de burger toekomend recht zou zijn. Volgens christelijk-historische opvatting ging het kiesrecht van de overheid uit. De grondwet van 1983 ziet het kiesrecht niet als een individueel aan de burger, van nature, toekomend recht maar als een recht op participatie in de publieke zaak.¹¹

Wat betreft de ontwikkeling van het passief kiesrecht kan het volgende worden opgemerkt.

In het voorgaande zagen we dat de staatscommissie-Cals-Donner een koppeling had bepleit van de leeftijden voor het actief en passief kiesrecht aan de wettelijke leeftijd voor de algemene meerderjarigheid, met een minimumgrens van 18 jaar.

Het kabinet-De Jong wenste echter het vraagstuk van de algemene meerderjarigheid los van de kiesrechtleeftijden te bezien. Voorts was dit kabinet van oordeel, dat de functie van gekozenen zwaardere verantwoordelijkheid oplegt dan de kiezersfunctie. Zij sprak zich uit voor

verlaging van de leeftijd van het actief kiesrecht tot 18 jaar en wenste het passief kiesrecht op 21 jaar te stellen.

Gelet op het reeds ingediende initiatiefvoorstel-Van Thijn c.s. over het actief kiesrecht, diende het kabinet eind 1970 een voorstel in tot verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht tot 21 jaar.¹²

In het politiek werkprogram, dat in het voorjaar van 1970 was aangevaard, vroeg de CHU een snelle studie over verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht, waarbij als uitgangspunt gold het gelijk trekken van de leeftijd voor passief kiesrecht voor gemeenteraad, Provinciale Staten en Tweede Kamer.¹³

De CHU-Tweede Kamerfractie ging akkoord met het voorstel van het kabinet-De Jong. Evenals met betrekking tot het initiatiefvoorstel-Van Thijn noemde Bos, ook ten aanzien van de verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht, de aansluiting bij de wetgeving van andere West-Europese landen op dit punt het meest aansprekende argument.

De fractie bleef openstaan voor een latere wijziging als daartoe, bijvoorbeeld in het kader van de verlaging van de leeftijd van civiele meerderjarigheid, aanleiding mocht bestaan.¹⁴

Tegen die achtergrond stemde de CHU-fractie tegen een amendement-Wiegel, waarin het passief kiesrecht gekoppeld werd aan de leeftijd waarop volgens de wet de burgerrechtelijke meerderjarigheid aanvangt. De Kamer sprak zich in meerderheid echter voor dit amendement uit.¹⁵

Tijdens de behandeling van dit voorstel in de Eerste Kamer ontwikkelde de christelijk-historische woordvoerder mr. F.H. Piket juridische bezwaren tegen het amendement-Wiegel.

De koppeling die hier plaats had van staatsrechtelijke aan civiele rechten introduceerde naar zijn mening een rechtsongelijkheid c.q. de toekenning van passief kiesrecht aan gehuwden beneden de 21 jaar.

Minister Beernink deelde deze visie niet, maar gaf toe dat de door Piket geformuleerde opvatting verdedigbaar was. De Eerste Kamer

achtte het niet juist dat deze bepaling voor tweërlei uitleg vatbaar was en verwierp dit voorstel.¹⁶

De in 1983 van kracht geworden grondwet bracht op dit punt de volgende oplossing. De minimumleeftijd voor het passief kiesrecht vóór beide Kamers der Staten-Generaal, Provinciale Staten en gemeenteraden is gesteld op 18 jaar. Zolang echter de leeftijd waarop de wet in het algemeen de minderjarigheid doet eindigen, niet is verlaagd tot 18 jaar, blijft de leeftijd van 21 jaar gelden.¹⁷

Deze regeling past in de opstelling die de CHU-Tweede Kamerfractie in 1972 met betrekking tot verdere verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht had gekozen.

De CDA-fractie maakte bij de grondwetsherziening van 1983 tegen de terzake ingediende voorstellen geen bezwaar.¹⁸

Aanzienlijk minder in de lijn van de christelijk-historische opvatting lag de regeling die werd getroffen ten aanzien van de opkomstplicht.

Hierover handelt het volgende onderdeel.

2.2.2. De opkomstplicht

In vergelijking met de periode tijdens het interbellum is na de Tweede Wereldoorlog in het parlement aanzienlijk minder over de opkomstplicht gediscussieerd. In 1945 stelde het kabinet-Schermerhorn voor de opkomstplicht te laten vervallen.¹ Met de kleinst mogelijke meerderheid van 37 tegen 36 stemmen aanvaardde de Tweede Kamer echter een amendement-Ruijs de Beerenbrouck, dat de opkomstplicht handhaafde.

Eerst in 1965 sprak de Tweede Kamer zich opnieuw uit over dit onderwerp.

Tijdens de behandeling van een voorstel tot wijziging van de kieswet diende de anti-revolutionair M.W. Schakel een amendement in dat tot

doel had de opkomstplicht af te schaffen. De Kamer verwierp dit amendement met ruime meerderheid.² Evenals in 1946 sprak de CHU zich op principiële gronden uit voor handhaving van de opkomstplicht. De fracties van de PvdA en KVP stemden echter niet om principiële, maar om praktische redenen tegen het amendement-Schakel. De behandeling van de voorgestelde technische wijziging van de kieswet vormde volgens hun woordvoerders niet het geschikte moment om over de opkomstplicht een fundamentele discussie te houden.³

Tijdens de begrotingsbehandeling van Binnenlandse Zaken, die kort na de gedachtenwisseling over de kieswet plaats had, zegde minister Smallegenbroek in reactie op vragen uit de Kamer toe, dat een commissie het vraagstuk van de opkomstplicht nader zou bekijken. Deze commissie, die onder leiding van de Groningse burgemeester J.J.A. Berger kwam te staan, werd in oktober 1966 geïnstalleerd.⁴

De CHU nam in deze kwestie duidelijk stelling. In het, ten behoeve van de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 1967, verschenen verkiezingsmanifest sprak de Unie zich uit voor handhaving van de opkomstplicht.

Eerder zagen we dat de CHU de opkomstplicht van essentieel belang achtte. Zij was van oordeel dat de overheid ten behoeve van een goede taakuitoefening behoorde te weten wat onder de kiezers leefde. In samenhang met de evenredige vertegenwoordiging en het algemeen kiesrecht zorgde de opkomstplicht voor een goede afspiegeling van de politieke opvattingen in het kiezerscorps.

De Lohmanstichting volgde deze klassieke christelijk-historische visie in haar reactie op de Proeve. Zij achtte handhaving van de opkomstplicht gewenst.

De opgekomen kiezer bleef echter vrij om niet, of blanco te stemmen. Gelet hierop meende de Lohmanstichting dat de strafsancie op het niet nakomen van deze verplichting kon worden afgeschaft.⁵

Kort voor de verschijning van dit rapport van de Lohmanstichting had de commissie-Berger verslag uitgebracht.

De meerderheid van deze commissie⁶ adviseerde tot afschaffing van de opkomstplicht. Deze leden achtten de opkomstplicht een anachronisme in een tijd dat de kiezers mondiger waren geworden en het belang van de verkiezingen ten volle beseften. De in de praktijk gebleken onmogelijkheid om de sancties bij het niet verschijnen bij de stembus toe te passen, ondermijnde huns inziens de positie van de overheid. Voorts wezen zij er op dat de opkomstplicht averechts werkte, wanneer kiezers uit onverschilligheid of vanuit een negatieve instelling hun stem uitbrachten. Daarnaast achtten zij een variabele mate van deelname aan de verkiezingen de politieke democratie verlevendigen, omdat het de partijen noodzaakte hun standpunt duidelijk uit te dragen.

Het kabinet-De Jong nam deze argumentatie over en diende, eind 1968, een voorstel in tot afschaffing van de opkomstplicht. De christelijk-historische minister van Binnenlandse Zaken, Beernink, was de eerste ondertekenaar van dit wetsontwerp.

Het kabinet overwoog voorts onder meer dat de beste afspiegeling van de politieke opvattingen onder de kiezers, op basis van de evenredige vertegenwoordiging, wordt bereikt naarmate de deelname aan de verkiezingen vollediger is. Zij achtte het echter niet juist de kiezer, tegen zijn zin, te verplichten aan de samenstelling van de verschillende vertegenwoordigende colleges mee te werken, hoezeer deze medewerking op zichzelf gewenst mocht zijn.⁷

Het standpunt van de CHU met betrekking tot de opkomstplicht toonde in deze periode geleidelijk een kentering. Het oud-CHU-Tweede Kamerlid, dr. I.N.Th. Diepenhorst kwam als lid van de commissie-Berger tot een opstelling, die zowel van de meerderheid als van de minderheid afweek.

Hij wilde niet zonder meer tot afschaffing van de opkomstplicht overgaan, maar eerst als zou vaststaan dat de vertegenwoordigende lichamen, als gevolg hiervan, geen vertekend beeld van de opvattingen van de kiezers zouden tonen.

Met het oog hierop bepleitte hij afschaffing van de opkomstplicht als proef, gedurende een periode waarbinnen één maal verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen werden gehouden. Hij wilde in die periode nagaan, in welke omvang de kiezers opkwamen wanneer de opkomstplicht niet gold en constateren of - zoals door tegenstanders van de opkomstplicht werd gesteld - de kiezers werkelijk mondig waren. Bij een opkomst in deze proefperiode van minder dan 70% moest naar zijn mening de opkomstplicht opnieuw worden ingevoerd.⁸

Diepenhorst toonde hier meer reserves tegen handhaving van de opkomstplicht dan de Lohmanstichting. De commissie-De Geer van Oudegein trok de lijn die Diepenhorst, als lid van de commissie-Berger had aangegeven, door. Zij concludeerde, dat tegen afschaffing van de opkomstplicht geen overwegende bezwaren meer bestonden. De commissie overwoog, dat het ongewenst was een staatsburgerlijke plicht in de wet te handhaven waarvan naleving in feite niet werd afgedwongen. Daarnaast was zij van oordeel dat de kiezer als mondig moest worden beschouwd. Als nevenoverweging voerde zij aan, het minder logisch te achten om aanhangers van zeer kleine minderheidspartijen, die hun kansen om in het parlement vertegenwoordigd te worden bij wijziging van het kiesstelsel zagen verdwijnen, toch te dwingen de nutteloze gang naar de stembus te maken.⁹

De CHU-Tweede Kamerfractie nam dit advies niet unaniem over.¹⁰ De fractie stemde verdeeld over het voorstel van het kabinet-De Jong tot afschaffing van de opkomstplicht. De CHU-woordvoerder, mr. E.A. Haars, beklemtoonde dat er sinds 1967 veel veranderd was. De belangstelling van het Nederlandse volk voor de politieke en maatschappelijke ontwikkeling was duidelijk toegenomen. Voor veel leden van de CHU-fractie was dit aanleiding om voor dit wetsontwerp te stemmen. Zij spraken vertrouwen uit in de Nederlandse kiezers en verwachtten dat afschaffing van de opkomstplicht geen aanmerkelijke daling van het percentage kiezers, dat zijn stem uitbrengt, ten gevolge zou hebben.

Een ander deel van de fractie was daarentegen van oordeel dat, ook los van de evenredige vertegenwoordiging, het voor de zuiverheid van de democratie van belang was, dat een zo volledig mogelijk kiezers-corps opkomt. Op grond hiervan meenden zij dat het de burger duidelijk moest zijn, dat de plicht om op het stembureau te verschijnen onvoorwaardelijk in de wet diende te blijven staan.¹¹

De Tweede Kamer aanvaardde de afschaffing van de opkomstplicht met 91 tegen 15 stemmen. Van de CHU-fractie stemden 5 leden voor en 3 leden tegen.¹²

De discussie over de opkomstplicht leidde tot een wijziging van de kieswet. Dit was niet het geval met een ander onderwerp betreffende het kiesstelsel, dat in de hier beschreven periode aan de orde kwam, te weten de kiesdrempel.

2.2.3. De kiesdrempel

In het voorgaande zagen we dat de Tweede Kamer in 1962 een motie-Beernink had aanvaard, waarin werd gevraagd om invoering van een kiesdrempel van anderhalf maal de kiesdeler. Het kabinet-De Quay wenste deze motie echter niet uit te voeren. Toen in 1963 het GPV met een zetel zitting in de Tweede Kamer kreeg, zag Beernink van verdere actie ten gunste van zijn aangenomen motie af.

In 1968 vroeg de Savornin Lohmanstichting in zijn reactie op de Proeve opnieuw aandacht voor dit onderwerp. De stichting achtte invoering van een kiesdrempel van ten hoogste 2 à 3% aanbevelenswaardig om het optreden van minipartijen in het parlement tegen te gaan.¹

In de staatscommissie-Cals-Donner stonden slechts enkele leden positief tegenover de gedachte van een kiesdrempel van 3 maal de kiesdeler.

De beperking van het aantal kleine partijen, die hieruit voortvloeide, kon huns inziens leiden tot een beter functioneren van het

parlement en hiermee bijdragen tot vermindering van bestaande onlustgevoelens ten aanzien van de volksvertegenwoordiging.² De meerderheid van de staatscommissie sprak zich tegen een kiesdrempel uit. Deze leden waren van oordeel, dat een dergelijke maatregel zich eenzijdig richtte tegen het verwerven van zetels door kleine partijen maar de in het parlement vertegenwoordigde partijen niet aanzette tot samenbundeling.³

Binnen de CHU heeft de kiesdrempel in de verdere gedachtenwisseling over herziening van het kiesstelsel geen rol meer gespeeld.⁴ De KVP toonde zich daarentegen voorstander van deze correctie op het kiesstelsel. In 1970 dienden de KVP-Tweede Kamerleden E.J.M. Kolfshoten, mr.F.H.J. Andriessen en dr. Th.E.E. van Schaik een initiatief wetsontwerp in, waarin zij voorstelden een kiesdrempel van drie zetels in te voeren. Ter toelichting verwezen zij onder meer naar het hiervoor genoemde standpunt van de minderheid van de staatscommissie-Cals-Donner over de kiesdrempel.⁵

Bij de behandeling van dit initiatiefontwerp in de Tweede Kamer in november 1976 bleken de KVP-leden vrijwel de enige voorstanders van de hier voorgestelde kiesdrempel.

De anti-revolutionair Schakel, die mede namens de CHU het woord voerde⁶, betoogde dat de grens van de versplintering in het parlement, die zover ging dat ze om redenen van algemeen belang niet kon worden geaccepteerd, nog niet was bereikt. Een aantal tekortkomingen in het functioneren van de Staten-Generaal werd naar zijn mening in dit voorstel te eenzijdig op het bord van de kleine partijen gedeponeerd. Het initiatief-Kolfshoten c.s. werd met grote meerderheid verworpen.⁷

De gedachtenwisseling over de kiesdrempel vormde, evenals de hiervoor besproken afschaffing van de opkomstplicht en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, een relatief ondergeschikt punt.

Veruit de meeste aandacht kreeg, in de hier behandelde periode, de vraag in hoeverre het mogelijk en wenselijk was om, op grondslag van

de evenredige vertegenwoordiging, te komen tot een verdeling van het land in een aantal kiesgebieden c.q. districten.

2.2.4. Districtenstelsel en gekozen formateur.

In het midden van de jaren zestig kwam in brede kring een gedachtenwisseling op gang over de vraag in welke mate en op welke wijze de kiezer meer invloed diende te krijgen op de kabinetsvorming. Een opvallende rol speelde hierbij het in 1966 opgerichte Democraten '66. Deze partij hield een krachtig pleidooi voor invoering van een moderne vorm van districtenstelsel¹ en rechtstreekse verkiezing van de minister-president. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1967 haalde D'66 zeven zetels.

De CHU had zich in haar verkiezingsmanifest uitgesproken voor handhaving van de evenredige vertegenwoordiging.

Ook de Lohmanstichting was in haar eerste interimrapport van oordeel, dat aan het huidige stelsel van evenredige vertegenwoordiging de voorkeur moest worden gegeven boven een districtsmeerderheidsstelsel in enigerlei vorm.² Zij beklemtoonde dat het kiesstelsel gericht diende te zijn op een samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen, die zo zuiver mogelijk de staatskundige en levensbeschouwelijke stromingen onder het kiezerscorps weerspiegelen.³

De gedachtenwisseling binnen de Unie was, in deze fase, gericht op vormen van een districtsmeerderheidsstelsel, zoals die bekend waren uit Frankrijk en Engeland. De staatscommissie-Cals-Donner vestigde de aandacht op een andere variant, namelijk de mogelijkheid het land in te delen in 12 kiesgebieden, waarin een aantal van bijvoorbeeld 12 à 13 afgevaardigden werd gekozen.⁴

Een ruime meerderheid van de staatscommissie achtte een dergelijk stelsel in overeenstemming met de in de grondwet opgenomen bepaling betreffende de evenredige vertegenwoordiging. Maar slechts een beperkt aantal leden - onder wie de tot de CHU behorende drs. J.W. de

Pous en mr. Y. Scholten - achtten het wenselijk een dergelijk stelsel in te voeren.

Op basis van deze gedachte kwam binnen de CHU een nadere bezinning op het functioneren van de evenredige vertegenwoordiging op gang.

De commissie-De Geer van Oudegein was van oordeel dat met enig terugdringen van de evenredige vertegenwoordiging genoegzaam moest worden genomen. Dit mocht echter niet leiden tot een geforceerd proces van meerderheidsvorming bij de stembus. De commissie achtte het gewenst dat ervaring werd opgedaan met lijstverbinding tussen samenwerkende partijen binnen een kiesdistrict. Deze lijstverbindingen dienden over het hele land hetzelfde te zijn. De mogelijkheid tot lijstverbinding tussen kiesdistricten onderling zou moeten vervallen.⁵

Tijdens de gedachtenwisseling over de herziening van het beginsel- en werkprogram van de CHU rezen er bedenkingen tegen wijziging van het bestaande stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Tenslotte sprak de Algemene Vergadering uit, dat het wenselijk was ter bevordering van het democratisch functioneren van het staatsbestel, dat de invloed van de kiezer zich kon uitstreken tot het bereiken van een regeerbare meerderheid. Om deze invloed te vergroten diende gestreefd te worden naar een stelsel van evenredige vertegenwoordiging binnen een beperkt aantal districten, waarbij lijstverbinding daarbinnen wel en daarbuiten niet was toegestaan.⁶

Hier was sprake van een nieuwe oriëntatie. Overigens bleef de Unie zowel in het werkprogram als in het eindrapport van de commissie-Schermers wijzen op de waarde van een goede afspiegeling van de opvattingen in het kiezerscorps.⁷

In het voorgaande wezen we er op dat onder de leden in de staatscommissie Cals-Donner, die indeling van het land in 12 kiesgebieden in overeenstemming achtten met de bepaling in de grondwet inzake de evenredige vertegenwoordiging, slechts enkele voorstander waren van invoering van dit voorstel.

De meeste van deze leden waren echter van oordeel, dat een dergelijk systeem op zichzelf geen zekerheid bood voor het verkrijgen van een

werkbare meerderheid in de Tweede Kamer.⁸ Om dit te bevorderen, sprak de kleinst mogelijke meerderheid van de staatscommissie zich uit, voor het door middel van een grondwetsherziening, openen van de mogelijkheid om bij de verkiezing van de Tweede Kamer tevens te stemmen over de vraag wie zal worden belast met de leiding van het te vormen kabinet. Een kandidaat, die bij deze verkiezingen de volstreekte meerderheid behaalde, zou door de Koningin moeten worden belast met de vorming van een kabinet, waarvan hij de leiding heeft.⁹

Het kabinet-De Jong nam dit voorstel niet over. Zij achtte de denkbeelden over dit onderwerp onvoldoende uitgekristalliseerd.

De fracties van PvdA, D'66 en PPR waren daarentegen van oordeel, dat de Tweede Kamer gelegenheid moest hebben zich over bovengenoemd meerderheidsvoorstel van de staatscommissie-Cals-Donner uit te spreken.

Met het oog hierop dienden zij het initiatiefvoorstel-Van Thijn-Goudsmit-Aarden in. In dit ontwerp was de bovengenoemde bepaling inzake de rechtstreekse verkiezing van een formateur opgenomen.

Tevens werd voorgesteld een bepaling in de grondwet op te nemen waarbij, krachtens de wet, het land in afzonderlijke kiesgebieden kon worden verdeeld, in elk waarvan tenminste 10 leden voor de Tweede Kamer werden gekozen.

Bij de behandeling van dit voorstel in de Tweede Kamer ontwikkelde de CHU-woordvoerster Haars, een aantal fundamentele bezwaren tegen de rechtstreeks gekozen formateur.¹⁰

Dit betrof met name de dubbele legitimatie die de kiezers in het voorgestelde systeem gaven. Zowel de leden van de Tweede Kamer als de gekozen formateur, die in de gedachtengang van de indieners van dit voorstel als premier moest optreden, konden zich beroepen op de uitspraak van de kiezers. Bij een conflict tussen de minister-president en het parlement zou, volgens mevrouw Haars, in de praktijk veelal de minister-president aan het langste eind trekken.

Zij vreesde bovendien dat een minister-president, die zijn positie dankte aan een rechtstreekse verkiezing, in toenemende mate zelfstandig zou optreden, zowel tegenover de overige ministers in het kabinet als tegenover het staatshoofd. Op deze wijze werd haars inziens, in strijd met de Nederlandse staatkundige verhoudingen, de weg geplaveid van een constitutionele monarchie naar een republiek.

Ten onrechte gingen de indieners, volgens mevrouw Haars, uit van de veronderstelling dat de gekozen formateur altijd tot de partijencombinatie zou behoren die bij de Tweede Kamerverkiezingen een meerderheid behaalde. Ook achtte zij het niet vanzelfsprekend dat een beperkt districtenstelsel, via regeerakkoorden, uiteindelijk zou leiden tot een door de indieners als ideaal gezien twee-partijenstelsel.

Voorts bekritiseerde zij de onevenwichtige structuur in het systeem dat werd voorgesteld. Dit was haars inziens het gevolg van het samenbrengen in dit voorstel van onderling verschillende uitgangspunten. Te weten: het Amerikaanse stelsel met een onafhankelijke minister-president, dat D'66 voor ogen stond; en het Engels georiënteerde twee-partijenstelsel met een formateur die uit het parlement voortkomt, dat de PvdA prefereerde.¹¹

De Tweede Kamer verwierp het artikel betreffende de gekozen formateur.¹²

De indieners achtten de samenhang tussen dit voorstel en het beperkt districtenstelsel zo essentieel ter bevordering van de rechtstreekse invloed van de kiezers op de kabinetsformatie, dat zij het initiatief-wetsontwerp vervolgens introkken. Het voorstel om in de grondwet de mogelijkheid te openen het land in afzonderlijke kiesgebieden te verdelen, kwam niet in stemming.

Bij de kort hierop gehouden Tweede Kamerverkiezingen in 1971 herhaalde de CHU in haar Kernprogram de opvatting die op dit punt in het eerder geciteerde beginsel- en werkprogram was neergelegd.

Het gezamenlijk Urgentieprogram van ARP, CHU en KVP was minder duidelijk. In dit stuk werd slechts gesteld dat bij kiesrechttherzie-

ning het principe van de evenredige vertegenwoordiging moest worden gehandhaafd.¹³

Bij de verkiezingen van 1972 bleek het standpunt van de drie christen-democratische partijen nader uitgekristalliseerd. In de Schets van Beleid spraken zij zich uit voor indeling van het land in een beperkt aantal districten. "Elk van deze districten levert een aantal leden voor de Tweede Kamer. Binnen de districten worden de zetels naar regels van de evenredige vertegenwoordiging toegewezen".

De gedachtenwisseling die rond het initiatief-Van Thijn c.s. plaats had, kwam opnieuw in de aktualiteit in 1975 bij de behandeling in de Tweede Kamer van de nota van het kabinet-Den Uyl inzake het grondwetsherzieningsbeleid.

De fracties van ARP, CHU en KVP spraken in een motie-Van der Sanden uit, dat de gekozen formateur een ondeugdelijk middel was om de representatieve democratie te versterken.¹⁴ Zij verzochten de regering geen voorstellen in die zin bij de Staten-Generaal in te dienen.

Vóór de stemming deelde minister De Gaay Fortman mee dat het kabinet, indien de motie werd aangenomen, ook geen wetsontwerp over het districtenstelsel zou indienen, omdat gebleken was dat een aantal fracties nadrukkelijk een koppeling wensten tussen het districtenstelsel en de gekozen formateur.

Het kabinet handhaafde deze houding nadat de motie-Van der Sanden een meerderheid gekregen had.¹⁵

Nadere aandacht verdient tenslotte een andere suggestie die in deze gedachtenwisseling aan de orde is gesteld, namelijk de voordracht van een kabinetsformateur door de Tweede Kamer.

Bij de behandeling van het initiatiefvoorstel-Van Thijn-Goudsmit-Aarden, diende de KVP-afgevaardigde Kolfschoten een motie in, waarin de wenselijkheid werd uitgesproken dat de nieuw gekozen Kamer, indien zij dit wenste, op korte termijn na de verkiezingen bijeen zou komen, om in een openbare beraadslaging te onderzoeken of een meerderheids-

oordeel kon worden uitgesproken omtrent een door het staatshoofd te benoemen kabinetsformateur die in beginsel de leiding van een door hem te formeren kabinet op zich zou nemen.¹⁶

In de CHU-fractie bestond over deze motie verschil van opvatting. De meerderheid achtte de voorgestelde procedure niet nodig als de verkiezingsuitslag duidelijk was. Bij een onduidelijke verkiezingsuitslag zou, volgens deze leden, een openbaar debat de problemen slechts vergroten of een aftreksel zijn van een voordien tijdens formeel overleg gesloten compromis.

Bovendien achtten zij het bezwaarlijk dat met uitvoering van de suggestie, neergelegd in deze motie, aan het staatshoofd een aanzienlijk deel van de ruimte in de kabinetsformatie zou worden ontnomen.

Enkele leden waren daarentegen van oordeel dat een openbaar debat over de voordracht van een kabinetsformateur de geheimzinnigheid zou doorbreken die lag tussen het tijdstip van het eerste horen van politici en de benoeming van de laatste formateur die als premier optrad. Vooral wanneer de adviezen sterk tegengesteld zouden zijn, bood deze methode huns inziens een betere bescherming tegen indirecte kritiek op het staatshoofd dan de publikatie van, soms wazige, adviezen achteraf.¹⁷

De aanvaarding van de motie-Kolfschoten¹⁸ leidde tot een Kamerdebat na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971.

CHU-woordvoerder Udink stelde in zijn bijdrage aan deze discussie de noodzaak voorop om te komen tot een meerderheidskabinet dat kon leiden tot een stabiel bestuur. Gelet op de onoverzichtelijke, gecompliceerde situatie, die na de verkiezingen was ontstaan, achtte de CHU-fractie het niet mogelijk een oordeel uit te spreken over een door het staatshoofd te benoemen formateur. De fractie meende dat moest worden geadviseerd een informateur aan te wijzen. De meerderheid van de Tweede Kamer gaf, om diverse redenen, aan deze benadering van de formatie de voorkeur. Een voorstel van D'66, PvdA en PPR om de socialist Den Uyl als kabinetsformateur voor te dragen werd verworpen.¹⁹

2.2.5. Samenvatting

Onze gegevens uit dit onderdeel samenvattend, komen we tot de volgende conclusies.

In tegenstelling tot de voorgaande periode, toen de CHU zweeg over verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd, deed de Unie na 1967 op dit punt wel enkele uitspraken.

Met betrekking tot het actief kiesrecht werd oorspronkelijk gedacht aan een verlaging gekoppeld aan de meerderjarigheidsgrens. Onder invloed van de brede politieke discussie over dit onderwerp, sprak de Algemene Vergadering van de Unie zich in 1970 uit voor verlaging van de leeftijd voor het actief kiesrecht tot 18 jaar.

Op grond van deze keuze kon de CHU meegaan met het initiatief-voorstel-Van Thijn c.s. en - in CDA-verband - met de grondwetsherziening van 1983.

Tijdens de discussie over de grondwetsherziening van 1983 stemden enkele oud-CHU-leden met andere leden van de CDA-fractie tegen de bepaling betreffende ontzetting uit het kiesrecht als bijkomende straf. Deze leden beriepen zich op de bepaling in de grondwet betreffende het kiesrecht als grondrecht. Dit was mogelijk omdat hier geen sprake was van een individueel aan de burgers toekomend recht - waartegen de CHU zich altijd had verzet - maar van een recht op participatie in de publieke zaak.

Ten aanzien van mogelijke verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht bestond binnen de CHU aanvankelijk voorkeur om over dit punt niets in het program op te nemen. De Algemene Vergadering deed in 1970 echter wel een uitspraak, zij het minder vergaand dan ten aanzien van het actief kiesrecht. De CHU vroeg een snelle studie over verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht, waarbij als uitgangspunt gold het gelijktrekken van de leeftijd voor passief kiesrecht voor gemeenteraad, Provinciale Staten en Tweede Kamer.

Tegen deze achtergrond ging de CHU akkoord met verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht tot 21 jaar. De Unie verzette zich echter tegen een amendement, waarbij de leeftijd voor het passief kiesrecht werd gekoppeld aan de civiele meerderjarigheid. De Tweede Kamer aanvaardde dit wijzigingsvoorstel. De Eerste Kamer verwierp de betrokken bepaling echter nadat minister Beernink erkend had, dat het standpunt van CHU-woordvoerder Piket, dat de aanvaarding van dit amendement een rechtsongelijkheid introduceerde, verdedigbaar was. De regeling die in de grondwet 1983 met betrekking tot het passief kiesrecht is getroffen past in de opstelling die de CHU in 1970 koos.

In de gedachtenwisseling over correcties op de evenredige vertegenwoordiging ontwikkelde zich binnen de CHU geleidelijk het standpunt om zich - mede gelet op de opstelling van andere partijen - niet langer te verzetten tegen afschaffing van de opkomstplicht. De opkomstplicht kwam in 1970 te vervallen. De CHU-fractie was op dit punt verdeeld.

Een andere correctie op de evenredige vertegenwoordiging waarvoor de CHU rond 1962 een pleidooi had gevoerd, namelijk de kiesdrempel, genoot in de hier besproken periode niet de voorkeur van de Unie. Een met grote meerderheid verworpen initiatiefvoorstel van de KVP om tot een kiesdrempel van drie zetels te komen, kreeg ook van de CHU geen steun.

De doelstelling die achter de verhoging van de kiesdrempel lag c.q. het weren van zeer kleine partijen uit het parlement, werd op de Algemene Vergadering van 1970 als motief gebruikt ten gunste van een amendement, dat zich uitsprak voor invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging binnen een beperkt aantal districten. De meerderheid van de Algemene Vergadering volgde dit voorstel. Daarmee sprak de CHU zich na een uitvoerige discussie uit voor een minder strak hanteren van de afspiegelingstheorie dan zij voor die tijd had gedaan.

De door PvdA, D'66 en PPR gewenste koppeling van een districtenstelsel aan een gekozen kabinetsformateur wees de CHU nadrukkelijk af. In de eerste plaats had de Unie staatsrechtelijke bedenkingen tegen deze constructie die gebaseerd was op tegenstrijdige visies van PvdA en D'66. Daarnaast achtte zij de hieraan ten grondslag liggende gedachte van een twee partijen- of twee blokkenstelsel een aantasting van de positie van de christen-democratische partijen. Voorts zag de Unie in de gekozen formateur een aantasting van de positie van het staats-hoofd bij de kabinetsformatie.

Dit laatste vormde voor een aantal leden van de CHU-Tweede Kamerfractie ook een bezwaar tegen de, uit de discussie rond de gekozen formateur voortgekomen, gedachte van een voordracht van een kabinetsformateur door de Tweede Kamer. Andere leden toonden zich daarentegen voorstander van deze, in de motie-Kolfschoten neergelegde, suggestie.

Bijlage 21:

Politiek Werkprogram CHU, 1970. Hoofdstuk 2 Overheid en Burger
onderdeel II Volksvertegenwoordiging

A. Het kiezen van de volksvertegenwoordiging

- 1 a) Eén van de eisen, die aan een democratie gesteld moet worden, is, dat de stemmen van degenen die voor bepaalde beginselen of politieke programma's en personen hebben gekozen, ook zo goed mogelijk tot hun recht komen. Teneinde het democratisch functioneren van het staatsbestel te bevorderen, is het gewenst, dat de invloed van de kiezer zich zal kunnen uitstrekken tot het bereiken van een regeerbare meerderheid. Om deze invloed te vergroten dient gestreefd te worden naar een stelsel van evenredige vertegenwoordiging binnen een beperkt aantal districten, waarbij lijstverbindingen daarbinnen wel en daarbuiten niet zijn toegestaan.
 - b) Teneinde de invloed van het uitbrengen van voorkeurstemmen te vergroten, dient 't percentage, waarboven de voorkeurstemmen een sterker effect hebben, te worden verlaagd tot vijftien-tig. De kandidaten, die dit percentage behaald hebben, worden benoemd en gerangschikt na de kandidaten, die rechtstreeks de volledige lijstkiesdeler hebben behaald.
 - c) De duidelijkheid in de politiek kan aanzienlijk worden bevorderd als de diverse partijen voor elke verkiezing zich duidelijk uitspreken over de inhoud van hun program en over de wijze, waarop zij dit program menen te kunnen uitvoeren in de na de verkiezingen volgende regeringsperiode.
-
- 2 a) Het dient gebruik te worden, dat na een tussentijdse kabinets-crisis, niet zonder dat nieuwe verkiezingen worden gehouden een nieuwe coalitie kan optreden, welke geheel of gedeeltelijk bestaat uit andere partijen dan die deelnamen aan het afgetreden kabinet.

- b) Indien één of meer leden van een Kamerfractie tijdens een zittingsperiode uit de fractie treden, behoort dit tevens een uittreden uit de Kamer in te houden. Regels van de wetgever op dit punt worden niet wenselijk geacht.
- c) De leeftijdsgrens van het actief kiesrecht dient te worden verlaagd tot achttien jaar.
- d) Een snelle studie is nodig over verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht, waarbij als uitgangspunt geldt het gelijktrekken van de leeftijd voor passief kiesrecht voor gemeenteraad, Provinciale Staten en Tweede Kamer.
- e) Leden van de Tweede Kamer zullen het Kamerlidmaatschap als hoofdfunctie dienen te hebben.

B. Het functioneren van de volksvertegenwoordiging

- 1 a) Voor 't goed functioneren van de volksvertegenwoordiging is het noodzakelijk, dat de Tweede Kamerfracties van de politieke partijen de beschikking hebben over een behoorlijk toegerust bureau met een aan de omvang van de fractie aangepast apparaat ten behoeve van documentatie en secretariaatswerkzaamheden.
 - b) De wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen zullen gesubsidieerd moeten worden, opdat deze instellingen in staat zullen zijn een deskundig apparaat in stand te houden ten behoeve van het studie- en vormingswerk.
- 2 Kamerleden zullen, indien de verantwoordelijke minister daarmee instemt, het recht hebben zich te laten voorlichten door ambtenaren.
- 3 De werkwijze van de Tweede Kamer dient zodanig te worden gewijzigd, dat in de plenaire zittingen van de Kamer de algemene politieke beleidslijnen en vraagstukken worden besproken, terwijl het overleg over de uitwerking van de verschillende onderdelen van het algemene beleid meer in openbare commissievergaderingen zou kunnen plaatsvinden.

- 4 a) De Eerste Kamer dient gehandhaafd te blijven.
 - b) De functie van de Eerste Kamer zal primair gericht moeten zijn op het medebespreken van wetsontwerpen en van het politieke beleid op lange termijn. De begrotingsbehandeling kan worden vereenvoudigd.
 - c) De verkiezingen van de leden van de Eerste Kamer dienen te blijven geschieden door de Provinciale Staten in vier kiesgebieden. De periode van zes jaar, waarvoor Eerste Kamerleden gekozen worden, dient te worden teruggebracht tot vier jaar.
 - d) De gekozen minister-president of gekozen formateur wordt afgewezen. Het recht tot aanwijzen van de formateur blijft bij de Koning.
 - e) De openheid rondom de kabinetsformatie kan worden bevorderd, als de politieke partijen, die bereid zijn met elkaar regeringsverantwoordelijkheid te dragen, telkens vóór de verkiezingen hieromtrent afspraken maken en deze afspraken ook in de openbaarheid brengen. Deze afspraken zullen in ieder geval betrekking moeten hebben op de hoofdzak van het regeringsprogramma, alsmede - zo mogelijk - op personen, die eventueel minister-president of minister kunnen worden.
 - f) Ook de kabinetsformateur zal aan deze openheid moeten bijdragen door tijdens zijn formatiewerkzaamheden zoveel mogelijk inlichtingen te verstrekken over het verloop en de inhoud van de besprekingen.
- 5 Bij de huidige verdeling van taken over de verschillende departementen is de coördinatie van het overheidsbeleid onvoldoende gewaarborgd. Om hierin verbetering te brengen moeten de volgende maatregelen worden genomen:
- a) De minister-president en de vice-minister-president dienen een sterke coördinerende bevoegdheid te hebben. Bij verschil van mening tussen ministers over deze aangelegenheden dienen zij op nog nader te regelen wijze een beslissende stem te krijgen.
 - b) De coördinerende raden binnen de ministerraad dienen uitgebreid te worden.

- c) De ministers dienen een stringente opdracht aan ambtenaren te geven tijdig contact op te nemen met andere ministeries, die bij onderhavige zaken betrokken zijn.

2.3. De houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet

2.3.1. Inleiding

Met de kabinetsformatie die volgde op de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 kwam een einde aan een tweejarige periode waarin de CHU zich in de oppositie bevond.

Na een informatie van dr. J. Zijlstra kwam het op KVP, ARP, CHU en VVD steunend kabinet-De Jong tot stand.

De tijdens de informatie opgestelde Hoofdpijnen van een beknopt regeeringsprogramma gaven, evenals de regeringsverklaring de CHU-Tweede Kamerfractie, geen aanleiding om de vraag naar de binding aan het programma van dit kabinet aan de orde te stellen.

Dit was wel het geval bij de formatie in 1971. Na de, in dat jaar gehouden, Tweede Kamerverkiezingen beschikten de vier partijen, waarop het kabinet-De Jong steunde, niet meer over een parlementaire meerderheid. Dit leidde er toe, dat de fractie van DS'70 die in het formatie-overleg werd betrokken, een sleutelpositie innam. Deze, in 1970 opgerichte partij, beschikte nauwelijks over parlementaire ervaring.¹ Deze situatie leidde tot een sterke behoefte aan duidelijke afspraken. Daar stond tegenover dat men de formatie niet te lang wilde laten duren. Het dilemma dat hierdoor ontstond is zichtbaar in de structuur van het tijdens de informatie van prof. P.A.J.M. Steenkamp gesloten regeerakkoord.

Dit akkoord bevatte een aantal afspraken op diverse beleidsterreinen. Daarnaast werd aangetekend dat de ministers nader inhoud moesten geven aan enkele beleidsonderdelen, die in het informatie-overleg niet aan de orde waren gekomen. Voorts werden in het akkoord enkele vrije kwesties genoemd.²

In het debat over de regeringsverklaring van het op basis van dit akkoord gevormde kabinet-Biesheuvel, zei CHU-woordvoerder J.T. Mellema zich bewust te zijn dat de vrijheid van handelen als regerings-

fractie geringer was dan in het verleden. De dualistische elementen waren zijns inziens in de loop der jaren gewijzigd. Een goede verstandhouding hing echter niet alleen af van de regeringsfrakties maar ook van de bereidheid van het kabinet om met de wensen van die fracties rekening te houden. Hij concludeerde uit de regeringsverklaring dat het kabinet hiervoor begrip had.³

Evenals Beernink in 1963 deed bij het optreden van het kabinet-Marijnen, stelde Mellema zich in 1971 op het standpunt dat tegen het maken van voor de formatie noodzakelijke afspraken geen bezwaar bestond, mits hierbij de eigen verantwoordelijkheid van regering en parlement in acht werd genomen. Wel toonden beide redevoeringen een accentverschil. Beernink zocht in 1963 aansluiting bij enkele klassieke christelijk-historische uitgangspunten met betrekking tot de relatie tussen regering en parlement. Mellema stelde in 1971 de noodzaak van programmatische afspraken centraal.

Dit is te verklaren uit de hiervoor genoemde bijzondere omstandigheden bij de formatie van het, op de steun van vijf partijen gebaseerde, kabinet-Biesheuvel.

Tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973 achtte de CHU-fractie, op dit punt, echter een grens bereikt die zij niet wilde passeren.

Als gevolg van de gemeenschappelijke strategie die PvdA, D'66 en PPR bij de verkiezingen hadden gekozen was het niet mogelijk om in de formatie op de gebruikelijke wijze onderhandelingen over een regeerakkoord te voeren. Deze partijen hadden gesteld dat zij, uitsluitend vóór de verkiezingen, met andere partijen overleg wilden plegen. Toen dit niet mogelijk bleek presenteerden zij zich aan de kiezers met een groep kandidaat-ministers onder leiding van Den Uyl als beoogd premier.

De verkiezingsuitslag maakte overleg echter noodzakelijk. PvdA, PPR en D'66 hadden dit echter niet alleen afgewezen, maar ook nadrukkelijk gezegd dat over hun gemeenschappelijk program Keerpunt '72 niet kon worden onderhandeld. Als gevolg hiervan konden de PvdA, PPR en D'66 het gemeenschappelijk verkiezingsprogram van ARP, CHU en KVP, de

"Schets van Beleid" niet als gelijkwaardig aan "Keerpunt '72" beschouwen. In het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl deelde drs. A.D.W. Tilanus mee dat dit hanteren van "Keerpunt '72" als gefixeerd en onaantastbaar voor de CHU-fractie onaanvaardbaar was.⁴

De in de formatie gekozen oplossing voor het doorbreken van deze patstelling rond het programmatisch overleg verklaart het afhaken van de CHU echter niet volledig.

Het kabinet-Den Uyl kende geen program maar een programformule c.q. de afspraken gemaakt in het pre-constituerend beraad waaraan alleen de ministers en niet de fracties waren gebonden. Deze constructie was, op zichzelf gezien, niet strijdig met de christelijk-historische uitgangspunten betreffende de band tussen een kabinet en de fracties waarop dit steunt.⁵

In de beslissing van de CHU-Tweede Kamerfractie om niet verder aan het formatie-overleg deel te nemen speelden ook andere motieven een rol. In hoofdstuk XIII gaan we nader op de partijpolitieke aspecten van dit besluit in.

Een ander probleem, dat als gevolg van de door PvdA, PPR en D'66 gekozen strategie in deze formatie ontstond, had betrekking op de zetelverdeling in het kabinet.

De zogenaamde "linkse drie" (PvdA, PPR, D'66) wensten een herkenbare, dominerende positie in het kabinet in te nemen. Tijdens de formatie werd, in dit verband, gesproken over "een rood kabinet met een witte rand".

De "linkse drie" hielden uiteindelijk strak vast aan een zetelverdeling in het kabinet tussen hun geestverwante bewindslieden enerzijds en de ministers uit de drie christen-democratische partijen anderzijds, die een verhouding te zien gaf van 10 : 6.

Tijdens de discussie in de Tweede Kamer naar aanleiding van de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl betoogde drs. A.D.W. Tilanus dat de CHU-fractie dit volstrekt onredelijk achtte omdat, gerekend naar het aantal Kamerzetels, de verhouding tussen beide samenwerkende partijgroeperingen 56 : 48 ofwel 7 : 6 was. Tilanus jr.

stelde dat de zetelverdeling in een kabinet ongeveer de krachtsverhouding van de bij de formatie betrokken fracties in de Tweede Kamer behoorde te weerspiegelen. Hij achtte de verdeelsleutel die in het kabinet-Den Uyl was toegepast een inbreuk op de parlementair-democratische spelregels.⁶

Deze onevenredige zetelverdeling droeg, zo stelde Tilanus jr. in dit Kamerdebat, er toe bij dat er geen homogeen kabinet was gevormd. Andere factoren die dit verschijnsel veroorzaakten waren naar zijn mening, de eerder genoemde, niet gelijkwaardige benadering van de bij de formatie betrokken programs en het verschil van opvatting tussen de regeringspartijen over het parlementair karakter van het kabinet.⁷ Het op grond van deze gegevens te verwachten ontbreken van ministeriële homogeniteit vormde een derde bezwaar van de CHU-fractie tegen de formatie van het kabinet-Den Uyl.

Dit christelijk-historisch uitgangspunt kreeg opnieuw aktualiteit. Tijdens de zittingsperiode van het kabinet-Den Uyl kwam het enkele malen voor dat ministers, uit behoefte om tegenover hun achterban hun positie in het kabinet te verduidelijken, discussieerden via de media, of uitspraken deden over onderwerpen die op het terrein van hun collega's lagen.⁸

In dergelijke gevallen beklemtoonde de CHU-fractie de noodzaak van homogeniteit in het kabinet en wees zij doorwerking van partijpolitieke elementen in de presentatie van de bewindslieden af.⁹

De vorming van het kabinet-Den Uyl in 1973, bracht de CHU opnieuw in de oppositie. In het debat over de regeringsverklaring van dit kabinet wenste Tilanus jr. het kabinet-Den Uyl toe, dat het gelousterd door de harde werkelijkheid zou komen tot een beleid, waarbij het ook voor de CHU mogelijk zou zijn steun te verlenen aan maatregelen die tot heil zouden zijn van land en volk. Iedere keer wanneer dit zou gebeuren mocht het kabinet rekenen op de steun van de CHU. Wanneer dit kabinet echter verder zou afglijden in een harde polarisatie zou de Unie, ter verdediging van de parlementaire democratie, zich

genoodzaakt zien het kabinet voortdurend met haar bezwaren te confronteren.¹⁰

De wijze waarop Tilanus jr. het christelijk-historisch uitgangspunt inzake de loyale oppositie tegenover dit kabinet formuleerde, had een iets scherpere ondertoon dan we signaleerden in een vergelijkbare situatie bij Beernink en Tilanus sr.

Dr. R.J.H. Kruisinga die Tilanus jr. medio 1973 als fractievoorzitter opvolgde, voerde op bekwame wijze oppositie tegen enkele beleidsonderdelen van het kabinet-Den Uyl. Zijn kritisch optreden bracht de socialistische fractieleider Van Thijn er toe hem in 1975 "het beste jongetje van de oppositiekلاس" te noemen.¹¹

De toonzetting van het beleid van de CHU als oppositiepartij in de jaren 1973 tot 1977 was scherper dan in het algemeen, op grond van de traditie, van de Unie werd verwacht. In de beoordeling van het optreden van de Tweede Kamerfractie moeten we echter met twee elementen rekening houden. De oppositie van de CHU was aanzienlijk minder scherp dan de PvdA gesteund door D'66 en de PPR liet zien tussen 1970 en de vorming van het kabinet-Den Uyl. Daarnaast werd de kritiek van de CHU op het beleid van het kabinet-Den Uyl getemperd door de wens om niet te veel te vervreemden van ARP en KVP, die met geestverwante ministers in het kabinet waren vertegenwoordigd. De CHU wilde namelijk de ontwikkeling van de christen-democratische samenwerking met deze partijen niet blokkeren.

Tegen de hierboven geschetste achtergrond gaf de CHU het beginsel van de loyale oppositie een nieuwe inhoud, maar als uitgangspunt bleef het gehandhaafd.

Welke gevolgen deze beleidskeuze had voor de ontwikkeling van de oppositionele opstelling van de CHU in de periode 1973-1977, zullen we uiteenzetten in hoofdstuk XIII.

Tijdens de kabinetsformatie van 1973 benadrukte de CHU-Tweede Kamerfractie, in officiële verklaringen, sterk de eensgezindheid van de leden.

Eerder wezen we er op dat het verdeeld stemmen sinds het optreden van Beernink als fractievoorzitter in 1963, niet langer als een kenmerk van de CHU kon worden beschouwd. Ook sinds Beernink in 1967 geen deel meer uitmaakte van de fractie, stemden de CHU-Tweede Kamerleden niet vaker verdeeld dan andere fracties.¹²

Het accentueren van de eensgezindheid van de fractie vormde in de ontwikkeling van de christelijk-historische opvatting over de individuele verantwoordelijkheid van het Kamerlid, echter een nieuw element.

Deze houding was ingegeven door de politieke omstandigheden. Nadat bij de Tweede Kamerverkiezingen in het najaar van 1972, mede door interne verdeeldheid een zware nederlaag was geleden, wilde de fractie in de formatie haar eensgezindheid tonen.¹³

Ook tijdens de zittingsperiode van het kabinet-Den Uyl is het bij de behandeling van belangrijke onderwerpen voorgekomen dat in de fractie werd gepleit voor een eensgezinde opstelling, zonder dat men daarbij afbreuk wilde doen aan de individuele verantwoordelijkheid van de leden.¹⁴

Ook in de relatie tussen de Tweede Kamerfractie en het bestuur van de CHU traden, in de hier behandelde periode, enkele ontwikkelingen op, die de aandacht vragen.¹⁵

Tot 1967 waren de functies van partijvoorzitter en voorzitter van de Tweede Kamerfractie in de Unie geruime tijd in één persoon verenigd. In de korte periode dat dit niet het geval was concentreerde het contact tussen beide functionarissen zich in de Tweede Kamerfractie, omdat de partijvoorzitter toen tevens van deze fractie deel uitmaakte.

In 1967 werd de combinatie van het partijvoorzitterschap met het voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie statutair onmogelijk gemaakt. Het informeel contact tussen de partijvoorzitter en de voorzitter van de Tweede Kamerfractie bleef echter op het Haagse Binnenhof geconcentreerd. Prof.dr. J.W. van Hulst, de voorzitter van de CHU van

1969-1972, was namelijk tevens voorzitter van de christelijk-historische Eerste Kamerfractie.

Met de Gelderse gedeputeerde mr. O.W.A. baron van Verschuier, die partijvoorzitter was van 1972-1977 had de CHU voor het eerst in haar geschiedenis een niet-parlementariër op deze post. Dit maakte de behoefte aan informeel contact groter.

Van Verschuier woonde tijdens de kabinetscrisis in de zomer van 1972 en in de formatie na de verkiezingen van november 1972 enkele vergaderingen van de CHU-Tweede Kamerfractie bij. Tijdens deze laatstgenoemde formatie was in enkele bijeenkomsten van de Tweede Kamerfractie ook een vertegenwoordiger van de CHU-senaatsfractie aanwezig.

Voorafgaand aan de fractievergadering op 26 april 1973, die zou leiden tot het niet verder deelnemen van de CHU aan de formatie van het korte tijd later tot stand gekomen kabinet-Den Uyl, had in het gebouw van de Tweede Kamer een bespreking plaats van de leden van de Tweede Kamerfractie met de demissionaire christelijk-historische ministers, de leden van het Dagelijks Bestuur en de voorzitter van de Eerste Kamerfractie.

Tijdens deze bijeenkomst benadrukten fractievoorzitter Tilanus jr. en enkele andere leden van de Tweede Kamerfractie dat de genodigden om advies werd gevraagd, maar dat de uiteindelijke besluitvorming bij de Tweede Kamerfractie lag.

De vorming van het CDA bracht enkele formele regelingen met betrekking tot de relatie tussen de partij en de fractie.¹⁶

Kandidaten voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer dienen schriftelijk onder meer te verklaren dat zij instemmen met het program van uitgangspunten en het verkiezingsprogram. Krachtens het zogenaamde "recht van gravamen" kunnen zij bezwaren tegen deze programs kenbaar maken. Het bestuur beslist of deze bezwaren een belemmering vormen om de betrokken kandidaat op de lijst te zetten.

De kandidaten moeten voorts verklaren, dat zij bereid zijn in frak-

tieverband samen te werken en hun zetel ter beschikking te zullen stellen wanneer zij - hetzij vrijwillig, hetzij door ontzetting - het lidmaatschap van het CDA beëindigen. Dit laatste betreft een morele verplichting die niet afdwingbaar is.

De werkwijze van de fractie is vastgelegd in een fraktiereglement. Dit reglement legt een sterke nadruk op eensgezinde besluitvorming. De leden zijn, ook bij afwezigheid, in beginsel gebonden aan de in de fractie genomen besluiten, tenzij deze besluitvorming betrekking heeft op onderwerpen waarop zij een gravamen hebben ingediend.

Afwijkend van de fractie stemmen buiten het terrein van de gravamina is op basis van het reglement niet verboden. Een lid dat de meerderheidsopvatting niet deelt dient dit echter tijdens de bespreking in de fraktiecommissie kenbaar te maken en in de fraktievergadering mee te delen.

De fractie trof in het najaar van 1980 voorts een regeling voor de relatie tot de partijvoorzitter.

De partijvoorzitter ontvangt een standing invitation tot het bijwonen van de vergaderingen van het fractiebestuur en de fractie. Hij is aanwezig als toehoorder en waarnemer; niet als adviseur. De partijvoorzitter draagt geen verantwoordelijkheid voor de besluitvorming van de fractie en het fractiebestuur.

2.3.2. De relatie tussen ministers en hun politieke geestverwanten in de Staten-Generaal

In het voorgaande wezen we er op dat bij de kabinetsformaties in 1963 en 1967, tijdens het fractievoorzitterschap van Beernink, een ontwikkeling zichtbaar werd, waarbij de optredende christelijk-historische bewindslieden een hechtere band met de Unie hadden dan voor die tijd.

Dit proces bereikte een hoogtepunt in 1971, bij de formatie van het kabinet-Biesheuvel. Voor het eerst sinds 1948 kwamen alle christelijk-historische bewindslieden uit de Tweede Kamerfractie.

Hierbij moet echter worden aangetekend, dat het Kamerlidmaatschap van de ministers Udink en Van Veen in feite beperkt was tot de formatieperiode.

Bij de kandidaatstelling voor de vervroegde Kamerverkiezingen van 1972 bedankten zij voor een plaats op de kandidatenlijst. Zij verdwenen uit de actieve politiek.

Anders lag dit bij de overige christelijk-historische bewindslieden in het kabinet-Biesheuvel. De staatssecretarissen mr. W. Scholten en dr. R.J.H. Kruisinga speelden ook na het aftreden van dit kabinet een belangrijke rol in de CHU.¹

Bij de formatie van het kabinet-Van Agt in 1977 kwamen van de vijf christelijk-historische bewindslieden, drie uit de kring van de Tweede Kamer. De overigen waren op andere wijze actief in de Unie.²

De hier gesignaleerde nauwere betrokkenheid van de christelijk-historische bewindslieden bij de fractie kwam niet alleen in het optreden van de ministers en de staatssecretarissen tot uiting.

Dezelfde ontwikkeling is binnen de Unie zichtbaar in de staatsrechtelijke benadering van de vraag naar de relatie tussen ministers en geestverwante leden van de Staten-Generaal.

In haar reactie op de Proeve stelde de Lohmanstichting dat zij de tendentie tot een sterker contact tussen ministers en fracties op zichzelf positief waardeerde. Bij dit overleg moesten beide partijen zich van hun verantwoordelijkheid bewust blijven. De ministeriële verantwoordelijkheid mocht, volgens de Lohmanstichting, niet worden uitgehold.³

Tegen deze achtergrond gingen de suggesties van de door de groep van 18 ingestelde commissie-Duidelijkheid, de CHU te ver. Deze, naar haar voorzitter genoemde, commissie-Veldkamp achtte een nauw contact tussen ministers en geestverwante fracties gewenst. Voorts diende het, volgens deze commissie, vuistregel te worden dat slechts parlementariërs als ministers werden aangezocht.⁴

De Unieraad was van oordeel dat dit rapport - gelet op de monistische

tendentie - bezwaar opriep en nadere bestudering vroeg.⁵

De door de Lohmanstichting en de Unieraad weergegeven uitgangspunten met betrekking tot de relatie tussen de fracties en de geestverwante bewindslieden, leidden in de praktijk tot de volgende benadering.⁶

Het tijdens het fractievoorzitterschap van Beernink gegroeide informeel overleg met geestverwante bewindslieden over specifieke problemen werd verder uitgebouwd.

Op 18 juli 1972 gaven de demissionaire ministers Udink en Van Veen in de Tweede Kamerfractie een overzicht van de gebeurtenissen die, een dag te voren, hadden geleid tot de ontslagaanvraag van de uit DS'70 afkomstige bewindslieden in het kabinet-Biesheuvel. De fractie gaf er echter de voorkeur aan om buiten de aanwezigheid van beide christelijk-historische ministers te beraadslagen over het aan de Koningin uit te brengen advies.

Tijdens de formatieperiode die leidde tot de vorming van het kabinet-Den Uyl, woonden Udink en Van Veen opnieuw enkele fractievergaderingen bij. Ook nu wenste de fractie een zekere distantie in acht te nemen. Eerder wezen we er op dat de fractieleden op 28 april 1973 de beslissing die zou leiden tot het afhaken in de formatie, onder verwijzing naar hun eigen verantwoordelijkheid, wensten te nemen in een vergadering buiten aanwezigheid van de bewindslieden en de leden van het DB.

Naast dit informeel overleg, op ad hoc basis, over actuele kwesties, kwam de mogelijkheid van een meer gestructureerd contact ter sprake. Eind 1970 nam Mellema het initiatief om te komen tot een periodiek informeel overleg met de christelijk-historische bewindslieden. Zijn opvolger als voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie, Tilanus jr., zette deze lijn voort. Nog tijdens de aftastende fase werd dit experiment afgebroken, als gevolg van de formatie van het kabinet-Den Uyl, waarin de CHU niet was vertegenwoordigd.

De leden van het bestuur van de Tweede Kamerfrakties van ARP en KVP hadden, in beginsel, wekelijks een informeel gesprek met hun geestverwante ministers in dit kabinet. Zij polsten het bestuur van de CHU-fractie of zij aan dit beraad wilde deelnemen. De CHU-fractie achtte het bijwonen van deze periodieke besprekingen echter niet passen bij haar status als oppositiepartij.

Wel toonden de christelijk-historische fractieleden zich bereid om, samen met collega's uit de AR en KVP-fractie, deel te nemen aan informeel overleg met bewindslieden over onderwerpen die politieke problemen dreigden op te leveren.

In de na de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 optredende CDA-fractie beperkte het informeel beraad met ministers zich aanvankelijk tot deze categorie van onderwerpen. Tijdens de zittingsperiode van het tweede kabinet-Van Agt is op initiatief van de premier een begin gemaakt met een wekelijks gehouden informeel beraad tussen vertegenwoordigers van het fractiebestuur van het CDA en christen-democratische ministers.

Dit contact is na het optreden van het kabinet-Lubbers voortgezet.

De besprekingen, die in beginsel elke donderdag op het Catshuis worden gehouden, zijn informatief van aard en hebben betrekking op lopende of binnenkort aan de orde komende zaken.

2.3.3. Samenvatting

Onze gegevens van dit onderdeel samenvattend, zien we de volgende hoofdlijnen.

Bij de formaties van 1967 en vooral in 1971, toen de politieke situatie een vrij omvangrijk regeerakkoord wenselijk maakte, toonde de CHU-fractie, overeenkomstig de in 1963 gevolgde lijn, dat zij bereid was mee te werken aan het opstellen van formatie-afspraken.

In 1973 maakte de Unie hier echter bezwaar tegen. De programformule

die het kabinet-Den Uyl hanteerde was op zichzelf niet in strijd met de christelijk-historische opvatting. De CHU-fractie twijfelde echter sterk of er in de praktijk sprake zou zijn van een gelijkwaardige inbreng van het gemeenschappelijk program van ARP, CHU en KVP tegenover het program van PvdA, PPR en D'66.

Daarnaast had de CHU vooral politieke bezwaren tegen de vorming van het kabinet-Den Uyl.

Een andere bedenking van de Unie betrof de zetelverdeling in dit kabinet. De CHU achtte het in strijd met de parlementair-democratische spelregels dat PvdA, PPR en D'66 - zowel met als zonder deelname van de CHU aan dit kabinet - in relatie tot het aantal Kamerzetels waarover deze partijen beschikten aanzienlijk meer ministersposten kregen dan de christen-democratische partijen.

De verwikkelingen tijdens de formatie en het optreden van een aantal ministers van het kabinet-Den Uyl nadien, gaven de CHU aanleiding het klassieke uitgangspunt van de ministeriële homogeniteit te beklemtonen en het kabinet er op te wijzen, dat een minister dienaar van de Kroon en geen mandataris van de partij diende te zijn.

De toon van de oppositie, die de CHU-Tweede Kamerfractie onder leiding van Kruisinga tegen enkele onderdelen van het beleid van het kabinet-Den Uyl voerde, was scherper dan men op grond van de gouvernementele opstelling van de CHU in het verleden verwachtte. Overigens was de houding van de CHU tegen dit kabinet genuanceerder dan de vrij harde oppositie die de PvdA, in samenwerking met D'66 en de PPR, van omstreeks 1970 tot 1972 voerde tegen de kabinetten-De Jong en Biesheuvel. De oppositie van de CHU werd bovendien getemperd door de wens om de christen-democratische samenwerking niet blijvend te verstoren.

Sinds 1963 was de eensgezindheid in het stemgedrag van de CHU-fracties sterk toegenomen. Deze ontwikkeling was in politieke discussies nooit geaccentueerd. Na de verkiezingsnederlaag in 1972, die mede het gevolg was van interne discussies, beklemtoonde de CHU-Tweede Kamer-

fractie in de hierop volgende kabinetsformatie, sterk de onderlinge unanimiteit. Ook na de formatie van het kabinet-Den Uyl is - zonder de eigen verantwoordelijkheid van de leden te willen aantasten - soms intern een beroep gedaan om eensgezind te stemmen.

Het optreden in 1972 van Van Verschuier als partijvoorzitter, die geen lid was van een van de Kamers der Staten-Generaal, leidde er mede toe dat het informeel contact tussen de Tweede Kamerfractie en het partijbestuur werd versterkt.

Tijdens de kabinetsformaties van 1972 en 1973 bezocht Van Verschuier enkele bijeenkomsten van de fractie. Tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl werden ook vertegenwoordigers van de Eerste Kamerfractie en enkele andere leden van het DB bij het beraad betrokken. De fractie hield in deze contacten vast aan haar eigen verantwoordelijkheid zowel tegenover de partij als tegenover de christelijk-historische senatoren.

De regels, die de CDA-Tweede Kamerfractie in het fraktiereglement opstelde inzake het streven naar eensgezinde besluitvorming en het contact met de partijvoorzitter, sluiten aan op de ontwikkeling die de CHU sinds het midden van de jaren zeventig op dit punt heeft meegeemaakt.

Dit is ook het geval met de wijze waarop het informeel contact tussen de CDA-Tweede Kamerfractie en de geestverwante bewindslieden wordt onderhouden.

De CHU-Tweede Kamerfractie was altijd voorstander geweest van het onderhouden van informeel contact met bewindslieden in gecompliceerde politieke situaties. Ook toen de Unie zich tijdens het optreden van het kabinet-Den Uyl in de oppositie bevond bleek de CHU-fractie, binnen het kader van de christen-democratische samenwerking met ARP en KVP, hiertoe bereid.

Het periodiek informeel overleg met geestverwante bewindslieden begon in de CHU op gang te komen toen de Unie in 1973 in de oppositie kwam. Tijdens het kabinet-Den Uyl volgde de Tweede Kamerfractie hier de christen-democratische partners niet. Sinds ARP, CHU en KVP na de

verkiezingen van 1977 in federatief CDA-verband één fractie vormden was deze belemmering weggenomen.

Het sinds 1981 gevoerde wekelijks informeel beraad tussen vertegenwoordigers van het bestuur van de CDA-fractie en de geestverwante bewindslieden betekende voor de CHU een logische stap op een in 1970 ingeslagen - tijdelijk door politieke omstandigheden onderbroken - weg.

Zowel in dit periodieke beraad als bij het overleg in gespannen politieke situaties blijft de eigen verantwoordelijkheid van fractie en bewindslieden voorop staan. Dit element vormt de constante factor in de ontwikkeling van de visie op de relatie tussen regering en parlement. Terwijl tot omstreeks 1970 in de CHU de nadruk werd gelegd op de hierbij in acht te nemen distantie, ligt nadien, in de CHU en het CDA, het accent op de wenselijkheid van dit contact.

IX DE VISIE OP DE ANTITHESE

1. Aangezien geheel het volk zich aan het gezag van het Woord Gods heeft te onderwerpen, verzet de Christelijk-Historische Unie zich tegen een groepering des volks in twee delen naar godsdienstige onderscheiding.
2. Daaruit volgt evenwel niet, dat geen rekening moet worden gehouden met het feit, dat hier te lande ten gevolge van de werking der beginselen, door de Franse Revolutie gehuldigd en door de mede daaruit voortvloeiende loochening van het Goddelijk gezag op staatkundig gebied, het uiteengaan der politieke partijen ten aanzien van de al of niet-erkenning van dat gezag heeft plaatsgehad en in de hand is gewerkt.

(Beginselprogram CHU, 1951;
art. 8)

De maatschappij moet gezien worden als een gemeenschap van mensen en groepen met elk een eigen opdracht en verantwoordelijkheid. De Christelijk-Historische Unie verzet zich derhalve tegen het opdelen van de samenleving in groepen onderscheiden naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie. Zij wijst elke vorm van discriminatie af en elk politiek stelsel dat hierin zijn grondslag vindt.

(Beginselverklaring CHU, 1970;
art. IV)

1. De houding tegenover de verzuiling

1.1. Inleiding

In hoofdstuk VII zagen we dat artikel 8 van het christelijk-historisch beginselprogram, waarin de visie van de Unie op de antithese was neergelegd, in 1951 ongewijzigd bleef.

We wezen er op dat de visie van de CHU op de antithese na de oorlog, in vergelijking met de periode voor 1940, functioneerde in een heel andere maatschappelijke context.

In 1945 kwam een fundamentele discussie op gang over de partijvorming op christelijke grondslag. De door de PvdA bepleite "Doorbraak" vorm-

de hierbij een belangrijk concentratiepunt.

Voorts begon een gedachtenwisseling over de verzuiling. Deze zou, met het kiesgerechtigd worden van de na de oorlog opgegroeide generatie, aan het einde van de jaren zestig leiden tot een proces van gedeeltelijke ontzuiling.

Tegen deze achtergrond had binnen de Unie in de na-oorlogse jaren een bezinning plaats op een aantal met de verzuiling samenhangende onderwerpen

In het kader van ons onderzoek kan gewezen worden op de visie met betrekking tot het hoger onderwijs op levensbeschouwelijke grondslag. Voorts ontstond omstreeks 1946 en in het begin van de jaren zestig discussie over het omroepbestel.

De traditionele verhouding tussen de partijen in rechts (confessioneel) en links (niet confessioneel) maakte plaats voor een meerpartijstelsel waarin de KVP een centrale rol speelde. Het politieke beeld werd in belangrijke mate bepaald door de relatie tussen de KVP en de PvdA.

Voorts leidde de discussie over partijvorming op christelijke grondslag tot nadere bezinning op de relatie tussen de CHU en de ARP. Hierbij kreeg de vraag naar de mogelijke vorming van één protestants-christelijke volkspartij, waarin deze beide partijen zouden opgaan, vooral van anti-revolutionaire zijde, geruime tijd veel aandacht.

In dit hoofdstuk zullen we nagaan op welke wijze de CHU op de hierboven weergegeven ontwikkelingen reageerde.

We beginnen echter met een algemene beschouwing over de positie van de CHU in de verzuilde na-oorlogse samenleving.

Deze positie werd op kerkelijk terrein bepaald door de sterke Hervormde oriëntatie van de CHU-kiezers. De betekenis van deze Hervormde achtergrond voor de visie van de Unie op de verzuiling, schetsten we eerder in hoofdstuk I.

Op deze plaats willen we nog eens aandacht vragen voor het Hervormd karakter van de Unie in vergelijking met andere partijen. Het in 1957 gepubliceerde rapport van de staatscommissie-Donner geeft op dit punt de volgende cijfers.¹

Cross-Tabulation politieke voorkeur/godsdienst

	R.K.	Ned.Herv. e.a. Prot.	Gerefor- meerd	Geen kerk- genoot-	Geen antwoord	Totaal
P.v.d.A.	7	45	1	41	4	100%
K.V.P.	96	1	-	1	2	100%
A.R.	1	35	58	3	3	100%
Chr.H	-	94	2	2	2	100%
V.V.D.	2	58	2	28	10	100%
C.P.N.	5	19	-	71	5	100%
Overige partijen	39	25	23	7	6	100%
Geen ant- woord	32	36	3	25	4	100%

Uit dit rapport bleek voorts dat de aanhang van de Unie - uitgaande van een inkomensverdeling in de maatschappij op basis van vier categorieën - in vergelijking met andere partijen overwegend tot de beide middengroepen behoorde.²

Cross-Tabulation politieke voorkeur/welstand

	Welgesteld	Midden- klasse (beter gesit.)	Volks- klasse B (minder gesit.)	Volks- klasse A (laagste ink.)	Totaal
P.v.d.A.	5	21	37	37	100%
K.V.P.	7	26	36	31	100%
A.R.	7	31	38	24	100%
Chr.H.	6	33	36	25	100%
V.V.D.	22	48	22	8	100%
C.P.N.	2	5	29	64	100%
Overige partijen	15	29	24	32	100%
Geen ant- woord	5	29	32	34	100%

Mede door Kuypers' typering van de Savornin Lohman c.s. als "mannen met dubbele namen" - tijdens het conflict in 1894 over de kieswet-

Tak- is de Unie door buitenstaanders vaak beschouwd als "een partij van baronnen en jonkheren".

De aanwezigheid van adel in het kader van de Unie, in de loop der jaren, werd identiek geacht aan een aanhang onder de beter gesitueerden. De ARP daarentegen werd veelal beschouwd als "de partij van de kleine luyden". Uit bovenstaande cijfers blijkt echter dat het verschil in maatschappelijke aanhang tussen ARP en CHU te klein was om - voor de periode na 1946 - een dergelijke tegenstelling staande te kunnen houden.

Wat de houding van de CHU tegenover de verzuiling betreft, kan het volgende worden opgemerkt.

In hoofdstuk IV.1. zagen we dat de aanhang van de CHU, als gevolg van het ontbreken van christelijk-nationale organisaties, in het in de jaren twintig op gang komend verzuilingsproces, zoekend en tastend zijn weg ging. Sommigen kozen voor protestants-christelijke organisaties. Anderen kozen voor algemene instellingen.

Na de oorlog zette dit proces zich voort. Ter illustratie van de wijze waarop de CHU-aanhang zich in vergelijking met sympathisanten van andere partijen, in het begin van de jaren zestig in het zuilenpatroon opstelde, vermelden we enkele aan Lijphart ontleende gegevens. Deze hebben betrekking op de relatie tussen de partijkeus en respectievelijk het lezen van nationale dagbladen, het lidmaatschap van omroepverenigingen, alsmede het vakbondslidmaatschap.³

Partijkeus en het lezen van de nationale dagbladen, 1964

	Kath.	Prot.chr.	Soc.	Lib.	Onafh.	Totaal
KVP	72	0	2	6	12	21
PvdA	4	0	68	21	24	29
VVD	6	0	6	32	22	9
ARP	1	77	2	8	5	9
CHU	1	18	3	14	11	9
Andere partijen	1	2	7	6	5	5
Weet niet/ geen antwoord	15	3	12	13	21	18
	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	(89)	(60)	(223)	(125)	(195)	(1600)

Partijkeus en lidmaatschap van omroepverenigingen, 1964

	KRO	NCRV	VARA	AVRO	VPRO	Totaal
KVP	76	0	1	4	0	21
PvdA	8	11	76	26	30	29
VVD	2	1	1	24	29	9
ARP	0	41	0	2	6	9
CHU	0	31	2	5	13	9
Andere partijen	1	7	4	11	10	5
Weet niet/ geen antwoord	13	9	15	28	13	18
	100% (252)	100% (227)	100% (209)	100% (190)	100% (63)	100% (1600)

Partijkeus en vakbonds lidmaatschap, 1964

	NVV	NKV	CNV	Andere vakb.	Totaal
KVP	1	81	0	27	21
PvdA	78	8	14	23	29
VVD	1	1	0	12	9
ARP	2	0	33	10	9
CHU	2	0	35	7	9
Andere partijen	5	1	8	10	5
Weet niet/ geen antwoord	11	9	9	11	18
	100% (211)	100% (110)	100% (111)	100% (165)	100% (1600)

Uit deze gegevens blijkt dat de CHU-aanhang in tegenstelling tot alle overige onderzochte partijen in de keuze van dagbladen aanzienlijk minder zuilgebonden was. Het sinds 1950 ontbreken van een dagblad van christelijk-historische signatuur is voor dit verschijnsel geen afdoende verklaring. Elders zagen we dat het christelijk-historisch dagblad De Nederlander nooit een grote lezerskring heeft gehad.⁴ In vergelijking met de ARP waren er in christelijk-historische kring

naast lezers van protestants-christelijke dagbladen,⁵ een relatief groot aantal lezers van liberale en onafhankelijke kranten.⁶

In de cijfers over de keuze van omroepverenigingen valt op dat zich onder de leden van de VPRO een relatief hoog percentage CHU-kiezers bevond. Ook de AVRO mocht zich in de sympathie van een belangrijk aantal CHU-kiezers verheugen.

In vergelijking met de ARP is er bij de CHU minder duidelijk sprake van een oriëntatie op de NCRV.

Daarentegen tonen ARP en CHU waar het de keuze voor een vakbond betreft, beide een concentratie op het CNV. In hoofdstuk IV.1. merkten we reeds op dat het gebrek aan een geschikt alternatief⁷ de keuze van de CHU-aanhang voor het CNV mede heeft bepaald. Het NVV zag men in christelijk-historische kring niet zozeer als een algemene, maar als een socialistisch georiënteerde vakbond.

Eerder noemden we het een essentieel kenmerk van de CHU dat het politieke kader, niet alleen via bestuurlijke functies, binding had met protestants-christelijke organisaties maar ook met algemene instellingen.⁸

Tot de meest bekende christelijk-historische politici in deze laatste categorie behoorden mr. J.W. van Gelder, Tweede Kamerlid van 1959 tot 1967 en ir. M.A. Geuze, die de CHU van 1956 tot 1967 in de senaat vertegenwoordigde. Van Gelder was voorzitter van het, algemene, Groene Kruis. Geuze had bij de Zeeuwse Maatschappij voor Landbouw dezelfde functie.⁹

Een voorbeeld van een CHU-lid dat actief was in de regionale politiek en op landelijk niveau een vooraanstaande functie in een algemene organisatie vervulde, is jhr.mr. Th. Röell. Hij was van 1957-1965 voorzitter van de AVRO. In deze periode was hij tevens voor de CHU lid van de gemeenteraad van De Bilt.¹⁰

Naast functionarissen van instellingen die niet op levensbeschouwelijke grondslag waren gebaseerd, bevonden zich in het kader van de

CHU personen die vooraanstaande functies in protestants-christelijke organen vervulden. We noemen in dit verband: D. van der Kwaak die in het begin van de jaren zestig penningmeester was van de CHU en deze functie tevens bij de NCRV vervulde. Voorts, C.J. van Mastrigt, voorzitter van het CNV van 1959 tot 1964, die de CHU zowel in de Eerste als in de Tweede Kamer heeft vertegenwoordigd.¹¹ Het christelijk-historisch Eerste Kamerlid prof.dr. J.W. van Hulst was hoogleraar in de pedagogiek aan de Vrije Universiteit.¹²

Ter illustratie van de betrokkenheid van CHU-leden zowel bij algemene als bij protestants-christelijke organisaties, is het vermeldenswaard dat de secretaris van de Nederlandse Middenstands Bond,¹³ P.G. van der Weele en de secretaris van de Nederlands Christelijke Middenstandsbond,¹⁴ mr. G. van Muiden, een aantal jaren lid zijn geweest van de Unieraad, het politiek adviescollege van de CHU.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 stonden beiden op de lijst van landelijke kandidaten voor de CHU.¹⁵

Op veel buitenstaanders, die gewend waren aan het geestelijk klimaat binnen de zuil waartoe zij behoorden, maakte de heterogene situatie die op dit punt binnen de CHU bestond een onbegrijpelijke indruk.

Voor de CHU-aanhang was het ontbreken van een eensgezinde keuze in de verzuilde samenleving echter niet problematisch.

Op grond van onze ervaringen als lid van de CHU, sinds 1960, menen we te kunnen stellen dat dit twee oorzaken had.

In de eerste plaats ontbrak weliswaar op landelijk niveau veelal het perspectief op organisaties van de door de CHU nagestreefde christelijk-nationale signatuur.

Regionaal kreeg deze gedachte echter vaak gestalte. We zezen in dit verband op de openbare school en op de afdelingen van de Maatschappij voor Landbouw, in sommige streken; o.a. in Zeeland en Gelderland.

In de tweede plaats beschouwden de christelijk-historischen die kozen voor instellingen die behoorden tot de protestants-christelijke zuil, bepaalde uitingen - bijvoorbeeld uitzendingen van de NCRV of commen-

taren in het dagblad Trouw - soms als te exclusief Gereformeerd of anti-revolutionair.

Deze op verschillende wijze gemeenschappelijk ervaren reserve tegen de verzuilde maatschappij, gaf de christelijk-historischen over het algemeen een sterk gevoel van saamhorigheid. Die gezamenlijke band leidde tot wederzijds begrip en een grote mate van tolerantie met betrekking tot de binnen de Unie aanwezige verschillende keuzes voor maatschappelijke en culturele organisaties.

Eerder wezen we er op dat deze verdraagzame houding tevens werd bepaald door de gemeenschappelijke ervaring van de Unieleden met de diverse modaliteiten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.

In de volgende onderdelen zullen we nagaan welke gevolgen de hierboven weergegeven visie had voor de opstelling van de CHU op het terrein van het onderwijs en de omroep.

1.2. Het Onderwijs

Na de Tweede Wereldoorlog zette de CHU ten aanzien van het basisonderwijs de beleidslijn voort die in 1908 was geformuleerd. Dit hield in: christelijk onderwijs zoveel mogelijk voor alle Nederlandse kinderen en volledige vrijheid voor de ouders tot het kiezen van een school, overeenkomstig hun eigen godsdienstige overtuiging. Bij de herziening van het christelijk-historisch beginselprogramma in 1951 bleef de tekst van het in 1908 geformuleerde artikel over het basis (lager)-onderwijs ongewijzigd. Het sinds de invoering van de onderwijspaceficatie verkregene moest behouden blijven. Daarom mocht dit artikel niet beschouwd worden als een historisch monument maar als een voornaam deel van het politiek programma waarvoor de Unie streed.¹

We zagen dat dit uitgangspunt in de praktijk betekende dat binnen het bijzonder onderwijs de Hervormd georiënteerde vereniging voor Christelijk Volks Onderwijs (CVO) steun en leiding kreeg van vooraanstaande CHU-politici. Ook in de periode na 1945 was dit het geval. Dr. H.W. Tilanus was vele jaren voorzitter van de CVO.

Tot de hoofdbestuursleden van deze organisatie behoorde onder meer

het christelijk-historisch Eerste Kamerlid prof.dr. J.W. van Hulst.

In het begin van de jaren zestig leidden besprekingen van het CVO met andere protestants-christelijke onderwijsorganisaties tot het besef dat scheidslijnen die vele jaren als onoverkomelijk golden, achterhaald waren. Eind 1968 ging de CVO op in de Vereniging voor Protestants-Christelijk Kleuter- en Basisonderwijs (PCKBO).²

We wezen er op dat de CHU vóór 1940 tevens aandacht vroeg voor bevordering van het godsdienstonderwijs op de openbare school. Na de oorlog bleef de CHU hiervoor een pleidooi voeren. Dit gebeurde onder meer in enkele verkiezingsmanifesten.³

Bij de behandeling van de wet op het voortgezet onderwijs (Mammoetwet) in 1962 maakte de CHU bezwaar tegen een amendement-Kleywegt waarin het mogelijk werd gemaakt op openbare scholen, met overheids-subsidie, naast godsdienstonderwijs tevens humanistisch vormingsonderwijs te geven.

De aanvaarding van dit amendement vormde voor de CHU-Tweede Kamerfractie - naast andere factoren - een motief om tegen de Mammoetwet te stemmen.⁴ Dit onderwerp komt uitvoerig aan de orde bij de bespreking van de houding van de CHU tegenover het Humanistisch Verbond in hoofdstuk X.2.

De in het voorgaande geformuleerde hoofdlijnen, die vanouds de houding van de CHU tegenover het basisonderwijs kenmerkten, zijn opnieuw terug te vinden in het in 1970 vastgestelde Beginsele en Werkprogramma.

De structuur van het oude programartikel die sterk was bepaald door de tijdens de schoolstrijd bij de Vrij-Antirevolutionairen, de CH-Kiezersbond en de Fries Christelijk-Historischen gevormde opvatting werd losgelaten. In het nieuwe program adstrueerde de CHU dat de vrijheid van het bijzonder onderwijs een groot goed is waaraan - onder meer door ongunstige subsidievoorwaarden - niet mocht worden getornd. Tevens sprak de Unie uit dat er ruime mogelijkheden - met name financiële - dienden te zijn voor het geven van godsdienstonderwijs bij het openbaar onderwijs.⁵

Bij de behandeling van dit programonderdeel op de Algemene Vergadering vroeg de afdeling Heinkenszand door middel van een amendement tevens op te nemen dat binnen de CHU ruimte is zowel voor hen die principieel het bijzonder onderwijs steunen als voor hen die dit doen met het openbaar onderwijs. Daarbij verwees deze afdeling naar de situatie in Zeeland waar veel kinderen van Hervormde CHU-leden de openbare lagere school bezoeken. Dit amendement, ingediend vanuit de gedachtenwereld van de Vereniging van Christenonderwijzers aan Overheidsscholen (VCOO),⁶ heeft de Algemene Vergadering niet aanvaard.⁷ De in het Beginsel en Werkprogram opgenomen tekst geeft mijns inziens de visie van de CHU op het basisonderwijs, in zijn historische context, juister aan dan het verworpen amendement-Heinkenszand. Met betrekking tot de openbare lagere school stond voor de Unie namelijk niet de grondslag van dit onderwijs centraal maar de kersteningsgedachte, die met name in het geven van godsdienstonderwijs gestalte kreeg.

Op het terrein van het bijzonder Hoger Onderwijs leidde de feitelijke ontwikkeling na 1945 er toe dat de CHU haar bezwaar tegen subsidiëring van deze sector opgaf.

Bij de behandeling van een voorstel tot het verlenen van subsidie aan het bijzonder Hoger Onderwijs, in 1948, merkte Tilanus op dat de betrokken instellingen getoond hadden bestaansrecht te bezitten. Voorts herinnerde hij er aan dat de Tweede Kamer zich in 1938 in meerderheid in beginsel had uitgesproken voor subsidiëring van het bijzonder Hoger Onderwijs. Gelet op deze ontwikkeling meende Tilanus dat de strijd die in de loop der jaren over deze problematiek was gevoerd als beëindigd moest worden beschouwd. Ook al deelde de CHU-fractie in deze zaak het uitgangspunt niet, zij erkende de grote betekenis van de bestaande instellingen voor bijzonder Hoger Onderwijs en de billijkheid van de voorgestelde subsidiëring.⁸

Tegen deze achtergrond sprak de CHU zich in het in 1951 gewijzigd beginselprogram - met behoud van de voorkeur voor openbaar Hoger Onderwijs waar altijd plaats was geweest en diende te blijven voor

wetenschapsmannen van overtuigde christelijke belijdenis - uit voor subsidiëring van het bijzonder Hoger Onderwijs voor zover deze instellingen mede bijdragen tot de bloei van de wetenschap en de bevordering van de nationale cultuur.⁹

Gehandhaafd bleef in dit program de wens dat de overheid zou streven naar volledig herstel van de faculteit der Godgeleerdheid als openbaringstheologie.¹⁰

In het in 1970 vastgestelde program kwam een vergelijkbare bepaling niet meer voor. Deze kwestie werd van christelijk-historische zijde niet meer politiek operationeel gemaakt. Wel bleef in de Unie voor vragen rond de positie van theologische faculteiten bijzondere belangstelling bestaan.¹¹

Samenvattend zien we dat de CHU ten aanzien van het basisonderwijs de hele periode dat zij als zelfstandige partij optrad, heeft vastgehouden aan het in 1908 geformuleerde uitgangspunt. Dit hield in: christelijk onderwijs zoveel mogelijk voor alle Nederlandse kinderen, volledige vrijheid voor de ouders tot het kiezen van een school overeenkomstig hun eigen godsdienstige overtuiging en financiële gelijkstelling tussen het openbaar en bijzonder onderwijs. Binnen de CHU waren zowel voorstanders van openbaar onderwijs, van christelijk-nationale signatuur als voorstanders van bijzonder onderwijs op Hervormde grondslag. In de praktijk leidde dit er toe dat de CHU, op basis van het boven geschetste uitgangspunt, de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs beklemtoonde en voorts aandacht bleef vragen voor de mogelijkheid die de L.O. wet biedt tot het geven van godsdienstonderwijs op de openbare school. Op het terrein van het wetenschappelijk onderwijs werd, gelet op de ontwikkeling in de praktijk, met behoud van een zekere voorkeur voor het openbaar Hoger Onderwijs, sinds 1947 het verzet tegen subsidiëring van het bijzonder Hoger Onderwijs opgegeven. Deze gewijzigde visie werd in 1951 ook in het beginselprogram tot uiting gebracht.

Bij de herziening van het beginselprogramma in 1970 werd in de CHU levende wens tot herstel van de faculteit der Godgeleerdheid aan de openbare universiteiten tot faculteit waar openbaringstheologie werd gedoceed, niet meer opgenomen. Wel bleef in christelijk-historische kring bijzondere aandacht voor de positie van de theologische faculteiten bestaan.

1.3. Het omroepbestel¹

In hoofdstuk IV 1.3. zagen we dat de Unie omstreeks 1930 het verzuilde omroepbestel noodgedwongen accepteerde maar voorkeur bleef houden voor een christelijk-nationale omroep.²

Tegen deze achtergrond toonde men zich, kort na de bevrijding in 1945,³ in christelijk-historische kring niet afkerig van wijzigingen in het omroepbestel. Het christelijk-historisch weekblad Koningin en Vaderland noemde de bezwaren van het anti-revolutionair georiënteerde dagblad Trouw tegenover Radio Nederland in Overgangstijd (RNOT)⁴ veel te negatief en betoogde dat niet alles op radiogebied bij het oude kon blijven. Wel signaleerde Koningin en Vaderland het gevaar dat met RNOT een eerste stap was gezet op een weg die uiteindelijk zou kunnen leiden tot staatsabsolutisme. Het blad bepleitte daarom vorming van een federatie van zelfstandige omroepverenigingen, die gezamenlijk een nationaal programma zouden verzorgen en daarnaast ruimte kregen voor eigen programma's.⁵ Kort hierop werd de toon van het christelijk-historisch weekblad in de beoordeling van de gang van zaken bij de omroep, echter scherper.

In het najaar van 1945 nam Koningin en Vaderland stelling tegen de eenheidsradio waaronder Nederland sinds de bevrijding gebukt ging. Slechts een gezonde concurrentie tussen de verschillende radioverenigingen kon volgens het blad, onafhankelijke en principieel verschillende programma's waarborgen.⁶

Begin 1946 wees Koningin en Vaderland erop dat het in Engeland bestaande BBC-systeem er in de praktijk toe leidde dat de regerende partij de grootste invloed had op het programmabeleid. De aanwezigheid van omroepverenigingen kon voorkomen dat de regerende meerderheid in feite over een radiodictatuur beschikte.⁷

De hier gesignaleerde, geleidelijk toenemende kritiek op de bestaande omroeppraktijk, zien we ook in het program van de CHU tot uitdrukking komen.

In het in 1945 uitgegeven Urgentieprogram toonde de Unie geen voorkeur voor een bepaalde structuur van het omroepbestel.⁸ Een jaar later wees de CHU in het Urgentieprogram een staatsomroep met klem af.⁹ De Unie kwam tot dit standpunt omdat zij stelling wenste te nemen tegen de wijze waarop de Nederlandse Hervormde Kerk enerzijds en de Nederlandse Volksbeweging anderzijds hun visie op een nationale omroep gestalte gaven. Deze beide instanties waren zeer gereserveerd tegenover instellingen op confessionele grondslag.

In reactie op de uitspraak van de Hervormde synode ten gunste van een nationale omroep¹⁰ stelde het christelijk-historisch weekblad Koningin en Vaderland dat de Hervormde Kerk ten onrechte begon, vaak op karikaturale wijze, de christelijke organisaties te bestrijden, voordat de belijdeniskwestie was opgelost. Alleen door oplossing van de belijdeniskwestie kon men volgens Koningin en Vaderland komen tot doorbreking van het neutraliteitsbeginsel. Zolang dit niet was gebeurd, ontkwam men niet aan christelijke instellingen op elk gebied.¹¹

Op de Algemene Vergadering van de CHU d.d. 27 februari 1946 betoogde Tilanus dat de Hervormde Kerk de verkeerde weg zou opgaan wanneer zij zich te veel op politiek gebied zou begeven en over concrete vragen - onder andere op het gebied van de radio - uitspraken deed waarover men, volgens de voorzitter van de CHU, zeker ook anders kon denken dan de uitspraak die de synode terzake had gedaan.¹²

De oprichting van de Nederlandse Volksbeweging brachten we in hoofdstuk VII.2 ter sprake. Deze groepering wenste een geestelijke vernieuwing van de Nederlandse samenleving tot stand te brengen, gevoed uit de bronnen van christendom en humanisme. Zij achtte de antithese en de klassenstrijd geen vruchtbare beginselen meer voor de oplossing van de aktuele problemen. De voorzitter van de NVB, prof.ir. W. Schermerhorn, werd in juni 1945 minister-president, van het nationaal kabinet van "herstel en vernieuwing".

De gedachten die in de NVB leefden over een nationale omroep, kregen

in het kabinet-Schermerhorn-Drees, naast de premier een krachtig pleitbezorger in de, eveneens uit deze organisatie afkomstige, minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen, prof.dr. G. van der Leeuw.

Elders in deze studie merkten we op dat Van der Leeuw tot de vooraanstaande Hervormde theologen van de ethische richting behoorde.¹³ Hij was een schoonzoon van Snoeck Henkemans maar was nooit lid geweest van de CHU. In een op het eind van de oorlog geschreven en kort na zijn optreden als minister gepubliceerde studie Balans van beleid sprak Van der Leeuw zich uit voor doorbreking van het zuilenpatroon onder meer op het terrein van het onderwijs en de omroep. Voor de media hield dit in dat de verschillende omroepverenigingen, in het kader van een algemene omroep behoorden samen te werken.¹⁴

Deze gedachten sloten in grote lijnen aan bij opvattingen die, kort na de bevrijding, in de CHU leefden over de toekomst van het omroepbestel.

De ervaringen met de omroep politiek van het kabinet-Schermerhorn achtte de CHU echter niet gunstig. In brede kring werd Van der Leeuw en Schermerhorn verweten dat zij, via de personele samenstelling van de stichting Radio-Nederland in Overgangstijd, trachtten hun opvattingen binnen dit orgaan te laten prevaleren boven de visie van de vertegenwoordigers van de bestaande omroepverenigingen.¹⁵

Begin 1946 hekelde Tilanus in de Tweede Kamer de naar zijn mening te grote invloed van de NVB in de media. De NVB wekte zijns inziens soms de indruk dat men het Nederlandse volk met name via pers, radio en regeringsvoorlichting met zijn inzichten wilde overrompelen.¹⁶

Bij het optreden van het kabinet-Beel in 1946 toonde Tilanus zich verheugd over de vervanging van minister Van der Leeuw op O.K. en W. door een bewindsman die over het radiovraagstuk een objectief oordeel zou kunnen hebben. De christelijk-historische fractievoorzitter wees er op dat de dingen die op radiogebied gebeurden, slag op slag zijn rechtsgevoel krenkten.¹⁷

Het besef dat een christelijk-nationale omroep opnieuw niet was te realiseren leidde tot twee belangrijke wijzigingen in de opstelling van de CHU tegenover het omroepvraagstuk.

In de eerste plaats legde de Unie de nadruk op de afwijzing van een staatsomroep. Voorts wenste zij in dit kader een te sterke overheidsinvloed op het omroepbestel tegen te gaan.¹⁸ In de tweede plaats ontbrak, met het wegvallen van het perspectief van een christelijk-nationale omroep, een gemeenschappelijke visie in de CHU op het wenselijk geachte omroepbestel. Dit had tot gevolg dat het reeds lang bestaande interne verschil van opvatting over de verzuilde omroep, duidelijker dan voor 1940, in het stemgedrag van de christelijk-historische fractie tot uiting kwam. In de praktijk leidde dit er toe dat de CHU in discussies over vernieuwing van het omroepbestel soms de bestaande omroepverenigingen steunde, zonder voor het verzuilde systeem te kiezen. In andere gevallen toonde de fractie een verdeeld stemgedrag.

Deze benadering kwam naar voren in 1955 bij de behandeling van de tweede nota inzake het tv-beleid. In deze nota stelde het kabinet voor om naast de uitzendingen van de omroeporganisaties te komen tot een algemeen tv-program. CHU-woordvoerder Tj. Krol gaf de voorkeur aan een gezamenlijk program te verzorgen door de omroepverenigingen op basis van vrijwilligheid - met zekere overheidsvoorschriften - boven het door het kabinet voorgestelde algemene programma met een aantal verplichtingen voor de omroepverenigingen.¹⁹

Tegen die achtergrond steunde de christelijk-historische fractie moties van ARP en KVP, waarin respectievelijk werd gevraagd om beperking van de overheidsinvloed en een andere opzet van het algemeen programma.²⁰ Verdeeld stemden de christelijk-historische leden over een liberale motie waarin maatregelen werden gevraagd voor een meer billijke verhouding tussen de staatkundige richtingen bij staatkundige voorlichting door middel van radio en tv.²¹ De CHU-woordvoerder hield zich echter buiten de in dit debat soms fel opblaaiende discussies over het bestaande omroepbestel.

De hiervoor geschetste hoofdlijnen met betrekking tot de omroeppolitiek, die de CHU na 1946 had ontwikkeld, werden nader uitgewerkt in de jaren zestig in de discussies over de nota betreffende het omroepbestel en het ontwerp-Omroepwet. Daarbij zijn de volgende hoofdlijnen te onderscheiden.²²

De CHU maakte bezwaar tegen een nationale omroep zoals de VVD verdedigde. Zij keerde zich tegen deze eenheidsomroep en achtte de tolerantie het best gewaarborgd met eigen uitingsmogelijkheden voor de verschillende levens- en wereldbeschouwingen.

De met name tussen 1945 en 1946 in de Unie nog aanwezige verwachting, dat een christelijk-nationale omroep gevormd kon worden, was verdwenen zonder dat dit expliciet werd verwoord.²³ In samenhang hiermee werd het gezamenlijk program niet langer meer gezien als een mogelijkheid om tot realisering van een christelijk-nationale omroep te komen.²⁴

Een nieuw element in de discussie over de omroep politiek vormde na 1960 de vraag naar de plaats van de reclame in het omroepbestel. Op dit punt was de CHU-fractie verdeeld.

Dit bleek in het voorjaar van 1963 bij de behandeling van de nota inzake reclametelevisie. In deze nota werd voorkeur uitgesproken voor een systeem van commerciële exploitatie van een geheel tv-programma, binnen de grenzen van zekere voorwaarden en waarborgen. Een deel van de christelijk-historische fractie achtte deze nota aanvaardbaar omdat de belangen van het huidige tv-bestel voldoende gewaarborgd waren en daarnaast de mogelijkheden tot het verlenen van een concessie aan nieuwe gegadigden in de vorm van reclametelevisie voldoende verzekerd waren. Andere fractieleden gingen akkoord met invoering van tv-reclame maar spraken zich uit tegen het verlenen van een concessie op commerciële basis. De aspirant-concessionarissen konden huns inziens slechts het achterliggend zakelijk belang vertegenwoordigen. Zij vreesden bovendien dat sommige concessie-aanvragers langs deze weg wilden komen tot een nationale omroep terwijl schimmig bleef wat zij onder een nationale omroep verstonden.²⁵

Eerder wezen we er op dat, in de kabinetsformatie die volgde op het aftreden van het kabinet-Marijnen in februari 1965 naar aanleiding van verdeeldheid in de ministerraad over het omroepvraagstuk, de op dit punt eveneens verdeelde CHU-fractie het initiatief nam om tot een

oplossing te komen. Tijdens het overleg met de fractievoorzitters van KVP, VVD, ARP en CHU onder leiding van informateur Schmelzer kwam Beernink met compromisvoorstellen op twee belangrijke onderdelen van de omroepkwestie.²⁶

Aleen mr. W.J. Geertsema, de voorzitter van de VVD-fractie, was bereid deze voorstellen - zij het onder zekere restricties - aan zijn fractie voor te leggen. De overige fractievoorzitters wezen deze voorstellen af.

Mogelijk speelde hierbij een rol dat de onderhandelingsruimte van de CHU voor herstel van de samenwerking in het demissionaire kabinet beperkt was. De christelijk-historische minister van Justitie in dit kabinet, mr. Y. Scholten had een uitgesproken opvatting over het omroepvraagstuk. Als staatssecretaris van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen in het kabinet-De Quay had hij de nota inzake reclametelevisie mede ondertekend en in de Tweede Kamer verdedigd.

Belangrijker was echter dat - zoals we in hoofdstuk VIII reeds opmerkten - de politieke situatie rond de omroepkwestie zich zodanig ontwikkelde dat er geen meerderheid in het parlement meer was te vinden voor oplossingen met een tijdelijk karakter zoals Beernink suggereerde. De over de omroepkwestie verdeelde CHU-fractie werd tijdens de formatie van het kabinet-Cals als een hinderlijke deelnemer aan het overleg gezien.

Ook toen de CHU tegenover het kabinet-Cals in de oppositie kwam, slaagde zij er niet in ten aanzien van de voorstellen inzake de Omroepwet één lijn te trekken.

Bij de stemming over het door het interimkabinet-Zijlstra verdedigde ontwerp-Omroepwet stemde de CHU-Tweede Kamerfractie verdeeld.

De voorstemmers, onder wie zich twee hoofdbestuursleden van de NCRV bevonden, waren van oordeel dat dit voorstel een redelijk goed evenwicht bracht tussen het historisch gegroeide en de nieuwe tijd. De tegenstemmers achtten dit wetsontwerp een slecht compromis. Er was naar hun mening geen sprake van vernieuwing van de bestaande omroepstructuur maar van aanpassing aan de bestaande structuur.²⁷

Samenvattend zien we dat de CHU, kort na de bevrijding hoopte dat het

mogelijk zou zijn de gedachte van de christelijk-nationale omroep te realiseren. In de loop van 1946 werd duidelijk dat dit niet het geval was.

Sommige CHU-leden zagen in steun aan de AVRO anderen aan de VPRO een mogelijkheid om de uitzending van programma's met een nationaal, niet verzuild karakter, te bevorderen. De invloed van tot de CHU behorende leden op het beleid van deze omroepen was echter niet zo groot dat de gedachte van de christelijk-nationale omroep zoals de CHU die zag - bij AVRO of VPRO gestalte kon krijgen in dezelfde mate waarin dit in bepaalde streken van het land het geval was bij het openbaar lager onderwijs en enkele andere maatschappelijke organisaties m.n. in de landbouw. Andere CHU-leden kozen voor de NCRV. In deze omroep was de invloed van tot de CHU behorende leden groter dan bij AVRO en VPRO maar niet dominerend.

Ook in de CHU-Tweede Kamerfractie waren in de loop der jaren leden en sympathisanten van AVRO, VPRO en NCRV aanwezig. Geen van deze omroepen kon echter via binding met fractieleden of op andere wijze een herkenbaar stempel drukken op het beleid van de fractie in omroepzaken.

In de praktijk leidde deze situatie er toe dat de CHU-fractie zich eensgezind verzette tegen opvattingen die van andere zijde werden gedaan om tot een omroep van nationale signatuur te komen. De fractie achtte de opvattingen die op dit punt in de Nederlandse Volksbeweging leefden te veel geënt op de gedachte van een staatsomroep waar de regeringspartijen een te grote invloed op hadden. De denkbeelden die in liberale kring over een nationale omroep naar voren werden gebracht beschouwde de Unie als te veel neutraal wat betreft de godsdienstige aspecten.

Met het wegvallen van het perspectief van een christelijk-nationale omroep kwam de verdeeldheid, die binnen de CHU met betrekking tot het bestaande omroepbestel bestond, veel scherper naar voren dan voor 1940 het geval was.

Dit leidde er toe dat de CHU door gebrek aan eensgezindheid geen

invloed kon uitoefenen op de in de Omroepwet van 1967 gekozen oplossing voor twee centrale vragen op het terrein van de omroeppolitiek c.q. de mate van openheid van het bestaande bestel en de rol van de reclame.

2. De samenwerking met andere partijen

In de ontwikkeling van de visie van de CHU op de samenwerking met andere partijen vormen de kabinetsformaties een belangrijk moment. Voorzover het noodzakelijk was in te gaan op het verloop van de, in de beschreven periode, aan de orde komende formaties is gebruik gemaakt van de beschikbare literatuur.¹ We geven echter geen beschrijving van deze formaties maar concentreren ons op de houding van de CHU hierbij.

Voor een overzicht van de tussen 1945 en 1977 opgetreden kabinetten alsmede enkele andere relevante gegevens verwijzen we naar het schema aan het eind van hoofdstuk VIII 1.3.1.

De periode 1945-1948

De eerste formatie na het einde van de Tweede Wereldoorlog had, als gevolg van het proces van heroriëntatie waarin het partijpolitieke leven zich bevond, een eigen karakter.

Het uit Londen teruggekeerde kabinet-Gerbrandy² bood, op grond van bestaande afspraken, kort na de bevrijding ontslag aan. Voor de vorming van een nieuw kabinet raadpleegde de Koningin, naast leidende politici uit de oude partijen, onder meer representanten van het college van Vertrouwensmannen, de illegaliteit en de Nederlandse Volksbeweging.

De voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie, Tilanus, adviseerde tot vorming van een kabinet op zo breed mogelijke basis geconstrueerd, rekening houdend met de politieke stromingen zoals deze tijdens de bezetting in het Politiek Convent samenwerkten, en in de Nederlandse Volksbeweging.³

Het door ir. W. Schermerhorn, de voorzitter van de Nederlandse Volksbeweging, en de voorzitter van de SDAP-Tweede Kamerfractie, W. Drees, gevormde "nationaal kabinet van herstel en vernieuwing" telde naast vijf ministers zonder duidelijke politieke kleur, bewindslieden afkomstig uit de Nederlandse Volksbeweging, de SDAP, en de Rooms-Katholieke Staatspartij. De anti-revolutionaire minister van Oorlog, mr. J. Meynen, trad - tegen de wens van het partijbestuur van de ARP - à titre personnel tot het kabinet toe. Ook de relatie van de CHU tot dit kabinet was van bijzondere aard. Prof. P. Lieftinck was als economisch deskundige en sympathisant van de Nederlandse Volksbeweging aangetrokken voor de post van minister van Financiën. Lieftinck was toen lid van de CHU. Hij had advies gevraagd aan Tilanus over het aanvaarden van deze portefeuille.⁴ In 1946 trad Lieftinck echter toe tot de Partij van de Arbeid.

Eerder wezen we er op dat deze partij tot stand was gekomen door een fusie van de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie.⁵

Voorts traden personen uit de R.K. Staatspartij en de CHU tot de PvdA toe. De PvdA streefde naar een doorbraak in de partijpolitieke verhoudingen, waarbij de confessionele partijen zouden verdwijnen.⁶ Het was voor de PvdA een teleurstelling dat ze bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1946 in zetelaantal achterbleef bij de Katholieke Volkspartij, de opvolgster van de R.K. Staatspartij.⁷

Ook de ARP, de CHU en de liberalen⁸ keerden na de verkiezingen van 1946 terug in het parlement. In de komende 25 jaar was de onderlinge relatie tussen deze vijf partijen bepalend voor het verloop van de kabinetsformaties.

In zijn advies aan de Koningin adstrueerde Tilanus dat de christelijk-historischen wensten dat men over de muren van kerken en politieke partijen heen elkaar de hand zou reiken om uit de vele moeilijkheden te komen waarin ons volk verkeerde. Hij stelde voor te streven naar de vorming van een nationaal kabinet waaraan steun zou worden verleend door de waarlijk democratische partijen. De vraag wat

zou moeten gebeuren indien dit niet mogelijk was, achtte hij niet te beantwoorden voordat zou zijn gebleken welke de moeilijkheden zouden kunnen zijn en waar de bezwaren zouden liggen om tot een nationaal kabinet te komen.⁹

Tijdens de formatie maakte de PvdA-fractie bezwaar tegen een bredere basis van samenwerking dan met de KVP. Formateur dr. L.J.M. Beel concludeerde dat bij basisverbreding op een aantal punten, met name de Indonesische politiek, tussen de partijen te veel divergenties zouden optreden. Het kabinet-Beel vond zijn politieke steun in KVP en PvdA en telde naast bewindslieden uit deze groeperingen enkele partijloze ministers.

Bij deze formatie werd duidelijk dat - ondanks de hiervoor gememooreerde terugkeer van vijf reeds vóór 1940 aanwezige politieke hoofdstromingen de partijpolitieke structuur in vergelijking met de vooroorlogse periode een belangrijke wijziging had ondergaan.

Tijdens het interbellum was het politieke beeld in belangrijke mate bepaald door de tegenstelling tussen de rechtse coalitie van ARP, CHU en R.K. Staatspartij enerzijds en de partijen van links (liberalen, vrijzinnig-democraten en de SDAP) anderzijds. Het doorbreken van deze tegenstelling was onmogelijk zolang de R.K. Staatspartij tegenover de SDAP de leer van de "uiterste noodzaak" hanteerde.¹⁰

Ondanks de geleidelijk minder hechte verstandhouding tussen de partijen van de coalitie, veranderde deze situatie eerst kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Bij de formatie van het kabinet-De Geer in augustus 1939 kwam een politieke samenwerking tot stand tussen onder meer de R.K. Staatspartij, en de SDAP. Na de bevrijding bleek de KVP, als opvolgster van de R.K. Staatspartij eveneens bereid tot samenwerking met de socialisten.

Als gevolg van deze ideologische ontwikkeling nam de KVP, mede door haar omvangrijke electorale aanhang, in de naoorlogse kabinetsformaties een sleutelpositie in.

In dit verband was het met betrekking tot de formatie van 1946 van

betekenis dat KVP en PvdA de wederzijdse politieke samenwerking vanuit een verschillende optiek benaderden.

We zagen dat de PvdA voorstander was van samenwerking uitsluitend met de KVP.

In 1946 kon de KVP zich hiermee verenigen op grond van zakelijk politieke motieven. De voorkeur van deze partij ging echter uit naar vorming van een kabinet op bredere basis.

De eerste jaren van de brede basispolitiek (1948-1956)

Tijdens de kabinetsformatie na de verkiezingen van 1948 waren volgens de KVP, ook zakelijke motieven aanwezig voor basisverbreding. Deze verkiezingen werden gehouden in verband met de behandeling van een voorstel tot herziening van de grondwet inzake vorming van een Nederlands-Indonesische Unie. De KVP achtte verbreding van de politieke basis van het kabinet van belang onder meer gelet op de noodzaak van een twee-derde meerderheid in het parlement voor de tweede lezing van deze grondwetsherziening.¹¹

Tilanus sprak zich in zijn advies eveneens uit voor basisverbreding. De verschuivingen die bij de verkiezingen in de krachtsverhouding tussen de partijen was opgetreden¹² en de ernst van de internationale en nationale toestand, maakten naar zijn mening de vorming van een kabinet gewenst steunend op alle waarlijk democratische partijen, c.q. de KVP, PvdA, ARP, CHU en VVD.¹³

De CHU had voor de grondwetsherziening in eerste lezing gestemd maar zich ten aanzien van haar stemgedrag in tweede lezing vrijheid voorbehouden.¹⁴ Naast de CHU kwam de VVD voor deelname aan een kabinet op bredere basis in aanmerking. De liberalen hadden met betrekking tot hun houding ten aanzien van de tweede lezing van de grondwetsherziening een zelfde gedragslijn gevolgd als de Unie. De ARP had zich tegen de grondwetsherziening inzake de Nederlands-Indonesische Unie uitgesproken. Als gevolg hiervan bleven de anti-revolutionairen buiten het kabinet.

Bij de PvdA bestonden sterke bedenkingen tegen basisverbreding, met name tegen het optreden van VVD-voorzitter mr. D.U. Stikker als minister van Buitenlandse Zaken. Tenslotte ging de PvdA akkoord. Daarbij speelde een rol dat de KVP bereid was de, in zetelaantal, kleinere PvdA het premierschap aan te bieden. De CHU kreeg een geestverwant in dit kabinet in de persoon van de minister van Oorlog en Marine. In deze functie werd benoemd mr. W.F. Schokking. Het kabinet-Drees-Van Schaik steunde op KVP, PvdA, CHU en VVD. De kabinetsformatie van 1948 vormde het begin van de brede basispolitiek, die - ondanks interne problemen - tot 1958 zou duren.

Het in 1948 gevormde kabinet zag zich in 1951 geconfronteerd met een crisis. Aanleiding hiervoor vormde de ontwikkeling van de relatie met Indonesië.

In 1950 zette de regering van Indonesië de, bij de soevereiniteits-overdracht ingestelde federale staatsvorm, om in een eenheidsstaat. De Nederlands-Indonesische Unie kwam mede hierdoor niet tot ontwikkeling.

Onder de regeringspartijen leidde dit vooral bij CHU en VVD tot teleurstelling. Naar aanleiding van kritiek op het verloop van de onderhandelingen over de status van Nieuw-Guinea - dat in 1949 buiten de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië was gebleven - diende VVD-fractie leider mr. P.J. Oud in 1951 een motie in, die hij nadrukkelijk het karakter van een motie van wantrouwen in het gehele kabinetsbeleid gaf. Deze motie werd met 66 tegen 26 stemmen verworpen. De hele VVD-fractie stemde echter voor. Dit was voor minister Stikker aanleiding ontslag aan te bieden. De overige ministers stelden hun portefeuille ter beschikking.¹⁵

In zijn advies adstrueerde Tilanus dat de meerderheid van de CHU-Tweede Kamerleden, gelet op de grote problemen na de oorlog, de regering zoveel mogelijk had gesteund en - gelet op de stemming over de moties in het debat over Nieuw-Guinea - ook thans het kabinet het vertrouwen niet had opgezegd.¹⁶

De CHU-fraktievoorzitter was van oordeel dat aan Oud geen opdracht tot vorming van een kabinet moest worden gegeven. Behalve het feit dat de motie-Oud slechts door een minderheid was gesteund, verwachtte hij dat geen of slechts een enkele groepering aan een door Oud te vormen kabinet zou willen meewerken. Een dergelijk kabinet zou zijns inziens hetzelfde lot ondergaan als het kabinet-Colijn in 1939. Voorts was het naar zijn mening ongewenst bepaalde groepen - in het bijzonder de PvdA - af te stoten en van het meedragen van regeringsverantwoordelijkheid uit te sluiten. Tenslotte zag hij in een opdracht aan Oud slechts een nutteloze tijdsverspilling. Tilanus adviseerde de Koningin om de ontslagaanvraag van minister Stikker niet te aanvaarden en de overige ministers te verzoeken hun arbeid voort te zetten. Het karakter van het kabinet zou hiermee volgens Tilanus veranderen van een programkabinet, steunend op vier partijen, in een extra-parlementair kabinet los van de partijen. Dit hoefde de positie van het kabinet niet te verzwakken maar kon naar zijn mening daarentegen tot een versterking van deze positie leiden.¹⁷

Stikker ontving - voor het eerst in de parlementaire geschiedenis - een informatieopdracht. Vervolgens beproefden Drees en mr. J.R.H. van Schaik samen de vorming van een kabinet. Hun poging strandde met name op de eisen van Stikker. Stikker wenste de invloed van de PvdA op sociaal-economisch terrein in het kabinet verminderd te zien.

Na het mislukken van de formatiepoging-Drees-Van Schaik hield de Koningin opnieuw consultaties.

Bij die gelegenheid herinnerde Tilanus er aan dat het kabinet geen votum van wantrouwen had gekregen en dat tijdens de voorafgaande formatiewerkzaamheden een program was opgesteld, ter bestrijding van de moeilijkheden op financieel-economisch en militair gebied. Alles overwegende was hij van oordeel dat het zittende kabinet dit program diende uit te voeren en tot de komende verkiezingen haar bewind moest voortzetten.¹⁸ Hij adviseerde de Koningin een persoonlijk beroep te doen op minister Stikker om in 's lands belang zijn werk voort te zetten. Mocht dit niet baten dan kon hij door een andere bewindsman worden vervangen. Aan de overige ministers diende naar zijn mening te

worden meegedeeld dat de Koningin het niet wenselijk achtte een ander ministerie met 's lands zaken te belasten.¹⁹

Er volgde een opdracht aan mr. M.P.L. Steenberghe, oud minister van Economische Zaken.²⁰ Ook hij stuitte op verzet van de PvdA tegen verzwakking van haar positie in het kabinet. Na nieuwe consultaties²¹ slaagde Romme er in via een informatie, gevolgd door een formatieopdracht, de partijen weer bij elkaar te brengen. Stikker bleef minister van Buitenlandse Zaken. Er traden twee nieuwe bewindslieden van christelijk-historische huize op.

De CHU beschikte na het aftreden van minister Schokking in 1950 niet, in de gangbare zin van het woord, over een geestverwant minister in het kabinet-Drees-Van Schaik. Schokkings opvolger, mr. H.L. s'Jacob sympathiseerde weliswaar met de christelijk-historische beginselen maar hij was geen lid van de CHU.²² Dit was wel het geval met ir. C. Staf, die in deze formatie s'Jacob op het departement van Defensie verving. In de persoon van de minister van Justitie, mr. H. Mulderij, kreeg de CHU een tweede geestverwante bewindsman in het kabinet-Drees.

In hoofdstuk VIII wezen we er op dat Tilanus in zijn advies, getet op de korte periode die nog restte tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1952, niet op versterking van de christelijk-historische invloed in het kabinet had aangedrongen.²³

Na deze verkiezingen sprak Tilanus zich in zijn advies opnieuw uit voor vorming van een kabinet op zo breed mogelijke basis. Ter toelichting wees hij op de zorgelijke internationale situatie en de financieel-economische vragen waarvoor een kabinet zou komen te staan. De vraag welke houding de christelijk-historische Tweede Kamerfractie zou innemen wanneer ARP of VVD, of beide partijen, zouden weigeren aan de formatie mee te werken achtte hij op het moment nog niet te beantwoorden. Persoonlijk zei hij van oordeel te zijn dat het landsbelang vorderde medewerking te verlenen, indien het enigszins moge-

lijk was, en het program geen onoverkomelijke moeilijkheden zou opleveren. Dit zou voor de CHU vergemakkelijkt worden wanneer ook eventueel, "vrijstaande" anti-revolutionairen of liberalen medeverantwoordelijkheid in het kabinet zouden willen dragen. Wel gaf Tilanus toe deze figuur weinig aantrekkelijk te vinden.²⁴

Als eerste ontving Drees een formatieopdracht. Gelet op de bezwaren, die de VVD tijdens de verkiezingscampagne had geuit tegen de brede basis en de druk van de vakbeweging op het kabinet-Drees, betrok hij de liberalen niet bij het overleg.

De vraag naar de mogelijke medewerking aan de formatie van een kabinet zonder de VVD en de ARP hoefde de CHU echter niet te beantwoorden. De anti-revolutionairen die tijdens de "Stikker-crisis" zonder resultaat voor deelname aan het kabinet waren benaderd, bleken thans bereid mede regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Tijdens de formatie rezen vooral problemen over de portefeuilleverdeling in het te vormen kabinet.²⁵ Na Drees traden Beel en de socialist mr. L.A. Donker op als formateur. Vervolgens kreeg de christelijk-historische minister van Defensie, Staf, een informatieopdracht. Na hem kon Drees de vorming van zijn derde kabinet, thans steunend op KVP, PvdA, ARP en CHU, afronden.

Ondanks de bereidheid tot politieke samenwerking in het derde kabinet-Drees bleef de relatie tussen de PvdA en de confessionele partijen - met name de KVP - stroef. Bij de verkiezingen van 1952 had de PvdA drie zetels gewonnen. De socialisten kwamen daarmee - evenals de KVP, die twee zetels verloor - op 30 zetels. In stemmental was de PvdA echter de grootste partij geworden.

De socialisten accentueerden dat deze voor de PvdA gunstige verkiezingsuitslag een succes was voor de Doorbraak-gedachte. Kort hierop namen de Rooms-Katholieke bisschoppen stelling tegen de uitgangspunten waarop deze strategie van de PvdA was gebaseerd. Het eeuwfeest van het herstel der bisschoppelijke hiërarchie in 1953, gaf hen aanleiding tot publicatie van het, begin 1954 verschenen, mandement:

De katholiek in het openbare leven van deze tijd.

De bisschoppen benadrukten de betekenis van katholieke organisaties. Het lidmaatschap van het NVV werd aan katholieken verboden, een PvdA-lidmaatschap ernstig ontraden.

De verschijning van dit mandement deed de reeds bestaande spanningen tussen de KVP en de PvdA verder toenemen.²⁶

In mei 1955 volgde een politieke uitbarsting. De PvdA stemde ondanks waarschuwingen van de minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting en de minister-president tegen een ontwerp Huurwet.

Het voorstel werd met 50 tegen 48 stemmen verworpen.²⁷ Het kabinet bood hierop ontslag aan.

In zijn advies merkte Tilanus op dat de diepere achtergrond van het gerezen conflict naar zijn mening was dat de socialistische visie op de eigendom botste met de opvatting van niet-socialisten. Hij achtte deze kloof moeilijk overbrugbaar. In samenhang met de partijpolitieke problemen in algemene zin, tussen de regeringspartners, heeft deze opvatting er mogelijk toe bijgedragen dat Tilanus in deze "Huurwet-crisis" een andere formatiemethode prefereerde dan die welke hij tijdens de crisis in 1951 had geadviseerd.

We zagen dat Tilanus tijdens de crisis rond minister Stikker had aangedrongen op een snelle terugkeer van het zittend kabinet. Een, in zijn ogen, kansloze formatieopdracht aan Oud had Tilanus ontraden om tijdverlies te voorkomen. In de in 1955 aan de orde zijnde Huurwet-crisis achtte de CHU-fraktievoorzitter het gewenst dat eerst duidelijk werd vastgesteld dat er geen kabinet van een andere politieke samenstelling gevormd kon worden.

Met het oog hierop adviseerde Tilanus een formatieopdracht te geven aan VVD-fractie leider Oud, hoewel hij verwachtte dat deze poging zou mislukken. Daarna diende volgens Tilanus de voorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie, mr. J.A.W. Burger, een formatieopdracht te ontvangen.²⁸

Nadat de demissionaire minister-president Drees en de tot de KVP

behorende voorzitter van de Tweede Kamer, dr. L.G. Kortenhorst, tevergeefs een oplossing voor het conflict over de huurwetgeving hadden gezocht, slaagde Burger er in een compromisvoorstel uit te werken. De bewindslieden trokken hierop hun ontslagaanvrage in.

Tijdens de formatie-Burger bleek de PvdA, ondanks bezwaren tegen de voorstellen inzake de huurwetgeving, vast te willen houden aan de politieke samenwerking met KVP, ARP en CHU. Ook voor Tilanus stond dit uitgangspunt voorop. In zijn advies had hij echter rekening gehouden met de mogelijkheid dat een reconstructiepoging niet zou slagen. In dat geval had hij - gelet op de partijpolitieke problemen - opnieuw voorkeur voor een andere procedure dan hij in 1951 had bepleit. Tijdens de Stikker-crisis was Tilanus van oordeel dat de ministers tot de periodieke verkiezingen van 1952 moesten aanblijven. In de Huurwetcrisis gaf de CHU-fraktievoorzitter er daarentegen de voorkeur aan om bij mislukking van reconstructie van het zittend kabinet over te gaan tot Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen. Hij achtte dit gewenst omdat er anders gedurende een jaar voor de periodieke verkiezingen van 1956 moeilijkheden zouden blijven bestaan en de politieke spanningen zouden toenemen. In dit verband wees hij er op dat de PvdA - of een gedeelte daarvan - zich in het bereiken van haar politieke doelstellingen door KVP, ARP en CHU geremd voelde. Vervroegde verkiezingen zouden duidelijk kunnen maken hoe de politieke kaarten lagen. Een enkele verschuiving van PvdA naar KVP, of omgekeerd, kon volgens Tilanus opheldering brengen en een einde maken aan de wrijvingen en spanningen die anders nog een jaar zouden blijven bestaan.²⁹

De formatie van 1956 en de laatste jaren van de brede basispolitiek (1956-1958)

De succesvolle reconstructiepoging van Burger maakte een Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen niet nodig. De relatie tussen de KVP en de PvdA verbeterde echter niet. In de felle verkiezingsstrijd van 1956 stonden beide partijen scherp tegenover elkaar. Op grond van de

verkiezingsuitslag kregen de socialisten - met 50 zetels - voor het eerst de grootste fractie in de Tweede Kamer. De KVP, die evenals de PvdA stemmenwinst boekte, volgde met 49 zetels op korte afstand.³⁰ Mede als gevolg van deze ontwikkeling volgde een moeizame formatie die ruim vier maanden in beslag nam.

De onzekerheid die bestond over de ontwikkeling van de relatie tussen de twee grootste regeringspartijen had gevolgen voor de houding die Tilanus aan het begin van deze formatie innam. Sinds 1945 had de voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie gepleit voor vorming van een kabinet van nationale signatuur, op brede basis.³¹ Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 toonde hij een voorzichtige opstelling. Gelet op de sterkte van PvdA en KVP gezamenlijk, achtte Tilanus het mogelijk dat men een kabinet steunend op deze twee partijen zou willen formeren. Daarom meende Tilanus omtrent de vraag naar eventuele samenwerking met andere partijen een afwachtende houding te moeten aannemen. Uit gouvernementele overwegingen stond hij echter *à priori* niet afwijzend tegenover bredere samenwerking wanneer dit gewenst of nodig werd geacht, mits ook andere partijen deelnamen en het regeringprogramma geen onoverkomelijke moeilijkheden zou opleveren. Wat dit laatste punt betreft adstrueerde Tilanus dat over een groot aantal moeilijke politieke vraagstukken overeenstemming moest zijn bereikt.³²

De eerst optredende formateur, Drees, gaf zijn poging tot vorming van een kabinet op brede basis op toen hij zich gesteld zag voor een vijftal programwensen van de KVP-fractie.

In zijn tweede advies aan de Koningin betoogde Tilanus dat naar zijn mening thans aan de voorzitter van de KVP-Tweede Kamerfractie, prof. Romme, gelegenheid moest worden geboden een kabinet te formeren. Hij vreesde overigens dat Romme daarbij zou stuiten op tegenkantingen van de PvdA. Mocht de formatiepoging-Romme mislukken dan diende, naar zijn mening, aan een formateur of informateur buiten de beide grootste fracties een opdracht te worden gegeven.

De christelijk-historische fractieleider zocht in het vervolg van dit

advies aansluiting bij de opstelling die Romme zou kiezen. Tevens liet hij de mogelijkheid open dat een kabinet zou worden gevormd dat niet op de brede basis berustte. De na Romme optredende (in)formateur diende zijns inziens een opdracht zonder verdere omschrijving te ontvangen waardoor het eventueel, en noodgedwongen, mogelijk zou zijn een zakenkabinet te vormen. De uiteindelijke samenstelling van het te vormen kabinet zou, naar zijn mening, afhangen van de conclusies die Romme zou trekken.³³

Op grond van de verstrekte adviezen ontving Romme een formatieopdracht. De PvdA-fractie beoordeelde zijn ontwerp-program negatief. Vervolgens legde Romme zijn opdracht neer. Hij tekende hierbij aan dat hij een kabinet op brede basis nog steeds mogelijk achtte maar geen kans zag zo'n kabinet samen te stellen.

Na Romme trachtte de oud-minister van Financiën Lief tinck tevergeefs een oplossing te zoeken voor de gerezen moeilijkheden voor de vijf punten van de KVP en enkele PvdA-wensen.

Opnieuw voor consultatie bij de Koningin geroepen adviseerde Tilanus om de tot de KVP behorende voorzitter van de Tweede Kamer, Kortenhorst, als formateur te laten optreden. Kortenhorst zou een laatste verzoeningspoging tussen KVP en PvdA kunnen wagen. De CHU-fractievoorzitter achtte de kans op succes van deze formatiepoging overigens niet groot. Als die mislukte kon Kortenhorst naar zijn mening proberen een kabinet steunend op KVP, ARP en CHU te vormen. Hoewel een waagstuk, achtte Tilanus dit mogelijk. Weliswaar beschikten de drie partijen van de vroegere rechterzijde slechts over 51 van de 100 zetels in de Tweede Kamer. Daar stonden echter partijen tegenover die het in menig opzicht oneens waren.

Een versterking van de combinatie KVP, ARP, CHU met de VVD bracht volgens de christelijk-historische fractieleider het bezwaar mee dat dit de PvdA gelegenheid zou bieden het kabinet als conservatief of reactionair te brandmerken.

Voor vorming van een extra-parlementair kabinet zag Tilanus de mogelijkheid nog niet aanwezig. Katholieke figuren zou men zijns

inziens niet gemakkelijk bereid vinden in dit kabinet zitting te nemen. Voor christelijk-historische figuren en - naar hij verwachtte - ook voor personen uit anti-revolutionaire kring, zou het zijns inziens bezwaarlijk zijn uitsluitend met bewindslieden uit socialis-tische kring in zee te gaan.³⁴

Er volgde opnieuw een opdracht aan Lief tinck. Hij had eenmaal een ge-sprek met de fractievoorzitters van de vijf grote partijen als "lei-dende politieke figuren". Vervolgens trachtte hij een extra- parle-mentair kabinet op brede basis voor te bereiden. Na enkele dagen zag Lief tinck zich genoodzaakt zijn opdracht - waartegen veel bezwaren bestonden - neer te leggen.

Nadat Romme had verzocht niet voor een opdracht in aanmerking te hoe-ven komen, kreeg de anti-revolutionaire prof.mr. W.F. de Gaay Fortman de opdracht een onderzoek in te stellen "naar de mogelijkheid tot samenstelling van een kabinet".

In een onderhoud met de informateur toonde de opstelling van Tilanus in vergelijking met zijn kort tevoren uitgebracht advies een kente-ring.³⁵ In dit advies had hij de vorming van een kabinet zonder so-cialisten niet uitgesloten en de mogelijkheid van een kabinet steu-nend op KVP, ARP en CHU genoemd. Tegenover De Gaay Fortman noemde de voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie echter vorming van een nationaal-kabinet, steunend op de vijf grootste partijen (PvdA, KVP, ARP, CHU, VVD), in de huidige situatie de beste oplossing. Mocht dit mislukken dan moest zijn inziens gestreefd worden naar voortzetting van de bestaande samenwerking tussen KVP, PvdA, ARP en CHU op extra-parlementaire basis. Als dit ook niet mogelijk bleek dan kon als uiterste noodzaak vorming van een kabinet steunend op ARP, CHU, KVP en VVD beproefd worden. De mogelijke vorming van een kabinet met bewindslieden alleen uit KVP, ARP en CHU wees Tilanus krachtig af; evenals een kabinet waarin PvdA, ARP en CHU zouden zijn vertegenwoor-digd.

De Gaay Fortman trachtte vorming van een extra-parlementair kabinet voor te bereiden van dezelfde politieke samenstelling als het demis-sionaire kabinet-Drees. Hij zocht een oplossing voor de ontstane

impasse, onder meer door vervanging van Drees als premier door de gouverneur van Suriname, de socialist J. van Tilburg. Voor de PvdA was de vervanging van Drees echter onaanvaardbaar. Bovendien leefden bij de socialisten bezwaren tegen het extra-parlementair karakter van het door De Gaay Fortman nagestreefde kabinet.

Hierop onderzocht De Gaay Fortman de mogelijkheid tot vorming van een extra-parlementair kabinet steunend op KVP, ARP, CHU en VVD. Hij polste hiervoor diverse kandidaten. Tenslotte kwam hij echter tot de conclusie dat vorming van een vierpartijen kabinet zonder socialisten, noch een vijfpartijenkabinet mogelijk was, terwijl de PvdA niet bereid was gebleken over voortzetting van de bestaande samenwerking te spreken. Vorming van een kabinet steunend op KVP, ARP en CHU achtte De Gaay Fortman niet verantwoord, nog afgezien van het feit dat de CHU zijns inziens daaraan zeker niet zou deelnemen.

Bij deze laatste opmerking van de informateur kan worden aangetekend dat, behalve bij Tilanus, ook bij de aangezochte ministerskandidaten van christelijk-historische huize bezwaren leefden om, in de gegeven omstandigheden een kabinet te vormen zonder socialisten. Dit vormde voor Staf,³⁶ drs. A.D.W. Tilanus en C.J. van Mastrigt³⁷ aanleiding te bedanken voor de hen aangeboden ministersportefeuilles, respectievelijk van Defensie, Maatschappelijk Werk en Sociale Zaken.

Tilanus sr. lichtte zijn standpunt tijdens deze fase van de formatie uitvoerig toe in het advies aan de Koningin dat hij uitbracht nadat De Gaay Fortman zijn informatiearbeid had beëindigd.

De voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie wees er op dat hij De Gaay Fortman persoonlijk gaarne alle steun had toegezegd voor zijn pogingen een extra-parlementair kabinet op brede basis samen te stellen. Toen echter na de weigering van de PvdA om verdere medewerking te verlenen en het bedanken van enkele VVD-kandidaten voor het ministerschap, de brede basis bedenkelijk verschrompelde en de ontwikkeling wees in de richting van een oud coalitie kabinet, wijzigden zijn gevoelens.

Hij achtte de basis te klein. Dit kabinet zou slechts mogen rekenen

op 51 van de 100 Tweede Kamerleden en na de uitbreiding tot 150 leden slechts op de steun van 77. Voorts was het naar zijn mening onjuist om een winnende partij, c.q. de PvdA, in de oppositie te dwingen. Verder wees Tilanus er op dat het onbekend was hoe de houding zou zijn van de 50 Tweede Kamerleden die na de uitbreiding van het aantal leden in dit college zitting zouden nemen. Dit verhoogde zijns inziens de kans op ongelukken. Tenslotte was het volgens de christelijk-historische fractieleider gewenst de verantwoordelijkheid voor enkele te treffen maatregelen, waarvoor moeilijke beslissingen moesten worden genomen, te laten steunen op een brede basiskabinet.³⁸

De hier geformuleerde bedenkingen tegen de ontwikkeling van de informatie-De Gaay Fortman naar een kabinet steunend op de drie confessionele partijen verklaren de opstelling van Tilanus slechts gedeeltelijk.

De christelijk-historische fractieleider had immers in zijn advies aan de Koningin, uitgebracht na de eerste formatiepoging van Lief-tinck, met deze mogelijkheid ernstig rekening gehouden.³⁹ Het belangrijkste motief van Tilanus om tijdens de informatie-De Gaay Fortman op samenwerking met de PvdA aan te dringen kwam echter in zijn advies niet tot uiting. Dit was gelegen in de "kwestie-Soestdijk".

Tilanus was van alle bij deze formatie betrokken fractievoorzitters het meest onder de indruk van de juist in die dagen bekend geworden moeilijkheden op Soestdijk rond de gebedsgenezeres Greet Hofmans.⁴⁰

In het gesprek met de Gaay Fortman bleek hij goed op de hoogte van de achtergronden van deze kwestie. Tilanus hield ernstig rekening met een constitutionele crisis. Hij achtte vorming van een kabinet op zo breed mogelijke basis - bij voorkeur een nationaal kabinet - een hoofvoorwaarde voor een goede afloop van deze affaire.⁴¹

Ook na de informatie-De Gaay Fortman hield Tilanus vast aan de vorming van een kabinet met de PvdA. In zijn advies deelde hij echter mee dat het hem uitgesloten leek om door samenspreking met de vijf fractievoorzitters tot een oplossing te komen. De gevoeligheden waren naar zijn mening te groot geworden. Binnenskamers waren er thans naar

zijn mening voldoende woorden en nota's gewisseld. Hij zag geen andere mogelijkheid meer dan een reconstructie van het kabinet. Hij adviseerde de Koningin aan Drees te vragen haar een eventueel gewijzigde samenstelling en aanvulling van het kabinet voor te leggen en daarna het verzoek om ontslag van de fungerende en aanblijvende ministers niet te aanvaarden.⁴²

De formatie kreeg echter een andere wending. De voorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie, Burger, ontving een informatieopdracht. Hij had tijdens een internationaal congres in Parijs, waar ook Romme aanwezig was, met de KVP-fractievoorzitter in grote lijnen een oplossing gevonden voor de door de KVP zeer belangrijk geachte kwestie van de bezitsvorming. Vervolgens slaagde hij er in met ministerskandidaten uit de PvdA en de drie confessionele partijen overeenstemming te bereiken over het program en de portefeuilleverdeling. De VVD verliet in deze fase het overleg.⁴³ Hierna kon Drees zijn vierde kabinet formeren.

In het debat over de regeringsverklaring bracht Romme de houding van de CHU tijdens de informatie-De Gaay Fortman ter sprake. De KVP-fractieleider verweet Tilanus dat hij door medewerking aan de vorming van een kabinet steunend op de drie rechtse partijen te weigeren, slechts de keuze had gelaten tussen twee noodkabinetten c.q. de brede basis of een zakenkabinet.⁴⁴

Deze kritische opmerking van Romme wordt begrijpelijker als we bedenken dat de KVP-fractieleider de vorming van een kabinet steunend op de drie rechtse partijen ter sprake had gebracht, na het mislukken van de formatie-Lieftinck, in een gesprek met Tilanus en de anti-revolutionaire formatieonderhandelaar prof.dr. J. Zijlstra.⁴⁵

We zagen dat Tilanus deze mogelijkheid in zijn advies na de formatie Lieftinck nadrukkelijk had genoemd. In het Kamerdebat kon Romme dit vertrouwelijk advies en het informeel overleg tussen hem en de vertegenwoordigers van ARP en CHU echter niet ter sprake brengen. Tilanus, van zijn kant, heeft ook niet gesproken over zijn wens om een kabinet op brede basis tot stand te brengen in verband met de

"kwestie-Soestdijk".

De CHU-fractie leider beperkte zich tot het weergeven van zijn bezwaren tegen een kabinet steunend op KVP, ARP en CHU, zoals hij die had geformuleerd in zijn eerder vermeld advies na de informatie-De Gaay Fortman.⁴⁶

De thans beschikbare gegevens brengen op dit punt een verduidelijking. Daarbij valt voorts op dat Tilanus tijdens de informatie-De Gaay Fortman tegen de visie van Romme inging. Voordien had hij daarentegen in deze formatie steeds aansluiting gezocht bij het standpunt van de KVP-fractie leider.

Behalve Romme toonde ook de anti-revolutionaire woordvoerder mr. J.A.H.J.S. Bruins Slot zich tijdens de algemene beschouwingen uiterst gereserveerd over het optreden van het vierde kabinet-Drees. Dit kabinet was naar zijn mening tot stand gekomen omdat er geen alternatief bestond. De bereidheid tot samenwerking op de brede basis was er zijns inziens echter niet meer.⁴⁷

Tilanus stelde hier tegenover dat hij, ook in de huidige situatie, een kabinet op brede basis het beste voor land en volk achtte, en dit niet als een noodoplossing beschouwde. Hij sloot voor de toekomst vorming van kabinetten van een andere politieke samenstelling niet uit. Voorshands achtte hij de aanwezige politieke onderstromen echter niet reëel te beoordelen.⁴⁸

De relatie tussen de PvdA en de overige regeringspartijen bleef stroef.

De onderlinge verhouding in de Kamer verslechterde toen het kabinet zich genoodzaakt zag impopulaire maatregelen te nemen tot bestedingsbeperking. De KVP-fractie distancieerde zich - met ARP en CHU - van de door het kabinet noodzakelijk geachte tijdsduur van deze maatregelen. Bovendien bekleemtoonde de KVP dat naast premier Drees de socialistische minister H.J. Hofstra (Financiën), J.G. Suurhoff (Sociale Zaken) en dr. S.L. Mansholt (Landbouw) primair verantwoordelijk waren

voor de bestedingsbeperking. Op die wijze kreeg de PvdA de naam de partij van de bestedingsbeperking te zijn. Tegelijkertijd presenteerde de KVP zich als de partij die opkwam voor de bezitsvorming.

In deze sfeer ontstonden tussen de PvdA en zijn coalitiegenoten diverse incidenten.⁴⁹ Op 11 december 1958 kwam de crisis die zou leiden tot een breuk. De aanleiding vormde een - op zichzelf weinig belangrijk - voorstel tot verlenging van de tijdelijke verhoging van enkele belastingmaatregelen.⁵⁰ Het kabinet stelde een verlenging met twee jaar voor. KVP, ARP en CHU vroegen bij amendement een werkingsduur van één jaar. Toen dit amendement met steun van de VVD werd aangenomen verzochten de socialistische ministers en staatssecretarissen om ontslag. De overige bewindslieden stelden hun portefeuilles ter beschikking.

Het lid van de Raad van State en oud-premier, Beel, ontving een informatieopdracht. Hij legde de grondslag voor een zogeheten Rompkabinet dat bestond uit de tot het vierde kabinet-Drees behorende bewindslieden van ARP, CHU en KVP. De portefeuilles van de afgetreden socialistische bewindslieden verdeelden zij onderling. Beel bleek bereid zelf de functie van minister-president op zich te nemen. Het door Beel geformeerde kabinet had als voornaamste taak het ontbinden van de Tweede Kamer en het uitschrijven van vervroegde verkiezingen.

In zijn advies had Tilanus betoogd dat hij meende een eventuele ontbinding van de Tweede Kamer niet te kunnen aanbevelen. Hij wees er op dat er dan op zijn vroegst in april 1959 verkiezingen zouden kunnen worden gehouden. Dit betekende vier maanden gehele of gedeeltelijke stagnatie van het nationale en internationale werk, met daarna nog een kabinetsformatie, die in ons land meestal tijd vorderde. Bovendien verwachtte hij - gelet op de Staten- en raadsverkiezingen van 1958 - geen belangrijke verschuivingen in de partijpolitieke krachtsverhoudingen. Daarom achtte hij het beter geen onnodige verstoringen in het staatkundig leven te brengen maar een nieuw kabinet samen te stellen en af te wachten hoe dit kabinet zich zou gedragen, gedurende de anderhalf jaar die nog restten van de normale, periodieke verkie-

zingen in 1960. Als zou blijken dat dit kabinet bevredigend werkte, zou de formatie in 1960 zijns inziens gemakkelijk kunnen verlopen.⁵¹

Tijdens de formatie kwam de CHU-fraktievoorzitter op dit standpunt terug.⁵² In het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Beel deelde Tilanus mee dat hij aanvankelijk zeer kritisch, zo niet afwijzend, had gestaan tegenover Kamerontbinding. Ter motivering wees hij op de vraag of een demissionair kabinet een besluit tot ontbinding van de Kamer kon contrasigneren. Dit punt was echter opgelost nu een volwaardig kabinet aantrad. Daarnaast wees de christelijk-historische fraktievoorzitter op enkele partijpolitieke aspecten.

Hij signaleerde op dit terrein sinds het aftreden van het vierde kabinet-Drees enkele nieuwe ontwikkelingen. In dit verband wees hij op de volstrekt afwijzende houding van de PvdA om nog langer regeringsverantwoordelijkheid te dragen en de noodzakelijkheid voor de opbouw van een kabinet om te weten hoe thans de politieke verhoudingen in ons volk waren. Dit had hem er toe geleid akkoord te gaan met de gedachte om op korte termijn een beroep op de kiezers te doen.⁵³

Een tweede belangrijk aspect in de opstelling van Tilanus - waarover hij in voornoemd debat geen mededelingen heeft gedaan - was dat hij in beginsel de bereidheid had om zonder Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen de VVD bij de formatie te betrekken.

In zijn advies had de christelijk-historische fraktievoorzitter opgemerkt dat naast de bewindslieden uit de drie confessionele partijen het opnemen van VVD-ministers, teneinde de parlementaire basis van dit kabinet iets te verbreden, zijnerzijds niet op bezwaar zou stuiten.⁵⁴ Uit zijn aantekeningen blijkt dat Tilanus dacht aan een verdeling van de vijf, als gevolg van het vertrek van de socialistische bewindslieden, vrijgekomen ministersportefeuilles. Hierbij zouden KVP, ARP en CHU elk één en de VVD twee ministersportefeuilles krijgen.

Deze opstelling was gebaseerd op de overtuiging dat de politieke samenwerking met de PvdA niet meer kon worden voortgezet. Tijdens de

discussie over de belastingvoorstellen die de aanleiding vormden voor de ontslagaanvraag van de socialistische bewindslieden bekleemde Tilanus dat dit onderwerp zich niet leende voor een crisis.⁵⁵ Scherper herhaalde Tilanus dit na de formatie van het interimkabinet-Beel. De PvdA wilde zich, zijns inziens, om diverse redenen van het kabinet los maken.

In dit verband noemde hij interne spanningen die voor de PvdA ongunstige Staten- en raadsverkiezingen van 1958 en de opkomst van de PSP. De ministers van de PvdA konden of mochten een niet onredelijk compromis over de belastingvoorstellen van minister Hofstra, dat vanuit de Kamer was aangereikt, niet accepteren. Het was alsof men van die zijde het conflict wilde op bevel van de partij. Tilanus achtte deze houding van de PvdA uit partij-oogpunt verklaarbaar maar niet in 's lands belang.⁵⁶

Het standpunt van Tilanus in deze kabinetsformatie toont enkele belangrijke verschillen met zijn opstelling tijdens de formaties in 1955 en 1956.

In 1956 toonde de christelijk-historische fractievoorzitter zich, ondanks bedenkingen in anti-revolutionaire - en KVP-kring, een krachtig voorstander van verdere politieke samenwerking met de PvdA. In 1958 beschouwde hij deze samenwerking als geëindigd. Tijdens de Huurwetcrisis in 1955 zag Tilanus Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen als een middel tot loutering van de spanningen tussen KVP en PvdA. In 1958 was hij bereid om zonder Kamerontbinding de basis te leggen voor politieke samenwerking met de VVD.

De confessionele-liberale samenwerking (van 1959-1965)

Hoewel sinds het aftreden van het kabinet-Drees in december 1958 de verstandhouding tussen de PvdA en haar vroegere coalitiegenoten was verscherpt, werden de socialisten bij de formatie die volgde op de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 1959 niet onmiddellijk afgewezen. Beel pleegde als informateur overleg met de vijf grootste fracties c.q. KVP, PvdA, VVD, ARP en CHU.

Ook Tilanus had geadviseerd opdracht te geven tot vorming van een kabinet op zo breed mogelijke basis.⁵⁷ De na Beel als formateur optredende prof. dr. J.E. de Quay had een bespreking met PvdA-fraktievoorzitter Burger. Het bleek dat tussen de PvdA en de overige fracties belangrijke programmatische verschillen bestonden. In de motivering om de PvdA niet verder bij het overleg te betrekken, kreeg de wens van de socialisten om tot bindende afspraken te komen echter de meeste aandacht.⁵⁸ Toen formateur De Quay vastliep op de portefeuillevverdeling trad Beel nogmaals als informateur op.⁵⁹ Daarna kon De Quay de formatie van zijn kabinet, dat steunde op de drie confessionele partijen en de VVD, afronden.

In het debat over de regeringsverklaring van dit kabinet, liet Tilanus zich zeer kritisch uit over de partijpolitieke aspecten die zijns inziens hadden geleid tot het in de oppositie raken van de PvdA. De laatste jaren wekten de socialisten naar zijn mening de indruk dat zij, eenmaal aan het bewind gekomen, dictatoriale neigingen krijgen en het erg moeilijk kunnen verdragen wanneer men het niet met hen eens is. "De PvdA noemt zich democratisch-socialistisch maar wanneer deze partij eenmaal op het kussen is gezeten wordt de democratie door het socialisme overwoekerd en het socialisme, zeker in zijn extreme vorm, leidt altijd tot dictatuur" betoogde de CHU-fraktievoorzitter.⁶⁰

Met deze uitspraak onderstreepte Tilanus, in het voorjaar van 1959, zijn voorkeur om in de gegeven omstandigheden een kabinet steunend op de drie confessionele partijen en de VVD te vormen.

Hij handhaafde deze opvatting toen het kabinet-De Quay zich, eind 1960, geconfronteerd zag met een politieke crisis.

Een aantal geleidelijk toegenomen spanningen tussen de ARP-Tweede Kamerfractie en haar geestverwante ministers kwam op 22 december 1960 tot een uitbarsting tijdens de behandeling van de begroting van Volkshuisvesting. De anti-revolutionaire woordvoerder J. van Eibergen vroeg in een motie om de bouw van 5000 extra woningwetwoningen.

Ondanks waarschuwingen, van de zijde van het kabinet voor de politieke gevolgen die de aanvaarding van de motie zou meebrengen, vroeg de anti-revolutionaire fraktie een uitspraak van de Kamer. De motie-Van Eibergen werd met steun van de CHU en de PvdA aangenomen. Hierop traden de anti-revolutionaire ministers en staatssecretarissen af. De overige bewindslieden stelden hun portefeuilles ter beschikking.⁶¹

In zijn advies onderstreepte Tilanus het zakelijk karakter dat de motie-Van Eibergen voor de CHU-fraktie had. Hij achtte geen reden aan te geven waarom het kabinet als geheel zou moeten aftreden of naar een andere politieke combinatie zou moeten worden gezocht. Hij bepleitte daarom handhaving van de bestaande regeringscombinatie. Het optreden van een andere regeringscombinatie zou naar zijn mening tot ernstige verstoringen van de in de afgelopen twee jaar getroffen maatregelen kunnen leiden.

Tegen die achtergrond adviseerde Tilanus aan premier De Quay te verzoeken een bespreking, onder zijn leiding, te beleggen tussen de anti-revolutionaire bewindslieden en de voorzitters van de vier regeringsfrakties. Hij achtte het niet onmogelijk dat dan een formulering zou worden gevonden die voor de gerezen problemen een uitweg zou wijzen. Wanneer dit onverhoopt niet mocht lukken, of de anti-revolutionaire ministers zouden blijven weigeren hun arbeid voort te zetten, kon naar zijn mening aan De Quay worden verzocht andere anti-revolutionaire bewindslieden te zoeken en eventueel een reconstructie van het kabinet te bewerkstelligen.⁶²

De Gaay Fortman, die als informateur de opdracht kreeg de mogelijkheden te onderzoeken tot een spoedige oplossing van de kabinetscrisis met behoud van de politieke samenstelling van het kabinet, slaagde er in een compromis te vinden. Dit had tot gevolg dat de anti-revolutionaire bewindslieden terugkwamen op hun ontslagaanvraag en evenals de overige leden van het kabinet hun werk voortzetten.

Beernink, die Tilanus na zijn vertrek uit de politiek als lijsttrekker en fraktievoorzitter opvolgde, verdedigde tijdens de campagne

voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1963, de weg die de CHU sinds 1959 in de politieke samenwerking met andere partijen was ingeslagen. Hij bepleitte voortzetting van het beleid van het kabinet-De Quay met vermijding van de zwakke punten. In feite betekende dit een voorkeur voor voortzetting van de coalitie met KVP, ARP en VVD.

Na de Tweede Kamerverkiezingen adviseerde Beernink echter - evenals Tilanus in 1959 had gedaan - de PvdA bij het formatieoverleg te betrekken. Hij stelde voor een informateur aan te wijzen die rapport kon uitbrengen over de gevoelens van de vijf grootste partijen. Beernink merkte op dat de CHU-fractie geen principiële bezwaren had tegen samenwerking met socialisten in de regering. Wel zag hij praktische moeilijkheden. In dit verband wees hij er op dat de PvdA tijdens de verkiezingscampagne een vijftal punten naar voren had gebracht, die bij de CHU-fractie op de grootst mogelijke bezwaren stuitten.⁶³

De CHU-fractievoorzitter deelde mee niet te verwachten dat de PvdA bij de formatie deze vijf punten buiten beschouwing zou laten. Dit diende echter onderzocht te worden; ook opdat de PvdA later niet kon zeggen dat zij van begin af aan overal buiten gehouden was. Hij achtte het zeker niet uitgesloten dat de aan te wijzen informateur zou adviseren een kabinet te vormen bestaande uit leden van KVP, VVD, ARP en CHU. Beernink deelde mee dat zijn voorkeur uitging naar een dergelijk kabinet dat, naar zijn mening, ook door de uitspraak van de kiezers gerechtvaardigd werd.⁶⁴

Romme, die in 1961 de actieve politiek had verlaten, trad op als informateur. In overleg met de voorzitters van de vijf grootste fracties (KVP, PvdA, VVD, ARP en CHU) ontwierp hij bouwstenen voor een nieuw regeringsprogram. Vervolgens kreeg de KVP-fractieleider, dr. W.L.P.M. de Kort, een formatieopdracht. Hij bleef met de vijf fractievoorzitters in gesprek ondanks in het openbaar geuite bezwaren tegen een vijfpartijkabinet van VVD-zijde. Tenslotte koos de for-

mateur voor voortzetting van het beleid van het kabinet-De Quay door middel van samenwerking van de drie confessionele partijen met de VVD. In zijn verdere contact met de PvdA was het optreden van De Kort echter weinig elegant.⁶⁵ Deze gang van zaken leidde tot kritiek bij de drie confessionele partijen, met name bij de KVP. Bovendien wenste de VVD nieuwe besprekingen over het regeerakkoord. De liberalen wezen er op dat zij concessies hadden gedaan in programmbesprekingen met vijf partijen. De Kort legde zijn opdracht neer.

In zijn tweede advies aan de Koningin adstrueerde Beernink dat de CHU-fractie als voorstander van het beleid van het kabinet-De Quay en gelet op de verkiezingsuitslag meer waarborgen zag, gelegen in het opnemen van de VVD in het te vormen kabinet dan de PvdA.⁶⁶

De demissionaire premier De Quay, die een formatieopdracht ontving, zag zich onder meer geplaatst voor een aantal nadere programmatische verlangens waarin het reeds vrij gedetailleerde Akkoord van Wassenaar niet voorzag. De wens van de kandidaat-minister voor Sociale Zaken, dr. G.M.J. Veldkamp, om ten behoeve van de financiering van verhoging van de AOW zonodig een beroep op de algemene middelen te doen, vormde tenslotte voor de formateur een onoverkomelijk struikelblok.

Opnieuw geconsulteerd door de Koningin, betoogde Beernink dat het Akkoord van Wassenaar naar zijn mening ruim voldoende mogelijkheden bevatte om, overeenkomstig de wens van alle vier bij de formatie betrokken fracties, een goed en verantwoord sociaal beleid te voeren. Minister Veldkamp wilde echter, naar zijn mening, bepaald verder gaan dan was afgesproken en op dat moment te overzien. Beernink stelde veel prijs op het optreden van een formateur die het - formeel thans van de baan zijnde - Akkoord van Wassenaar weer op tafel zou leggen en tevens in staat was de interne moeilijkheden binnen de KVP-fractie uit de weg te ruimen.⁶⁷

De demissionaire minister van Landbouw, mr. V.G.M. Marijnen, slaagde er in een compromis met Veldkamp te bereiken en de personele bezet-

ting van het kabinet af te ronden.

Bij de discussie in de Tweede Kamer over de regeringsverklaring van het kabinet-Marijnen formuleerde Beernink, nog duidelijker dan hij in zijn eerste formatieadvies had gedaan, een aantal bezwaren tegen een kabinet gebaseerd op de vijf grote partijen (KVP, ARP, CHU, VVD en PvdA).

Hij achtte geen goede gronden aanwezig die in de richting van een nationaal-kabinet hadden moeten dringen. In dit verband wees hij er op dat er geen oorlog of direct oorlogsgevaar was. Het moeilijke Nieuw-Guineavraagstuk was opgelost. Bovendien verwachtte de CHU-fractie-voorzitter van een vijfpartijkabinet een gebrek aan homogeniteit wegens het uiteenlopen van de politieke denkbeelden van de deelnemende partijen.⁶⁸

Beernink adstrueerde zijn opstelling in deze formatie met zakelijke, politiek-programmatische motieven. Voor een nationaal-kabinet voelde hij van begin af aan weinig. Tijdens de algemene-beschouwingen in de Eerste Kamer benaderde de voorzitter van de christelijk-historische senaatsfractie, mr. R. Pollema, de formatie van het kabinet-Marijnen vanuit een andere invalshoek. Hij erkende dat Beernink niet anders kon handelen. Pollema betreurde het echter dat vorming van een nationaal-kabinet niet mogelijk was als gevolg van de door de PvdA gekozen strategie.

Als oppositiepartij in de periode dat het kabinet-De Quay optrad, was de opstelling van de PvdA volgens Pollema ten onrechte gericht geweest op het verkrijgen van een minderheids- en een meerderheidsvisie maar niet op een nationale visie. Hij achtte het een gevaarlijke ontwikkeling wanneer een partij zich afsloot binnen de grenzen van zijn eigen kunnen, in de valse waan, alles in zichzelf te bezitten.⁶⁹

De periode 1965-1967

Niet de strategie van de PvdA maar verdeeldheid binnen het kabinet

zou het karakter van de volgende formatie bepalen.

Als gevolg van interne meningsverschillen slaagde het kabinet-Marijnen er niet in de Tweede Kamer een voorstel aan te bieden tot wijziging van de Omroepwet. Elders wezen we op de hierbij aan de orde zijnde discussie over invoering van radio- en tv-reclame en toelating van nieuwe zendgemachtigden.⁷⁰ Het kabinet had zich bereid verklaard voor 1 maart 1965 haar visie kenbaar te maken. Het overleg in het kabinet leidde echter niet tot een oplossing. Op 27 februari 1965 stelden de bewindslieden van het kabinet-Marijnen hun portefeuilles ter beschikking.

Beernink was, blijkens zijn advies aan de Koningin, van oordeel dat een informateur moest worden aangewezen die diende na te gaan of er alsnog mogelijkheden lagen de tegenstellingen in het demissionaire kabinet-Marijnen te overbruggen. De christelijk-historische fractievoorzitter beklemtoonde dat hij aan terugkeer van het kabinet-Marijnen verre de voorkeur gaf. Als mogelijke oplossing voor het geval de tegenstellingen in het demissionaire kabinet niet konden worden overbrugd, kon, volgens zijn voorlopig oordeel, worden gedacht aan een combinatie KVP, PvdA, ARP en aan een combinatie KVP, VVD, CHU. Zonder hierover in detail te willen treden, merkte hij op dat wel vaststond dat de CHU-Tweede Kamerfractie weinig animo had om onder de huidige omstandigheden de totstandkoming van een kabinet met PvdA-ministers te bevorderen.⁷¹

KVP-fractie leider drs. W.K.N. Schmelzer⁷² ontving de opdracht een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden om tot een spoedige oplossing van het in het kabinet-Marijnen gerezen geschilpunt te geraken. Met instemming van de fractievoorzitters van KVP, ARP, CHU en VVD kwam hij tot de conclusie dat de inzichten op enkele kernpunten van het radio- en tv-beleid zodanig uiteenliepen dat een oplossing binnen het kader van zijn opdracht onmogelijk moest worden geacht.

De Koningin hield opnieuw consultaties. In zijn tweede advies legde Beernink sterk de nadruk op de mogelijkheid om het ontslag van de ministers van het demissionaire kabinet te weigeren. Ons land zou dan

zijns inziens gespaard blijven voor een mogelijk langdurige kabinetscrisis. Het kabinet zou kunnen overwegen van het radio- en tv-vraagstuk een meer "vrije kwestie" te maken, en een nieuw te benoemen staatssecretaris kunnen opdragen een nota over dit vraagstuk bij de Tweede Kamer in te dienen. Deze nota zou de basis kunnen vormen voor de inhoud van een wetsontwerp.

Wanneer de Koningin niet tot weigering van het ontslag wenste over te gaan, moest volgens Beernink, aan een formateur opdracht worden gegeven "een kabinet te formeren". Bij deze formatie moest naar zijn mening rekening worden gehouden met de mogelijkheid van een combinatie KVP/PvdA, een combinatie KVP/PvdA/ARP en een combinatie KVP/PvdA/ARP/CHU. Hij tekende hierbij aan dat de CHU deze laatste combinatie echter bepaald niet nastreefde. De PvdA zou naar zijn mening in elk der drie combinaties in een sterke onderhandelingspositie verkeren. Een langdurige crisis als gevolg van "touwtrekken" sloot hij niet uit.⁷³

Het KVP-Tweede Kamerlid en oud-minister van Onderwijs, mr. J.M.L.Th. Cals, die een formatieopdracht kreeg, streefde vorming van een kabinet steunend op KVP, PvdA, ARP en CHU na. Tijdens het overleg wenste de CHU zich niet vooraf te binden aan een onderdeel van het regeringsprogram c.q. het radio- en tv-vraagstuk, zonder inzicht te hebben in het gehele regeringsprogram en de zetelverdeling. In de hierop volgende besprekingen constateerde Cals dat het niet mogelijk was een kabinet van een beoogde samenstelling te vormen. De CHU viel af. Het vervolgens geformeerde kabinet-Cals steunde op KVP, PvdA en ARP.

Eerder wezen we er op dat de vraag naar de aard en omvang van de binding aan het regeerakkoord, die een centrale rol speelde in de discussie over de regeringsverklaring van dit kabinet, in feite van ondergeschikte betekenis was. Van essentieel belang noemden we de interne verdeeldheid van de christelijk-historische fractie over het omroepvraagstuk, dat de aanleiding vormde voor deze crisis.

Deze verdeeldheid verkleinde de onderhandelingsruimte van de christelijk-historischen, toen zij in deze formatie overleg moesten voeren

met drie partijen die een oplossing van het omroepvraagstuk nastreefden, die veel dichter bij de visie van de aan hen verwante omroeporganisaties lag, dan de meerderheid van de christelijk-historische fractie gewenst achtte.⁷⁴

Opvallend is dat de CHU-Tweede Kamerfractie in deze moeilijke positie van begin af aan grote reserve toonde tegen mogelijke samenwerking met de PvdA. Bij de kabinetsformatie in 1963 had deze duidelijke stellingname, na de mislukte formatie van KVP-fractie leider De Kort, geleid tot een vrij grote invloed van Beernink op de formatie. In 1965 was een zo terughoudende opstelling tegenover de socialisten echter hoogst onverstandig. Gelet op de aktualiteit van het omroepvraagstuk, verzwakte dit de onderhandelingspositie van de CHU.⁷⁵

Het is niet duidelijk of hier sprake was van een gebrek aan tactisch inzicht⁷⁶ of dat de christelijk-historische fractie zich van begin af aan scherp opstelde, rekening houdend met een toekomstige rol als oppositiepartij. Die laatste mogelijkheid werd tijdens de formatie groter toen bleek dat de suggesties, die de christelijk-historische fractie deed om een oplossing voor het omroepvraagstuk te vinden, niet werden geaccepteerd.⁷⁷ Dit cruciale vraagstuk, waar het kabinet-Marijnen niet uit was gekomen, bracht in het voorjaar van 1965 KVP, PvdA en ARP bij elkaar.

Tussen de socialisten enerzijds en deze beide confessionele partijen anderzijds bestond echter geen grote mate van politieke eensgezindheid op andere punten.

Tijdens de algemene beschouwingen op 14 oktober 1966, ontstond in de "nacht van Schmelzer" een kabinetscrisis. KVP-fractie voorzitter Schmelzer vroeg in een motie om meer waarborgen, onder andere, voor een evenwichtige groei en een betere dekking van de uitgaven. Deze motie werd met steun van de twee grootste oppositiepartijen, VVD en CHU, aanvaard.⁷⁸ Het kabinet zag in dit optreden van de KVP-fractie een uiting van wantrouwen en bood ontslag aan.

In zijn advies betoogde Beernink dat zijns inziens op de kortst mogelijke termijn de Kamer diende te worden ontbonden waarna ver-

vroegde verkiezingen zouden kunnen worden gehouden. Hij adviseerde op het kabinet-Cals een dringend beroep te doen de verantwoordelijkheid voor deze Kamerontbinding op zich te nemen. Het kabinet-Cals zou naar zijn mening, voorts enkele urgente zaken af moeten doen zoals de loonpolitiek en de radio- en tv-kwestie. Dit betekende derhalve weigering van het aangeboden ontslag nu, en het verstrekken van een beperkte opdracht aan dit kabinet.

Wanneer toch een andere oplossing moest worden gekozen, achtte Beernink vorming van een Rompkabinet uit die ministers in het kabinet-Cals die nog enkele maanden wilden aanblijven, eventueel aangevuld met personen uit de drie regeringspartijen het meest gewenst. Hij gaf aan de vorming van dit Rompkabinet de voorkeur boven de samenstelling van een kabinet, bestaande uit hoogleraren, burgemeesters, secretarissen-generaal, oud-ministers e.d. Met deze omschrijving dacht hij kennelijk aan een zakenkabinet. Zo'n kabinet zou zich - aldus de CHU-fractievoorzitter in zijn advies - moeten inwerken, terwijl niet vaststond dat men in het verkeer met het parlement zou slagen. Als men toch voor deze oplossing koos, diende zijns inziens vast te staan dat de optredende ministers na de verkiezingen niet wensten terug te keren. Anders zou op hun benoeming een te zwaar politiek accent komen te liggen.⁷⁹

Schmelzer kreeg opdracht een kabinet te vormen. Tijdens zijn formatiepoging concentreerde de discussie zich op het begrotingsbeleid. Tussen de vijf grote partijen bestonden diverse verschillen met betrekking tot de totale hoogte van de staatsuitgaven, het dekkingsplan en de belastingpolitiek voor 1967. De KVP-fractieleider slaagde er niet in deze verschillen te overbruggen tijdens zijn formatie.

Opnieuw geconsulteerd door de Koningin, bleef Beernink vasthouden aan zijn voorkeur voor Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen. Hij achtte thans het optreden van een informateur gewenst. Deze diende naar zijn mening na te gaan of het mogelijk was een kabinet te vormen met politiek weinig op de voorgrond tredende figuren. De CHU-fractie zou een dergelijk kabinet, dat slechts enkele maanden behoefde op te

treden, zo positief mogelijk tegemoet treden. Tenzij hij er in slaagde een andere oplossing te vinden, moest de informateur naar zijn mening tevens de mogelijkheid onderzoeken of PvdA en ARP bereid waren een minderheidskabinet te vormen.⁸⁰

Na een informatie van Beel trad de anti-revolutionaire oud-minister, Zijlstra, op als formateur. Hij vormde een overgangskabinet met bewindslieden uit KVP en ARP. Dit kabinet, met een beperkt program, nam onder meer de taak op zich de Tweede Kamer te ontbinden en vervroegde verkiezingen uit te schrijven.

Deze ontwikkeling noodzaakte de CHU tot bezinning op haar politieke koers. Uit het hiervoor gememoreerde eerste advies van Beernink blijkt, dat de christelijk-historische fractie voorkeur had voor een oplossing van de kabinetscrisis, waarbij zij tot aan de vervroegde verkiezingen tegen het beleid van het kabinet-Cals in de oppositie kon blijven. De formatie van het kabinet-Zijlstra plaatste de CHU-fractie voor een dilemma. Bij een weigering tot medewerking liep zij de kans de schuld van een eventuele mislukking van de formatie op zich te laden. Slaagde Zijlstra echter, zonder medewerking van de CHU, dan zou de Unie haar onderhandelingspositie na de vervroegde verkiezingen belangrijk verzwakken.

De fractie bleef in de hier geschetste problematiek steken.⁸¹ Tijdens de formatie liet Beernink de formateur vrij in het zoeken naar christelijk-historische ministers. Wel uitte hij zijn bekende wens om tenminste twee bewindslieden uit de Unie in het kabinet op te nemen. Hij heeft echter niet van begin af aan intensief gezocht naar kandidaat-ministers onder zijn geestverwanten.

Zijlstra polste de oud-minister van Economische Zaken, drs. J.W. de Pous, en ir. S. Herweijer, een hoofdambtenaar op het ministerie van Landbouw. Beide kandidaten bedankten.

De medewerking van de CHU was voor het kabinet-Zijlstra - dat in beginsel slechts op een minderheid in de Tweede Kamer kon rekenen - onmisbaar.

Beernink heeft deze centrale positie tegenover de formateur niet uitgespeeld. Hij stelde geen programmatische eisen voor deelname aan het kabinet. Ook kondigde hij geen oppositie aan wanneer de CHU buiten het kabinet zou blijven. In een nader onderhoud met de formateur zegde Beernink een kabinet-Zijlstra - eventueel zonder christelijk-historische ministers - loyale steun toe.⁸²

Twee belangrijke belastingmaatregelen van het kabinet-Zijlstra werden met steun van de CHU aanvaard.⁸³ De CHU-fractie heeft haar visie op deze voorstellen echter niet zodanig kunnen markeren dat zij daarmee, als partij die tot de oppositie behoorde, een eigen politieke identiteit kreeg.

Tegen deze achtergrond toont de houding van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie bij de kabinetsformaties in 1965 en 1966 enkele opvallende verschillen. In 1965 koos de fractie voor een scherpe opstelling tegen de PvdA, hoewel dit in verband met de actuele problematiek van het omroepvraagstuk, tactisch onverstandig was. In 1966 was, gelet op de centrale positie die de CHU in de formatie innam, een scherpe opstelling mogelijk maar de fractie liet dit na.

We wezen er op dat niet duidelijk is of de in 1965 bij de formatie-Cals gekozen opstelling van de Unie voortkwam uit gebrek aan strategisch inzicht in de formatie. Met betrekking tot de formatie van het kabinet-Zijlstra in 1966 is dit wel duidelijk. De houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet-Zijlstra berustte op klassiek christelijk-historische beginselen van loyaliteit en het afwijzen van machtspolitiek. Anderzijds miste men echter de creativiteit om in een onverwacht gewijzigde politieke situatie, als gevolg van de val van het kabinet-Cals, de strategisch uiterst belangrijke positie van de Unie uit te buiten en in het verlengde hiervan de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen tot een succes te maken.

Bij deze op 15 februari 1967 gehouden verkiezingen verloor de CHU één

zetel. Mede als gevolg hiervan koos Beernink - in tegenstelling tot de formaties van 1963 en 1965 - in zijn advies voor een voorzichtige opstelling.⁸⁴

Hij concludeerde dat de verkiezingsuitslag, ondanks de veel gehoorde roep om duidelijkheid, de onduidelijkheid bevorderd had. Hij achtte een informatieopdracht aan Zijlstra het meest voor de hand liggend. De informateur diende af te tasten welke mogelijkheden er lagen om een kabinet te formeren dat op een vruchtbare wijze met de Kamer zou kunnen samenwerken.⁸⁵

Als informateur legde Zijlstra de vijf grote partijen een aantal vragen voor. Hierop stelde de PvdA dat Zijlstra eerst moest kiezen voor de socialisten of de VVD. Toen hij weigerde viel de PvdA af. Zijlstra legde vervolgens de basis voor het program ten behoeve van een kabinet steunend op de drie confessionele partijen en de VVD. Ondanks de op hem uitgeoefende aandrang wenste Zijlstra zelf geen premier te worden. Zijn suggestie om de lijsttrekker van de ARP, de demissionaire minister van Landbouw, mr. B.W. Biesheuvel, als premier te laten optreden leverde echter problemen op.

Na een korte informatie van Beel, waarbij de gerezen problemen konden worden opgelost, ontving Biesheuvel een formatieopdracht. Hij streefde er naar voor het door hem te vormen kabinet een aantal krachtige bewindslieden, naar persoonlijke keuze, aan te trekken. Toen hij hier niet voldoende ruimte voor kreeg, gaf hij zijn formatiepoging op.

Opnieuw geconsulteerd door de Koningin bleef de CHU-fractie, blijkens het advies van Beernink, vasthouden aan een kabinet van de vier genoemde partijen op basis van het program en de zetelverdeling zoals door Zijlstra ontworpen.⁸⁶

De tot de KVP behorende demissionaire minister van Defensie, P.J.S. De Jong, slaagde er in de formatie met succes af te ronden.

De periode 1967-1972

In het voorgaande zagen we dat Beernink in zijn advies wees op het gebrek aan duidelijkheid in de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1967.

In dit verband verdient het aandacht dat sinds het begin van de jaren zestig zich onder de kiezers in toenemende mate een onbehagen tegen het politiek gebeuren aftekende.⁸⁷ Dit kwam tot uiting in het teruglopen van de aanhang van de vijf grote partijen (KVP, PvdA, VVD, ARP en CHU) en de opkomst van nieuwe partijen.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1963 en de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden in 1966, toonde de Boerenpartij een opvallende groei. De Boerenpartij leverde vooral kritiek op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de landbouw. Tevens maakte deze partij zich tot tolk van onvrede over het Haagse politiek gebeuren.

In 1966 werd Democraten '66 opgericht. Deze partij streefde naar een grotere betrokkenheid van de kiezers op de kabinetsformatie en het politiek beleid. Voorts wensten de Democraten versterking van de band tussen kiezer en gekozene. Om dit te bereiken bepleitte D'66 vorming van een districtenstelsel en rechtstreekse verkiezingen van de minister-president. De Democraten, die met zeven zetels hun entree maakten in de Tweede Kamer, waren de grote winnaars van de Tweede Kamerverkiezingen van 1967.⁸⁸

De gedachtenwisseling over partijpolitieke vernieuwing, die inmiddels ook in andere partijen op gang was gekomen, raakte in een stroomversnelling na het aftreden van het kabinet-Cals.⁸⁹

De houding van de KVP in de "nacht van Schmelzer" werd door velen, ook in KVP-kring, uiterst kritisch beoordeeld. Een aantal voornamelijk jongere leden, trad uit de partij en richtte in 1968 de Politieke Partij Radicalen op.⁹⁰

De PPR sprak zich uit voor een progressief beleid en achtte de

samenwerking van de KVP met de VVD in het kabinet-De Jong onjuist. Zij die tot de PPR toetraden hadden geen vertrouwen meer in het overleg dat tussen de drie christen-democratische partijen tot stand was gekomen.

ARP, CHU en KVP hadden in de loop van 1967 initiatief genomen tot een gemeenschappelijk overleg om te streven naar nauwere samenwerking op politiek en organisatorisch terrein. In 1971 namen deze partijen met een gemeenschappelijk program deel aan de Tweede Kamerverkiezingen.

In reactie op de bespreking van ARP, CHU en KVP in de "groep van 18", zochten de PvdA, D'66 en de PPR toenadering. De wens om tot staatsrechtelijke vernieuwing te komen en de machtspositie van de KVP te doorbreken, leidde er toe dat deze partijen zich in 1971 presenteerden met een gezamenlijk program en een schaduwkabinet onder leiding van de socialist Den Uyl.

Verontrust door de geleidelijk radicalere weg die de PvdA insloeg verlieten een aantal leden deze partij. Zij verenigden zich in DS'70. Onder leiding van dr. W. Drees jr. voerde deze partij tijdens de verkiezingscampagne in 1971 een pleidooi voor een krachtig beleid van bezuiniging op de overheidsfinanciën. Voorts keerde DS'70 zich tegen de door de PvdA gevoerde polarisatiestrategie.⁹¹

Door middel van deze strategie wilde de PvdA met name de KVP de mogelijkheid ontnemen tijdens de formatie de liberalen en de socialisten tegen elkaar uit te spelen.

Vóór de verkiezingen hadden PvdA, D'66 en de PPR, de zogeheten "linkse drie" verklaard alleen met andere partijen een kabinet te willen vormen op basis van een tevoren aan de kiezers gepresenteerd regeerakkoord. Zo'n akkoord was niet tot stand gekomen. Als gevolg hiervan wenste men de kiezers in de vorm van het schaduwkabinet optimale duidelijkheid te verschaffen en een reële keus voor een te vormen kabinet. Overleg met andere partijen na de verkiezingen wezen de "linkse drie" af.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 bleef de linkse concentratie van de PvdA, D'66 en PPR, met 52 zetels in een minderheidspositie. De drie christen-democratische partijen vormden met 58 zetels de grootste minderheidscombinatie. Als gevolg van de verliezen van KVP, ARP en CHU verdween echter de tot dan toe bestaande meerderheid van deze drie partijen met de VVD. De christen-democratische partijen beschikten samen met de liberalen over 75 zetels.

De "linkse drie" hadden, zoals we zagen, formatieonderhandeling na de verkiezingen afgewezen. Deze ontwikkeling bracht DS'70, die met acht zetels de grootste winst maakte, in een sleutelpositie. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog was het formatie-overleg niet langer beperkt tot de vijf grote partijen (KVP, PvdA, VVD, ARP en CHU).

In hoofdstuk VIII zagen we dat de meerderheid van de Tweede Kamer er niets voor voelde om het staatshoofd een voordracht voor een aan te wijzen formateur te doen.⁹²

In de gedachtenwisseling hierover betoogde CHU-fraktievoorzitter, drs. B.J. Udink, dat, gelet op de grote problemen - nationaal en internationaal - met name op financieel-economisch terrein, een coalitie gewenst was die de grondslag kon vormen voor een kabinet steunend op een meerderheid in de Tweede Kamer. Hij constateerde dat PvdA, D'66 en de PPR zich nadrukkelijk hadden uitgesproken tegen overleg met andere partijen na de verkiezingen maar slechts bereid waren een minderheidskabinet te vormen. De CHU, van haar kant, achtte het echter niet juist om mee te werken aan integrale uitvoering van een program en integrale acceptatie van een schaduwkabinet dat door de meerderheid van de kiezers was afgewezen.

Udink wees er op dat de CHU bereid was overleg te voeren over de vraag of de politieke bereidheid en de programmatische overeenstemming gevonden konden worden tot vorming van een meerderheidskabinet waarin een wezenlijk deel van het gezamenlijk program van ARP, CHU en KVP herkenbaar was. Hij achtte de mogelijkheid dat de drie christen-democratische partijen met de VVD en DS'70 overeenstemming zouden

bereiken over de vorming van een meerderheidskabinet niet uitgesloten maar hiervoor was nader onderzoek nodig. Onder die omstandigheden gaf hij er de voorkeur aan dat er geen formateur maar eerst een informateur optrad.⁹³

Het advies van de CHU-fraktievoorzitter aan de Koningin had dezelfde strekking. In dit stuk noemde hij echter geen namen van partijen c.q. de VVD en DS'70 waarmee de christen-democratische fracties zouden kunnen samenwerken.⁹⁴

Het KVP-Eerste Kamerlid, prof.dr. P.J.A.M. Steenkamp, die tevens voorzitter was van het christen-democratisch overleg, trad op als informateur.

Hij stelde nogmaals vast dat de "linkse drie" na de verkiezingen weigerden te onderhandelen. Zij achtten dit in strijd met de belofte aan hun kiezers. Vervolgens slaagde Steenkamp er in op basis van een vrij gedetailleerd akkoord de drie christen-democratische partijen, VVD en DS'70 bij elkaar te brengen. Daarna rondde Biesheuvel als formateur de vorming van dit kabinet af.

Over het standpunt van de CHU-Tweede Kamerfractie in deze informatie kan het volgende worden opgemerkt.⁹⁵

Nog afgezien van de polariserende opstelling van de PvdA, D'66 en de PPR, die overleg na de verkiezingen volstrekt uitsloten, achtte de christelijk-historische fractie samenwerking met deze partijen praktisch onmogelijk. De programmatische bezwaren tegen de "linkse drie" betroffen met name hun visie op de staatsrechtelijke vernieuwing (de gekozen formateur), de zedelijkheidswetgeving en de financieel-economische politiek, met name de ombuigingsproblematiek en de hoogte van het financieringstekort. De CHU-fractie waardeerde de bereidheid van DS'70 om aan het overleg tot vorming van een meerderheidskabinet deel te nemen positief. De deelname van DS'70 aan het kabinet had echter ook enkele negatieve aspecten.

In de eerste plaats was over de politieke opstelling van deze jonge partij met betrekking tot tal van zaken, die van belang waren voor het landsbestuur, weinig of niets bekend. Dit hield voor de toekomst

van het kabinet zekere risico's in. Dit was eveneens het geval bij enkele onderwerpen waar DS'70 zich wel over uitgesproken had. In de verkiezingsstrijd had deze partij zich voorstander getoond van een sterk defensieapparaat en grote soberheid in de overheidsuitgaven. Met betrekking tot dit laatste punt bestond tijdens de onderhandelingen in de CHU-fractie de vrees dat DS'70 wellicht zeer drastisch en politiek onhaalbaar te werk wilde gaan. Ook op het terrein van de loonpolitiek werd de vrees voor toekomstige moeilijkheden niet weggenomen. Dit gold vooral de vraag omtrent het al dan niet ingrijpen van de overheid in de loononderhandelingen.

In het gememoreerde Kamerdebat na de Tweede Kamerverkiezingen had Udink opgemerkt dat vorming van een meerderheidskabinet de beste garantie inhield voor een stabiel bestuur dat de problemen krachtig kon aanpakken. De formatie had weliswaar een meerderheidskabinet opgeleverd maar over de stabiliteit van dit kabinet bleef onzekerheid bestaan.⁹⁶

De vrees dat het kabinet-Biesheuvel intern weinig homogeniteit zou tonen werd spoedig bewaarheid. Van begin af aan rezen er problemen met name over het op sociaal-economisch terrein te voeren beleid. In de discussies binnen het kabinet verslechterde bovendien de persoonlijke verstandhouding tussen enkele ministers. Tijdens het overleg in de ministerraad over de begroting voor 1973 konden de bewindslieden van DS'70 zich niet verenigen met de voor hun departementen voorgestelde bezuinigingen.⁹⁷ In juli 1972 boden zij ontslag aan.

In zijn advies merkte de CHU-fraktievoorzitter, drs. A.D.W. Tilanus, op dat de politieke grondslag aan het vijf-partijenkabinet-Biesheuvel was ontvallen. Aangezien in de huidige verhoudingen geen andere parlementaire meerderheid als basis van een kabinet aanwezig was adviseerde hij over te gaan tot Kamerontbinding en het uitschrijven van nieuwe verkiezingen. Voorts adviseerde hij om de overgebleven bewindslieden van het zittend kabinet te vragen hun portefeuilles weer op te nemen. Dit kabinet dat zich gesteund zou weten door KVP, VVD, ARP en CHU zou een begroting kunnen indienen, aansluitend aan de

overeenstemming die in het zittend kabinet bestond op het moment van uittreden van de DS'70-bewindslieden.⁹⁸

De demissionaire minister-president Biesheuvel die als formateur was aangewezen voerde besprekingen met de fractievoorzitters van KVP, VVD, ARP en CHU. Tijdens dit beraad werd bekend dat in de begrotingscijfers een financiële ruimte van 70 miljoen zat. In zijn eindrapport merkte Biesheuvel op dat dit voor de VVD aanleiding vormde om alsnog een poging tot herstel van het vijfpartijkabinet te doen. De CHU steunde dit voorstel. Biesheuvel vroeg beide fracties een nadere motivering omdat VVD en CHU zijns inziens een ander standpunt waren gaan innemen dan in hun adviezen aan de Koningin.

De formateur heeft in het verslag van zijn werkzaamheden een te ongenueanceerd beeld van het standpunt van de CHU gegeven. De 70 miljoen extra middelen speelden voor de Unie een volstrekt ondergeschikte rol. De aanleiding voor het doen van een reconstructiepoging lag voor de CHU primair in het advies van de fractievoorzitter van DS'70, J.J.A. Berger. In dit advies bepleitte Berger de aanwijzing van een informateur die diende te onderzoeken of een homogeen meerderheidskabinet gevormd kon worden op basis van de vijf partijen van het kabinet-Biesheuvel. Tilanus jr. zag in dit advies een uitgestoken hand om tot hernieuwd overleg te komen. Hij meende dat de betekenis van dit gebaar moest worden onderzocht.⁹⁹

In de brief aan formateur Biesheuvel, waarin hij zijn standpunt inzake een reconstructiepoging toelichtte, wees Tilanus jr. er op dat hij eerst van het advies van Berger had kennis genomen nadat hij zijn advies had uitgebracht. Daarmee komen we aan het tweede aspect genoemd in het eindrapport van de formateur: het terugkomen van de CHU op het advies aan de Koningin. Tilanus jr. wees er op dat hij in dit advies had gesteld dat de CHU-fractie aanvankelijk - c.q. in haar eerste bespreking van de kabinetscrisis - van oordeel was dat een poging tot herstel van de oorspronkelijke samenwerking gewaagd moest worden. Toen echter, in de loop van de dag, bleek dat de ontslagaanvragen van de bewindslieden uit DS'70 waren ingediend en ingewilligd

en ook de overige bewindslieden hun portefeuilles ter beschikking hadden gesteld, was de situatie, volgens Tilanus jr., zodanig gewijzigd dat de voorgenomen poging tot herstel van het vijfpartijenkabinet niet meer zinvol leek.¹⁰⁰

In deze crisis stond voor de CHU centraal dat het belang van het land niet was gediend met langdurige stagnatie van het beleid, veroorzaakt door het wachten op verkiezingen en de vorming van een nieuw kabinet. Daar kwam bij - hoewel dit niet nadrukkelijk werd gezegd - dat de Unie, na de verkiezingsnederlaag van 1971, met diverse organisatorische problemen worstelde en niet graag zo snel hierna, opnieuw de verkiezingsstrijd in ging. Vervroegde verkiezingen bleken echter niet te vermijden.

De fractievoorzitters van KVP en ARP zagen in het bestaan van enige extra financiële ruimte geen aanleiding hun eerder ingenomen standpunt te wijzigen. Zij waren echter bereid aan een poging tot reconstructie van het kabinet-Biesheuvel mee te werken. Hierop verzocht formateur Biesheuvel de oud-minister van Justitie van christelijk-historische huize, mr. Y. Scholten, op zo kort mogelijke termijn na te gaan of herstel van het vijfpartijenkabinet mogelijk was.¹⁰¹ Scholten voerde deze verkennende besprekingen uit onder verantwoordelijkheid van en in overleg met de formateur. Na enkele dagen kwam Scholten tot een negatieve conclusie. Hierop ronderde Biesheuvel de vorming af van een minderheidskabinet steunend op KVP, VVD, ARP en CHU. De portefeuilles van de afgetreden ministers uit DS'70 werden beheerd door de christelijk-historische bewindslieden Udink en Van Veen. Zij behielden tevens hun eigen portefeuilles. Dit tweede kabinet-Biesheuvel nam de verantwoordelijkheid op zich voor ontbinding van de Tweede Kamer en schreef vervroegde verkiezingen uit in november 1972.

De formatie van 1973

Bij deze verkiezingen traden PvdA, D'66 en PPR opnieuw op met een

gezamenlijk program en een schaduw-kabinet-Den Uyl. De drie christen-democratische partijen presenteerden een gezamenlijk Urgentieprogram. Op grond van de stembusuitslag vormden PvdA, PPR en D'66 met 56 zetels de grootste minderheid in de Tweede Kamer.

KVP, ARP en CHU volgden met 48 zetels. De vijf partijen waarop het in 1971 gevormde kabinet-Biesheuvel steunde beschikten samen, met 76 zetels, over de kleinst mogelijke meerderheid in de Tweede Kamer.

In zijn advies stelde Tilanus jr. dat ons land het meest gebaat was met de vorming van een parlementair-meerderheidskabinet. De grote problemen die een krachtige aanpak vroegen, vereisten een stabiele continuïteit van het landsbestuur. Een minderheidskabinet voldeed hier niet aan. Tilanus jr. bepleitte aanwijzing van een formateur. Op deze wijze kon, naar zijn mening, duidelijk worden vastgesteld bij wie de verantwoordelijkheid lag wanneer de formatiepoging onverhoopt niet zou slagen. Hij achtte het van groot belang dat een dergelijke constatering werd gedaan op de plaats waar dat behoorde, namelijk bij de formateur. Gelet op de verkiezingsuitslag en de positie van de PvdA als grootste fractie moest naar zijn mening de aanwijzing van een formateur uit deze kring normaal geacht worden.

Wanneer de opdracht tot vorming van een meerderheidskabinet aan een formateur uit de PvdA niet tot het gewenste resultaat zou leiden, kon, aldus de CHU-fractievoorzitter, aan aanwijzing van een informateur worden gedacht.

Wanneer ook deze niet zou slagen kon gepoogd worden een extra-parlementair kabinet of desnoods een zakenkabinet te formeren. Tilanus jr. onderstreepte dat, teneinde de gehele formatie doorzichtig en zo duidelijk mogelijk te doen zijn, deze drie fasen niet vermengd dienden te worden.¹⁰²

De vice-voorzitter van de Raad van State, dr. M. Ruppert, bracht als informateur de gecompliceerde partijpolitieke situatie zorgvuldig in kaart. Na diverse varianten voor de vorming van een meerderheidskabinet onderzocht te hebben, concludeerde hij dat voor de samenstelling van een meerderheidskabinet samenwerking van PvdA, PPR en D'66 ener-

zijds en KVP, ARP en CHU anderzijds, de meeste kans van slagen bood. PvdA, PPR en D'66 hadden echter voor de verkiezingen verklaard, wegens het ontbreken van afspraken vooraf, niet na de stembusuitslag te willen onderhandelen. KVP, ARP en CHU wensten echter geen links minderheidskabinet te gedogen. Tussen beide partijcombinaties bestond, zoals Ruppert het uitdrukte, een patstelling. De informateur achtte het echter niet bij voorbaat uitgesloten dat een opdracht aan een socialistisch formateur zou kunnen leiden tot een voor de meerderheid van de volksvertegenwoordiging aanvaardbare uitkomst.

Vervolgens kreeg een ander lid van de Raad van State, de oud-voorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie Burger, als formateur de taak de patstelling te doorbreken. Dit lukte hem toen hij twee vooraanstaande anti-revolutionairen, de demissionaire minister van Sociale Zaken, drs. J. Boersma en het Eerste Kamerlid De Gaay Fortman, in beginsel bereid vond tot een door hem te vormen kabinet als minister toe te treden. Vervolgens speelde Burger de drie christen-democratische fracties tegen elkaar uit. In een brief verweet hij de christelijk-historische fractie als "notoir onwillig blok aan het been" niets te hebben nagelaten om te etaleren het door hem beoogde kabinet niet te willen. De CHU-fractie onderstreepte dat zij overleg op voet van gelijkwaardigheid tussen beide partijcombinaties wenste en trok zich, nu dit niet mogelijk bleek, terug uit het verder overleg. KVP en ARP zetten daarentegen het gesprek voort. Burger slaagde er evenwel niet in overeenstemming over een regeringsprogramma te verkrijgen en moest zijn opdracht neerleggen.

Opnieuw geconsulteerd door de Koningin betoogde Tilanus dat gestreefd moest worden naar de vorming van een extra-parlementair kabinet. De formateur diende naar zijn mening op basis van de tijdens de informatie-Ruppert en de formatie-Burger geproduceerde stukken een beperkt regeringsprogramma op hoofdpunten te maken.¹⁰³

In de volgende fase van de formatie traden de demissionaire KVP-minister van Justitie, prof. mr. A.A.M. van Agt, en het anti-revolutio-

naire Eerste Kamerlid, prof.dr. W. Albeda, gezamenlijk op als informateur. Zij stelden een werkdocument op ten behoeve van besprekingen tussen kandidaat-bewindslieden tijdens een pre-constituerend beraad. Dit stuk zonden zij ter kennisneming aan de fractievoorzitters van de drie christen-democratische fracties en de "linkse drie". Tenslotte voltooiden de heren Ruppert en Burger in een gezamenlijke formatie de vorming van het kabinet-Den Uyl. In deze laatste fase haakte de CHU-fractie - door Albeda en Van Agt weer bij de formatie betrokken - definitief af.

Eerder wezen we er op dat de CHU-fractie zich er niet mee kon verenigen dat, met name de PvdA, in het kader van de gevolgde polarisatiestrategie, tijdens het formatieoverleg de inbreng van het gemeenschappelijk program van de drie christen-democratische partijen niet als gelijkwaardig aan het gemeenschappelijk program van de "linkse drie" wenste te beschouwen.

Bovendien achtte de CHU het aantal ministersportefeuilles in het kabinet-Den Uyl voor de christen-democratische partijen, gerelateerd aan het aantal Tweede Kamerzetels waarover zij beschikten, te klein in vergelijking met het aantal ministersposten voor PvdA, PPR en D'66.¹⁰⁴

De problemen die de beslissing van de CHU, om niet overeenkomstig de gestelde voorwaarden deel te nemen aan het kabinet-Den Uyl, meebracht voor de ontwikkeling van de christen-democratische samenwerking, komen aan de orde in hoofdstuk XIII.

De kabinetsformatie van 1973 was de laatste waaraan de CHU met een zelfstandige Tweede Kamerfractie deelnam.

Samenvatting

Wanneer we de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op de samenwerking met andere partijen, tussen 1945 en 1973, bezien, trekken de volgende aspecten de aandacht.

Na de oorlog koos de CHU-Tweede Kamerfractie onder leiding van Tilanus, in de lijn van de opstelling van De Geer in 1939, voor medewer-

king aan kabinetten van nationale signatuur op de breedst mogelijke basis. De bereidheid van de KVP om - in navolging van de beslissing van de R.K. Staatspartij in 1939 - in beginsel met de socialisten samen te willen werken leidde tot een partijpolitieke structuur waarbij de Unie niet meer over de centrale positie in het politieke krachtenveld beschikte die zij met name in de jaren dertig innam.

De relatie tussen de KVP en de PvdA was tot 1958 bepalend voor de signatuur van de optredende kabinetten. In het bijzonder was hierbij van belang dat de KVP tot vorming van kabinetten op brede basis wenste te komen. In dat kader kon de CHU sinds 1948 aan de regering deelnemen. De redelijkheid die Tilanus in het formatieoverleg toonde voortvloeiend uit de gouvernementele opstelling van de CHU, gericht op brede samenwerking, vormde hierbij een constructief element.

De geleidelijke radicalisering van de PvdA leidde in 1958 tot een breuk in de politieke samenwerking met de socialisten. Formeel hield de CHU in de formatie na de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 vast aan een onderzoek naar een kabinet op brede basis waarbij ook de PvdA werd betrokken. In feite bestond er in de CHU-fractie - blijkens het advies van Tilanus na de ontslagaanvraag van de socialistische bewindslieden in 1958 -¹⁰⁵ een sterke voorkeur voor een kabinet met de VVD.

Beernink, die Tilanus als fractievoorzitter opvolgde, ging een stap verder. Tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 pleitte hij voor voortzetting van het beleid van het zittend kabinet dat werd gevormd door de drie confessionele partijen en de VVD. In dit perspectief plaatste hij ook het door hem gewenste onderzoek naar een vijfpartijkabinet waaraan ook de PvdA zou deelnemen.

Veel meer in de lijn van Tilanus lag de wijze waarop de christelijk-historische senator Pollema in 1963 in de Eerste Kamer aandacht vroeg voor de gedachte van het nationaal kabinet. Hij adstrueerde dat de houding van de PvdA vorming van een dergelijk kabinet onmogelijk maakte.

Nadien is van christelijk-historische zijde tijdens verkiezingscam-

pagnes niet meer een duidelijke voorkeur voor samenwerking met andere partijen - afgezien van KVP en ARP - getoond. Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 deed Beernink op dit punt geen uitspraak. Evenmin noemde hij de mogelijkheid tot vorming van een kabinet op brede basis.

Dit laatst genoemde punt is van christelijk-historische zijde ook in de campagnes voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 niet ter sprake gebracht.¹⁰⁶

De door de PvdA, in samenwerking met D'66 en de PPR gevoerde strategie, waarbij overleg met andere partijen na de verkiezingen werd uitgesloten, maakte het onmogelijk om tot formatie van een brede basis kabinet te komen. In reactie hierop verdween de gedachte van het nationaal kabinet vrijwel geheel uit de strategie van de CHU.¹⁰⁷ De Unie legde in de verkiezingscampagnes van 1971 en 1972 de nadruk op de noodzaak van de bereidheid tot redelijk overleg, zonder voorwaarden vooraf.

Deze opvatting vormde ook in de jaren vijftig een belangrijk element in de toen uitgesproken voorkeur voor nationale kabinetten. In de jaren zeventig werd de wens tot redelijk overleg, zonder voorafgaande voorwaarden, een leidend thema van de CHU in het formatieoverleg. Gelet op de hiervoor weergegeven gedifferentieerde benadering van de gedachte van het nationaal kabinet, in de loop der jaren, vormt de opvatting over de noodzaak van redelijk overleg - vanuit een gouvernementele gezindheid - zonder voorwaarden vooraf, het meest constante element in de wijze waarop de CHU het vraagstuk van de samenwerking met andere partijen benaderde.

In de formatie na de verkiezingen van 1972 leidde dit uitgangspunt tot een scherpe botsing tussen de CHU en de PvdA. Dit brengt ons tot een volgend aandachtspunt: de ontwikkeling van de opstelling van de CHU tegenover de socialisten.

In het begin van de jaren zeventig is van socialistische zijde, in politieke discussies, betoogd dat de CHU op dit punt een koerswij-

ziging toonde. Nadat De Geer in 1939 een opening naar de socialisten had gemaakt, bestond bij de CHU na de Tweede Wereldoorlog, vele jaren voorkeur voor het betrekken van de PvdA bij kabinetten op brede basis. Onder Beerninks leiding was de CHU volgens de socialisten, echter omgebogen in "behoudende richting". De PvdA zocht voor deze opvatting onder andere steun bij het niet deelnemen van de CHU aan het kabinet-Cals in 1965, uitspraken van Udink, als lijsttrekker van de CHU tijdens de verkiezingscampagne van 1971,¹⁰⁸ en het uitvoeren van de mislukte poging tot herstel van de samenwerking met DS'70 en de VVD in het kabinet-Biesheuvel door de christelijk-historische oud-minister Y. Scholten in 1972.

Deze opstelling van de socialisten maakte deel uit van een, sinds het najaar van 1970, gevoerde strategie¹⁰⁹ die er op was gericht om de voortgang van het in 1967 gestarte overleg tussen ARP, CHU en KVP te doorkruisen, door de CHU van zijn christen-democratische partners te isoleren.¹¹⁰ De CHU-fractie leek door de unanieme afwijzing van deelname aan het kabinet-Den Uyl het haar toegeschreven "conservatief" beeld te bevestigen. De werkelijkheid was echter gecompliceerder.

In de eerste plaats zette Beernink bij zijn optreden als fractievoorzitter in 1963 een koers voort die reeds onder Tilanus sr. was ingezet. We zagen dat Tilanus sr. reeds in zijn advies naar aanleiding van de Huurwetcrisis, in 1955, het gevaar onderkende dat een radicalisering van de PvdA zou leiden tot vergroting van de afstand tot de confessionele partijen.

Tijdens de formatie in 1956 toonde hij zich in beginsel bereid mee te werken aan de vorming van een kabinet zonder de PvdA. De oorzaak van zijn verzet toen De Gaay Fortman deze mogelijkheid onderzocht, lag ons inziens in de toen aktuele "kwestie Soestdijk". Voorts wezen we er op dat Tilanus in zijn advies in 1957, na de ontslagaanvraag van de socialistische bewindslieden, de suggestie deed om in het Rompkabinet ook liberale ministers op te nemen.

Uit deze gegevens blijkt dat de tegenstellingen tussen de CHU en de PvdA geleidelijk toenamen. Toch lijkt de opstelling van de CHU

tegenover de socialisten een onverwachte verscherping te tonen sinds Beernink in 1963 de leiding van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie kreeg. Dit heeft ons inziens twee oorzaken.

In de eerste plaats waren de hier weergegeven motieven van Tilanus in de formaties van 1956 en 1958 niet bekend. Daarnaast toonde Beernink in de formulering van zijn adviezen tijdens de formaties van 1963 en 1965 een minder tactische aanpak dan Tilanus. Beernink gaf de voorkeur aan een meer directe benadering waarin hij zich krachtig uitsprak ten gunste van samenwerking tussen de confessionele partijen en de VVD. Terzijde tekenden we aan dat Beernink een krachtig stempel op de inhoud van beide voornoemde adviezen kon drukken als gevolg van de aanwezigheid van een relatief groot aantal jonge nog onervaren fractieleden.

De opstelling van de CHU-fractie in deze formaties kan ons inziens niet als een permanente keuze tegen de PvdA worden beschouwd. De gereserveerde houding die Beernink in 1963 toonde tegenover de PvdA is mede veroorzaakt door het verlies dat de socialisten bij de verkiezingen in dat jaar hadden geleden.¹¹¹

Bij de beoordeling van de houding van de CHU in 1965 is het van belang dat er op het punt, dat de aanleiding vormde voor de kabinetscrisis c.q. de regeling van de omroepkwesitie, vanouds een essentieel verschil bestond tussen de CHU enerzijds en KVP, ARP en PvdA anderzijds. Dit hing samen met de reserve van de Unie tegen voortgaande verzuiling van het maatschappelijke en culturele leven zoals deze in het omroepbestel tot uiting kwam.

Nadat tijdens de formatie van het kabinet-Zijlstra in 1966 gebleken was dat een duidelijke strategie bij Beernink ontbrak, nam de invloed van de overige fractieleden toe. In de kabinetsformatie die volgde op de verkiezingen van 1967, stelde Beernink zich veel behoedzamer op dan hij in 1963 en 1965 had gedaan.

Over twee, van PvdA-zijde, na de periode Beernink aangevoerde kwesties waaruit de "conservatieve" instelling van de CHU moest blijken,

kunnen we kort zijn. Wat betreft de uitspraken van Udink tijdens de verkiezingscampagne in 1971 kan worden opgemerkt dat de CHU-lijsttrekker de ervaring miste om zich los te maken van het hem opgedrongen beeld dat hij een voorstander zou zijn van een harde lijn tot handhaving van gezag en orde.¹¹²

Voorts zagen we dat tijdens de kabinetsformatie van 1972 de voorkeur van de CHU voor een reconstructiepoging van het kabinet-Biesheuvel, na het aftreden van de bewindslieden van DS'70, was ingegeven door de wens om geen vervroegde verkiezingen te houden.

De ons ter beschikking staande gegevens maken duidelijk dat de CHU, in de periode tussen 1963 en het najaar van 1972, op cruciale momenten gekozen heeft voor een beleid, dat de opvattingen die ten grondslag lagen aan de polarisatiestrategie leken te bevestigen. Deze beleidskeuzen waren echter gebaseerd op de afweging van diverse voor de Unie relevante factoren. Van een bewuste, principiële keuze tegen de PvdA en voor de VVD was geen sprake.

Tegen deze achtergrond kan de van socialistische zijde geuite opvatting dat de CHU sinds 1963 een koerswijziging in "conservatieve" richting had gemaakt, als speculatief worden getypeerd. Deze karakterisering lijkt van socialistische zijde te zijn ingegeven om de CHU te isoleren van de ARP en de KVP.

Bijzondere aandacht verdient in dit kader de kabinetsformatie van 1973. De polarisatiestrategie bereikte in deze formatie een hoogtepunt. De CHU was niet vertegenwoordigd in het kabinet-Den Uyl.

De "linkse drie" verweten de CHU een keuze voor een "conservatief" beleid. Tegelijkertijd maakte de polariserende opstelling van PvdA, PPR en D'66, mede door het optreden van formateur Burger, het onmogelijk de door de CHU uitgesproken intentie om met de socialisten samen te werken, praktisch te verwezenlijken. Hiervoor ontbrak een door de CHU essentieel geachte voorwaarde namelijk het onderhandelen op basis van gelijkwaardigheid bij de beoordeling van de programs en de verdeling van de ministerszetels.

Deze positiekeuze lag in de lijn van de opstelling die de CHU sinds

de deelname van de socialisten aan de regering steeds gevolgd had. Zowel in openbare uitspraken als in zijn formatieadviezen had Tilanus zich steeds gedistancieerd van de in de PvdA aanwezige sterke invloed van het partijbestuur op de Kamerfrakties. In de periode tussen 1948 en 1958 was het steeds mogelijk gebleken in het formatieoverleg overeenstemming met de socialisten te bereiken. Nadat de PvdA in de oppositie was gekomen trad echter geleidelijk - met name aan het eind van de jaren zestig - een proces van radicalisering op.

De CHU beschouwde de wijze waarop de socialisten tijdens de formatie van 1973 de polarisatiestrategie hanteerden als een binnen de regels van het parlementaire stelsel ontoelaatbare vorm van politieke machtsuitoefening.

Andere overwegingen - onder andere de verwachtingen over de toekomst van het christen-democratisch overleg - hebben in de beslissing van de CHU om in deze formatie af te haken mede een rol gespeeld.¹¹³ Het ontbreken van de bereidheid bij de linkse drie tot overleg op basis van gelijkwaardigheid bij de beoordeling van de programs en de verdeling van de ministersportefeuilles vormde bij dit besluit echter een zeer belangrijk motief.¹¹⁴

In hoofdstuk IV.2 zagen we dat de CHU zich vanouds her heeft verzet tegen uitingen van partijpolitiek machtsstreven. Voor 1940 vormde dit de achtergrond van de reserve in de Unie tegen de tweedeling die de antithesepolitiek veroorzaakte.

Op grond van dit uitgangspunt was het mogelijk dat de christelijk-historisch politicus De Geer, in 1939, de socialisten uit het isolement van de oppositie haalde.

In 1973, de laatste formatie waaraan de Unie met een zelfstandige fractie deelnam, kwam de CHU zelf in de oppositie als gevolg van de door de socialisten gehanteerde strategie gericht op het totstandbrengen van een politieke tweedeling op basis van "conservatieve" en "progressieve" partijencombinaties.

Deze formatie was echter een momentopname, zowel wat betreft de relatie tussen ARP, CHU en KVP, als de opstelling van deze christen-

democratische partijen tegenover de "linkse drie". Op deze beide punten viel de beslissing bij de verkiezingen en de formatie van 1977. We komen hier nader op terug in hoofdstuk XIII.

Bijlage 22:

Samenstelling van de Tweede Kamer van 1946 - 1977 naar aantal zetels

	1946	1948	1952	1956	1956*	1959	1963	1967	1971	1972	1977
<i>Confessionelen</i>											
Katholieke Volkspartij	32	32	30	33	49	49	50	42	35	27	-
Antirevolutionaire Partij	13	13	12	10	15	14	13	15	13	14	-
Christelijk-Historische Unie	8	9	9	8	13	12	13	12	10	7	-
Christen-Democratisch Appèl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49
Staatkundig Gereformeerde Partij	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3	3
Gereformeerd Politiek Verbond	-	-	-	-	-	-	1	1	2	2	1
Katholiek Nationale Partij	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
RK Partij Nederland	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
totaal	55	57	55	53	80	78	80	73	63	54	53
<i>Liberalen</i>											
Partij van de Vrijheid	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	-	8	9	9	13	19	16	17	16	22	28
totaal	6	8	9	9	13	19	16	17	16	22	28
<i>Socialisten, communisten</i>											
Partij van de Arbeid	29	27	30	34	50	48	43	37	39	43	53
Pacifistisch Socialistische Partij	-	-	-	-	-	2	4	4	2	2	1
Democratisch Socialistische Partij '70	-	-	-	-	-	-	-	-	8	6	1
Communistische Partij van Nederland	10	8	6	4	7	3	4	5	6	7	2
totaal	39	35	36	38	57	53	51	46	55	58	57
<i>Overigen</i>											
Boerenpartij	-	-	-	-	-	-	3	7	1	3	1
Democraten'66	-	-	-	-	-	-	-	7	11	6	8
Politieke Partij Radikalen	-	-	-	-	-	-	-	-	2	7	3
Nederlandse Middenstands Partij	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
totaal	-	-	-	-	-	-	3	14	16	16	12

* In 1956 werd het aantal leden van de Tweede Kamer uitgebreid van 100 tot 150.
Bron: P.J. Oud: Honderd Jaren, 7e druk blz. 409

3. De relatie tot de ARP tot 1967¹

In hoofdstuk VII zagen we dat kort na de bevrijding in de CHU een intensieve gedachtenwisseling plaats had over de relatie tot de ARP. Het voorstel van het DB om een federatieve samenwerking met de anti-revolutionairen aan te gaan, leidde tot het vertrek van een aantal leden in twee richtingen: de Protestantse Unie en de PvdA.²

Ook de Algemene Vergadering van de CHU achtte een federatieve samenwerking te ver gaan. In een op 27 februari 1946 aanvaarde resolutie sprak dit orgaan zich uit voor nauw contact met de ARP. De kiesverenigingen werden vrij gelaten om naar plaatselijke omstandigheden te handelen. Voorts achtte de Algemene Vergadering onderling contact tussen het DB van de CHU en het Moderamen van de ARP gewenst.³

In anti-revolutionaire kring bestond teleurstelling over deze uitspraak. De leiding van de ARP zou nadien regelmatig aandringen op overleg om tot vorming van één protestants-christelijke volkspartij te komen.

Binnen de Unie bestond over de uitwerking van deze resolutie verschil van opvatting. Een aantal kiesverenigingen onderhield goede betrekkingen met de ARP ter plaatse. Daar tegenover stond echter een grote groep christelijk-historische kiesverenigingen die niets voelden voor versterking van de relatie met de ARP.

In deze situatie koos het DB van de CHU voor een enge interpretatie van de resolutie van 1946. Zij liet de kiesverenigingen volkomen vrij en onthield zich consequent van het geven van advies over samenwerking met de ARP bij verkiezingen voor de gemeenteraden en de Provinciale Staten.

Na de fundamentele gedachtenwisseling die leidde tot de uitspraak van februari 1946, kreeg de relatie tot de ARP op landelijk niveau, aanvankelijk veel minder aandacht in de CHU. De Indonesische kwestie do-

mineerde de politieke discussie. Na de verkiezingen van 1948 bracht de formatie van het kabinet-Drees-Van Schaik bovendien een verschil in de parlementair-politieke positie van beide protestants-christelijke partijen.

De CHU was met een geestverwante minister in dit kabinet vertegenwoordigd. De ARP bleef in de oppositie.

Eerst op de Algemene Vergadering van de CHU in het voorjaar van 1951 kwam de vraag naar de verhouding met de anti-revolutionairen opnieuw ter sprake. De kiesvereniging Tiel stelde voor om te komen tot een gemeenschappelijke vergadering van ARP en CHU. Partijvoorzitter Tilanus ontraadde een dergelijke, zijns inziens, geforceerde handelwijze. Voor samensmelting achtte hij de tijd nog niet rijp. Dit zou uitlopen op afsplitsing van groepen naar SGP, PvdA en naar mogelijk nieuwe partijen. Een grote verbrokkeling zou het gevolg zijn. Het voorstel-Tiel werd niet in stemming gebracht.⁴

Tijdens de bespreking van dit voorstel in het Hoofdbestuur van de Unie betoogde Tilanus dat een suggestie als door Tiel gevraagd niet van de CHU moest uitgaan. Zolang de sfeer bij de ARP niet veranderde kwam er naar zijn mening van een fusie niets terecht.⁵

In deze besloten HB-vergadering stond alleen het Tweede Kamerlid Schmal positief tegenover het voorstel-Tiel. Een jaar later sprak hij zich in het christelijk-historisch weekblad Koningin en Vaderland in het openbaar uit voor verbetering van de relatie met de ARP. In een open brief aan prof.dr. G.C. van Niftrik bepleitte Schmal om tot contact, in de zin van georganiseerd overleg, te komen. Hij wees er op dat aan dit onderdeel van het besluit van 1946 eenvoudig geen uitvoering was gegeven.⁶

In deze aflevering van Koningin en Vaderland werd voorts veel aandacht besteed aan redes die de anti-revolutionaire hoogleraar prof. L.W.G. Scholten en het christelijk-historisch Eerste Kamerlid prof. J. de Zwaan hielden voor een gecombineerde vergadering van de kies-

verenigingen van ARP en CHU in Bussum. Zij wezen op de gemeenschappelijke Reformatorische wortels van beide partijen en op de noodzaak elkaar te blijven vasthouden.⁷

Een week later drong Schmal er in een commentaar in dit christelijk-historisch weekblad op aan de resolutie van 1946 uit te voeren en tot het leggen van contact met de ARP over te gaan.⁸

Het bestuur van de CHU zag echter geen aanleiding om haar terughoudende standpunt in deze zaak te herzien. Het feit dat de ARP na de verkiezingen van 1952 de oppositiebanken verliet en evenals de CHU vertegenwoordigd was in het kabinet-Drees bracht hierin geen verandering. Deze ontwikkeling leidde binnen de CHU echter tot een toenemende aandacht voor de vraag naar de verhouding tot de ARP. Ook op de Algemene Vergadering van de CHU kwam dit tot uiting.

In 1953 diende de kiesvereniging Woerden, ter behandeling op de Algemene Vergadering, een voorstel in. Zij verzocht het DB een brief aan alle kiesverenigingen te richten en te vragen of ze een nauwere samenwerking met de ARP wensten. Ter toelichting verwees deze kiesvereniging naar de resolutie van 1946. Het DB adviseerde het Hoofdbestuur om de kiesvereniging Woerden te vragen dit voorstel in te trekken en de relatie met de ARP in de Unieraad, het politiek-adviescollege van de CHU, te bespreken. Tilanus betoogde in het DB dat een behandeling op de Algemene Vergadering ongunstig zou werken en eerder tot verwijdering dan tot toenadering tussen beide partijen aanleiding zou geven. Woerden bleek bereid aan dit verzoek te voldoen.⁹

Hiermee was de vraag naar de relatie tot de ARP overgebracht van de Algemene Vergadering naar de Unieraad. Het politiek-adviescollege van de CHU besprak dit onderwerp op 6 november 1954. Na een uitvoerige gedachtenwisseling vroeg het Unieraadslid Richter in een motie niet te stemmen over de ingediende voorstellen¹⁰ maar de ontwikkeling bij de ARP af te wachten. Deze motie werd met 27 tegen 19 stemmen verworpen. Hierop verlieten verschillende afgevaardigden de zaal. Als gevolg hiervan werd de vergadering onvoltallig en konden de aanhangige

resoluties niet in stemming worden gebracht.

Op de volgende bijeenkomst van de Unieraad d.d. 11 december 1954 deed het Tweede Kamerlid Kikkert de suggestie om een beslissing over de voorliggende stukken aan te houden in afwachting van concrete voorstellen van de zijde van de ARP. Hij verwees daarbij naar de bespreking die in anti-revolutionaire kring plaats had over het in juni 1954 verschenen reorganisatierapport. De Unieraad ging met 27 tegen 16 stemmen met het voorstel-Kikkert akkoord.

In een na afloop van deze vergadering gepubliceerd persbericht gaf de Unieraad de christelijk-historische kiesverenigingen in overweging het reorganisatierapport van de ARP te bestuderen.¹¹

In zijn rede voor de Algemene Vergadering, op 13 april 1955, zei Tilanus dat wanneer de ARP dit rapport zou aanvaarden en verzoeken om een samenspreking de CHU zouden bereiken, het Hoofdbestuur dit zeker niet zou afwijzen.¹²

Met deze uitspraak leek het DB van de CHU, medio 1955, tot een soepelere opstelling tegenover de anti-revolutionairen te komen. De leiding van de Unie toonde zich in beginsel bereid tot een gesprek. Het werd aan de ARP overgelaten om hiervoor het initiatief te nemen.

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 leidde echter tot een terugkeer naar de, sinds 1946 gehanteerde, terughoudende benadering van de anti-revolutionairen.

In een beschouwing over deze verkiezingsuitslag¹³ in het DB merkte Tilanus op dat het verlies van de CHU aanzienlijk minder was dan de teruggang van de ARP. Bovendien was de aanhang van de ARP bij alle verkiezingen sinds 1948 constant teruggelopen. De CHU was daarentegen vooral bij de Staten-verkiezingen goed voor de dag gekomen. Tilanus achtte het daarom onjuist om ARP en CHU over één kam te scheren en in generaliserende zin te spreken over "het verlies van de protestantse partijen". Hij was van oordeel dat ook bij deze verkiezingen gebleken was dat de Unie een eigen plaats in het politiek bestel innam.

Voorts was het volgens Tilanus van belang dat de CHU in de komende tijd haar eigen beginselen accentueerde. Een gesprek met de anti-revolutionairen kon zijns inziens beter plaats hebben nadat de ARP zich intern over haar koers had beraden.¹⁴

In een volgende DB-vergadering constateerde de Unievoorzitter dat er uit AR-kring veel aandrang kwam tot fusie. Hij ontraadde dit zeer beslist. Tilanus had geen bezwaar tegen enig contact met de ARP maar fusie achtte hij volkomen onjuist.¹⁵

De hier weergegeven opvatting is in hoofdlijnen terug te vinden in de rede van Tilanus op de zomerconferentie van de CHU op 17 juli 1956. In deze rede stelde hij onder meer dat de CHU een zelfstandige partij diende te zijn. Een fusie met de ARP zou naar zijn mening onherroepelijk leiden tot verlies. Hij wees er op dat ARP en CHU dicht naast elkaar stonden en elkaar gelukkig praktisch niet bestreden. Levende in eigen mentaliteit en sfeer moesten beide partijen naar zijn mening doorgaan met hun werk zonder daarbij het onderling contact te verliezen.¹⁶

Tilanus werkte deze opvatting nader uit in een rede te Utrecht op 14 mei 1957. In deze door de christelijk-historische jongerengroep in de Domstad¹⁷ georganiseerde bijeenkomst sprak de CHU-voorzitter samen met de voorzitter van de ARP, dr. W.P. Berghuis, over Mogelijkheden en moeilijkheden voor één Protestants-Christelijke Volkspartij.

Deze gedachtenwisseling gaf een goed beeld van de verschillende wijze waarop de leiding van de ARP en de CHU dit vraagstuk benaderden.

Berghuis herinnerde er aan dat de ARP na de bevrijding steeds had gehoopt op en geijverd voor de totstandkoming van één protestants-christelijke partij. De mislukking van dit streven bleef voor de ARP een teleurstelling. Hij erkende het bestaan van klimaats en theologische verschillen maar meende dat dit geen onoverkomelijk bezwaar mocht vormen tegen samengaan op politiek terrein omdat zowel ARP als CHU interkerkelijke partijen waren. Berghuis gaf toe dat voor het direct realiseren van die ene protestants-christelijke partij de moeilijkheden groter waren dan de mogelijkheden. Niettemin wilde hij

direct realiseren van die ene protestants-christelijke partij de moeilijkheden groter waren dan de mogelijkheden. Niettemin wilde hij dit ideaal blijven stellen. De na-oorlogse situatie dwong naar zijn mening tot nieuwe bezinning omdat de georganiseerde protestants-christelijke invloed in het geding was gekomen. ARP en CHU konden zijns inziens het gemeenschappelijk doel het best dienen door zich op hun onderlinge verhouding te blijven bezinnen en hun activiteiten op elkaar af te stemmen. Zij mochten zijns inziens met de bestaande situatie geen vrede hebben.

Tilanus stelde dat onder de huidige omstandigheden één protestants-christelijke partij niet bereikbaar was. Voor de praktijk gaf hij deze richtlijn aan: "Heel dicht bij elkaar, zo mogelijk naast elkaar, maar in eigen organisatie". De CHU-voorzitter wees voorts op verschillen in geestelijk klimaat tussen ARP en CHU. De anti-revolutionairen achtte hij te veel rechtlijnig, te veel partijdig en antitheïstisch ingesteld.

Zij vertoonden naar zijn mening een sterke neiging om zichzelf als "de helen" en anderen als "de halven" te beschouwen. Ook kon zijns inziens niet over de kerkelijke gevoeligheden heen gelopen worden. Hier lag de ondergrond van de politieke verdeeldheid. Een fusie zou volgens Tilanus zeker electorale verliezen opleveren. Sommige anti-revolutionairen zouden de CHU niet principieel genoeg vinden en hun heil ergens anders zoeken, met name bij de SGP. Tal van christelijk-historischen zouden niet in de eenheid kunnen staan. Door fusie zouden ARP en CHU velen uit hun gelederen drijven.¹⁸

Het bestuur van de Unie bleef gereserveerd tegenover nauwer contact met de anti-revolutionairen op landelijk niveau. Aan de basis echter nam de samenwerking geleidelijk toe.

Dit bleek met name bij de voorbereidingen van de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden, die in 1958 zouden worden gehouden.¹⁹ De CHU-leiding werd met deze ontwikkeling geconfronteerd in oktober 1957 toen bekend werd gemaakt dat ARP en CHU, samen met de SGP, bij de komende gemeenteraadsverkiezingen in Den Haag met één

Eerder waren ARP en CHU in Amsterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen met een gemeenschappelijke lijst uitgekomen. Dit betrof echter een betrekkelijk kleine fractie. In Den Haag daarentegen mocht de protestants-christelijke groepering op een plaats in het college van B. en W. rekenen.

Het trok bovendien sterk de aandacht dat het besluit van ARP en CHU, om in Den Haag bij de raadsverkiezingen samen te werken, op een persconferentie werd toegelicht door luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer. Behalve voorzitter van de CHU-Kamerkring Den Haag was Calmeyer namelijk lid van de CHU-Tweede Kamerfractie. Bovendien was de Residentie de woonplaats van de Tweede Kamerleden Tilanus en jkvr. Wttewaall van Stoetwegen. Was hier wellicht sprake van een kentering in de houding van de CHU?

De verschijning van het rapport Een getuigenis waarom wij CHU zijn en blijven, in januari 1958, maakte duidelijk dat dit niet het geval was.

Aan deze uitgave werkten negen vooraanstaande CHU-leden mee.²¹

In de Inleiding wees Haitjema er op dat zich in de huidige tijd, evenals voor de oorlog, verschijnselen voordeden van een drang tot samengaan met de ARP waarbij werd verondersteld dat het verschil tussen ARP en CHU niet van principiële aard was. Een getuigenis was, aldus Haitjema, bedoeld om de CHU-leden weer opnieuw tot bezinning te brengen op het eigene van de Unie.

Eindredacteur Kikkert, ging in een Nawoord in op de bijdragen van de auteurs. Hij signaleerde vier kenmerken waarin de CHU zich onderscheidde van de ARP: de verwerping van de antithese, de eigen theologische achtergrond (zoals geformuleerd in de eerste acht artikelen van het CHU-beginselprogram) de actuele doorwerking van historische verschillen (de lijn Groen-Lohman-De Visser-Schokking-Hoedemaker; tegenover de lijn Groen-Kuyper-Colijn) en de staatsrechtelijke opvatting met name de gouvernementele instelling van de CHU waarbij tevens een scherp onderscheid werd gemaakt tussen regering en volksvertegenwoordiging.

Op de Algemene Vergadering van de CHU d.d. 1 maart 1958 nam Tilanus

in zijn openingsrede ten opzichte van de ontwikkelingen in Den Haag en de verschijning van Een getuigenis een behoedzame positie in. Hij wees er op dat het Hoofdbestuur steeds had gemeend het samengaan bij gemeenteraads- en Statenverkiezingen aan het lokale inzicht te moeten overlaten. Een vaste gedragslijn was hier niet te geven. Hij verdedigde het Haagse besluit tegen kritiek van KVP-zijde.²² Anderzijds echter accentueerde Tilanus dat in de verhouding met de ARP diende te worden uitgegaan van goed nabuurschap met behoud van eigen zelfstandigheid. In dit verband had zijns inziens het verschijnen van Een getuigenis de onderlinge verhoudingen verhelderd. Hij drong er op aan kennis te nemen van deze brochure en onderstreepte de uitspraak van Pollema in deze uitgave: "Nog altijd houd ik het ervoor dat de christelijk-historische visie ons volk het meest ten zegen kan zijn".²³

De ontwikkeling rond de gemeenteraadsverkiezingen vormde op deze Algemene Vergadering aanleiding voor een nieuw initiatief in de gedachtenwisseling over de relatie tot de ARP. Dit maal stelde een tegenstander van nauwere samenwerking met de anti-revolutionairen dit punt aan de orde.

De christelijk-historische kiesvereniging Vlaardingen had een verzoek van de AR-kiesvereniging om bij de raadsverkiezingen met één lijst uit te komen op principiële gronden afgewezen. Mede naar aanleiding van het eerder genoemde, Haagse besluit, vroeg Vlaardingen de Algemene Vergadering een concrete uitspraak te doen over het al dan niet samengaan met de ARP. Het Hoofdbestuur ontraadde een concrete uitspraak. Wel was het HB bereid om desgewenst een commissie te vragen over deze materie rapport uit te brengen aan de Unieraad. Tijdens de discussie waarschuwde Tilanus voor het doen van zwart-wit-uitspraken over dit onderwerp. De Algemene Vergadering ging akkoord met het voorstel van het Hoofdbestuur. Ook de kiesvereniging Vlaardingen kon zich hiermee verenigen.²⁴

Ter uitvoering van dit besluit werd een commissie ingesteld onder voorzitterschap van de secretaris van de CHU, mr. J.W. van Gelder. De commissie begon haar werkzaamheden op 28 september 1958.

Deze gang van zaken vormde voor het DB aanleiding om tijdens een discussie over de verhouding tot de ARP, op de Algemene Vergadering van 3 juni 1959, de afgevaardigden te vragen geen uitspraak te doen over een voorstel van de kiesvereniging Kuinre. Dit voorstel had overigens een bredere strekking dan contact met de ARP. Kuinre vroeg: of wel de CHU grondig te reorganiseren dan wel met de andere christelijke partijen op basis van een gemeenschappelijk program te gaan samenwerken met als bekroning de totstandkoming van één christelijke-volkspartij. Het Hoofdbestuur achtte een beslissing over dit voorstel prematuur omdat de commissie-Van Gelder haar rapport nog niet had uitgebracht. Op de Algemene Vergadering betoogden Beernink en Van Gelder dat het beter was dit rapport af te wachten in plaats van nu overijld te handelen.²⁵

In het najaar van 1959 besloot de commissie-Van Gelder, in verband met de ervaringen opgedaan bij de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1958, tot publikatie van een interimrapport.²⁶

Leidende vraag bij de opstelling van dit stuk was, wat hier en nu bij contact tussen en samenwerking van ARP en CHU tot de aanvaardbare mogelijkheden behoorde. Het uitbrengen van een verantwoord eindrapport, waarin tevens de vraag moest worden behandeld betreffende het al of niet samengaan van ARP en CHU, achtte de commissie op korte termijn niet mogelijk. Hiervoor was een diepgaand literatuuronderzoek en een uitgebreid overleg aangaande de hierover in de Unie bestaande meningen vereist.

De commissie behandelde vier noodzakelijke voorwaarden voor contact, samenwerking en samengaan met de ARP te weten: vergaande overeenstemming ten aanzien van beginselen en geestelijk klimaat, vergaande overeenkomst in praktisch politieke houding en in politiek handelen, vrij algemene instemming van de leden alsmede een vrij algemene instemming van de kiezers.

Als voorbeelden van nog bestaande verschillen in geestelijk klimaat noemde de commissie onder meer een zekere rechtlijnigheid van denken en de neiging tot vergaande afleiding uit de Heilige Schrift bij de anti-revolutionairen en voorts een verschil van opvatting over de verhouding van kerk en staat.

Met betrekking tot de noodzakelijk geachte vergaande overeenkomst in praktisch politiek handelen, concludeerde de commissie dat in AR-kring sterk werd gestreefd naar christelijke organisatie op alle levensterreinen. In de CHU waren daarentegen zeer velen lid van algemene organisaties omdat men vreesde in een afzonderlijke protestantse organisatie anderen af te stoten. Bovendien zag men in dit streven van de ARP een teruggrijpen naar de aloude antithesepolitiek. In dit verband wees de commissie op het vanouds bestaande verschil van opvatting met de ARP inzake godsdienstonderwijs op de openbare school en een recenter verschil van gedachten omtrent overheidssubsidie voor kerkbouw.²⁷

Voorts was men, volgens de commissie-Van Gelder, in christelijk-historische kring veel meer dan bij de anti-revolutionairen, bezorgd voor het gevaar van te grote Rooms-Katholieke invloeden op het politiek en maatschappelijk leven. Bovendien toonden de anti-revolutionairen, volgens dit rapport, eerder een voorkeur voor de liberalen boven de socialisten terwijl over het algemeen in de CHU geen voorkeur voor een van beide partijen bestond.²⁸

Bij de beschouwing over de vraag of een vrij algemene instemming van de leden mocht worden verwacht, wees de commissie er op dat de ARP een politieke organisatie was van een ander type dan de CHU. De ARP was een vrij strak georganiseerde partij. De CHU daarentegen ontstond uit een fusie van drie stromingen (Vrij-Antirevolutionairen, CH-Kiezersbond en Fries Christelijk-Historischen) waarin vanaf het begin een grote mate van vrijheid was en ook wel moest zijn. Van hereniging was, aldus de commissie, slechts sprake tussen de ARP en de nazaten van de Vrij-Antirevolutionairen. De invloeden van Hoedemaker en De Visser waren in de Unie echter nog steeds aanwezig. Zowel bij een nauwere samenwerking als een nauwer contact uitsluitend tussen ARP en CHU zou daarom, op dit moment, ernstig verschil van mening binnen de Unie ontstaan dan wel binnen korte tijd zijn te verwachten. Een nauwer contact uitsluitend tussen ARP en CHU zou namelijk, aldus de commissie, een bovenmatige versterking betekenen van één van de discussiepartners binnen het Unieverband. Te weten de groep die zich

aan de anti-revolutionairen het meest verwant voelde.

In het gedeelte van het rapport waar de vraag naar de vrij algemene instemming van de kiezers ter sprake kwam, besteedde de commissie aandacht aan de resultaten van de Staten- en gemeenteraadsverkiezingen van 1958.

Haar eerste indruk was dat van een nauwer contact tussen ARP en CHU, behoudens misschien in een enkel uitzonderingsgeval, geen bijzondere aantrekkingskracht op de kiezers was uitgegaan. Dit gaf geen reden om van nauwer contact, samenwerking of samengaan van ARP en CHU in groter verband thans electoraal succes te verwachten. Het resultaat van de raadsverkiezingen in Den Haag achtte de commissie meer een les dan een succes.²⁹ Zelfs als in verschillende plaatsen bij nadere bestudering van de cijfers de resultaten gunstiger zouden blijken te zijn mocht volgens het rapport hieruit allerm minst worden geconcludeerd dat het kiezerscorps in het hele land gunstig zou reageren op het totstandkomen van nauwer contact of nauwere samenwerking van anti-revolutionairen en christelijk-historischen. De commissie wees er in dit verband op dat er grote streken in Nederland waren waar een nauwer contact met de anti-revolutionairen, in christelijk-historische kring niet acceptabel werd geacht.

Uit het bovenstaande zal duidelijk zijn dat de commissie-Van Gelder op alle vier toetsingspunten tot een negatief oordeel kwam.

In haar slotbeschouwing merkte de commissie voorts op de indruk te hebben dat voorstanders in de CHU van een nauwer contact of een samengaan met de ARP niet voldoende begrip opbrachten voor de ook thans nog bestaande sprekende verschillen tussen ARP en CHU. Uit succesvolle samenwerking tussen beide partijen in gemeenteraden en Provinciale Staten konden geen conclusies worden getrokken met betrekking tot de mogelijkheden van nauwere samenwerking in landelijk verband. Ook bij regionale en lokale samenwerking was bedachtzaamheid geboden. Waar samenwerking tussen ARP en CHU zonder forceren mogelijk was mocht daaraan niet het karakter van een begin van landelijke samenwerking worden toegekend.

Tenslotte betoogde de commissie dat het overeenkomstig haar synthetische roeping op de weg lag van de CHU om het contact tussen protestantse christenen op politiek terrein te bevorderen. Zij zag echter gevaar in een eenrichtingsverkeer uitsluitend tussen CHU en ARP. De commissie stelde voor dat de CHU het initiatief nam om te komen tot oprichting van een politiek gesprekscentrum van allen die de betekenis van de protestants-christelijke levensovertuiging voor het politieke leven aanvaardden en zich in het politiek denken en handelen naar het Evangelie wilden richten.

De commissie achtte dit in de gegeven situatie de enige mogelijkheid om in organisatorische vorm en op hoog niveau het gesprek tussen protestanten en daarmee ook met de anti-revolutionairen te bevorderen. Het hier naar voren gebrachte aspect van de brede protestants-christelijke volkspartij, dat we ook aantreffen in het eerder genoemde voorstel-Kuinre, zou in de verdere gedachtenwisseling over de relatie tot de ARP een rol blijven spelen.³⁰

Op de Algemene Vergadering van 22 april 1960 deelde Beernink mee dat het interimrapport van de commissie-Van Gelder ter vertrouwelijke kennisname aan de kiesverenigingen was toegezonden. Het Hoofdbestuur wachtte de reacties op dit rapport af.³¹

Uit de rede die Beernink een jaar later hield op de Algemene Vergadering in mei 1961 bleek dat het DB zich aansloot bij de terughoudende opstelling die de commissie-Van Gelder ten aanzien van de anti-revolutionairen had aanbevolen. De CHU-voorzitter noemde de verhouding met de AR-Tweede Kamerfractie beter dan menigeen dacht. Er waren meer contacten dan een tiental jaren geleden. Aan deze toestand, die nog voor verbetering vatbaar was, gaf hij verre de voorkeur boven een geforceerd samengaan. De toenadering van de kerken in ons land zou ongetwijfeld haar weerslag vinden op het terrein van de politieke samenwerking. Er lagen echter tussen ARP en CHU verschillen in de benadering van menig politiek vraagstuk. Vooralnog zouden ARP en CHU er volgens Beernink verstandig aan doen als zelfstandige politieke organisaties naar buiten te treden. Elkaar daarbij niet bestrijdend

maar strevend naar hetzelfde doel: namelijk het belijden van Gods Heilige Naam ook op het politiek erf.³²

Ondanks de voortzetting van deze gereserveerde houding op landelijk niveau, werd tijdens de voorbereiding op de Staten- en raadsverkiezingen van 1962 de samenwerking tussen ARP en CHU aan de basis belangrijk uitgebreid.³³

Mede als gevolg van deze ontwikkeling vroeg het bestuur van de Unie Van Niftrik op de zomerconferentie van 8 juli 1961 een referaat te houden over samenwerking met anti-revolutionairen en Rooms-Katholieken nationaal en internationaal.

Van Niftrik betoogde onder meer dat door de ontwikkelingen op kerkelijk en politiek terrein de scheidslijn tussen anti-revolutionair en christelijk-historisch denken³⁴ niet meer samenviel met de beide politieke organisaties. Er waren naar zijn mening in christelijk-historische kring mensen die politiek dachten en handelden onder invloed van het negentiende eeuwse anti-revolutionaire denken. Daarentegen ontmoette hij soms anti-revolutionairen die al lang waren doorgebroken tot wat hij als wezenlijk christelijk-historisch beschouwde.

Dit betekende dat de historische continuïteit van deze beide organisaties een zekere onwaarachtigheid inhield die geen stand kon houden. Van Niftrik had wel oog voor kerkelijke- en mentaliteitsverschillen tussen ARP en CHU. Hij meende echter dat wanneer er officiële onderhandelingen zouden komen over deze punten klare wijn moest worden geschonken. Het moest naar zijn mening gaan om een samenvloeiing van twee rivieren. Een federatie van zelfstandige partijen hoefde daarbij niet het eindpunt te zijn. Het mocht echter niet gaan om de vorming van een nieuwe partij van anti-revolutionaire signatuur, waarin mensen van christelijk-historische signatuur als waterdragers en houthakkers werden ingepalmd.³⁵

Van de zijde van het partijbestuur kwam tijdens deze zomerconferentie een terughoudende reactie op het betoog van Van Niftrik. Beernink beklemtoonde dat deze zaak niet geforceerd mocht worden. Hij vreesde

dat de anti-revolutionairen bij de vorming van één partij, op den duur de christelijk-historischen niet als volwaardige partners zouden erkennen. Hij was wel bereid tot intern beraad maar wilde voorlopig eerst afwachten hoe de anti-revolutionaire pers op de uitgestoken hand van Van Niftrik zou reageren.³⁶

AR-voorzitter Berghuis verklaarde dat hij met meer dan gewone belangstelling de uitnodiging tot een gesprek met de CHU tegemoet zag. Daarmee werd het initiatief van de CHU afgewacht.³⁷

In de Unieleiding was men als gevolg van de recente ontwikkelingen van oordeel dat er, ook in brede kringen van de achterban, thans een stap werd verwacht.

Op 7 december 1961 somde Beernink in een radio-uitzending van de CHU opnieuw bedenkingen op tegen een geforceerd samengaan met de ARP. Tevens echter zei hij bereid te zijn tot een gesprek met de anti-revolutionairen waarin deze verschillen eerlijk en open werden doorgesproken. Dit gesprek diende oriënterend te zijn; een poging tot positiebepaling.³⁸

In zijn rede op de Algemene Vergadering in april 1962 deelde Beernink mee dat het Hoofdbestuur had besloten een brief aan het bestuur van de ARP te richten waarin een uitnodiging was vervat tot een gesprek op landelijk niveau over de verschillpunten tussen beide partijen.³⁹

In deze op 10 april 1962 verzonden brief stelde het CHU bestuur voor een oriënterend gesprek te voeren zowel ter verheldering van de positie van beide partijen ten opzichte van elkaar als ter verduidelijking van ieders positie. Tevens werden zeven gesprekspunten aangegeven.⁴⁰

In haar antwoord bepleitte het AR-bestuur een verbreding van de gesprekswaas. Zij stelde voor tevens de vraag te behandelen of - ook wanneer men het op de genoemde punten niet geheel eens zou zijn - een gescheiden organisatorisch optrekken van beide Reformatorische partijen in de huidige tijd nog verantwoord was te achten. Deze vraag zou integraal door het hele gesprek moeten heenspielen.

Het CHU-bestuur hield echter vast aan een beperkt karakter van het overleg. Zij antwoordde dat het door de ARP voorgestelde onderwerp in dit stadium geen afzonderlijk punt van bespreking kon zijn. Een vruchtbare discussie hierover kon slechts plaats hebben wanneer het resultaat van het overleg over de zeven gesprekspunten bekend was.⁴¹

De eerste bijeenkomst tussen de delegaties van ARP en CHU werd gehouden op 30 juni 1962. Hier werd onder meer gesproken over het karakter van een beginselpartij. De tweede bespreking had plaats op 12 oktober 1962. Bij die gelegenheid werd van gedachten gewisseld over de antithese en het cultuurprobleem.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 kwam de CHU van 12 op 13 zetels. Daarmee bereikte de Unie voor het eerst sinds 1946 een zetelaantal gelijk aan de ARP, die voordien een grotere fractie had. Het percentage stemmen dat de CHU behaalde was hoger dan bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946, 1956 en 1959. Hieruit trok het DB de conclusie dat de Unie over een duidelijke werfkracht beschikte en een eigen plaats in nam. Zowel in het overleg als in officiële uitspraken toonde de CHU-leiding nadien nog iets meer terughoudendheid ten aanzien van mogelijke samenwerking met de ARP dan zij voordien reeds deed.

Daartegenover leidde de op gang gekomen bespreking met de ARP bij een aantal afdelingen tot de wens om binnen de Unie de vraag naar de relatie tot de ARP nader aan de orde te stellen.

Op de Algemene Vergadering in april 1963 stelde de kiesvereniging Harderwijk voor een enquête te houden over de vraag hoe de kiesverenigingen dachten over een nauwere samenwerking en eventuele fusie. Het Hoofdbestuur adviseerde de resultaten van het gesprek met de ARP af te wachten.

In de vergadering betoogde Beernink dat een dergelijke enquête niet het oordeel van alle leden weergaf en nog minder van de grote groep CHU-kiezers die geen lid was. Voorts deelde hij mee dat de besprekingen met de ARP in een aangename sfeer verliepen. Zijns inziens

groeide het wederzijds begrip. Onmiddellijk wees hij echter in kritische bewoordingen op enkele verschillen met de ARP.⁴²

Het voorstel-Harderwijk werd met een zeer geringe meerderheid van stemmen verworpen.⁴³

Tijdens de Algemene Vergadering die in het voorjaar van 1964 werd gehouden informeerde de kiesverenigingen Velsen, Voorschoten en Den Haag-Statenviertel naar de resultaten van het gesprek met de ARP. Voorts vroegen zij activiteiten te ontwikkelen om regionale en lokale gesprekken op gang te brengen en de coördinatie en zo mogelijk integratie tussen beide partijen te bevorderen. Het Hoofdbestuur antwoordde in haar pre-advies dat met de ARP een goed contact bestond. De besprekingen tussen beide partijen omtrent diepe principiële vraagstukken werden voortgezet. Zowel bij de ARP als bij de CHU-delegatie had men er, aldus het HB, begrip voor dat verdere toenadering niet moest worden geforceerd.

In de discussie zei Beernink dat de verhoudingen tussen beide Tweede Kamerfrakties van vriendschappelijke aard waren. Ook het onderhouden van regelmatig contact achtte hij een vorm van samenwerking. Hij gaf hieraan verre de voorkeur boven een gereguleerde en daardoor wellicht geforceerde samenwerking.⁴⁴

Kort na deze Algemene Vergadering had op 22 mei 1964 de derde bespreking plaats tussen de delegaties van ARP en CHU.⁴⁵ De CHU-vertegenwoordigers dienden bij die gelegenheid een nieuwe lijst van te bespreken onderwerpen in.⁴⁶ Tijdens dit onderhoud informeerde Berghuis naar het standpunt van de CHU op het eerder van AR-zijde gedane verzoek om ook te spreken over de vraag of gescheiden optrekken nog zinvol was. De CHU moest zijns inziens nu kleur bekennen. Hierop volgde een brede discussie die niet tot een duidelijke conclusie leidde. Van CHU-zijde werd gesteld dat fusie anno 1964 niet mogelijk was, wel een betere en nauwere samenwerking.

Een dag later werd deze discussie in het openbaar voortgezet. In zijn openingsrede op het Convent van de ARP, op 23 mei 1964, toonde

Berghuis zich bezorgd dat in de ontwikkeling naar één Reformatorische partij geen schot zat. Op de vraag of anti-revolutionairen en christelijk-historischen wilden samengaan ontbrak nog steeds een antwoord van de CHU. De CHU zou, aldus Berghuis, nu toch eens kleur moeten bekennen.⁴⁷

Op 30 juni van dat jaar bracht de publikatie van een NIPO-enquête een nieuw element in de discussie. Het NIPO had de meningen gepeild over het samengaan van ARP en CHU in een nieuwe partij. Volgens dit onderzoek oordeelde een zeer hoog percentage van de ondervraagden over dit onderwerp positief.⁴⁸

In zijn op 16 juli 1964, tijdens de CHU-zomerconferentie gehouden rede, ging Beernink zowel op deze enquête als op de uitspraken van Berghuis nader in.

Aan de uitslag van de NIPO-enquête hechtte de CHU-voorzitter weinig waarde. Hij wees er onder meer op dat niet was gevraagd of men de tijd rijp achtte voor een fusie. Ook achtte Beernink het aantal van 450 ondervraagde personen te gering om een duidelijk beeld van de mening onder de kiezers te krijgen.

De rede van de ARP-voorzitter had naar zijn mening de zaak waarom het ging niet gediend. De recente besprekingen tussen ARP en CHU waren volgens Beernink heel wat vruchtbaarder geweest dan de uitspraak van Berghuis.⁴⁹

De opmerking van de ARP-voorzitter leidde voorts tot een reactie van CHU-secretaris Van Gelder in het christelijk-historisch weekblad De Nederlander. Hierop volgde een discussie tussen deze beide politici in De Nederlander en het AR-weekblad Nederlandse Gedachten, waaraan ook de anti-revolutionaire senator H. Algra deelnam.⁵⁰

Van Gelder noemde het goedkoop en een poging om de zaak te forceren wanneer Berghuis vroeg: "Wilt u één Reformatorische partij?", zonder aan te geven hoe hij zich deze nieuwe partij dacht. Hierover diende eerst duidelijkheid te komen. Daarbij zouden, aldus Van Gelder, enkele vragen beantwoord moeten worden. Zoals b.v. de relatie van deze nieuwe Reformatorische partij tot de Rooms-Katholieken, de relatie

tussen partij en fractie alsmede de vrijheid en eigen verantwoordelijkheid van de individuele leden voor wat betreft hun opvatting over de relatie tussen Bijbel en politiek. In dit verband stelde Van Gelder dat de Bijbel naar christelijk-historische opvatting voor de politiek slechts een richtlijn, een raam aangaf. Men moest naar zijn mening oppassen voor te ver gaande speculatieve afleiding van beginselen uit de Bijbel. Voorts mocht een nieuwe Reformatorische partij niet leiden tot isolement c.q. een duidelijk vergroten van de afstand tot andere partijen.

Tevens benadrukte hij dat het antwoord van de CHU op de vraag van Berghuis of men één partij wilde al lang bekend was. In dit verband verwees hij naar de gedachte van de brede christelijke-volkspartij. De CHU was, aldus Van Gelder, gelet op haar structuur, immers een politieke groepering die alle Reformatorische christenen zou willen omvatten.

Naar aanleiding van reacties in de Unie op de vraag van Berghuis en de NIPO-enquête, besloot het DB de verhouding met de ARP aan de orde te stellen op vergaderingen van het Hoofdbestuur en de Unieraad die beide op 10 oktober 1964 werden gehouden.

In een na afloop van deze bijeenkomst uitgegeven persbericht deelde de Unieraad mee dat een fusie momenteel niet mocht worden geforceerd. De Unieraad verzocht echter het DB, met volledig begrip voor geloofs- en ideële motieven die in dit vraagstuk een rol speelden, de samenspreking met de ARP voort te zetten en na te gaan welke vormen van samenwerking mogelijk waren.⁵¹

Deze verklaring werd besproken in het overleg tussen de delegaties van ARP en CHU op 12 oktober 1964. Van AR-zijde toonde men zich teleurgesteld dat de Unieraad in haar uitspraak niet iets verder was gegaan. Wel was de AR-delegatie van oordeel dat het gesprek moest worden voortgezet. Ook van CHU-zijde werd beklemtoond dat men door wilde gaan met het overleg. Een fusie of het uitkomen met één lijst achtte de Unieraad volgens Beernink bij de verkiezingen van 1967 echter niet mogelijk. Hij adviseerde de AR-delegatie om ter bevoor-

ring van de goede sfeer de komende tijd niet voortdurend over het mogelijk optreden van één partij te spreken.

De verdere gedachtenwisseling tussen beide partijen verliep moeizaam en had een sterk theoretisch karakter.⁵² Na sterke aandrang van AR-zijde werd in de bijeenkomst van 8 januari 1965 besloten tot instelling van gezamenlijke AR/CH-studiecommissies. Hiervoor zouden nadere suggesties worden gevraagd aan de wetenschappelijke bureaus van beide partijen. Tevens werd een werkcommissie benoemd, bestaande uit de heren Berghuis en Van Niftrik. Zij kregen de opdracht een werkdocument op te stellen, waarin een soort statuut voor een nieuwe partij zou worden ontworpen.

De resultaten van het medio 1962 gestarte gesprek met de ARP waren in het voorjaar van 1965 nog gering. Zowel in dit overleg als in uitspraken naar buiten hadden de CHU-vertegenwoordigers grote reserve getoond ten aanzien van samenwerking met de ARP op landelijk niveau. Tegelijkertijd echter achtte het DB het wenselijk om tegemoet te komen aan toenemende aandrang binnen de Unie om in deze kwestie een meer positieve houding aan te nemen.

Met het oog hierop werkte het DB een voorstel uit dat ter sprake was gekomen op de eerder genoemde vergadering van het Hoofdbestuur op 10 oktober 1964. Tijdens deze bijeenkomst waren suggesties gedaan om de meningen onder de Unieleiden te peilen over nauwere samenwerking, respectievelijk vorming van een nieuw op te richten Reformatorische partij onder andere samengesteld uit ARP en CHU.

Op 31 oktober 1964 besloot het DB over deze materie vragen aan de Kamerkringbesturen voor te leggen en bij hen te informeren of zij mogelijkheden zagen om de visie van hun leden te peilen. Na enkele voorbereidende besprekingen volgde op 27 februari 1965 de nadere uitwerking van dit plan. Er zouden op verschillende tijdstippen, op vijf plaatsen in gecombineerde vergaderingen van de Kamerkringbesturen opiniepeilingen worden gehouden, te beginnen op 3 april 1965 te Amsterdam.⁵³

Opvallend is dat het DB hier teruggreep op de eerder in de Unie gehouden wens tot het houden van een enquête over de relatie met de ARP. Het nu voorgestelde onderzoek werd echter geplaatst in het kader van een protestants-christelijke volkspartij die breder moest zijn dan de samenwerking tussen ARP en CHU. De politieke ontwikkeling doorkruiste de uitvoering van dit plan.

In februari 1965 was het kabinet-Marijnen afgetreden als gevolg van intern verschil van mening over de radio- en tv-vraagstukken. De hierop volgende formatie leidde in april 1965 tot het optreden van het kabinet-Cals. In dit kabinet was de CHU in tegenstelling tot de ARP niet vertegenwoordigd.⁵⁴

Het resultaat van deze formatie beheerste de discussie over de relatie tot de ARP op de Algemene Vergadering van de CHU die op 24 en 25 april 1965 plaats had. Er lagen terzake drie voorstellen.⁵⁵ De kiesvereniging Alkmaar vroeg - zonder te forceren - een innige samenwerking te bevorderen in alle organen die daarvoor in aanmerking kwamen, speciaal de Kamerfrakties. Hierbij werd met name gedacht aan het regelmatig samen vergaderen en het naar buiten zoveel mogelijk als één fractie optreden.

De kiesvereniging Apeldoorn-Centrum stelde voor, in overleg met de ARP, na te gaan of een advies kon worden uitgebracht over een gelijk-luidende naam voor een gemeenschappelijke kandidatenlijst van ARP en CHU in alle gemeenten waar men bij de raadsverkiezingen van 1966 met een gecombineerde lijst zou uitkomen. De kiesvereniging Woerden vroeg twee AR-waarnemers te benoemen in de commissie die de herziening aan het CHU-beginselprogramma voorbereidde.

Het Hoofdbestuur adviseerde op deze voorstellen afwijzend. Tijdens de discussie op de Algemene Vergadering kregen de indieners weinig steun. CHU-secretaris Van Gelder betoogde dat in de gegeven omstandigheden wel verwijdering kon ontstaan maar dat daarmee de vraag naar de verhouding tussen ARP en CHU niet van de baan was. Hij wees er op dat de besprekingen tussen de delegaties van beide partijen zouden worden voortgezet.⁵⁶

Op 9 juli 1965 had opnieuw een gesprek tussen de delegaties van beide

partijen plaats. Tijdens deze bijeenkomst werd voornamelijk van gedachten gewisseld over het verloop van de formatie-Cals. Beernink was van oordeel dat het overleg kon worden voortgezet, met name over de door Berghuis en Van Niftrik nog op te stellen nota. Hij tekende hier echter bij aan dat het onmogelijk was op de kortst mogelijke termijn tot één partij te komen nu de ARP regeringspartij was en de CHU in de oppositie.

De CHU-voorzitter herhaalde deze laatste opvatting in het openbaar in zijn rede tijdens de CHU-zomerconferentie op 16 juli 1965. Er bestonden, aldus Beernink, tussen ARP en CHU veel punten van overeenstemming maar hij meende met betrekking tot een samengaan toch te moeten waarschuwen tegen overijling. Als het moment zou komen waarop beide partijen één konden worden, zou dit vanzelf gebeuren maar zolang er nog weerstanden waren deed men er naar zijn mening verstandig aan niet tegen de stroom op te roeien.⁵⁷

Op het moment dat het gesprek met de ARP op landelijk niveau stagneerde kwam er aan de basis een nieuw initiatief. In september 1965 ontvingen de kiesverenigingen van ARP en CHU een brief van het Landelijk Comité Vriendenkring ARP/CH.⁵⁸ Deze in 1962 in Velsen ontstane groep⁵⁹ stelde zich ten doel: de bevordering van samenwerking en het samengaan in de meest uitgebreide zin van de CHU en de ARP, alsmede de totstandkoming van één protestants-christelijke partij.

In de brief aan de kiesverenigingen wees de Vriendenkring er op dat er tot dusver van het overleg tussen ARP en CHU aan de top nog geen krachtige stimulans tot samenwerking was uitgegaan. Het comité wilde gestalte geven aan de hier en daar gevoelde behoefte aan stuwning naar eendracht van onder op, zodat duidelijk op positieve wijze werd gedemonstreerd, dat het verlangen naar gemeenschappelijke bezinning en gezamenlijk optreden van de Reformatorische christenen op politiek gebied, in brede kring leefde.

De Vriendenkring vroeg de kiesverenigingen van ARP en CHU contact te

zoeken, misverstanden weg te nemen en te komen tot samenwerking. Zij adviseerde daarbij niet tot fusie over te gaan maar desgewenst een federatie te vormen met behoud van zelfstandigheid van de anti-revolutionaire en christelijk-historische kiesvereniging ter plaatse. Tegen deze laatste suggestie maakte het DB van de CHU in een brief aan de kiesverenigingen, d.d. 7 oktober 1965, ernstig bezwaar. Zij ontraadde vorming van een federatie met AR-kiesverenigingen met klem omdat dit verwarrend zou werken en tegenreacties zou oproepen. Voorts herinnerde het DB er aan dat iedere christelijk-historische kiesvereniging voor haar eigen gemeente diende te bezien of men bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1966 met de ARP of andere partijen een gezamenlijke lijst wilde indienen. In dit verband wees het DB er tevens op dat bij pogingen tot samenwerking met Reformatorische christenen, SGP en GPV niet buiten beschouwing gelaten konden worden.

Inmiddels liep het gesprek met de ARP op landelijk niveau vast. In beginsel hadden de delegaties besloten op 22 oktober 1965 opnieuw bijeen te komen als de nota-Berghuis-Van Niftrik gereed zou zijn. Deze bespreking ging echter niet door. Op 27 november besloot het DB het onderwerp "Bespreking AR/CH" voorlopig te laten rusten.

In de Algemene Vergadering van 18 maart 1966 deed Beernink over dit besluit echter geen mededelingen. De kiesvereniging Velsen informeerde naar de resultaten van het overleg met de ARP. In reactie hierop gaf Beernink een overzicht van onderwerpen die hier waren behandeld. Hij concludeerde dat de besprekingen plaats hadden in uitstekende verstandhouding en op menig punt verhelderend hadden gewerkt. Van een algemeen gevoelen dat er geen verhinderingen aan een samenvoeging van ARP en CHU in de weg zouden staan was echter tot op heden niets gebleken.

De kiesvereniging Den Haag-Laakkwartier drong aan op daadwerkelijk overleg, gericht op het landelijk samengaan met de ARP, zo mogelijk bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen in 1967. Tijdens de discussie betoogde het Tweede Kamerlid dr. H.A. Schuring dat de CHU

door de manipulaties van Cals en ARP-fractievoorzitter Smallegenbroom buiten het kabinet was gehouden. Hij noemde het een aanslag op de democratie om in 1967 met één lijst uit te komen. Toen de Algemene Vergadering hierop reageerde met een enorm applaus trok kiesvereniging Den Haag-Laakkwartier haar voorstel in.⁶⁰

Een dag later hield Beernink op deze Algemene Vergadering een rede waarin hij de eigen identiteit van de CHU krachtig onderstreepte en de reserves tegen een fusie met de ARP breed uiteenzette. Beernink, die op deze bijeenkomst als partijvoorzitter werd opgevolgd door drs. A.D.W. Tilanus, zei het fusiebootje altijd wat te hebben afgehouden. Hij achtte dit zijn plicht als Unievoorzitter omdat het een vaststaand feit was dat een zeer groot deel van de leden en geestverwanten van de CHU een dergelijke fusie bepaald niet wenste.

De mogelijkheid tot samenwerking zou naar zijn mening moeten worden getoetst aan het antwoord op een zestal vragen. Bestaat er overeenstemming over de beginselen, de theologische achtergronden die het staatkundig leven beheersen, de eigen staatsrechtelijke verantwoordelijkheid van elke individuele volksvertegenwoordiger, de financieel-economische politiek, de kabinetsformatie, en is er, tenslotte, een gelijksoortige politieke aanpak en benadering van de vraagstukken? Mede door de kerkelijke verscheidenheid achtte hij het niet mogelijk om deze vragen met "ja" te beantwoorden. De Unie had nog steeds een eigen plaats in ons volksleven. Een fusie van ARP en CHU op dit moment zou naar zijn mening bovendien een nieuwe impuls betekenen voor de Doorbraakgedachte.⁶¹

De toonzetting van deze rede is, behalve door Beerninks aftreden als partijvoorzitter, ongetwijfeld mede bepaald door de verkiezingen van Provinciale Staten en de gemeenteraden die kort na deze Algemene Vergadering werden gehouden.

De uitslag van deze verkiezingen toonde voor de CHU twee belangrijke facetten. Bij de Statenverkiezingen was de aanhang van de Unie voor de eerste en enige maal procentueel groter dan van de ARP.⁶² Daarnaast bleek bij de gemeenteraadsverkiezingen dat het aantal gemeenschappelijke lijsten van ARP en CHU sinds 1962 was toegenomen.⁶³

Tegen deze achtergrond was het interessant welke reacties er zouden komen op de binnen de Unie geplande enquête over de protestants-christelijke politieke samenwerking. De uitvoering van dit onderzoek was in het najaar van 1965 uitgesteld tot mei 1966. De voorbereiding van de Staten- en raadsverkiezingen had opnieuw tot uitstel geleid. Het aftreden van het kabinet-Cals in oktober 1966 en de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967 eisten vervolgens alle aandacht van het DB van de Unie op.

Intern ontstond in deze periode een botsing tussen de leiding van de CHU en de Vriendenkring AR/CH.

In oktober 1966 zond de Vriendenkring opnieuw een brief aan de kiesverenigingen. Het comité wees in dit schrijven op het groeiend aantal gecombineerde AR/CH-lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen en deed opnieuw een beroep op de kiesverenigingen om plaatselijk contact op te nemen en gezamenlijk vergaderingen te houden. Voorts vroeg de Vriendenkring financiële steun voor haar activiteiten.

Het DB van de Unie had tijdens informeel overleg met vertegenwoordigers van de Vriendenkring ernstig ontraden om deze brief te verzenden.

Nu dit toch was gebeurd reageerde het Uniebestuur met een brief aan de CHU-kiesverenigingen waarin zij ernstig ontraadde om aan de suggesties van de Vriendenkring gevolg te geven.

Gelet op de val van het kabinet-Cals en de komende Kamerverkiezingen adviseerde het DB de CHU-kiesverenigingen om in het winterseizoen 1966-1967 geen gemeenschappelijke vergaderingen met de AR-kiesverenigingen te houden. Voorts vroeg het DB de kiesverenigingen om het werk van de Vriendenkring niet financieel te steunen maar extra bijdragen te storten in het verkiezingsfonds van de CHU.

Een openlijke confrontatie tussen de Vriendenkring en het DB bleef uit als gevolg van de verdere politieke ontwikkeling. ARP en CHU maakten beide deel uit van het na de verkiezingen van 1967 gevormde kabinet-De Jong. Hiermee was een belangrijk obstakel voor samenwer-

king weggenomen. Het eind 1965 afgebroken gesprek tussen ARP en CHU werd echter niet hervat.

Na de val van het kabinet-Cals raakte de partijpolitieke discussie in een stroomversnelling. De vraag naar samenwerking met de ARP of in een breder protestants-christelijk verband maakte daarbij in de Unie plaats voor een oriëntatie op de mogelijkheden tot christen-democratische samenwerking met ARP en KVP.

In deze richting adviseerde een na de verkiezingen van 1967 door het DB van de Unie ingestelde commissie van drie personen onder voorzitterschap van mr. Y. Scholten.

In haar in juli 1967 verschenen rapport bepleitte de commissie-Scholten een nauwer contact en overleg tussen ARP, CHU en KVP. Zij wees hierbij onder meer op de ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke Kerk maar ook op een verandering bij tal van Gereformeerden. De tijd dat dit overleg alleen met de ARP gevoerd moest worden achtte de commissie een gepasseerd station.

In het najaar van 1967 startte een oriënterend gesprek tussen ARP, CHU en KVP in de zogenaamde "Groep van 18". De achtergronden van de in 1967 naar voren komende wens naar christen-democratische samenwerking en het verloop van het overleg tussen ARP, CHU en KVP dat leidde tot vorming van het CDA komen aan de orde in hoofdstuk XIII.

Met betrekking tot de in dit onderdeel behandelde relatie tussen ARP en CHU, in de periode van 1946 tot 1967, kan samenvattend het volgende worden opgemerkt. Het op basis van de resolutie van de Algemene Vergadering van 27 februari 1946 gevoerde beleid ten aanzien van de ARP toonde twee kenmerken.

De kiesverenigingen werden vrijgelaten om ter plaatse naar omstandigheden te handelen. Daarnaast toonde het DB zich ten aanzien van landelijke samenwerking met de anti-revolutionairen steeds terughoudend. Hierbij baseerde het DB van de CHU zich gedeeltelijk op vanouds be-

staande principiële verschillen met de ARP. In dit verband wees zij onder meer op de gedeeltelijk met de tegenstelling Gereformeerd (anti-revolutionair) - Hervormd (christelijk-historisch) samenhangende verschillen tussen beide partijen die tot uiting kwamen in de partijorganisatie, de staatsrechtelijke uitgangspunten en de visie op de antithese.

Onder verwijzing naar de hiermee gepaard gaande verschillen in mentaliteit en sfeer tussen ARP en CHU gingen in de afwijkende houding van het DB geleidelijk politieke motieven een belangrijker rol spelen.

Het CHU-bestuur beklemtoonde dat de eenheid niet geforceerd moest worden omdat een fusie op korte termijn zou leiden tot verlies van een deel van de aanhang die ARP en CHU afzonderlijk achter zich verenigden.

Ter verklaring van deze terughoudende opstelling van het DB van de CHU moet worden bedacht dat de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 voor de CHU onverwacht gunstig waren verlopen. Tot 1967 wist de CHU zich goed te handhaven terwijl de ARP tot 1963 constant kiezers verloor. Het DB zag dit als een bevestiging van de juistheid van het besluit van 1946.

Bovendien verwachtte het DB dat een fundamentele discussie over de relatie tot de ARP binnen de Unie tot ernstige spanningen zou leiden. De ervaringen uit de periode 1945-1946 waren een waarschuwend voorbeeld.

Na 1946 bleven spanningen geruime tijd uit omdat op basis van voornoemde resolutie zowel de kiesverenigingen als het DB met betrekking tot de relatie tot de ARP over een eigen speelruimte beschikten.

Ondanks de terughoudende opstelling van het DB ten aanzien van samenwerking met de ARP op landelijk niveau, kwamen in diverse gemeenten gecombineerde kandidatenlijsten en gemeenschappelijke raadsfracties tot stand. Ook in enkele Provinciale Staten werkten beide protestantse partijen samen.

Daar stond echter tegenover dat ARP en CHU in diverse gemeenten geheel zelfstandig bleven. Deze ontwikkeling aan de basis leidde binnen de Unie in toenemende mate tot vragen.

In deze situatie streefde het bestuur van de Unie er naar om botsingen tussen voor- en tegenstanders van een nauwer contact met de anti-revolutionairen te voorkomen. Voorstellen op de Algemene Vergadering waarin een duidelijke uitspraak werd gevraagd over de houding ten opzichte van de ARP werden zoveel mogelijk afgehouden door stemming te voorkomen of te verwijzen naar de behandeling van komende rapporten.

Gelet op het verschil in opvatting binnen de Unie over de samenwerking met de ARP stelde het DB in 1958 voor een rapport over dit onderwerp op te stellen. In 1959 publiceerde een commissie onder leiding van CHU-secretaris Van Gelder een interimrapport over dit onderwerp.

Vervolgens toonde de leiding van de CHU zich in 1962 bereid tot een gesprek met de ARP. Het bestuur gaf dit overleg - tot teleurstelling van de anti-revolutionairen - echter een beperkte doelstelling namelijk: het verduidelijken van de positie van beide partijen. Eerst als dit punt was afgerond zou gesproken kunnen worden over de noodzaak van het gescheiden voortbestaan van ARP en CHU.

Bovendien beklemtoonde vooral Van Gelder in uitspraken naar buiten - overeenkomstig de conclusie van vernoemd interimrapport - dat de CHU open diende te staan voor overleg over vorming van een bredere protestants-christelijke volkspartij waarbij niet alleen de ARP betrokken diende te worden.

Ook het in 1964 intern voorbereid onderzoek naar de mogelijkheid voor een opiniepeiling onder de CHU-leden naar de visie op de vorming van een nieuwe Reformatorische partij was op deze gedachte gebaseerd.

De terughoudende opstelling van het bestuur ten aanzien van samenwerking met de ARP op landelijk niveau nam toe na de vorming van het kabinet-Cals in april 1965. In tegenstelling tot de ARP was de CHU in

dit kabinet niet vertegenwoordigd.

Juist in een periode, dat het toch al geringe contact met de ARP op landelijk niveau was stilgelegd, kwam het Uniebestuur voor het eerst in botsing met een groepering, verenigd in de Vriendenkring AR/CH, die ijverde voor samenwerking tussen beide partijen aan de basis.

Als gevolg van de politieke ontwikkelingen na het aftreden van het kabinet-Cals, in oktober 1966, bleef een openlijk conflict met de Vriendenkring uit. De gedachtenwisseling over partijpolitieke vernieuwing verplaatste zich van de protestants-christelijke volkspartij naar de christen-democratische samenwerking tussen ARP, CHU en KVP.

X HET PROTESTANTS KARAKTER DER NATIE

1. In overeenstemming met de historische ontwikkeling van het Christendom op Nederlandse bodem moet Nederland bestuurd worden als een Christelijke staat in Protestantse zin.
2. De overheid dient Gods Naam te belijden en de Grondwet behoort te erkennen, dat de overheid Gods dienaar is.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 4)

De maatschappij moet gezien worden als een gemeenschap van mensen en groepen met elk een eigen opdracht en verantwoordelijkheid. De Christelijk-Historische Unie verzet zich derhalve tegen het opdelen van de samenleving in groepen en onderscheiden naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie. Zij wijst elke vorm van discriminatie af en elk politiek stelsel dat hierin zijn grondslag vindt.

(Beginselverklaring CHU, 1970; art. IV)

1. De relatie tot de KVP tot 1967

In hoofdstuk V constateerden we dat de CHU in de jaren dertig waakzaam bleef tegenover uitingen van katholieke politiek die zij in strijd achtte met artikel 4 van het christelijk-historisch beginselprogram. De Unie trad daarbij echter beheerst op en toonde zich steeds bereid tot politieke samenwerking met de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Na de bevrijding zette de CHU deze beleidslijn tegenover de Katholieke Volkspartij (KVP) voort.¹ Het aspect van de politieke samenwerking kwam in het vorig hoofdstuk reeds uitvoerig ter sprake.

De eerste maal dat de CHU, onder verwijzing naar artikel 4 van haar beginselprogram, een kritische, principiële houding toonde, had betrekking op de oude kwestie van het gezantschap bij het Vaticaan.

Tijdens de bezetting had het kabinet-Gerbrandy, in Londen, de mogelijkheid tot herstel van dit gezantschap geruime tijd onder ogen gezien. Koningin Wilhelmina had grote bedenkingen geuit tegen dit voorstellen. Zij was van oordeel dat het gezantschap bij het Vaticaan, gelet op de gebeurtenissen in de "Nacht van Kersten", niet hersteld kon worden buiten het parlement om.

Het kabinet liet via dr. W.A. Visser 't Hooft, algemeen-secretaris van het Voorlopig Comité van de Wereldraad van Kerken in oprichting in Genève, nagaan hoe protestantse kringen in Nederland zouden reageren op het hervatten van de diplomatieke betrekkingen met het Vaticaan. Visser 't Hooft bracht een positief advies uit. In 1944 werden de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Heilige Stoel hersteld.²

Bij de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken, in het najaar van 1946, vroeg de voorzitter van de twee leden tellende fractie van de Staatkundig Gereformeerde Partij, ds. P. Zandt, door middel van een amendement om schrapping van de voor dit gezantschap gevoterde gelden.

De CHU-fractie maakte behandeling van dit amendement mogelijk.³ Voorts deelde de christelijk-historische woordvoerder, dr. J.J.R. Schmal, mee dat zijn fractie vasthield aan de principiële bezwaren tegen het gezantschap bij het Vaticaan zoals A.F. de Savornin Lohman die in 1920 had verwoord.⁴

De minister van Buitenlandse Zaken, mr. C.G.W. baron van Boetzelaer van Oosterhout, noemde het een onwaardige handelwijze om dit gezantschap op te heffen om het enkele feit dat Nederland de Heilige Stoel wellicht minder nodig zou hebben dan vroeger. Voorts onderstreepte hij de betekenis van het Vaticaan als diplomatiek centrum óók voor de naoorlogse periode. De bewindsman achtte het amendement niet aanvaardbaar.⁵

De Tweede Kamer verwierp het amendement-Zandt met 65 tegen negen stemmen. Behalve de SGP-fractie steunden zes CHU-leden⁶ en de socialist J. Scheps dit voorstel.⁷

De positieve houding van de CHU tegenover dit amendement is vermoede-

lijk bepaald door twee factoren. Het was de eerste maal dat het herstel van het gezantschap bij het Vaticaan in de Tweede Kamer ter sprake kwam. Bovendien behoorde de CHU op dat moment tot de oppositie. Dit bood de fractie de mogelijkheid om haar principiële bezwaren tegen dit gezantschap iets meer politieke lading te geven dan wanneer zij van de regeringscoalitie deel uitmaakte. Het optreden van de CHU in 1946 had een incidenteel karakter.

Nadien heeft de SGP nog regelmatig haar bezwaren tegen het gezantschap bij het Vaticaan geuit. De CHU-fractie toonde bij die gelegenheden een terughoudende opstelling.⁸ Na 1946 is echter geen voorstel meer gedaan om deze gezantschapspost op te heffen.

Een tweede kwestie die, evenals het gezantschap bij het Vaticaan, reeds voor de oorlog speelde en in de jaren vijftig opnieuw actueel werd, was de mogelijke versoepeling van het processieverbod.

Aanleiding voor de discussie over dit onderwerp vormde de verschijning in 1954 van het rapport van de staatscommissie tot herziening van de grondwet, onder voorzitterschap van mr. J.R.H. van Schaik.

Deze commissie stelde voor openbare godsdienstoefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen toe te laten "behoudens de bevoegdheid een voorgenomen godsdienstoefening te verbieden, indien de openbare orde en rust dit vereisten". Nadere regels hiervoor dienden door de wet te worden gegeven. In afwachting van deze wet zou de bevoegdheid om een voorgenomen godsdienstoefening te verbieden bij de burgemeester berusten.⁹

In een minderheidsnota maakte Tilanus, samen met de tot de ARP behorende leden van de staatscommissie-Van Schaik, bezwaar tegen dit voorstel. Zij meenden dat de burgemeester bij het uitoefenen van de hem toegedachte bevoegdheid - welke beslissing hij ook nam - in een weinig te benijden positie zou komen. De wettelijke regeling zou, gelet op de gevoeligheid van dit onderwerp, huns inziens niet snel en niet makkelijk tot stand komen. Het voorstel van de meerderheid van de staatscommissie dreigde naar hun mening een bron van voortdurende ontstemming te scheppen tussen de godsdienstige gezindten.

Daarnaast voerden de ondertekenaars van de minderheidsnota principiële bezwaren aan tegen versoepeling van de vigerende regeling van het processieverbod.

Hierbij wezen zij onder meer op de spanning die zou ontstaan tussen de aanspraak van de een om openbare processies te mogen houden en de aanspraak van de ander om in het gebruik van de openbare weg niet te worden gehinderd doordat hij daar zou worden geconfronteerd met godsdienstoefeningen van anderen die hem in zijn godsdienstige gevoelens treffen.¹⁰

De hier geformuleerde bezwaren tegen dit voorstel van de staatscommissie-Van Schaik zijn nadien van christelijk-historische zijde in enkele publicaties onderstreept.¹¹ Bij de grondwetsherziening in 1963 zijn geen voorstellen met betrekking tot het processieverbod ingediend.

Medio 1954, kort na de verschijning van het rapport van de staatscommissie-Van Schaik, bracht de publikatie van het mandement van de Nederlandse bisschoppen De katholiek in het openbare leven van deze tijd, een soms geëmotioneerde discussie op gang over de wenselijkheid van een politieke partij en maatschappelijke en culturele organisaties op katholieke grondslag.

Eerder wezen we er op dat dit mandement de wenselijkheid van een eensgezind optreden van de Rooms-Katholieken op voornoemde terreinen onderstreepte.¹²

Liberalisme, humanisme en de Bond voor Sexuele Hervorming werden als onchristelijke stromingen veroordeeld. Het mandement herhaalde verbodsbepalingen ten aanzien van communistische organisaties en het NVV. Het lidmaatschap van de PvdA werd aan katholieken krachtig ontraden onder andere wegens de indirecte steun die met het lidmaatschap van deze partij aan niet-christelijke stromingen werd gegeven.¹³

De verschijning van dit mandement leidde in de CHU tot enige kritische reacties. De meeste commentaren waren echter gematigd van toon.¹⁴

Dit was ook het geval met de bijdrage van Tilanus aan een discussie over het mandement tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 1954.

Hij maakte onderscheid tussen de theologische en staatkundige aspecten van het mandement. De CHU-fraktievoorzitter erkende dat in dit stuk

verbodsbepalingen met sancties stonden, die indruisten tegen protestantse inzichten. Tilanus kon begrijpen dat theologen - ook uit zijn kring - de theologische aspecten van het mandement bijzondere aandacht gaven en dan dit stuk feller bestreden dan hij. Als politicus wenste hij zich echter van een benadering van het mandement op theologisch terrein te onthouden. Op staatkundig terrein bevatte het mandement ten aanzien van de houding tegenover de PvdA en het NVW zijns inziens niets nieuws.¹⁵ Hij had op dit punt niet zulke schokkende uitingen gevonden dat zij het rumoer, dat hierover met name in socialistische kring was ontstaan, rechtvaardigden.

Tilanus merkte voorts op dat het mandement hem had aangesproken waar het wees op de betekenis van de levensbeschouwing voor het politiek en maatschappelijk handelen en daarmee stelling nam tegen de door de PvdA gepropageerde gedachte van de Doorbraak.¹⁶

Ondanks deze genuanceerde opstelling in de discussie over het mandement bleef de leiding van de CHU kritisch en waakzaam tegenover verschijnselen die als uitingen van een Rooms-Katholiek machtsstreven werden gezien. Deze houding werd gedeeltelijk ingegeven door opvattingen die onder de aanhang van de Unie leefden. In enkele streken van ons land - onder andere bij de orthodox-Hervormd georiënteerde bevolking van gebieden in Gelderland en de provincie Utrecht - bestond in de christelijk-historische kiesverenigingen nog altijd een zeker wantrouwen tegenover Rooms-Katholieken.

Kort voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 nam Van Niftrik in het CH-Tijdschrift stelling tegen een uitspraak van Romme. De politieke leider van de KVP had betoogd dat zijn partij het inweven van het katholiek zedelijk eigene in het Nederlandse volksleven als duurzaam en algemeen doel nastreefde.

Deze door Romme geformuleerde doelstelling van katholieke politiek leidde volgens Van Niftrik tot verdere verzuiling van het volksleven en hield een gevaar in voor uitholling van de democratie.

De gelijkstelling van de uitspraken van het kerkelijk leergezag met Gods openbaring, wil en wet achtte hij een pretentie die binnen een zuil geldigheid kon hebben maar daarbuiten niet. Men kon naar zijn

mening slechts zoveel christelijks in de wetgeving verdisconteren als blijkt te leven in de volksconsciëntie.

Verzuiling betekende volgens Van Niftrik òf een isolering van blokken tegenover elkaar waarbij ieder zijn eigen leven leeft en het volk tot een federatie van zuilen wordt, òf een soort theocratie waarbij de overheersende zuil het daar heersende recht en de daar heersende inzichten met behulp van de democratie "inweeft" in het stramien van het volksleven en daarmee de democratie uitholt.

Van Niftrik was van oordeel dat de democratie streeft naar een wetgeving die door allen als recht kan worden beleefd. Juist omdat het in de democratie gaat om gelijkheid van alle staatsburgers moest het naar zijn mening uitgesloten heten dat een bepaalde zuil zijn opvatting - bij voorbeeld over het huwelijk - zou opdringen aan de rest van het Nederlandse volk.¹⁷

De hier tussen vooraanstaande representanten van KVP en CHU gevoerde discussie, waarbij de wens centraal stond om de Nederlandse samenleving overeenkomstig de eigen - gedeeltelijk tegengestelde - beginselen te beïnvloeden, kreeg enkele jaren later een heel ander karakter.

De door het Vaticaans Concilie, in het begin van de jaren zestig, in de Nederlandse Rooms-Katholieke kerkprovincie op gang gebrachte gedachtenwisseling leidde binnen de KVP tot nieuwe vragen over de bestaansgrond van een katholieke partij.¹⁸

In 1963 werd ter bestudering van deze kwestie een structuurcommissie ingesteld. Deze commissie publiceerde in het najaar van 1966 het rapport Grondslag en Karakter van de KVP.

De samenstellers van dit rapport wezen er op dat de situatie sinds het ontstaan van de R.K. Staatspartij sterk was veranderd. De katholieken waren zich bewust geworden van het betrekkelijke en tijdgebonden karakter van veel opvattingen op sociaal en politiek gebied. In het als christelijk erfgoed beschouwd bezit waren veel algemeen menselijke inzichten en waarden vervat die katholieken en niet-christenen gemeen hadden. Protestanten werden niet meer gezien als bestrijders van

roomse ketterij maar als broeders in Christus.

Voorts was volgens het rapport de achterstand van katholieken op politiek en maatschappelijk terrein opgeheven door middel van krachtige en invloedrijke organisaties op sociaal, cultureel en politiek terrein.

In de hierboven beschreven situatie achtte de commissie het voor katholieke politici van belang zich te baseren op de mens- en maatschappijbeschouwing zoals deze in de christelijke openbaring leeft en door de kerk wordt verkondigd zonder te pretenderen de christelijke waarheid te vertolken.

De vraag naar vorming en instandhouding van een katholieke partij was, volgens het rapport, geen kwestie meer van beginsel maar van opportuniteit. Er kon niet meer gesproken worden over "de noodzakelijkheid" van een katholiek partijverband. Maar zolang de liberale politiek in ons land geïnspireerd bleef door haar opvattingen over de vrijheid van de autonome mens en de socialistische politiek door een overwaardering van de staatsgemeenschap, achtte de commissie het nuttig en nodig een katholieke partij te bezitten die de maatschappij zag als een organisch geheel, waarin individu en gemeenschap als twee eigen grootheden, in wederzijdse wisselwerking, tot ontwikkeling en bloei moesten komen. Opheffing van de KVP werd daarom in de bestaande verhoudingen niet verantwoord geacht.

Voorts bepleitte de structuurcommissie een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden van nieuwe, breder opgezette maar christelijk geïnspireerde partijstructuren en bevordering van de feitelijke totstandkoming daarvan. Hierbij werd met name gedacht aan overleg met ARP en CHU. De commissie achtte het onjuist wanneer de KVP zich zou omvormen tot een algemene christelijke partij: een Nederlandse CDU die gerichte wervingsacties zou beginnen onder alle christenen. Hierin zou men - ook al zou dit ten onrechte zijn - een soort politieke overrompeling kunnen zien van protestants Nederland door de KVP of door de katholieken.

De waarde van het christelijk geloof als uitgangspunt voor het politiek handelen werd onderstreept. Hierbij tekende de commissie echter

aan dat ook niet-christenen, uitgaande van algemene menselijke waarden, vaak tot praktische conclusies kwamen die vrijwel samen vielen met door de KVP voorgestane oplossingen. De KVP diende voorts volgens het rapport, meer dan in het verleden het geval was, ook in haar politiek program voor de kiezers duidelijk aanspreekbaar te zijn en zich niet als kerkelijke partij te presenteren.

In dit verband werd in het rapport aangetekend dat een christen-politicus ongetwijfeld zou luisteren naar elk vermaan of boodschap van kerkelijke zijde. Hij moest echter de toepassing die hieraan op politiek terrein gegeven kon of moest worden zelfstandig verwerken.

Voorts herinnerde de commissie er aan dat de KVP zich reeds in 1945 had opengesteld voor niet-katholieken die zich met het beleid en het program konden verenigen. Hoewel van deze opening weinig gebruik was gemaakt moest de KVP, volgens de commissie, deze geopende deur niet sluiten. Integendeel, niet-katholieken behoorden voor de KVP ook lid te kunnen zijn van de bestuursorganen en vertegenwoordigende lichamen binnen de partij.¹⁹

Over dit rapport ontstond zowel binnen de KVP als in andere partijen een levendige discussie. CHU-secretaris mr. J.W. van Gelder signaleerde in dit stuk enkele uitingen die velen, ook in de CHU, hadden aangesproken.

Met name noemde hij het streven naar deconfessionalisering. Hij omschreef dit begrip als een zich los maken van een bepaalde kerk of een bepaalde theologische visie zonder dat men zijn godsdienstig uitgangspunt overboord zet en waarbij men meer begrip kreeg voor de mogelijkheid om vanuit een bredere christelijke visie met vele andere christenen zich in één partijverband te voegen. De suggestie in het structuurrapport om de totstandkoming te bevorderen van nieuwe, breder opgezette, christelijk geïnspireerde partijstructuren, beoordeelde Van Gelder positief.²⁰

Enkele maanden later, op 3 juli 1967, adviseerde de commissie-Scholten aan het CHU-bestuur om nauwer contact op te nemen met ARP en KVP. Ter toelichting op het voorstel om ook met de KVP overleg te plegen,

wees de commissie onder meer op de veranderingen die zich in de Rooms-Katholieke kerk voltrokken en de declericalisering van de KVP. De commissie achtte de tijd voorbij om slechts de boot af te houden. De CHU moest met een positief gerichte instelling overleg plegen. Naast gemeenschappelijke activiteiten van de wetenschappelijke stichtingen van ARP, CHU en KVP moest gedacht worden aan gezamenlijk handelen in de Staten-Generaal. De mogelijkheid om op hoofdpunten tot een gezamenlijk verkiezingsprogram te komen diende onder ogen te worden gezien. De commissie-Scholten achtte het niet voorspelbaar of het te zijner tijd tot een volledige fusie zou komen. De CHU diende echter volledig open te staan voor nieuwe partijstructuren wanneer deze beter zouden zijn dan de huidige. De grondslag voor deze nieuwe partijvorming zou echter in het Evangelie moeten blijven liggen.²¹

Met het verschijnen van het rapport van de commissie-Scholten ging de CHU, samen met de ARP en de KVP, een nieuwe fase van partijpolitieke heroriëntatie in.

Wanneer we de ontwikkeling van de relatie tussen de CHU en de KVP over de periode van 1946 tot 1967 bezien kan het volgende worden opgemerkt.

Twee elementen waren bepalend voor de houding van de Unie tegenover de KVP. Enerzijds was er de bereidheid tot politieke samenwerking. Daarnaast was de CHU waakzaam bij ontwikkelingen waardoor zij het protestants karakter van de Nederlandse samenleving bedreigd achtte.

Deze waakzame houding leidde er toe dat zes leden van de CHU-Tweede Kamerfractie in 1946 de SGP steunden in de kritiek op het, tijdens de Tweede Wereldoorlog vanuit Londen, herstellen van het gezantschap bij het Vaticaan.

Voorts toonde men zich in de jaren vijftig, in christelijk-historische kring, afwijzend tegenover een voorstel van de staatscommissie-Van Schaik tot wijziging van de grondwetsbepaling inzake het processieverbod en uitspraken van KVP fractieleider Romme over het "inweven van het katholiek zedelijk eigene in het stramien van het Nederlandse

volksleven".²²

De wens om de politieke samenwerking met de KVP te behouden bracht de CHU er toe de gedachtenwisseling over de hier gesignaleerde principiële verschillen niet tot een conflict te laten escaleren.

Voorts ontwikkelde de CHU een genuanceerd standpunt in de discussie die in 1954 ontstond over het mandement van de bisschoppen.

De bezwaren die in de Unie leefden, tegen de theologische aspecten van dit stuk, werden overschaduwd door de waardering voor de principiële steun die dit mandement gaf aan de partijvorming op levensbeschouwelijke basis.

De gemeenschappelijke wortels die KVP en CHU op dit punt hadden, werden in het begin van de jaren zestig nog meer van belang.

In deze periode ontstond binnen de KVP een heroriëntatieproces, waarbij de partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag in relatie tot de band met de Rooms-Katholieke Kerk en de ontwikkeling van het emancipatieproces van de katholieken, in discussie kwam.

Elders zullen we nog zien dat omstreeks de zelfde tijd in de CHU een meer genuanceerde opvatting over het protestants karakter der natie groeide. Dit kwam met name tot uiting in de beschouwing die de CHU-senator dr. J.W. Beerekamp in 1964 hield over artikel 4 van het christelijk-historisch beginselprogramma (1951) in de discussie over het huwelijk van prinses Irene met de Spaanse troonpretendent prins Carlos Hugo de Borbon.²³

Als gevolg van deze ontwikkelingen kwam in 1967 de vraag naar de zin van het nog langer gescheiden optrekken van katholieke en protestantse partijen op levensbeschouwelijke grondslag centraal te staan.

In het overleg tussen ARP, CHU en KVP over vorming van een nieuwe christen-democratische partij zouden verschillen in kerkelijke en politieke tradities tot fundamentele discussies aanleiding geven. In hoofdstuk XIII zullen we hier nader op in gaan.

In het thans aan de orde zijnde onderdeel betreffende de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op het protestants karakter der natie vraagt een ander aspect onze aandacht.

Naast vragen over de relatie van de CHU tot de KVP leidde ook het optreden van het Humanistisch Verbond tot nadere bezinning op artikel 4 van het christelijk-historisch beginselprogramma.

2. De relatie tot het Humanistisch Verbond

Het in 1946 opgerichte Humanistisch Verbond wilde het verenigingspunt zijn van hen die zich, zonder uit te gaan van het bestaan van een persoonlijke godheid, baseren op de eerbied voor de mens als bijzonder deel van het kosmisch geheel, als drager van een niet aan persoonlijke willekeur onderworpen normgevoel en als schepper van en deelhebber aan geestelijke waarden.

Op grond van de principiële erkenning van de persoonlijke vrijheid, de sociale gerechtigheid en de culturele verantwoordelijkheid streeft het humanisme naar vorming van een beeld van de werkelijkheid dat de toets der rede kan doorstaan.

Het Humanistisch Verbond stelde zich ten doel in geestelijk, cultureel, pedagogisch en sociaal opzicht leiding te geven, inzonderheid aan het buitenkerkelijk deel van het Nederlandse volk.

Tot de middelen waarmee het Humanistisch Verbond zijn doel tracht te bereiken behoorde onder meer het opkomen voor de gelijkberechtigtheid van het humanisme als levens- en wereldbeschouwing naast de erkende godsdiensten.¹

In de praktijk betekende dit dat het Humanistisch Verbond streefde naar officiële inschakeling in de geestelijke verzorging onder andere in de gevangenissen en in het leger.²

Naar aanleiding van vragen op dit punt van socialistische zijde, eind 1951 tijdens de behandeling van de Beginselenwet voor het Gevangeniswezen in de Eerste Kamer, betoogde de christelijk-historische minister van Justitie, mr. H. Mulderije, dat de taak die het Humanistisch Verbond zich stelde niet op het terrein lag van de geestelijke verzorging zoals in deze wet omschreven. De Kerk die vanuit de openbaring

leeft en het Humanistisch Verbond dat uitsluitend van de rede uitgaat, lagen zijns inziens in twee vlakken. Tegen deze achtergrond merkte de minister op dat de geestelijke verzorging van het Humanistisch Verbond naar zijn mening "stenen voor brood" gaf.³

Tijdens de behandeling van de begroting van Justitie, die korte tijd later plaats had, kwam de uit de CHU afkomstige socialistische senator, mr. G.E. van Walsum, op deze zaak terug.

De houding van de minister hield, volgens Van Walsum, het gevaar in dat men met behulp van staatsmacht christendom en kerk in een bevoorrechte positie wilde handhaven⁴

Minister Mulderije antwoordde dat aan gedetineerden die contact wensden met een humanistische geestelijke verzorger dit niet zou worden geweigerd. Het was het Humanistisch Verbond echter niet toegestaan in gevangnissen propaganda te maken voor haar beginselen.

In dit verband wees de bewindsman er op dat het Humanistisch Verbond - op eigen gezag - voor mensen die buiten de periferie van de kerk leven de aangewezen instantie wilde zijn om hun zielszorg te behartigen en van de minister verlangde dat hij dit honoreerde. Met deze opvatting kon mr. Mulderije niet instemmen. De geestelijke verzorging van buitenkerkelijke gedetineerden - voor zover zij geen lid waren van het Humanistisch Verbond - behoorde zijns inziens tot de natuurlijke taak van de kerken.⁵

In deze en ander discussies, die in het begin van de jaren vijftig in het parlement plaats hadden over de humanistische geestelijke verzorging, toonden de CHU-frakties een terughoudende opstelling.⁶ In de Unie was men zich bewust van een spanningsverhouding tussen het op artikel 4 van het beginselprogramma gebaseerde uitgangspunt van verdraagzaamheid jegens andersdenkenden enerzijds en anderzijds de vraag of men een organisatie als het Humanistisch Verbond, die als een bedreiging van het protestants karakter van Nederland moest worden beschouwd, van overheidwege financieel kon steunen. De CHU bleef geruime tijd met dit vraagstuk worstelen.

Op de zomerconferentie van de Unie in 1954, stelde de theoloog prof. dr. A.A. van Ruler de hier geschetste problematiek aan de orde in een referaat over het thema Overheid en Humanisme.⁷

Hij kwam tot de conclusie dat er in deze kwestie een praktisch compromis gezocht moest worden tussen enerzijds de moderne democratische organisatie van de Nederlandse samenleving en anderzijds de staatsrechtelijke erkenning van God als feit uit de historische realiteit.

Deze gedachte kon volgens Van Ruler worden gerealiseerd als men de humanistische geestelijke verzorging in de gevangenissen en het leger onder precies dezelfde voorwaarden toeliet als de kerken maar onder een aparte titel.⁸

Vooralsnog bleef de CHU echter gereserveerd tegenover het Humanistisch Verbond. Dit bleek duidelijk in het begin van de jaren zestig. In deze periode kwamen op enkele terreinen wettelijke regelingen met betrekking tot de humanistische geestelijke verzorging tot stand.

Voor het eerst was dit het geval in april 1961 bij de behandeling van het ontwerp Beginselenwet voor de Kinderbescherming. In artikel 23 van dit wetsontwerp werd bepaald dat aan in rijksinrichtingen opgenomen minderjarigen gelegenheid werd gegeven aan godsdienstoefeningen deel te nemen en godsdienstonderwijs te ontvangen.

In een amendement stelde de Rooms-Katholieke socialist mr. F.J.H.M. Daams voor deze bepaling te wijzigen in die zin, dat aan deze minderjarigen gelegenheid werd geboden deel te nemen hetzij aan godsdienstoefeningen dan wel aan bijeenkomsten onder leiding van geestelijke verzorgers.⁹

In haar stemverklaring sloot de CHU-woordvoerder jkvr. Wttewaall van Stoetwegen zich aan bij het oordeel dat de christelijk-historische minister van Justitie, mr. W.C. Beerman, over dit amendement had gegeven. De bewindsman had gesteld dat de mogelijkheid voor bijeenkomsten onder leiding van humanistische geestelijke verzorgers bestond als de ouders van de betrokken minderjarigen dit kenbaar maakten. Het was echter volgens de minister niet gebleken dat hieraan behoefte bestond. Jkvr. Van Stoetwegen merkte voorts op dat het amendement-Daams - hoe-

wel de indiener dit ontkende - de indruk wekte dat zij die niet deelnamen aan de godsdienstoefeningen, de bijeenkomsten van het Humanistisch Verbond als alternatief moesten aanvaarden.¹⁰

De CHU-fractie stemde tegen het amendement-Daams. De Kamer aanvaardde dit amendement echter - in een stemming van links tegen rechts - met 64 tegen 60 stemmen.¹¹

Omstreeks dezelfde tijd hield mr. G.J.J.A. Delfgaauw in het CH-Tijdschrift een pleidooi voor subsidiëring van humanistisch werk. Weigering van deze subsidie achtte hij in strijd met de grondwet. Daarnaast voerde hij ter adstructie van zijn visie enkele artikelen uit het christelijk-historisch beginselprogramma aan. Het weigeren van subsidiëring van humanistisch werk betekende zijns inziens het in de hand werken van een groepering van ons volk in twee delen naar godsdienstige onderscheiding waartegen artikel 8 van het CHU-beginselprogramma zich verzette. Bovendien zou men zijns inziens tegen de geest van artikel 7 handelen doordat men het christelijk-historisch beginsel door middel van machtsuitoefening wilde doen zegevieren. Voorts wees Delfgaauw er op dat artikel 10 van het beginselprogramma van de CHU het recht erkende om zich van de kerk los te maken. Dit moest zijns inziens ook gelden voor een zich los maken van de kerk dat tot buitenkerkelijkheid voerde.¹²

De nadere bezinning binnen de CHU over de vraag naar financiële steun van de overheid voor activiteiten van het Humanistisch Verbond leidde tot een verschil van opvatting. Dit kwam tot uiting in mei 1962 bij de behandeling van het wetsontwerp Premie Kerkenbouw.

Dit voorstel regelde het verstrekken van een rijkspremie aan kerkgenootschappen voor het stichten van kerkgebouwen. Daarnaast opende dit wetsontwerp de mogelijkheid premie te verstrekken aan rechtspersoonlijkheid bezittende genootschappen op geestelijke grondslag voor de stichting van bezinningscentra.¹³

Tijdens de behandeling van dit voorstel aanvaardde de Tweede Kamer een amendement van de socialist Scheps. Hierin werd de subsidie voor rechtspersoonlijkheid bezittende genootschappen op geestelijke grond-

slag waarvoor, krachtens het voorstel bij a.m.v.b. een regeling zou worden getroffen, rechtstreeks in het voorliggende wetsvoorstel geregeld. Ook werden in de considerans zowel de kerken als de genootschappen op geestelijke grondslag genoemd. De CHU-fractie stemde tegen dit amendement omdat het voorbij ging aan de unieke positie van de kerken die, volgens de CHU-woordvoerder dr. I.N.Th. Diepenhorst, door oorsprong en opdracht onvergelykbaar is met enige andere organisatie.¹⁴ De aanvaarding van het amendement-Scheps leidde er toe dat 8 van de 12 CHU-fractieleden tegen het wetsontwerp stemden.¹⁵ Deze leden waren van oordeel dat van een overheid, die krachtens artikel 4 van het CHU-beginselprogram Gods naam dient te belijden, niet kon worden verwacht of verondersteld dat zij bevorderde dat met overheidssubsidie een instituut als het Humanistisch Verbond, dat Gods naam niet wenst te belijden, werd gesteund. Ook aan de vrijheid en verdraagzaamheid jegens andersdenkenden waren volgens deze leden grenzen gesteld. De CHU-fractieleden die voor het wetsontwerp stemden waren van mening dat het de vraag was of zij konden en mochten uitmaken met welke premies en subsidies de overheid Gods naam belijdt en met welke niet. Zij meenden dat men het Humanistisch Verbond met de vele geestelijke variaties die daarin voorkomen geen recht deed als men het beschouwde als een negatieve, anti-kerkelijke instelling. Dit gold huns inziens met name nadat in 1955 de woorden "zonder uit te gaan van het bestaan van een God" bewust uit de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond waren geschrapt.¹⁶

De Tweede Kamer aanvaardde dit wetsontwerp met 89 tegen 47 stemmen.¹⁷ In de Eerste Kamer stemden alle christelijk-historische senatoren voor. Aanleiding hiertoe vormde de verklaring van minister Van Aartsen in antwoord op vragen van de christelijk-historische woordvoerder dr. J. van Bruggen dat de wet Premie Kerkenbouw gelijke behandeling van kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag beoogde, maar geen volledige gelijkstelling.¹⁸

Enkele maanden later kwam in de Tweede Kamer, tijdens de behandeling van het ontwerp van wet op het Voortgezet Onderwijs, de subsidiëring

van humanistisch vormingsonderwijs op de openbare scholen ter sprake. De protestantse socialist C. Kleywegt stelde voor om, analoog aan de bepaling betreffende de mogelijkheid om op openbare scholen buiten de normale lessen godsdienstonderwijs te geven, aan leerlingen wier ouders daartoe de wens te kennen gaven, gelegenheid te geven vormingsonderwijs te volgen van leraren aangewezen door genootschappen op geestelijke grondslag die daartoe door de minister waren toegelaten.

Een nieuw element in dit wetsontwerp was dat aan kerkgenootschappen en - bij aanvaarding van het amendement-Kleywegt - ook aan genootschappen op geestelijke grondslag voor het geven van deze lessen een vergoeding kon worden toegekend.

Dit laatste vormde voor de CHU-Tweede Kamerfractie een ernstig bezwaar tegen het amendement-Kleywegt. Tilanus achtte het moeilijk te aanvaarden dat op deze wijze van de overheid, die naar christelijk-historische opvatting Gods dienaar is, wordt gevraagd dat zij financiële medewerking verleent aan vorming van kinderen in godsdienstloze richting.¹⁹ De CHU-Tweede Kamerfractie stemde tegen het amendement-Kleywegt. Dit amendement werd overigens met een ruime meerderheid aanvaard: 118 stemmen voor en 21 tegen.²⁰

Vervolgens kwam de humanistische geestelijke verzorging van militairen aan de orde.

In het najaar van 1961 vroeg KVP-woordvoerder mgr.dr. J. Stokman, bij de behandeling van de begroting van Defensie, om een nota over dit onderwerp. Bij die gelegenheid sprak hij zich - onder bepaalde voorwaarden - uit voor geestelijke verzorging in het leger door het Humanistisch Verbond.

CHU-woordvoerder H. Kikkert ging akkoord met het verzoek van Stokman om een nota. Overigens toonde hij zich afwijzend tegenover de humanistische geestelijke verzorging in de krijgsmacht.²¹

De gevraagde nota verscheen in april 1963. In dit stuk stelde de liberale minister van Defensie ir. S.H. Visser de Tweede Kamer²² voor, gelet op de in een enquête gebleken behoefte, voorlopig voor drie jaar over te gaan tot aanstelling van een hoofdredacteur en vier raadsleden

van het Humanistisch Verbond in het leger.²³ Een verschil met de godsdienstige geestelijke verzorging was dat meerderjarige dienstplichtigen én ouders van minderjarige dienstplichtigen schriftelijk moesten verklaren dat zij een humanistische geestelijke verzorging wensten.²⁴

De Tweede Kamer nam deze nota op 11 december 1963 voor kennisgeving aan. De CHU-woordvoerder Kikkert toonde overigens weinig enthousiasme. Hij wees er op dat de CHU de overheid als Gods dienaar ziet en wenst dat zij Gods naam belijdt. Het bevorderen van een humanistische geestelijke verzorging ging naar zijn mening duidelijk in een andere richting. De CHU is, aldus Kikkert, tolerant maar deze tolerantie houdt daar op waar het belijden van Gods naam wordt tegengegaan. Voorts wees hij er op dat deze grens niet voor elk CHU-lid precies gelijk lag.²⁵

Enkele dagen later, (op 21 december 1963), gaf de voorzitter van het Humanistisch Verbond, dr. J.P. van Praag, op zijn verzoek²⁶ in het Dagelijks Bestuur van de CHU een toelichting op de doelstelling van het Verbond.

De DB-leden hadden een overwegend positieve indruk van de uiteenzetting van Van Praag.²⁷ Zij twijfelden echter of zijn gedachtengang voor alle leden van het Humanistisch Verbond de gangbare was en zou blijven.²⁸

Het DB trok geen beleidsconclusies. Men besloot het verslag over de relatie tot het humanisme af te wachten dat een studiegroep, ingesteld door de Savornin Lohmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de CHU, zou uitbrengen.²⁹

Dit rapport getiteld Overheid en Humanisme verscheen in het voorjaar van 1964. De commissie, onder voorzitterschap van de oud-minister van Justitie Mulderij, verzette zich tegen een nevenschikking van de kerken en de organisatie van de humanisten op grond van de bewering van het Humanistisch Verbond dat zij de representante zou zijn van de leden van het Nederlandse volk die niet godsdienstig zijn. De Unie

diende volgens het rapport volstrekt afwijzend te staan tegenover verzoeken tot overheidssteun die direct of indirect bijdroegen tot het propageren van de beginselen van het Humanistisch Verbond. Waar echter een concrete behoefte aan verzorging op humanistische basis bestond mocht de eerbied voor de overtuiging van andersdenkenden niet tot discriminatie leiden. De commissie achtte waakzaamheid en het maken van een scherp onderscheid hierbij voortdurend noodzakelijk. Voorts moest men zich hoeden voor een verkeerd begrepen verdraagzaamheid.³⁰

In de geest van dit rapport³¹ sprak Beerekamp op 2 juni 1964 in de Eerste Kamer over de humanistische raadslieden in de krijgsmacht. De christelijk-historische senator toonde in deze kwestie een positievere houding dan Kikkert in de Tweede Kamer had gedaan. Vanuit zijn christelijk belijden stond Beerekamp aarzelend tegenover de aanvaarding van humanistische raadslieden. Bezien vanuit politiek gezichtspunt sloeg de weegschaal bij hem echter door in voor deze raadslieden gunstige zin. Dienstplichtigen hadden er naar zijn mening recht op dat zij, in het van overheidswege verlangde, tijdelijk verblijf in het leger, dezelfde menselijke levensontplooiing konden krijgen als die welke zij anders in hun ouderlijk milieu hadden beleefd. Dit hield voor een meerderheid een christelijke geestelijke verzorging in en voor een minderheid een humanistische begeleiding. De overheid mocht hier volgens Beerekamp niet discrimineren.³²

Deze rede van Beerekamp stond aan het begin van een periode waarin de CHU, op voorzichtige wijze, een nadere positiekeuze zocht tegenover het Humanistisch Verbond.

Bij het optreden van het kabinet-Cals, in april 1965, vroeg Beernink verduidelijking van een passage in de regeringsverklaring waarin werd gesteld dat het kabinetsbeleid gedragen zou worden door de geestelijke waarden die in ons volk leven en die in christendom en humanisme tot uiting kwamen.

De CHU-fraktievoorzitter informeerde welk humanisme hier werd bedoeld: het typisch Nederlands Erasmiaans humanisme of het moderne humanisme uit het midden van de twintigste eeuw.³³ Deze vraag werd niet beant-

woord. Minister-president Cals gaf in het debat op dit punt geen reactie. In tweede termijn kwam Beernink er niet op terug.

De vraagstelling van de CHU over voornoemde passage in de regeringsverklaring toonde een kritische houding. Geleidelijk lijkt echter in de Unie een meer positieve benadering van het Humanistisch Verbond te zijn gegroeid.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit het betoog dat Beerekamp in februari 1972 hield in de Eerste Kamer over het voorstel tot deconstitutionalisering van artikel 185 van de grondwet. Deze bepaling had betrekking op de historische gegroeide financiële relatie tussen de overheid en de, sinds 1815 bestaande, kerkgenootschappen.

Eerder wezen we er op dat het kabinet-De Jong in 1969 voorstelde deze bepaling uit de tekst van de grondwet te lichten en als additioneel artikel op te nemen in afwachting van een wettelijke regeling tot afkoop van de uit artikel 185 voor de overheid voortvloeiende financiële verplichtingen.

Bij de behandeling van dit voorstel in de Eerste Kamer pleitte Beerekamp er voor om in de toekomst in plaats van artikel 185 een bepaling in de grondwet op te nemen waarin de overheid, zonder discriminatie, een handreiking doet aan de geestelijke groeperingen die elk op hun wijze fundamenteën leggen onder het dagelijks leven. Daarbij wees hij er op dat in ons land de scherpe kanten tussen de kerken onderling en tussen de kerken en humanisten geleidelijk waren afgezwakt en plaats hadden gemaakt voor een groeiend wederzijds verstaan met behoud van eigen inzichten en essentialia.³⁴

Onze gegevens overziende kan het volgende worden opgemerkt.

De doelstelling van het Humanistisch Verbond ten aanzien van geestelijke verzorging, onder meer op het terrein van justitie en in het leger, leidde in de periode van 1946 tot 1964 binnen de CHU tot vragen over de interpretatie van de opvatting over het protestants karakter der natie, zoals weergegeven in artikel 4 van het christelijk-historisch beginselprogramma. Daarnaast bestond in de Unie onzekerheid over de mate waarin binnen het Humanistisch Verbond anti-kerkelijke en

anti-religieuze gevoelens leefden.

Deze beide factoren verklaren echter slechts gedeeltelijk dat de CHU langer dan de KVP en de meerderheid van de ARP bezwaar heeft gemaakt tegen voorstellen inzake de humanistische geestelijke verzorging.

Reeds in 1954 had Van Ruler, in 1964 gevolgd door Delfgaauw, belangrijke argumenten aangedragen voor een meer positieve benadering van het Humanistisch Verbond.

Toen de commissie-Mulderije in 1964 een aantal richtlijnen voor de houding tegenover het Humanistisch Verbond formuleerde, was de politieke strijd in feite reeds beslist. De voornaamste oorzaak voor de trage politieke besluitvorming in de CHU ten aanzien van de humanistische geestelijke verzorging moet ons inziens worden gezocht in de verdeeldheid die binnen de CHU over dit vraagstuk bestond.

Deze verdeeldheid kwam enkele malen in het stemgedrag van de christelijk-historische fracties in beide Kamers van de Staten-Generaal tot uiting. Illustratief is in dit verband ook dat, ondanks het aanvankelijk voornemen, het rapport van de commissie-Mulderije nooit in het DB van de Unie is besproken.

Niettemin leidde dit rapport - mede gelet op de gematigder formulering ten aanzien van de godsdienst in de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond - met name bij monde van senator Beerekamp tot enkele positievere geluiden over het humanisme.

In het begin van de jaren zeventig trok de Unie, tijdens de discussie over de grondslag van het toen in oprichting zijnde CDA, opnieuw een duidelijke grens ten aanzien van het humanisme. Tegen de gedachte van KVP-voorzitter ir. D. de Zeeuw om naast het christendom ook het humanisme als uitgangspunt en inspiratiebron te erkennen rees krachtig verzet. Deze grondslagdiscussie komt nader aan de orde in hoofdstuk XIII.

XI GEEN MAJORITEIT MAAR AUTORITEIT

1. Het doel van de Christelijk-Historische Unie is, de door haar beleden beginselen tot erkenning - niet om de regeermacht in handen van met zekere Christelijke beginselen instemmende personen - te brengen.
2. Het is dus niet zozeer te doen om majoriteit (de meerderheid der kiesgerechtigden) als wel om autoriteit (gezag van het Woord Gods), niet om het succes van de partij, maar om de macht van het beginsel.
3. Hierop dient, zowel bij de organisatie van de partij als bij de samenwerking met andere partijen, in de eerste plaats te worden gelet.

(Beginselprogram CHU, 1951; art. 7)

- a) Het doel van de Christelijk-Historische Unie is op basis van haar uitgangspunten haar praktisch program te verwezenlijken.
- b) Hoezeer zij als middel daartoe doelbewust vergroting van haar invloed zoekt, bovenal gaat het haar om de doorwerking van het Woord van God in de samenleving.
- c) De Christelijk-Historische Unie wil haar taak en optreden doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties, instellingen en andere politieke partijen.

(Beginselverklaring CHU, 1970; art. VII)

1. De ontwikkeling van de organisatie¹ van de CHU na 1945

De organisatie van de CHU moest na de bevrijding vrijwel geheel opnieuw worden opgebouwd. De penningmeester had slechts de beschikking over een kassaldo van f 38,--.

Deze situatie was ontstaan doordat de bezetter op 30 juni 1941 een inval had gedaan in het bureau van De Nederlander, waar tevens de administratie van de CHU was gevestigd. Bij die gelegenheid werd beslag gelegd op de aanwezige financiële middelen. Voorts is op deze dag het archief van de CHU weggehaald en nadien verloren gegaan.

Van de uitgave van het Uniejaarboekje over 1941 - waarvoor de drukproeven gereed waren - werd afgezien nadat onderhands was gebleken dat geen toestemming voor deze publikatie zou worden verleend.²

Op 15 oktober 1941 moest De Nederlander, op last van de bezetter, officieel wegens papierschaarste, haar uitgave stopzetten.

De leiding van de Unie had tijdens de bezetting weinig activiteiten kunnen ondernemen.

Tilanus was in het najaar van 1940, gelijktijdig met enkele andere vooraanstaande Nederlanders, in gijzeling genomen. Onder deze gijzelaars bevonden zich tevens de voorzitter van de christelijk-historische senaatsfractie B.C. de Savornin Lohman en het HB-lid prof. Liefstinck.

Eind 1940 werden de Unieleden opgeschrikt door de onverwachte terugkeer van oud-premier De Geer uit Engeland.³

In 1941 overleden de waarnemend voorzitter Slotemaker de Bruïne, vicevoorzitter J. ter Haar jr. en de staatsraad en oud-CHU-voorzitter Schokking.

Het contact tussen het bestuur van de Unie en de kiesverenigingen werd tot medio 1941 voornamelijk onderhouden via rondzendbrieven.⁴

In een van de laatste circulaires vroeg het bestuur een reactie op de suggestie om regionale studiekernen te vormen. Ook leden van het landelijk bestuur zouden bij de werkzaamheden van deze kringen moeten worden ingeschakeld.

Als gevolg van de opheffing van de CHU samen met andere partijen, door de bezetter, op 4 juli 1941, is dit plan niet nader uitgewerkt. Het bestuur heeft nadien vrijwel niet meer vergaderd.⁵ Het contact tussen de landelijke top en de kiesverenigingen bestond sindsdien uit de correspondentie die de gegijzelde CHU-voorzitter Tilanus vanuit Sint Michielsgestel onderhield.

Na zijn vrijlating, in het najaar van 1944, begon Tilanus via oude contacten de CHU weer te organiseren. Hij kon daarbij niet meer rekenen op de steun van de secretaris van de Unie, Van Walsum.

In tegenstelling tot Tilanus was Van Walsum, die een actieve rol speelde in de Nederlandse Volksbeweging,⁶ van oordeel dat de CHU niet meer als zelfstandige partij moest terugkeren.

Dit verschil van opvatting leidde tot een scherpe botsing over de positie van het dagblad De Nederlander. Hierbij ontstond - ook in het persoonlijke vlak - een blijvende breuk tussen Tilanus en Van Walsum. Met instemming van de meerderheid van de commissarissen en de aandeelhouders, maar tegen de wens van Tilanus, had Van Walsum kort na de bevrijding de politieke koers van De Nederlander geënt op de denkbeelden van de Nederlandse Volksbeweging en de nieuwe oriëntatie in de Nederlandse Hervormde Kerk. De naam van het blad werd gewijzigd in De Nieuwe Nederlander.⁷

In 1946 werd van christelijk-historische zijde een nieuw dagblad opgericht, opnieuw De Nederlander genaamd.

Beide dagbladen hadden slechts een korte levensduur. De verschijning van De Nieuwe Nederlander werd in 1947 gestaakt. De uitgave van De Nederlander moest om financiële redenen in 1949 worden stopgezet. Nadien is in de Unie nog geruime tijd de mogelijkheid overwogen om opnieuw tot de uitgave van een christelijk-historisch georiënteerd dagblad te komen. Financieel werd dit echter niet haalbaar geacht.

Na het verdwijnen van De Nederlander had de Unie voor de voorlichting onder de leden en geestverwanten nog slechts de beschikking over twee, reeds voor de oorlog bestaande, weekbladen. Dit betrof Koningin en Vaderland, dat in belangrijke mate zijn verspreiding vond in Gelderland en Overijssel en het in Friesland uitgegeven De Christelijk-Historische Nederlander.

Sinds 1955 verscheen naast deze weekbladen een maandelijks uitkomend ledencontactblad getiteld Binding.

In hetzelfde jaar kwam het eerste nummer uit van het Christelijk-Historisch Tijdschrift. Dit periodiek nam mede de functie over van de reeds voor 1940 bestaande maar na 1945 onregelmatig verschijnende serie Tijdseinen.⁸

Het, aanvankelijk per kwartaal verschijnende,⁹ CH-Tijdschrift was een uitgave van het op 14 september 1955 opgerichte, met de Unie gelieerde wetenschappelijk bureau, de hr.mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting.¹⁰

Deze stichting kwam tot stand door een beslissing van de Algemene Vergadering, op voorstel van de Unieraad. Dit orgaan vormde een nieuw element in de organisatorische opbouw van de CHU.

De Unieraad was opgericht in 1951, op aandrang van de Algemene Vergadering. Na de vaak turbulente discussies in de Unie over de Indonesische kwestie, wenste de Algemene Vergadering meer politieke inspraak voor de leden. De Unieraad was een adviescollege waar de politieke gedragslijn van de CHU besproken werd. Daarnaast kreeg zij de taak pre-advies uit te brengen over de voorstellen van de kiesverenigingen aan de Algemene Vergadering. Voorts werd de keuze van de voorzitter van de CHU - uit de leden van het Hoofdbestuur - aan dit orgaan opgedragen. Ook werd de Unieraad betrokken bij de voorbereiding van het opstellen van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen.¹¹

De Unieraad werd samengesteld uit de leden van het Hoofdbestuur, alsmede twee vertegenwoordigers van elk van de 18 Kamerkringen en vertegenwoordigers van de CHJG en de Centrale van CH-vrouwen. Als voorzitter van de Unieraad trad de voorzitter van de CHU op.

Velen voelden het als een bezwaar dat de Unieraad in de praktijk relatief veel tijd besteedde aan organisatorische, in plaats van politieke zaken. Dit leidde tot enkele wijzigingen in de opzet van de Unieraad. In 1954 sprak de Algemene Vergadering zich uit voor de ont koppeling van het voorzitterschap van de Unieraad met het voorzitterschap van de CHU. In 1960 werd door middel van een statutenwijziging bepaald dat de Unieraad geen organisatorische zaken meer zou behandelen.

Afgezien van de Unieraad behield de organisatie van de CHU de voor 1940 aanwezige structuur. Deze was opgebouwd uit de Algemene Vergadering, het Hoofdbestuur (HB) en het Dagelijks Bestuur (DB). Als geestverwante nevenorganisaties bleven naast de reeds genoemde Savornin Lohmanstichting en de gememoreerde weekbladen voorts de Centrale

van Christelijk-Historische Vrouwen, de Federatie van Christelijk-Historische Jongerengroepen en de Vereniging van Christelijk-Historische Gemeentebestuurders actief.¹²

Wat betreft het functioneren van de organisatie kan worden opgemerkt dat, evenals voor de oorlog, de nadruk niet lag op landelijke activiteiten maar op de arbeid van enthousiaste leden in diverse kiesverenigingen en regio's.

De financiële middelen waarover het DB kon beschikken waren gering. Er was geen centrale contributie-inning maar een afdracht van de kiesverenigingen aan het bestuur. Deze contributie-afdracht bedroeg in 1951 slechts f 0,75 per lid. In 1957 werd dit op f 1.-- gebracht. In 1967 was dit bedrag gestegen tot f 3.--.

Het juiste aantal leden van de Unie was echter niet nauwkeurig vast te stellen omdat een centrale ledenadministratie ontbrak. Na 1945 heeft het DB enkele malen ledenaantallen genoemd, variërend van 40.000 in 1948 tot 45.000 in het jubileumjaar 1958. In feite berustten deze opgaven op schattingen omdat een groot aantal kiesverenigingen geen opgave van het ledental deed.¹³

In het algemeen kan men zeggen dat tot 1967, de organisatie van de CHU een sterk gedecentraliseerde opbouw toonde met het accent op de regio's en een zwak landelijk apparaat.

Hoe ontstond nu tussen de top en de regio's een samenhangend geheel? Ten eerste door een principieel, door de CHU gewenst geachte en in de praktijk sterk benadrukte, onafhankelijke positie van de Kamerfrakties ten opzichte van de partij.¹⁴ Dit uitgangspunt maakte een krachtige partij-organisatie gedeeltelijk overbodig. Daar kwam echter bij dat tussen 1945 en 1958 en van 1963 tot 1965 de voorzitter van de Tweede Kamerfractie tevens voorzitter van de Unie was. Tussen 1946 en 1967 trad de voorzitter van de Tweede Kamerfractie steeds op als lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezingen.

Dit leidde er toe dat de tot 1967 optredende voorzitters van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie, respectievelijk Tilanus en

Beernink, een sterke positie in de Unie innamen. Zij misten echter de steun van een hechte partij-organisatie. Voorts was men in de Unie afkerig van verering van politieke leiders, zoals men dit - tot het midden van de jaren vijftig - in de ARP waarnam.¹⁵ Als gevolg hiervan functioneerden Tilanus en Beernink als politiek leider van de CHU op een andere wijze dan dit in de ARP het geval was maar met een minstens even grote invloed op het politieke beleid.

Van grote betekenis voor het functioneren van de hierboven geschetste organisatiestructuur van de CHU was dat de leiding van Tilanus en Beernink een grote mate van continuïteit toonde. Van 1945 tot 1967 waren zij zowel op organisatorisch als op politiek terrein de belangrijkste vertegenwoordigers van de Unie.¹⁶

Bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen toonde de gedecentraliseerde opbouw van de CHU eveneens een specifieke wijze van functioneren. Tijdens het voorzitterschap van Tilanus werkten op dit terrein twee krachten op elkaar in. Enerzijds leefde bij verschillende regio's de wens om kandidaten uit de eigen streek naar voren te brengen. Dit kon vaak makkelijk worden gerealiseerd. In diverse kiesverenigingen beslisten namelijk de facto de bestuursleden over de kandidatenlijst. Dit was mogelijk omdat in sommige plaatsen slechts zeer weinig leden de bijeenkomsten van de kiesverenigingen bezochten. Ook kwam het voor dat een bestuur de financiële middelen miste om alle leden een uitnodiging te sturen voor de vergadering waar over de voordracht voor de kandidatenlijst moest worden beslist.

Tegenover deze sterke invloed van de regio's stond echter dat Tilanus, als voorzitter van de Tweede Kamerfractie, een belangrijke greep op de kandidaatstelling behield. Het kwam vaak voor dat kiesverenigingen Tilanus, tijdens een spreekbeurt, advies vroegen over de samenstelling van de kandidatenlijst en dit advies zonder meer opvolgden.¹⁷

Bijzondere aandacht verdient de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1952. Eerder zagen we dat bij die gelegenheid een aktiecomité - tevergeefs - probeerde de voorstanders van de souveriniteitsoverdracht aan Indonesië in de Tweede Kamerfractie te laten vervangen door andere kandidaten.¹⁸

Hier was sprake van een uitzondering. In het algemeen leverde de kandidaatstelling weinig spanningen op.

Dit had twee oorzaken. Enerzijds kwamen ministers en staatssecretarissen voor 1967 vrijwel steeds van buiten de fractie. Als regel keerden zij niet als Kamerlid terug. Daarnaast gold het in de Unie als onbehoorlijk om zittende Kamerleden die bereid waren opnieuw een kandidatuur te aanvaarden, te passeren.

Bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 slaagde Beernink er in de spanning tussen de wensen uit de regio en de behoefte aan deskundigheid in de fractie op elkaar af te stemmen. Hij zocht een aantal kandidaten die over de gezochte specialisatie beschikten. Vervolgens beval hij met succes deze deskundigen in de streek waar zij woonden aan als regionale kandidaat voor de Tweede Kamerfractie.

De verkiezingscampagnes die de Unie voerde werden eveneens afgestemd op de bestaande organisatiestructuur. Deze campagnes hadden slechts in beperkte mate een landelijk karakter. De lijsttrekker en de overige prominente CHU-politici richtten hun activiteiten op de regio's. In diverse kleine plaatsen zochten zij de christelijk-historische achterban op.

Sommige Kamerkringbesturen voerden bij de Tweede Kamerverkiezingen een regionaal opgezette campagne met materiaal dat uit eigen fondsen werd gefinancierd.

De gedecentraliseerde, op de regio's georiënteerde, structuur van de CHU vormde ons inziens ook een belangrijk element in een opvallend beeld dat de kiezersaanhang van de Unie toonde.

Bij alle Provinciale Statenverkiezingen, sinds de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1918, heeft de CHU een hoger percentage behaald dan bij de voorafgaande Tweede Kamerverkiezingen.¹⁹

Voor dit opvallende verschijnsel is geen duidelijke verklaring te geven.²⁰

Wat betreft de invloed van de gedecentraliseerde organisatiestructuur kan worden aangetekend dat tot in het midden van de jaren zestig, evenals bij de Tweede Kamerverkiezingen, ook bij de Statenverkiezingen veel CHU-kiesverenigingen nauwelijks actief waren. In het algemeen echter werkte de irenische instelling van de CHU in de gematigde campagnes van de Staten-verkiezingen tegenover de kiezers gunstiger dan in de hardere campagnes voor de Tweede Kamerverkiezingen waarbij de CHU weinig op de voorgrond trad.

Vanaf 1962 ging de nationale politiek in toenemende mate een rol spelen in de campagnes voor de Statenverkiezingen. In dat jaar verschenen de nationale politieke leiders van diverse partijen voor het eerst in politieke tv-uitzendingen.

Bij de Statenverkiezingen van 1966 speelde de CHU op deze ontwikkeling in met een nationaal verkiezingsitem. In de discussie, die naar aanleiding van het huwelijk van prinses Beatrix ontstond over de republikeinse staatsvorm, sprak de CHU zich onvoorwaardelijk uit voor de monarchie onder het huis van Oranje.²¹

In het voorgaande hebben we enkele malen gewezen op de betekenis voor de CHU van een aantal regio's in het land. Een indruk van de betrokken gebieden in de periode 1946-1972 krijgen we wanneer we de spreiding van de CHU-kiezers bij de in deze jaren gehouden Tweede Kamerverkiezingen per provincie bezien.²²

Uit deze gegevens blijkt dat de CHU-aanhang geconcentreerd was in het gebied buiten de Randstad en ten Noorden van de grote rivieren. De sterkste concentratie van CHU-kiezers was aanwezig achtereenvolgens in de provincies Friesland, Zeeland, Overijssel en Gelderland.

Een nadere analyse van de verkiezingsuitslagen maakt duidelijk dat binnen de electoraal voor de CHU minder belangrijke Randstad een concentratie van christelijk-historische kiezers boven het landelijk gemiddelde aanwezig was in het "groene hart" van Zuid-Holland, c.q. in de Kamerkringen Leiden en Dordrecht.

Dit gaf ons aanleiding om de spreiding van de CHU-aanhang nader te bezien. Uit de beschikbare cijfers over het percentage CHU-kiezers per Statenkring bleek dat tussen 1946 en 1972 de CHU de grootste aanhang had in de Statenkring Ommen en daarna, in soms wisselende volgorde, in de Statenkringen Harderwijk, Sneek, Goes, Kampen, Dokkum en Ede.²³

Het is interessant om deze cijfers te vergelijken met het aan het slot van hoofdstuk 1.6.3 gegeven overzicht van de kiesdistricten waar de CHU en de partijen die de CHU hebben gevormd, tussen 1894 en 1918 onder het districtenstelsel een zetel hebben gehaald.

Uit deze gegevens blijkt dat de CHU-aanhang door de jaren heen in een aantal streken relatief zeer sterk is geweest. In dit verband kan met name worden gewezen op de kiesgebieden rond Ommen, Ede, Dokkum en Goes.

De concentratie van kiezers in het "groene hart" van Zuid-Holland wordt ook hier zichtbaar, gelet op de betekenis van de kiesdistricten Katwijk, Leiden en Bodegraven die gelegen zijn in de huidige Kamerkring Leiden.

De oude kiesdistricten Delft en Schiedam vallen onder de huidige Kamerkring Dordrecht.

Hoe heeft de organisatie van de CHU zich na 1945 ontwikkeld?

Pogingen die vóór 1967 werden gedaan om de in het voorgaande geschetste organisatiestructuur te wijzigen, riepen in de Algemene Vergadering doorgaans scherpe tegenreacties op.

Bij de beoordeling van dit verschijnsel moeten we bedenken dat het, zowel in als buiten de CHU, een grote verrassing was dat de Unie in 1946 bij de Tweede Kamerverkiezingen, evenals bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen voor de oorlog, in 1937, acht zetels wist te behalen.

Dit succes werd bereikt ondanks het feit dat, zoals we eerder zagen,

een aantal vooraanstaande leden de CHU had verlaten en de organisatie na de bevrijding praktisch van de grond af moest worden opgebouwd.

Deze ervaring, alsmede de continuïteit die de kiezersaanhang van de CHU bij latere verkiezingen²⁴ toonde, versterkten bij velen in de Unie de indruk dat een krachtige landelijke organisatie niet nodig was. Suggesties om het DB financieel meer armslag te geven stuitten veelal af op bedenkingen bij de kiesverenigingen. Zij vreesden dat financiële versterking van het partij-apparaat de plaatselijke en regionale activiteiten zou bemoeilijken. "Wij zijn geen partij maar een Unie", was in dit verband een veel gehoorde reactie. Een bekende uitdrukking van het Eerste Kamerlid Pollema was: "De christelijk-historischen duiken dieper in het beginsel dan in hun portemonnee". Op vergaderingen kon men vaak horen zeggen: "Als er geld tekort is moeten de ministers en de Kamerleden maar bijspringen."

Het geld voor een, in vergelijking met andere partijen, bescheiden landelijke verkiezingscampagne²⁵ moest voornamelijk uit giften van de bewindslieden en de christelijk-historische leden van de Staten-Generaal komen.

Andere grote projecten konden alleen gefinancierd worden uit de opbrengst van specifieke acties. Op deze wijze werd in 1954 met behulp van het jubileumgeschenk aan de 70-jarige Tilanus, een pand aangekocht aan de Wassenaarseweg in Den Haag voor de huisvesting van het administratieve bureau van de CHU.

Financiële acties ten behoeve van de propagandavoering leidden bij de kiesverenigingen echter vaak tot wantrouwen. Men vreesde dat zij die veel geld aan propaganda wilden besteden ook in het politieke beleid te veel zouden uitgeven.

Voorstanders van wijziging van de organisatie van de CHU zagen zich voorts geconfronteerd met een ander probleem. Hun suggesties werden vaak beschouwd als uiting van kritiek op de wijze waarop Tilanus leiding gaf aan de Unie.

Een dergelijke, terecht of ten onrechte, veronderstelde handelwijze kwam bij veel afgevaardigden op de Algemene Vergadering ongunstig over. Geruime tijd²⁶ genoot Tilanus groot gezag als de man die ondanks de "Doorbraak"-akties van de PvdA, de Unie een vaste plaats in het politieke bestel had gegeven.

Ondanks de reserves die binnen de Unie leefden tegen wijziging van de organisatorische structuur kwamen tijdens het voorzitterschap van Tilanus enkele reorganisaties tot stand. We noemden eerder de oprichting van de Unieraad en de Savornin Lohmanstichting, respectievelijk in 1951 en 1955. Voorts zagen we dat het sinds 1954 niet langer was toegestaan het voorzitterschap van de CHU en de Unieraad in één persoon te verenigen.

In 1953 verscheen een korte toelichting op het in 1951 vastgestelde nieuwe beginselprogram van de Unie. In tegenstelling tot de vooroorlogse publikatie - die Snoeck Henkemans op verzoek van de Kamerkring Arnhem had geschreven - was thans sprake van een officiële uitgave van de CHU.²⁷

Ook in de jaren dat Beernink, van 1958 tot 1966, voorzitter van de Unie was, werd tot enkele organisatorische wijzigingen besloten. In 1960 kwam het Uniewerfonds tot stand. Met behulp van de via dit fonds ontvangen giften werden diverse activiteiten gefinancierd.²⁸ In het zelfde jaar werd op bescheiden schaal gestart met scholings- en vormingscursussen voor het kader van de CHU.

Op het terrein van de christelijk-historische pers kwam na langdurige en moeizame besprekingen in 1965 een fusie tot stand tussen Koningin en Vaderland, dat sinds 1961 Christelijk-Historisch Weekblad heette en De Christelijk-Historische Nederlander. Het nieuwe weekblad, uitgegeven door de stichting Uniepers, kreeg de naam De Nederlander.

In 1966 aanvaardde de Algemene Vergadering een wijziging van de statuten waardoor het onmogelijk werd het voorzitterschap van de Unie en van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie te combineren. In

deze bijeenkomst volgde drs. A.D.W. Tilanus, Beernink op als CHU-voorzitter.²⁹

Uit deze gegevens blijkt dat de organisatiestructuur van de Unie tussen 1945 en 1967 niet onveranderd bleef. De genoemde wijzigingen waren echter niet van wezenlijk belang voor het functioneren van de organisatie.

Ondanks het loslaten van de combinatie in één persoon van het voorzitterschap van de CHU respectievelijk met het voorzitterschap van de Tweede Kamerfractie en de Unieraad, bleef de voorzitter van de Tweede Kamerfractie de belangrijkste politieke leider van de Unie. Tot 1963 was dit H.W. Tilanus, en van 1963 tot 1967 Beernink.

Voorts kwam er geen fundamentele wijziging in de gedecentraliseerde opbouw van de Unie. De activiteiten op landelijk niveau bleven beperkt als gevolg van het gebrek aan financiële middelen.

Eerst na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 ontstond in een veel breder kring binnen de Unie het besef dat de in het voorgaande beschreven organisatiestructuur, voor een politieke partij die op eigentijdse wijze wilde optreden, niet meer toereikend was.

Op basis van de uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen van 1966 mocht de CHU op winst rekenen.³⁰ Na de "nacht van Schmelzer" in oktober 1966 waren de tegenstellingen tussen de partijen verscherpt. Tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967 had de Unie in de publiciteit - waar de betekenis van de tv bleek toegenomen - nauwelijks aandacht getrokken. In plaats van de verwachte stemmenwinst zag de CHU zich geconfronteerd met een lichte procentuele achteruitgang waarbij één Kamerzetel verloren ging.

Op 27 februari 1967 gaf het bestuur van de CHU aan een commissie van drie personen onder leiding van de oud-minister van Justitie mr. Y. Scholten,³¹ opdracht advies uit te brengen over de vraag wat het DB te doen stond gelet op de na de verkiezingen gehouden vergadering van de

Unieraad en de naar aanleiding van de verkiezingsuitslag ontvangen opmerkingen.

De commissie-Scholten bracht op 29 juni 1967 haar rapport uit.

Naast een kritische analyse van de organisatorische werking van de Unie en de gevoerde verkiezingscampagne bevatte dit stuk een reeks suggesties.

De op dit rapport gebaseerde reorganisatievoorstellen van het DB werden aanvaard op 16 december 1967 in een buitengewone Algemene Vergadering.³²

In het voetspoor van de commissie-Scholten achtte de Algemene Vergadering versterking van de taak van de Unieraad als politiek adviescollege van belang.

Met het oog hierop werd statutair bepaald dat dit orgaan tenminste twee maal per jaar bijeenkwam. In een voorjaarsvergadering dienden de voorzitters van de christelijk-historische fracties in de Eerste en Tweede Kamer een toelichting op het gevoerde beleid te geven. De Troonrede en miljoenennota moesten op een najaarsvergadering aan de orde komen.

Tevens werd de keuze van een lijsttrekker van de CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen aan de Unieraad opgedragen.

Om te kunnen beschikken over meer politieke deskundigheid in de Unieraad besloot de Algemene Vergadering de samenstelling van dit college te wijzigen.

Het aantal vertegenwoordigers van de Kamerkringen werd teruggebracht van 36 tot 18. Daarnaast werden 12 leden door de Algemene Vergadering gekozen.³³

Naast de Centrale van CH-Vrouwen en de CHJO³⁴ mocht ook de Vereniging van CH-Gemeentebestuurders³⁵ twee vertegenwoordigers in de Unieraad aanwijzen. Tenslotte bleven, overeenkomstig de situatie van vóór 1967, de leden van het Hoofdbestuur tevens lid van de Unieraad.³⁶

Met dit laatste hield de Algemene Vergadering vast, overeenkomstig de

visie van de commissie-Scholten, aan een structuur van de Unieraad als versterkt Hoofdbestuur. Op deze wijze achtte de Algemene Vergadering de intergratie verzekerd tussen de taak van het Hoofdbestuur c.q. de algemene leiding van de CHU en de taak van de Unieraad als politiek adviescollege. Tegen deze achtergrond werden het voorzitterschap van de Unieraad en de CHU, zoals dit van 1951 tot 1954 het geval was geweest, statutair opnieuw in één persoon verenigd.

Van 1954-1960 was het Eerste Kamerlid dr. J. van Bruggen als voorzitter van de Unieraad opgetreden. Van 1960-1967 bekleedde eveneens een senator, jhr.mr. L.E. de Geer van Oudegein, deze functie. Van 1968 tot de overgang naar het CDA, in 1980, was de CHU-voorzitter tevens voorzitter van de Unieraad.

Ook na de statutenwijziging van 1967 bleek de taakafbakening tussen de Unieraad en het Hoofdbestuur echter niet naar wens te functioneren. In 1972 werden beide organen, onder de naam Unieraad, samengevoegd.³⁷

Tot de taken van deze Unieraad "nieuwe stijl"³⁸ behoorden zowel de algemene bestuurlijke leiding van de Unie, als het bespreken van de politieke toestand en het bepalen van de politieke gedragslijn.

Met deze statutenwijziging kwam een einde aan de als onbevredigend ervaren situatie waarin de werkzaamheden van de Unieraad en het Hoofdbestuur elkaar gedeeltelijk bleken te overlappen.

Een nadelig effect van de in 1972 uitgevoerde reorganisatie was, dat de vergaderingen van de Unieraad "nieuwe stijl" als regel besloten waren. Sinds 1967 waren echter op de meeste vergaderingen van de Unieraad "oude stijl" wel vertegenwoordigers van pers, radio en tv toegelaten. De terugkeer naar de beslotenheid was het gevolg van de combinatie van politieke taken met de organisatorische aangelegenheden van het vroegere Hoofdbestuur. Deze voor de media negatieve ontwikkeling maakte onder journalisten een ongunstige indruk. In dit kader was ook de naam Unieraad verwarrend. De Partijraadsvergaderingen van alle

overige partijen waren namelijk als regel openbaar. Wel werd de tekst van de rede van de Unievoorzitter en de voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie onder embargo aan de media verstrekt. Voorts verscheen na afloop van de bijeenkomst doorgaans een perscommuniqué. De CHU beschikte echter in 1972 niet meer over een voorlichtingsfunctionaris. De achtergrond hiervan kan het beste worden weergegeven in het kader van een schets over de ontwikkeling van de reorganisatieplannen.

De buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 had, overeenkomstig een suggestie van de commissie-Scholten, besloten tot aanstelling van een voorlichter voor de CHU. In deze functie werd in 1968 de journalist A.J. Buntsma aangesteld. Hij kreeg tot taak het contact te onderhouden met pers, radio en tv en medewerking te verlenen aan het ledencontactblad. De Algemene Vergadering sprak zich positief uit over de plannen tot instelling van dit nieuwe blad dat tot stand moest komen via een integratie van het weekblad De Nederlander met het bestaande ledencontactblad Binding.

Hierdoor werd het mogelijk alle leden maandelijks een uitgave van De Nederlander als ledencontactblad aan te bieden. Het abonnement op dit ledencontactblad werd gekoppeld aan de contributie voor het lidmaatschap van de CHU. In 1968 verscheen het eerste nummer van het nieuwe ledencontactblad.³⁹

Voorts ging de Algemene Vergadering accoord met een voorstel tot indienstneming van een wetenschappelijke functionaris voor de Lohmanstichting. Deze stichting kreeg tot taak studietoelagen op te zetten. Met behulp van deze commissies van deskundigen wilde men op diverse terreinen adviezen ten behoeve van de CHU-politici uitbrengen.

Voor de uitvoering van deze plannen achtte de Algemene Vergadering, een verhoging van de contributie-afdracht van de kiesverenigingen aan het DB van drie op negen gulden noodzakelijk. Het bestaande systeem van inning via de kiesverenigingen bleef vooraansnog gehandhaafd.⁴⁰

Wel besloot de Algemene Vergadering tot invoering van een centraie ledenadministratie. Hieruit bleek dat de Unie in het midden van de jaren zeventig iets minder dan 30.000 leden telde.⁴¹

Bij de uitvoering van de reorganisatievoorstellen werd spoedig duidelijk dat de beschikbare financiële middelen - ook na een aktie van het Uniewerfonds⁴² - niet toereikend waren. Dit maakte bijstelling van enkele beleidsvoornemens noodzakelijk.⁴³ Voor de in 1968 aangestelde voorlichtingsfunctionaris werd na zijn vertrek in 1971 geen opvolger meer gezocht. Voorts werd de staf van de Lohmanstichting iets beperkter opgezet.⁴⁴

Naast de, in het voorgaande gememoreerde, organisatorische problemen zag de Unie zich tevens geconfronteerd met twee partijpolitieke kwesties. Dit betrof: de positiekeuze in het in 1967 op gang gekomen overleg met de ARP en de KVP en de voorbereiding op de Tweede Kamerverkiezingen van 1971.

Met de vaststelling van het algemeen beginsel- en werkprogram, in het voorjaar van 1970, verzekerde de CHU zich van een goede uitgangspositie in deze aangelegenheden.

Problemen ontstonden echter als gevolg van het verdwijnen van de continuïteit in de leiding van de Unie.

In het voorgaande wezen we er op dat drs. A.D.W. Tilanus in 1966 Beernink opvolgde als voorzitter van de CHU. In het zelfde jaar trad de Uniesecretaris, mr. J.W. van Gelder, af. Zijn opvolger was het Tweede Kamerlid mr. W. Scholten.

Beernink werd in 1967 minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Jong. De CHU-Tweede Kamerfractie koos J.T. Mellema tot voorzitter. In 1968 trad hij tijdelijk terug als fractieleider in verband met publikaties over zijn betrokkenheid bij een aanrijding. Tilanus nam gedurende een jaar deze functie waar. In verband hiermee moest hij - getet op de onverenigbaarheid met deze functie - het voorzitterschap van de Unie neerleggen. De vice-voorzitter van de CHU, C.J. van Mastrigt,

nam het partijvoorzitterschap waar. In het najaar van 1969 trad Mellema opnieuw op als voorzitter van de Tweede Kamerfractie.

Tilanus wilde niet meer voor het voorzitterschap van de Unie in aanmerking komen. Van Mastrigt evenmin. In deze functie werd, eind 1969, gekozen prof.dr. J.W. van Hulst, die tevens voorzitter was van de christelijk-historische senaatsfractie.

Met betrekking tot het secretariaat van de CHU kan worden aangetekend dat Scholten in 1968 om gezondheidsredenen deze functie neerlegde. Het Tweede Kamerlid dr. H.A. Schuring volgde hem op. Schuring zag zich, wegens drukke werkzaamheden, in 1970 genoodzaakt deze functie neer te leggen. Hij werd op zijn beurt opgevolgd als Uniesecretaris door drs. G. van Leijenhorst.⁴⁵

Als gevolg van het gebrek aan continuïteit in de leiding van de Unie en het ontbreken van een herkenbare politieke leider - toen Beernink zich in 1971 niet meer kandidaat stelde voor de Tweede Kamer - ontstonden er problemen rond de aanwijzing van de lijsttrekker.

De Unieraad koos uit drie kandidaten de minister van Ontwikkelingssamenwerking in het kabinet-De Jong, drs. B.J. Udink.⁴⁶

In diverse opzichten was dit een opvallende beslissing. Het was voor het eerst sinds de bevrijding dat niet de voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie optrad als lijsttrekker. Bovendien kende Udink de achterban van de Unie aanzienlijk minder goed dan zijn voorgangers.⁴⁷

Tijdens de verkiezingscampagne leidde dit tot diverse problemen. Eerder wezen we er op dat Udink genoodzaakt was zich voortdurend te verdedigen tegen het verwijt van PvdA, D'66 en PPR dat hij een voorstander zou zijn van "law and order".⁴⁸ Aanleiding hiervoor vormde de rede die Udink had gehouden in de Unieraad van augustus 1970, nadat hij tot lijsttrekker was gekozen. Bij die gelegenheid had hij gesproken over het thema: "Gezag en Vrijheid".

De wijze waarop Udink trachtte met behulp van moderne publiciteitsmiddelen de negatieve indruk weg te nemen van zijn rede over het thema "Gezag en Vrijheid", leidde bij veel CHU-aanhangers tot grote reserve.⁴⁹

Anderen, met name in de kring van de CHJO, waren van oordeel dat de politieke lijn van Udink een ombuiging betekende van de koers die de CHU sinds eind 1967 had ingezet.

Als gevolg van deze ontwikkelingen ontstond in de Unie een nerveuze situatie die er toe leidde dat Udink in de campagne min of meer alleen kwam te staan, zonder het vertrouwen van het DB en de Tweede Kamerfractie van de CHU.

De verkiezingsnederlaag van 1971, waarbij de CHU terugviel van 12 naar 10 zetels, mag echter niet uitsluitend aan Udink verweten worden. Er was hier sprake van een complex van factoren ontstaan door het gebrek aan continuïteit in de politieke leiding van de Unie in een periode waarin een belangrijke politieke en organisatorische heroriëntatie plaats had.

De ontbinding van de Tweede Kamer, die volgde op het aftreden van de bewindslieden van DS'70 uit het kabinet-Biesheuvel, plaatste de CHU ruim een jaar later opnieuw voor verkiezingen.

Udink, die minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening was in het kabinet-Biesheuvel, stelde zich niet beschikbaar als kandidaat voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. De keuze van Tilanus jr. als lijsttrekker leverde echter weinig problemen op.⁵⁰

Maar thans ontstonden ernstige moeilijkheden over de samenstelling van de kandidatenlijst. Ter verklaring van dit verschijnsel moeten we teruggaan naar de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967. Hier was besloten door middel van een wijziging van de statuten, het automatisme waarmee zittende Tweede Kamerleden opnieuw op de kandidatenlijst werden geplaatst te doorbreken. Een door het DB ad hoc benoemde commissie van deskundigen moest advies uitbrengen over de vraag of andere geschikte kandidaten een hoge plaats op de lijst behoorden te hebben.

Bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 had dit nieuwe systeem reeds enige onrust veroorzaakt toen de commissie

van deskundigen voorstelde drie zittende Kamerleden niet opnieuw kandidaat te stellen. Te weten: dr. H.A. Schuring, drs. D.F. van der Mei en drs. A.M. de Boo. Schuring trok zich terug. De Boo en Van der Mei werden uiteindelijk respectievelijk als elfde en twaalfde op de kandidatenlijst geplaatst.

Gehoord de commissie van deskundigen stelde het bestuur voor vier zittende Tweede Kamerleden niet opnieuw kandidaat te stellen. Dit betrof opnieuw De Boo en Van der Mei en voorts H. Kikkert en H. Wisselink. Voorts kreeg de voorzitter van de CHJO, de 32-jarige J. Huijssen, op de voorgestelde lijst een plaats boven de minister van Onderwijs, mr. C. van Veen. Velen in de Unie achtten dit een forse ingreep.

Vóór de bespreking van de advieslijst trok minister Van Veen zich als kandidaat terug. Gehoord de Unieraad corrigeerde het bestuur haar advies ten aanzien van twee niet voorgedragen zittende Kamerleden. Wisselink werd als tiende op de advieslijst geplaatst en Van der Mei als elfde. Hiermee bleken de moeilijkheden echter niet opgelost.

Over de achtergronden van de, in deze periode binnen de Unie groeiende onrust, kan het volgende worden opgemerkt.

In het voorgaande wezen we er op dat het bestuur van de CHU bij de kandidaatstelling een evenwicht moest zien te vinden tussen de in de Tweede Kamerfractie aanwezige behoefte aan deskundigheid en de wens van diverse kiesverenigingen om een regionale afgevaardigde in de Kamer te brengen.

We zagen dat Beernink in 1963 als partijvoorzitter, met succes de keuze bevorderde van enkele kandidaten, die over de door de fractie gewenste specialisatie beschikten, door tegenover de achterban hun betrokkenheid met de regio waar zij woonden te accentueren.

In 1972 daarentegen stelde het bestuur in de presentatie van de advieslijst de noodzaak van deskundigheid in de fractie boven het element van de spreiding van regionale kandidaten.

Afgezien van dit, binnen de structuur van de Unie, weinig tactisch

optreden, moeten we bedenken dat de in februari 1972 gekozen voorzitter mr. O.W.A. baron van Verschuer,⁵¹ ten tijde van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen nog niet het nodige gezag had opgebouwd om een zo ingrijpend voorstel met succes te kunnen verdedigen.

Velen in de Unie beschouwden de vrij grote invloed die het bestuur wilde uitoefenen op de samenstelling van de kandidatenlijst, als een aanslag op de zelfstandigheid van de kiesverenigingen. Tegen deze achtergrond leidde ook het herziene bestuursvoorstel tot een krachtig protest uit de regio's.

Hierbij werd gebruik gemaakt van de in de Unie bij de kandidaatstelling gevolgde procedure.

Met uitzondering van de lijsttrekker, die zoals gezegd door de Unieraad werd gekozen, besliste een aantal - gewoonlijk acht - per Kamerkring ingedeelde groepsvergaderingen over de volgorde op de kandidatenlijst. Elke groepsvergadering stelde een lijst op. Afhankelijk van het totaal aantal kandidaten op de lijst werd aan de beschikbare plaatsen een aflopend aantal punten toegekend.⁵²

De uitslagen van de diverse groepsvergaderingen werden aan het landelijk secretariaat doorgegeven. Hier werd voor elke kandidaat, aan de hand van het totaal aantal behaalde punten zijn plaats op de officieel in te dienen kandidatenlijst vastgesteld.

Bij de toepassing van dit systeem kwam het regelmatig voor dat de afgevaardigden in een groepsvergadering een uit hun regio afkomstige kandidaat een hoge plaats op de lijst gaven. Daarnaast trachtten afgevaardigden naar een groepsvergadering met representanten van andere groepsvergaderingen een afspraak te maken over het wederzijds steunen van bepaalde regio-kandidaten. Wanneer een dergelijke lobby slaagde, konden regionale kandidaten rekenen op een veilige, verkiesbare plaats op de lijst.

De in de Unie ontstane wrevel over de lage plaatsing van enkele regionale kandidaten op de advieslijst van het bestuur heeft er toe geleid

dat beide hier genoemde methoden bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 in versterkte mate en met dienovereenkomstig succes zijn toegepast.⁵³

De definitieve samenstelling van de kandidatenlijst leidde tot teleurstelling bij de CH-Jongerenorganisatie en de Centrale van CH-Vrouwen. Sinds de jaren vijftig waren van beide organisaties steeds vooraanstaande vertegenwoordigers op de kandidatenlijst geplaatst. Naast jkvr. Wttewaall van Stoetwegen, die van 1945-1972 lid was van de Tweede Kamer, was mr. E.A. Haars kandidaat van de Vrouwencentrale. Van 1967-1972 maakte zij deel uit van de Tweede Kamerfractie.

De Federatie van CH-Jongeregroepen zag in 1956 haar vice-voorzitter drs. D.F. van der Mei tot lid van de Tweede Kamer gekozen. In 1963 werden de oud-CHJG-leden mr. C.A. Bos, mr. W. Scholten en T. Tolman, lid van de Tweede Kamer.

Bij de kandidaatstelling voor de vervroegde verkiezingen van 1972, waren de vertegenwoordigers van de CHJO en de CH-Vrouwen - respectievelijk Jac. Huijssen en ir. Nellien C. de Ruiter - door tussentijdse opvolging sedert enkele maanden lid van de CHU-Tweede Kamerfractie. Huijssen, die als vierde was geadviseerd, kwam uiteindelijk op de achtste plaats van de kandidatenlijst. Mevrouw de Ruiter - zesde op de advieslijst - kwam op de niet direct verkiesbare elfde plaats.

Deze voor de CHJO en de CH-Vrouwen ongunstige uitslag, leidde er toe dat beide nevenorganisaties van de CHU, tijdens de verkiezingscampagne een voorkeursakkie voerden voor hun kandidaten.

Als gevolg van bovengenoemde verwickelingen rond de kandidaatstelling ging de Unie intern verdeeld de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 in. Hier moet voor een belangrijk deel het verlies van drie Kamerzetels aan worden toegeschreven. Bij de hierop volgende Tweede Kamerverkiezingen in 1977, stonden de CHU-kandidaten met de vertegenwoordigers van ARP en KVP op de gemeenschappelijke lijst van het CDA. De voordracht van de christelijk-historische kandidaten leverde geen moeilijkheden op.

Wanneer we de periode overzien dat de CHU met een eigen kandidaten-

lijst aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer deelnam, trekken de volgende aspecten de aandacht.

Sinds de bevrijding is in de Unie regelmatig gesproken over de organisatiestructuur. Dit kwam vooral tot uiting in de gebeurtenissen rond de Unieraad. Nadat dit orgaan in 1951, op aandrang van de Algemene Vergadering werd ingesteld, is gediscussieerd over de inspraak van de Unieleiden op het politiek beleid van het CHU-bestuur en de Kamerfrakties en over de relatie van de Unieraad tot het Hoofdbestuur. Dit leidde in 1967 tot een wijziging van de samenstelling en de werkwijze van de Unieraad. In 1972 eindigde de gedachtenwisseling door de samenvoeging van de Unieraad en het HB.

Voorstellen die tot doel hadden direct of indirect de positie van het DB tegenover de kiesverenigingen te versterken ontmoetten veel reserves.

In het begin van de jaren zestig kwam op dit punt een voorzichtige heroriëntatie op gang met de stichting van het Uniewerfonds en de start van het kader- en vormingswerk. In 1966 werd de vereniging van het voorzitterschap van de Unie met het voorzitterschap van de CHU-Tweede Kamerfractie statutair onmogelijk gemaakt.

Na de onverwachte nederlaag van de CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 kreeg de bij velen levende wens tot verdere wijziging van de organisatiestructuur een brede steun zowel onder de leden als bij het bestuur.

Tegen deze achtergrond is de na de buitengewone Algemene Vergadering van december 1967 uitgevoerde reorganisatie geen breuk met het verleden maar de versnelling van een proces dat in het begin van de jaren zestig op gang was gekomen.

Krachtens de beslissing van december 1967 kreeg de CHU onder meer een centrale ledenadministratie en een maandelijks contactblad voor alle leden. Dit werd mogelijk door een belangrijke verhoging van de contributie-afdracht.

Deze reorganisatie van de CHU ging gepaard met een politieke heroriëntatie die tot uiting kwam in het gesprek met ARP en KVP en de opstelling van het in 1970 verschenen nieuwe beginsel- en werkprogram. Gelijktijdig ontstond in de Unie een gebrek aan continuïteit in de leiding.

In de periode van 1967 tot 1971 traden drie partijvoorzitters op (Tilanus jr., Van Mastrigt, Van Hulst). De Tweede Kamerfractie stond afwisselend onder leiding van Mellema en Tilanus jr. Het secretariaat van de Unie werd achtereenvolgens bezet door Scholten, Schuring en Van Leijenhorst.

De bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1971 optredende lijsttrekker Udink was een politieke nieuwkomer die door gebrek aan kennis van de CHU-achterban weinig vertrouwen genoot onder zijn geestverwanten en er niet in slaagde dit vertrouwen te winnen.

Het ontbreken van continuïteit in de politieke leiding vormt een belangrijke factor in de verkiezingsnederlaag van de CHU in 1971. Tevens had dit aspect invloed op de problemen die in de Unie ontstonden tijdens de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1972.

De in het voorjaar van 1972 opgetreden CHU-voorzitter Van Verschuer beschikte op dat moment niet over het gezag om een beslissende invloed te kunnen uitoefenen op de samenstelling van de kandidatenlijst, overeenkomstig de wensen die in het bestuur van de Unie leefden. Vanuit de regio's werd met succes tegen de advieslijst verzet geboden.

We constateerden dat na de reorganisatie van 1967 de mogelijkheid voor de regio's was blijven bestaan om de kandidatenlijst te beïnvloeden. Belangrijke invloed van de regio bleef voorts aanwezig bij de organisatie van de verkiezingscampagne en - tot 1976 - bij het systeem van contributieheffing.

Concluderend zijn wij van oordeel dat niet de reorganisatie van de Unie na 1967 de oorzaak is geweest van de verkiezingsnederlagen in 1971 en 1972 maar het ontbreken van continuïteit in de politieke leiding.

Voorts menen wij dat het verzet dat vanuit de Unie geruime tijd is gevoerd - onder verwijzing naar artikel 7 van het beginselprogramma en de relatief gunstige verkiezingsuitslagen - niet zozeer berustte op onverschilligheid ten opzichte van de electorale positie van de CHU maar op de vrees dat deze reorganisatie de vanouds bestaande sterke positie van de kiesverenigingen zou aantasten.

Toen de CHU in 1967 een onverwachte verkiezingsnederlaag leed toonden de Unieleiden zich bereid tot de uitvoering van belangrijke reorganisaties. Hierbij werd echter de positie van de regio's op het fundamentele punt van de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen niet aangetast.

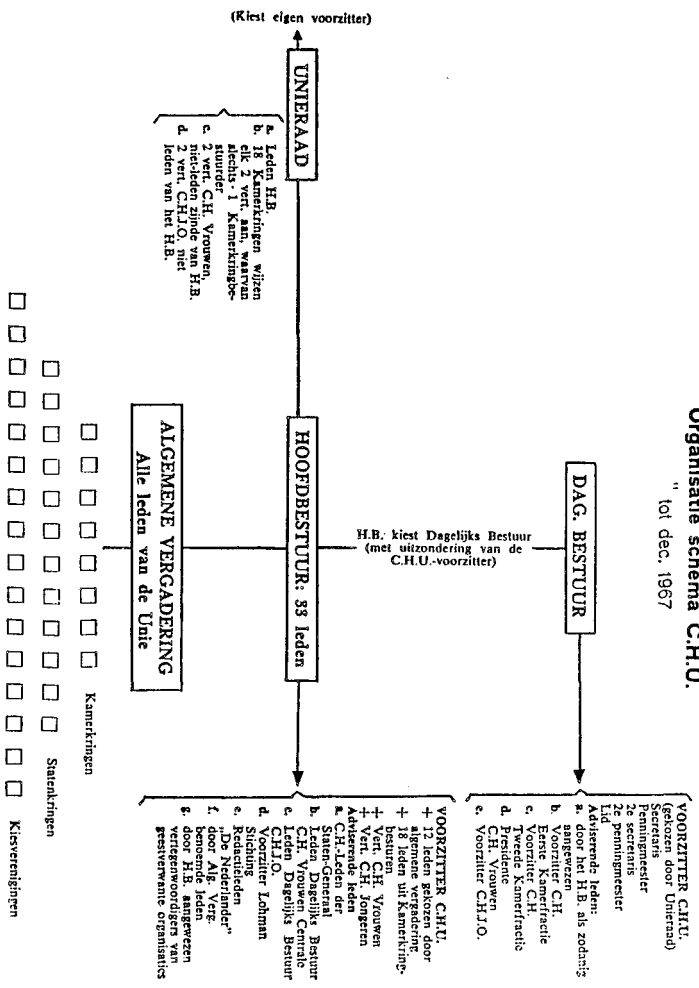
Zoals hiervoor reeds gemeld, nam de CHU aan de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 deel via de CDA-lijst.

De organisatorische voorbereiding van deze lijst alsook van de gedeeltelijk met een gemeenschappelijke lijst gevoerde verkiezingen voor de Provinciale Statenverkiezingen van 1974, komen aan de orde in hoofdstuk XIII.

In het thans volgende hoofdstuk XII, zullen we nagaan in hoeverre de, in het voorgaande geschetste ontwikkeling van een aantal uitgangspunten van de CHU zijn weerslag vond in het in 1970 vastgestelde christelijk-historisch beginselen en werkprogramma.

Organisatie schema C.H.U.

" tot dec. 1967

Bijlage 24

Vergelijking kiezersaanhang CHU
bij de verkiezingen voor de
Tweede Kamer en de Prov. Staten
tussen 1946 en 1967
(landelijk behaalde percentages)

<u>Jaar</u>	<u>Tweede Kamer</u>	<u>Provinciale Staten</u>
1946	7,8	9,6
1948	9,2	
1950		10,5
1952	8,9	
1954		9,7
1956	8,4	
1958		9,4
1959	8,1	
1962		8,8
1963	8,6	
1966		9,7
1967	8,1	

De positie van de CHU bij de Statenverkiezingen van 1970 en 1974 komt aan de orde in hoofdstuk XIII.

Na de Tweede Wereldoorlog behaalde de CHU het beste verkiezingsresultaat bij de Statenverkiezingen van 1950. Deze uitslag was vooral opvallend omdat de CHU bij de bewogen debatten over de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië - eind 1949 - verdeeld had gestemd. Bovendien had het Indonesië-beleid tot scherpe discussies binnen de Unie aanleiding gegeven.

Aanhang CHU bij Tweede Kamerverkiezingen
per provincie (in procenten)

	<u>1946</u>	<u>1948</u>	<u>1952</u>	<u>1956</u>	<u>1959</u>	<u>1963</u>	<u>1967</u>	<u>1971</u>	<u>1972</u>
Zl.	17,3	17,6	16,3	Fr1. 16-	Fr1. 16-	Fr1. 16,3	Fr1. 15,3	Fr1. 12,5	Fr1. 10,9
Fr1.	15,6	16,8	15,8	Zl. 15,4	Zl. 14,9	Zl. 15,8	Zl. 15-	Zl. 11,5	Zl. 9,3
Gld.	13-	14,1	14,2	Ov. 13,1	Ov. 12,9	Ov. 13-	Ov. 12,7	Ov. 10,7	Ov. 8,8
Dr.	12-	13,9	13,5	Gld. 13,1	Gld. 12,2	Gld. 12,8	Gld. 11,8	Gld. 9,5	Gld. 7,4
Ov.	10,9	13,8	12,9	Dr. 12,2	Dr. 11,5	Utr. 11,7	Dr. 11,4	Dr. 8,8	Dr. 7,1
Utr.	9,6	11,4	11,7	Utr. 11,1	Utr. 10,6	Dr. 11,6	Utr. 11-	Utr. 8,4	Utr. 5,7
Gr.	9,3	11,1	10,2	Gr. 9,6	Gr. 9,3	Gr. 10,2	Gr. 9,7	Gr. 6,7	Gr. 5,4
Z.H.	8,2	7,3	9,9	Z.H. 9,4	Z.H. 9-	Z.H. 9,7	Z.H. 9,2	Gr. 6,7	Z.H. 5-
N.H.	4,2	5,4	5,2	N.H. 5,1	N.H. 4,9	N.H. 5,5	N.H. 5,2	N.H. 3,6	N.H. 2,5
N.B.	2,3	1,7	2,6	N.B. 2,3	N.B. 2,3	N.B. 2,4	N.B. 2,5	N.B. 1,9	N.B. 1,3
Lb.	0,5	0,7	0,9	Lb. 0,6	Lb. 0,7	Lb. 0,9	Lb. 1-	Lb. 0,7	Lb. 0,4
Ned.	7,8	9,2	8,9	Ned. 8,4	Ned. 8,1	Ned. 8,6	Ned. 8,1	Ned. 6,3	Ned. 4,8

bron: CBS-verkiezingsstatistieken

Bijlage 26

Overzicht van Statenkringen waar
de CHU de grootste aanhang had
bij de Tweede Kamerverkiezingen na 1945

<u>1946</u>	<u>1948</u>	<u>1952</u>	<u>1956</u>	<u>1959</u>
1. Oldebroek 29,2	1. Ommen 31,6	1. Ommen 31,7	1. Ommen 29,8	1. Ommen 30,4
2. Goes 26,9	2. Sneek 29,6	2. Harderwijk 26,2	2. Harderwijk 27-	2. Harderwijk 25,7
3. Sneek 25,8	3. Oldebroek 29,3	3. Sneek 24,5	3. Sneek 24,1	3. Sneek 24,5
4. Ommen 25,5	4. Goes 26,2	4. Goes 23,6	4. Goes 23,2	4. Goes 22,7
5. Ede 22,2	5. Kampen 24-	5. Kampen 22,9	5. Kampen 21,4	5. Kampen 20,9
6. Dokkum 20,6	6. Ede 21,5	6. Ede 20,9	6. Ede 20,5	6. Dokkum 20,5
7. Kampen 19,8	7. Dokkum 21,5	7. Dokkum 20,3	7. Dokkum 20-	7. Ede 19-
<u>1963</u>	<u>1967</u>	<u>1971</u>	<u>1972</u>	
1. Ommen 29,1	1. Ommen 27,5	1. Ommen 24,6	1 Ommen 20,9	
2. Harderwijk 25,2	2. Harderwijk 23,6	2. Harderwijk 19,2	2. Sneek 16,2	
3. Sneek 24,1	3. Sneek 22,5	3. Sneek 19,2	3. Harderwijk 15,3	
4. Goes 23,3	4. Goes 21,9	4. Goes 17,6	4. Goes 14,3	
5. Ede 20-	5/6. Dokkum 19,1	5/6. Dokkum 15,6	5. Dokkum 14-	
6. Dokkum 19,9	5/6. Kampen 19,1	5/6. Kampen 15,6	6. Kampen 13-	
7. Kampen 19,8	7. Ede 17,6	7. Ede 13,7	7. Ede 10,4	

N.B.: Door een wijziging van de Kieswet is de Statenkring Oldebroek in 1952 omgezet in de Statenkring Harderwijk.
Bron: CBS-verkiezingsstatistieken.

Bijlage 27

Overzicht van het aantal door de CHU
behaalde zetels in de
Tweede en Eerste Kamer
tussen 1946 en 1967

Verkiezingsjaar	Zetels	Zetels
Tweede Kamer	Tweede Kamer	Eerste Kamer
1946	8 (Kamer = 100)	5 (Kamer = 50)
1948	9	5
1952	9	6
1956	13 (Kamer = 150)	8 (Kamer = 75)
1959	12	8
1963	13	7
1967	12	7
1971	10	7
1972	7	7

Bijlage 28Vergelijking voorstellen m.b.t. Unieraad in 1967

	Bestaande situatie	Voorstel Cie. Scholten	Voorstel HB
Hoofd- bestuur	1 voorzitter (niet Unievoorz.) 12 leden Alg. Verg. 18 leden Kamer- kringen 1 lid CH Vrouwen 1 lid CHJO	1 voorzitter (tevens Unie- voorzitter) 12 leden Alg. Verg. 18 leden Kamer- kringen 1 lid CH Vrouwen 1 lid CHJO	1 voorzitter (tevens Unie- voorzitter) 12 leden Alg. Verg. 18 leden Kamer- kringen 1 lid CH Vrouwen 1 lid CHJO 1 lid CH Gemeen- tebestuurders
Bijkomend voor Unieraad	36 leden Kamer- kringen 2 leden CH Vrou- wen 2 leden CHJO	25 leden Alg. Verg. 2 leden CH Vrou- wen 2 leden CHJO	12 leden Alg. Verg. 18 leden Kamer- kringen 2 leden CH Vrou- wen 2 leden CHJO 2 leden CH Ge- meentebestuur- ders
totaal	73	62	70 + max. 6 adv. leden

Bron: Voorstellen Buitengew. Alg. Vergadering CHU

16 december 1967 blz. 18

Kandidaatstelling CHU
Tweede Kamerverkiezingen 1972

<u>Advies Bestuur</u>	<u>Advies Unieraad</u>	<u>Definitieve lijst</u>
1. Tilanus	1. Tilanus	1. Tilanus
2. Kruisinga	2. Kruisinga	2. Kruisinga
3. Scholten	3. Scholten	3. Scholten
4. Huijssen	4. Huijssen	4. Tolman
5. Van Veen	5. Van Dalen	5. Wisselink
6. Van Dalen	6. mw. De Ruiter	6. Van Leijenhorst
7. mw. De Ruiter	7. Van Leijenhorst	7. Van der Mei
8. Van Leijenhorst	8. Bos	8. Huijssen
9. Bos	9. Tolman	9. Van Dalen
10. Tolman	10. Wisselink	10. Bos
11. Van Muiden	11. Van der Mei	11. mw. De Ruiter
12. Klein Wassink	12. Van Muiden	12. Van Muiden
13. Van Dulst	13. Klein Wassink	13. Eversdijk
14. Wieten	14. Van Dulst	14. Van Dulst
15. Eversdijk	15. Eversdijk	15. Mateman
16. Paarlberg	16 t/m 19. alfabetisch	16. De Koning
17. Blankestijn	mw. Boers, De Koning	17. Kramer
18. Van der Weele	Paarlberg	18. Van der Weele
19. mw. Boers	Van der Weele	19. Klein Wassink
20. De Koning		20. De Boo
		21. Paarlberg
		22. mw. Boers

Uit deze gegevens blijkt dat de regionale kandidaten van Friesland en Overijssel (resp. Tolman en Wisselink) en in iets mindere mate de Zeeuwse kandidaat Eversdijk in de groepsvergaderingen op een hogere plaats zijn gekomen dan was geadviseerd.

De uitslagen van de groepsvergaderingen (opgenomen in De Nederlander van 29 september 1972) bevestigen dit beeld.

Vijfde deel Ideologische en politieke heroriëntatie in de jaren zeventig

XII HET BEGINSELPROGRAM VAN 1970¹

1. De afwijzing van de neutrale overheid

De Christelijk-Historische Unie acht het Bijbels getuigenis van Gods beloften en geboden van beslissende betekenis, zowel voor de overheid als voor mens en maatschappij. Van daaruit wil zij als democratische volkspartij haar kritische bijdrage leveren aan de opbouw en versterking van de samenleving.

(Beginselverklaring, art. I).

De Christelijke Kerk functioneert in haar belijden en getuigen als het geweten van overheid en volk.

(Beginselverklaring, art. V).

De Christelijk-Historische Unie wil haar taak en optreden doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties, instellingen en andere politieke partijen.

(Beginselverklaring, art. VIIC).

De overheid dient de medeverantwoordelijkheid van de staatsburgers en hun wettig verkozen vertegenwoordigers voor het welzijn van het volk te erkennen.

Het gezag en de verantwoordelijkheid van de overheid functioneren alleen zinvol op basis van voortdurende samenwerking en nauw overleg met de in de maatschappij werkzame organisaties, verbanden en instellingen.

(Uitgangspunten 3).

De overheid dient de Kerk te erkennen als van eigen rechte.

(Uitgangspunten 4).

Met het oog op de openbare eredienst handhaaft de overheid het karakter van de zondag als dag van samenkomst van de Christelijke gemeente. Zij eerbiedigt, waar mogelijk, de zondagsrust in haar eigen dienst en bevordert deze in het maatschappelijk leven.

(Uitgangspunten 5).

Godsdienstige en andere gewetensbezwaren tegen door de overheid opgelegde verplichtingen worden zoveel mogelijk door haar geëerbiedigd.

(Uitgangspunten 6).

In het voorgaande zagen we dat de in artikel 1 van het christelijk-historisch beginselprogramma neergelegde afwijzing van de op godsdienstig terrein neutrale overheid in 1951 een minder theocratisch accent kreeg.

Bij de herziening van het beginselprogramma in 1970 werd de lijn van deze ontwikkeling verder gevolgd.

Krachtens artikel I van dit programma achtte de CHU het Bijbels getuigenis van Gods beloften en geboden van beslissende betekenis, zowel voor de overheid als voor mens en maatschappij.² Vanuit deze opvatting wilde de CHU als democratische volkspartij haar kritische bijdrage leveren aan de opbouw en versterking van de samenleving. Het begrip "richtsnoer en toetssteen" is hier verdwenen. In plaats van de Heilige Schrift werd gesproken over "het Bijbels getuigenis van Gods beloften en geboden". De schriftgelovigheid heeft hier plaats gemaakt voor het luisteren naar het levende Woord uit de Bijbel, betoogde prof.dr. A.F.N. Lekkerkerker in een commentaar op dit programma-onderdeel.³

De doorwerking van het oecumenisch overleg kwam met name tot uiting in het verdwijnen van de woorden "de Christelijke Kerk". In 1951 was de CHU van oordeel dat geluisterd moest worden naar de stemmen uit verleden en heden van de zich op Reformatorische basis stellende kerken in ons land.⁴

In 1970 wilde de CHU - blijkens artikel VII c van de beginselverklaring - haar taak en optreden doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties, instellingen en andere politieke partijen. Met dit laatste - zo meent Lekkerkerker - werd uiting gegeven aan de gedachte dat ook buiten het gevestigd christendom lichten van het Evangelie aanwezig zijn.⁵

De zelfstandigheid van de politieke partijen en de overheid in de beoordeling van de kerkelijke uitspraken was van christelijk-historische zijde principieel aan de orde gesteld tijdens de gedachtenwisseling in de Tweede Kamer, op 8 januari 1963, over het in 1962 verschenen rapport van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk over Het vraagstuk van de kernwapenen. In dit rapport werd, als voorlopige plaatsbepaling, betoogd dat de overheid niets anders mocht doen dan een "radicaal neen" tegen het gebruik van de kernwapenen uitspreken. CHU-woordvoerder, dr. I.N.Th. Diepenhorst, onderstreepte in zijn bijdrage aan het debat de vrijheid van de kerk om te spreken maar tevens de protestantse vrijheid om wel met aandacht te luisteren naar hen die kerkelijk leiding geven en daarna zelf de verantwoordelijkheid te dragen voor de beslissingen die men op grond van Gods Woord meent te moeten nemen, ook al wijken zij af van de meningen van kerkelijke leiders. Naar aanleiding van een opmerking in het synoderapport dat politici en militairen door hun dagelijks werk het gevaar lopen soms bedrijfsblind te worden, vroeg hij zich af of dit gevaar bij theologen was uitgesloten. De inhoud van dit rapport had naar zijn mening niet alleen verontrusting gewekt - wat op zich te prijzen viel - maar ook verwarring gesticht. Het geschrift van de Hervormde synode gaf de CHU-fractie geen aanleiding tot verandering van haar politiek inzicht met betrekking tot de kernbewapening.⁶

In de beginselverklaring van 1970 is de zelfstandigheid van de overheid en de politieke partijen in de beoordeling van kerkelijke uitspraken tot uiting gebracht in artikel V.

"De Christelijke Kerk functioneert in haar belijden en getuigen als het geweten van overheid en volk". Lekkerkerker heeft er op gewezen dat de theocratische opvatting, die droomde van een organische verbinding tussen kerk en staat, hier is verlaten. Maar de Unie bleef van oordeel dat de verkondiging van de Kerk een openbaar karakter draagt. Zij vertrouwde er op dat hiervoor bij overheid en volk gehoor zal zijn. Het belijden en getuigen van de Kerk moet daarbij, volgens Lekkerkerker, niet gezien worden als een protest maar als een wegwijzing in het leven.⁷

Naast de afwijzing van de op godsdienstig terrein neutrale overheid bleek in 1970 eveneens een belangrijke heroriëntatie te zijn opgetreden in de opvatting over de met artikel 1 (1951) samenhangende onderwerpen inzake de relatie tussen kerk en overheid.⁸

Evenals in 1951 vroeg de CHU, in het in 1970 verschenen program, aan de overheid om het eigen rechtskarakter van de Kerk te erkennen. Nieuw was de uitspraak dat de overheid zoveel mogelijk godsdienstige en andere gewetensbezwaren tegen de door haar opgelegde verplichtingen diende te eerbiedigen. Lekkerkerker tekende hierbij aan dat dit artikel krachtig tegenspel bood aan allen die een positieve houding van de overheid ten aanzien van Kerk en Evangelie willen uitleggen als het opleggen van een overtuiging aan andersdenkenden.⁹ Langs deze weg kan men, naar mijn mening, op indirecte wijze de gedachte zien terugkeren neergelegd in de wens tot erkenning van het recht om zich van een kerk los te maken. Dit punt kwam echter niet meer expliciet in het beginselprogram voor.

De opdracht aan de overheid tot bescherming van de openbare eredienst werd in dit program niet meer geplaatst in het kader dat de overheid behoort op te treden tegen organisaties die de christelijke grondslagen van ons volksleven willen aantasten. Volstaan werd met het verzoek aan de overheid om, met het oog op de openbare eredienst, het karakter van de zondag als dag van samenkomst van de christelijke gemeente te handhaven.

Nadere aandacht vraagt het niet meer in dit program opnemen van de bepaling inzake de bescherming van de historisch verkregen rechten der kerkgenootschappen. Tijdens de voorbereidingen voor de herziening van het CHU-beginselprogram was artikel 185 van de grondwet, betreffende de zogenaamde "zilveren koorde", in discussie gekomen.¹⁰

In februari 1969 was het rapport gepubliceerd van de staatscommissie voor Zaken van de Erediensten onder voorzitterschap van mr. G.E. van Walsum.

Deze commissie stelde voor artikel 185 te doen vervallen. Hiervoor in de plaats bepleitte zij vaststelling van een wet die aan alle kerk-

genootschappen een jaarlijkse algemene uitkering zou toekennen op basis van het aantal kerkleden volgens de, om de 10 jaar te houden, volkstelling.

Naast het feit dat de regeling van artikel 185 niet alle kerken gelijk behandelde voerde de commissie-Van Walsum als hoofdargument aan dat de overheid, na de Tweede Wereldoorlog, er in toenemende mate toe was overgegaan allerlei voorzieningen te bekostigen die, hetzij de bevolking in haar geheel, hetzij groepen van de bevolking ten goede kwamen. De commissie-Van Walsum zag geen reden daarbij voor het godsdienstig leven, dat voor brede lagen van de bevolking van grote waarde is en de volkskracht ten goede komt, een uitzondering te maken.

Het kabinet-De Jong wees dit voorstel echter af. Zij was van oordeel dat er een principiële scheidslijn ligt tussen subsidiëring van culturele en maatschappelijke voorzieningen enerzijds en verzorging van het godsdienstig leven anderzijds.

De geloofsovertuiging en geloofsbeleving achtte het kabinet bij uitstek gelegen in de persoonlijke levenssfeer van de mens. Tegen die achtergrond berustte de vrijheid van de kerken op de vrijwillige deelneming en offervaardigheid van de kerkleden. Het kabinet stelde voor artikel 185 te deconstitutionaliseren en, in afwachting van een wettelijke regeling tot afkoop van de verschillende uitkeringen, als additioneel artikel in de grondwet op te nemen.¹¹

Dit voorstel werd van de zijde van het kabinet in het parlement verdedigd door de liberale minister van Financiën, dr. H.J. Witteveen, en de christelijk-historische minister van Binnenlandse Zaken, Beernink. Een belangrijk argument voor Beernink om aan de deconstitutionalisering van artikel 185 mee te werken was dat een afkoopregeling naar zijn mening gunstiger was voor de kerken dan handhaving van de in discussie zijnde grondwetsbepaling.¹²

De christelijk-historische fracties in het parlement daarentegen, voerden principiële bezwaren aan tegen de deconstitutionalisering van artikel 185 en bestreden de visie van het kabinet op de relatie tussen kerk en overheid.

Bij de behandeling van dit voorstel, in eerste lezing, betoogde CHU-woordvoerder mr. W. Scholten dat de overheid niet de roeping heeft om de verhouding van de burgers tot God en de godsdienst te regelen maar wel de taak om de Kerk als van eigen rechte te erkennen en de ruimte te bieden haar werk te doen. Het arbeidsterrein van de Kerk is volgens de CHU-fractie niet alleen het kanaliseren en stimuleren van de verhouding God en mens, de verticale lijn; de Kerk is ook een stuk horizontalisme: het bezig zijn in deze maatschappij met de dingen van de wereld. Vrijheid van de kerken betekent niet alleen vrijheid om de geloofsbelijdenis te formuleren en haar eigen richting te bepalen. Vrijheid betekent ook ruimte krijgen in deze maatschappij om als Kerk op te treden en haar taak te verrichten. Tot die ruimte kan ook het verschaffen van financiële ruimte behoren. De CHU-fractie was daarom ten principale voorstander van de gedachten van het rapport van de commissie-Van Walsum.¹³

Tijdens de gedachtenwisseling in de tweede lezing deed de christelijk-historische senator dr. J.W. Beerekamp in de Eerste Kamer de suggestie om te komen tot een grondwetsbepaling waarin de overheid, zonder discriminatie, een handreiking zou doen aan de geestelijke groeperingen die elk op hun wijze een fundament leggen onder het dagelijks leven. Zonder te willen vervallen in een staatstheologie over de Kerk of het geloof meende Beerekamp dat het van belang was dat er goede relaties werden onderhouden tussen de overheid en al die levensgemeenschappen waar gebouwd wordt aan geestelijke krachten en zedelijke waarden.¹⁴

De CHU-Eerste Kamerfractie stemde bij de behandeling, zowel in eerste als in tweede lezing, tegen het voorstel tot deconstitutionalisering van artikel 185 van de grondwet. De christelijk-historische Tweede Kamerfractie stemde in eerste lezing tegen en in tweede lezing voor, onder aantekening dat zij niet zonder meer zou meegaan met een organieke wet gericht op afkoop van de financiële verplichtingen van de overheid ten opzichte van de kerken, zoals het kabinet zich dit voorstelde.¹⁵

De regeling die uiteindelijk in deze zaak tussen de overheid en de kerkgenootschappen is getroffen, komt aan de orde in de Conclusies.

Ten aanzien van de met artikel 1 (1951) samenhangende bepaling betreffende de armenzorg zagen we dat de CHU in 1951, naast de diaconale taak van de kerken, de rol van de overheid op dat terrein positief had aanvaard.

Een belangrijk moment in de ontwikkeling van de armenzorg in ons land vormde de invoering van de Algemene Bijstandswet in 1963. In deze wet wordt het verlenen van financiële bijstand aan personen die niet over de middelen beschikken om in de noodzakelijke kosten van levensonderhoud te voorzien - of in zodanige omstandigheden dreigen te geraken - als een primaire rechtsplicht van de overheid gezien.

De CHU steunde de totstandkoming van de Algemene Bijstandswet.¹⁶ Daarmee liet zij de gedachte dat de overheid op dit terrein uitsluitend aanvullend diende op te treden definitief los. We constateerden in het voorgaande dat deze gedachte in het beginselprogramma van 1951 nog slechts vaag aanwezig was.

Belangrijker achtte de CHU dat in de armenzorg ruimte aanwezig bleef voor de diaconale arbeid van de kerken.

De CHU beschouwde het dan ook als een positief element dat de Algemene Bijstandswet, in beginsel, uitkeringen van kerkelijke instellingen buiten berekening laat bij het bepalen van de bijstandsuitkering. Voorts was de dienstverlening van de kerken bij de uitvoering van de Bijstandswet in deze wet vastgelegd.¹⁷ Tegen deze achtergrond betoogde CHU-woordvoerder H. Kikkert bij de behandeling van dit wetsvoorstel in de Tweede Kamer dat de Bijstandswet de diaconale arbeid van de kerken nieuwe kansen gaf om het welzijn van de mens te helpen bevorderen zonder daardoor in een verkeerd daglicht te worden geplaatst of bij allerlei vormen of systemen te worden ingedeeld.¹⁸

Gelet op deze ontwikkeling bestond in 1970 bij de vaststelling van het nieuwe beginselprogramma geen behoefte meer aan een afzonderlijke bepaling betreffende de relatie tussen de overheid en de kerken op het terrein van het maatschappelijk werk.

Dit was wel het geval met de, historisch in relatie tot artikel 1 staande, bepaling betreffende de rol van de overheid op het terrein van de zondagsrust.

In het voorgaande wezen we er op dat in het in 1970 vastgestelde beginselprogram de CHU de overheid vroeg, met het oog op de openbare eredienst, het karakter van de zondag als dag van samenkomst van de christelijke gemeente te handhaven. De Algemene Vergadering aanvaardde bovendien een amendement dat was gebaseerd op het tweede lid van artikel 12 uit het beginselprogram van 1951.

Onder punt 3 van de Uitgangspunten voor het politiek handelen in het beginselprogram van 1970 werd aan de reeds genoemde passage toegevoegd dat de overheid waar mogelijk de zondagsrust in haar eigen dienst behoorde te eerbiedigen en in het maatschappelijk leven te bevorderen.

Hiermee komen we aan het volgende onderdeel van dit hoofdstuk: de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op het protestants karakter van de Nederlandse natie.

2. Het protestants karakter van de Nederlandse natie

De uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen zijn in de geschiedenis van ons volk niet buiten de leiding Gods om gevormd. Deze normen, die in menig opzicht opnieuw door de reformatie zijn gestempeld, behoren de samenleving in Nederland te blijven beïnvloeden. Met inachtneming van deze normen, die in het licht van het evangelie in iedere tijd een actuele toepassing behoeven, dient de overheid het geestelijk en zedelijk welzijn van ons volk te bevorderen.

(Beginselverklaring CHU, 1970; art. VI).

We zagen dat artikel 4 van het christelijk-historisch beginselprogram in 1951 werd uitgebreid met een bepaling waarin werd gesteld dat de overheid Gods naam diende te belijden en de grondwet behoorde te erkennen dat de overheid Gods dienaar is.

Enkele leden van de staatscommissie tot herziening van de grondwet,

behorend tot ARP, CHU en KVP, deden in 1954 een suggestie om tot een dergelijke bepaling te komen. In een minderheidsnota bij het eindrapport van de staatscommissie-Van Schaik vroegen zij in de grondwet een inleidend, ongenummerd artikel op te nemen, luidende: "Het staatsbestel van het Koninkrijk wordt gedragen door de erkenning van God als Schepper en Bron van het recht".¹

Tijdens de gedachtenwisseling in de Tweede Kamer in 1963 over enkele voorstellen tot herziening van de grondwet stelde Beernink deze kwestie - onder verwijzing naar artikel 4 van het CHU-beginselprogram -aan de orde.

Hij wees er op dat de CHU het op prijs zou stellen wanneer een volgend kabinet, bij het ter hand nemen van een grondwetsherziening in meer algemene zin, een inleidend artikel op zou nemen waarin werd erkend dat de overheid Gods dienaars is.²

Enkele jaren later bleek binnen de CHU in de beoordeling van dit onderwerp een wijziging te zijn gekomen. In een reactie op de Proeve van een nieuwe grondwet verklaarde de door het wetenschappelijk bureau van de CHU ingestelde commissie-Schermers van oordeel te zijn dat Gods gezag boven het overheidsgezag gaat. Zij wilde echter niet pleiten voor het opnemen van een zogenaamde preambule in de grondwet waarin deze opvatting werd vastgelegd. De commissie verwees hierbij naar het democratisch principe dat - gelet op de geestelijke en politieke structuren - het Nederlandse volk in grote meerderheid het verlangen hiernaar niet ondersteunde.³

In het in 1970 aangenomen beginselprogram kwam een met artikel 4 lid 2 vergelijkbare bepaling niet meer voor. In het voorgaande wezen we er op dat de gedachte, om in de grondwet de neutraliteit van de overheid ten aanzien van zaken van levensbeschouwelijke aard te doorbreken, in de Unie nog wel aanwezig was. In de gedachtenwisseling over de deconstitutionalisering van artikel 185 deed CHU-senator Beerekamp in 1972 de suggestie een grondwetsbepaling op te nemen waarin de overheid zonder discriminatie een handreiking zou doen aan de geestelijke

groeperingen die ieder op hun eigen wijze fundamenten leggen onder het dagelijks leven.⁴

Tijdens de gedachtenwisseling in het najaar van 1974 over de nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid is de CHU echter niet meer op deze materie terug gekomen.⁵

Inmiddels was in de jaren zestig ook de opvatting van de CHU over het protestantse karakter van de natie, zoals weergegeven in de artikelen 3 en 4 eerste lid van het beginselprogramma (1951), in discussie gekomen. Dit was met name het geval toen in 1964 een gedachtenwisseling op gang kwam naar aanleiding van het huwelijk van prinses Irene met de Spaanse troonpretendent prins Carlos Hugo de Borbon en haar hiermee samenhangende overgang naar de Rooms-Katholieke Kerk.

Het christelijk-historisch Eerste Kamerlid Beerekamp was van oordeel dat in het hypothetische geval dat de Staten-Generaal toestemming zouden moeten verlenen voor een huwelijk van een Rooms-Katholieke troonopvolger, de spanning tussen het christelijk-historisch beginselprogramma dat uitsprak dat Nederland bestuurd moest worden als een christelijke staat in protestantse zin en het op de troon helpen van een Rooms-Katholieke Koning voorlopig nog groot en onder bepaalde omstandigheden te groot kon zijn. Hij tekende daarbij aan dat de christelijk-historische inzichten zich konden wijzigen terwijl de verdere evolutie van de Rooms-Katholieke Kerk iedere oorzaak van zorg bij de CHU kon wegnemen.⁶

De gevolgen van de ontwikkeling in Rooms-Katholieke kring, onder invloed van het tweede Vaticaans Concilie, op de relatie tussen de CHU en de KVP tot 1967 kwam aan de orde in hoofdstuk X. Op deze plaats kunnen we constateren dat het in 1970 vastgestelde christelijk-historisch beginselprogramma - onder invloed zowel van de actuele vraag in hoeverre Nederland nog een protestants karakter heeft als de discussie over de historische interpretatie van Groen van Prinsterer⁷ - een duidelijke heroriëntatie toonde.

Volgens artikel VI van dit program zijn de uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen in de geschiedenis van ons volk niet buiten de leiding van God om gevormd. Deze normen, die in menig opzicht opnieuw door de Reformatie zijn gestempeld, behoren de samenleving in Nederland te blijven beïnvloeden. Met inachtneming van deze normen, die in het licht van het Evangelie in iedere tijd een actuele toepassing behoeven, dient de overheid het geestelijk en zedelijk welzijn van ons volk te bevorderen. Lekkerkerker heeft er op gewezen dat uit de formulering van het laatste lid van dit artikel blijkt dat de CHU een neutrale houding van de overheid op voornoemde terreinen bleef afwijzen.⁸

Met het noemen van de discussie rond het huwelijk van prinses Irene zijn we zijdelings reeds gekomen bij ons volgende onderwerp c.q. de constitutionele monarchie.

3. De constitutionele monarchie in Nederland

De Christelijk-Historische Unie spreekt zich uit voor een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel, in de vorm van een constitutionele democratie onder het Huis van Oranje. Van wezenlijke betekenis voor dit staatsbestel zijn:

- a) de onschendbaarheid van de Koningin;
- b) de verantwoordingsplicht van de ministers aan de Staten-Generaal;
- c) de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, van de volksvertegenwoordiging en van de volksvertegenwoordigers afzonderlijk;
- d) de vrije verkiezing van de vertegenwoordigende lichamen;
- e) het recht van iedere staatsburger om aan de democratische besluitvorming deel te nemen;
- f) de eerbiediging van de persoonlijke rechten en vrijheden van een ieder welke in de Grondwet neergelegd zijn of zouden moeten zijn, te weten:
 - vrijheid van godsdienst;
 - vrijheid van meningsuiting;
 - vrijheid van levensovertuiging;
 - vrijheid van vereniging, vergadering en demonstratie;
 - vrijheid van onderwijs;
 - recht van petitie;

- recht op onafhankelijke rechtsspraak;
- recht op bescherming van persoon en eigendom;
- recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer;
- recht op een minimum-loon en sociale zekerheid, waarbij een menswaardig bestaan gewaarborgd moet zijn;
- recht op werk onder sociaal verantwoorde omstandigheden;
- recht op gelijke kansen van ontwikkeling;
- recht op gezondheidszorg;
- recht op bijstand bij materiële en/of geestelijke nood.

(Uitgangspunten 8).

De overgang van prinses Irene naar de Rooms-Katholieke Kerk riep, in het verlengde van de discussie over het protestants karakter van de natie, de vraag op welke waarde de CHU er aan hechtte dat vertegenwoordigers van de Nederlandse monarchie de protestantse godsdienst beleden.

Eerder zagen we dat rond 1900 met name in de Christelijk-Historische Kiezersbond de opvatting bestond dat op grond van de historie het optreden van een Rooms-Katholieke vorst in Nederland ondenkbaar was.¹ Ruim 60 jaar later uitte Beerekamp zich in de Eerste Kamer op dit punt aanzienlijk genuanceerder.

Hij erkende dat de geloofsovergang van Prinses Irene voor Reformatorische christenen een spanning teweeg bracht in de emotionele banden met deze prinses. Hier werd naar zijn mening de religieus getinte mythe rond Oranje geweld aangedaan. Geplaatst voor de constitutionele vraag of in Nederland mocht worden gediscrimineerd ten aanzien van godsdienstige en geestelijke stromingen, wees hij er op dat de grondwet de mogelijkheid kent, dat iemand met een andere geloofsovertuiging dan de traditionele, automatisch de troon bestijgt. Hij benadrukte dat de CHU te allen tijde de grondwet zou respecteren.²

Korte tijd later bracht de aankondiging van de verloving van kroonprinses Beatrix met de Duitse diplomaat Claus von Amsberg in juni 1965 een discussie op gang over de plaats en betekenis van de monarchie. De PSP toonde zich voorstander van een republikeinse staatsvorm. Ook

binnen de PvdA gingen stemmen op voor afschaffing van de monarchie zodra de regering van koningin Juliana zou eindigen.³ In reactie hierop verklaarde de CHU zich voorstander van de constitutionele monarchie onder het Oranjehuis.

Tijdens de gedachtenwisseling in de Tweede Kamer over het wetsvoorstel, waarin toestemming tot het huwelijk van prinses Beatrix en prins Claus werd verleend, benadrukte de CHU-woordvoerder jkvr. Wittevaall van Stoetwegen dat het koningschap meer inhield dan het symboliseren van de nationale eenheid. De karakteristiek die Bagehot gaf van de Engelse monarchie, namelijk het recht om geraadpleegd te worden, het recht om te benoemen en het recht om te waarschuwen, achtte zij ook voor ons land nog steeds een juiste - zij het niet uitputtende - omschrijving.

Dit laatste zou kunnen worden opgevat als een voorkeur voor versterking van de macht van de vorst. Ook de verwijzing die jkvr. Van Stoetwegen in de Kamer gaf naar de, in vergelijking met andere partijen, unieke formulering over de constitutionele monarchie in artikel 5 van het CHU-beginselprogramma, lijkt in die richting te wijzen. Bij een nadere beschouwing bevat de rede van jkvr. Van Stoetwegen echter geen concrete uitspraken over versterking van de macht van de Koning. Wel toont haar rede, overeenkomstig de traditie van de CHU, een sterke benadrukking van de historische betekenis van het Oranjehuis voor ons land.⁴

Voor zover artikel 5 van het christelijk-historisch beginselprogramma (1951) nog tot misverstand zou kunnen leiden over de visie van de CHU op de constitutionele monarchie werd die mogelijkheid weggenomen in het in 1970 verschenen beginselprogramma.

Het mystiek-religieus element, waarbij een relatie wordt gelegd tussen de positie van het Oranjehuis als drager van het constitutioneel koningschap en Gods leiding met ons land, treffen we hier niet meer aan. Amendementen op het ontwerp-programma die beoogden de verbondenheid van Nederland met het Oranjehuis - en in relatie hiermee de voorkeur voor de constitutionele monarchie - te accentueren⁵ kregen op de Algemene Vergadering geen meerderheid. Dit bevestigde dat de CHU bij het ont-

breken van een troonopvolger uit het Huis van Oranje, in beginsel een andere staatsvorm dan de constitutionele monarchie niet uitsloot.

Blijkens artikel 8 van de Uitgangspunten sprak de CHU zich uit voor een democratie met een parlementair stelsel in de vorm van een constitutionele monarchie⁶ onder het Huis van Oranje.

Van wezenlijke betekenis voor dit staatsbestel achtte de CHU: de onschendbaarheid van de Koningin, de verantwoordingsplicht van de ministers aan de Staten-Generaal, de vrije verkiezing van de vertegenwoordigende lichamen, het recht van iedere staatsburger om aan de democratische besluitvorming deel te nemen, de eerbiediging van een aantal nader genoemde grondwettelijk beschermde of te beschermen persoonlijke rechten en vrijheden, en de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, de volksvertegenwoordiging en de volksvertegenwoordigers afzonderlijk.

Uit deze bepaling, waar de constitutionele monarchie nadrukkelijk geplaatst was binnen het kader van een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel, bleek duidelijker dan in het oude program dat de CHU geen versterking van de koninklijke macht wenste.

4. De dualistische opvatting over de relatie tussen regering en parlement

- a) De overheid is Gods dienaress, bekleed met een van Hem ontvangen gezag.
Bij de uitoefening van haar taak is zij geroepen een teken te zijn van Zijn gezag.
- b) De overheid is bij haar handelen ook verantwoording schuldig aan de gemeenschap, die in haar wettig gekozen vertegenwoordigers bij de ordening van de samenleving betrokken is.
- c) Door haar arbeid ten behoeve van het volk groeit haar gezag en wordt haar macht, noodzakelijk om vrede en vrijheid te waarborgen, bewaard voor ontaarding in dictatuur.

(Beginselverklaring II)

De Christelijk-Historische Unie spreekt zich uit voor een democratische rechtsstaat met een parlementair

stelsel, in de vorm van een constitutionele democratie onder het Huis van Oranje. Van wezenlijke betekenis voor dit staatsbestel zijn:

- a) de onschendbaarheid van de Koningin;
- b) de verantwoordingsplicht van de ministers aan de Staten-Generaal;
- c) de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, van de volksvertegenwoordiging en van de volksvertegenwoordigers afzonderlijk;
- d) de vrije verkiezing van de vertegenwoordigende lichamen;
- e) het recht van iedere staatsburger om aan de democratische besluitvorming deel te nemen;
- f) de eerbiediging van de persoonlijke rechten en vrijheden van een ieder welke in de Grondwet neergelegd zijn of zouden moeten zijn, te weten:
 - vrijheid van godsdienst;
 - vrijheid van meningsuiting;
 - vrijheid van levensovertuiging;
 - vrijheid van vereniging, vergadering en demonstratie;
 - vrijheid van onderwijs;
 - recht van petitie;
 - recht op onafhankelijke rechtsspraak;
 - recht op bescherming van persoon en eigendom;
 - recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer;
 - recht op een minimum-loon en sociale zekerheid, waarbij een menswaardig bestaan gewaarborgd moet zijn;
 - recht op werk onder sociaal verantwoorde omstandigheden;
 - recht op gelijke kansen van ontwikkeling;
 - recht op gezondheidszorg;
 - recht op bijstand bij materiële en/of geestelijke nood.

(Uitgangspunten 8).

We wezen er op dat de bepalingen in het christelijk-historisch beginselprogramma, betreffende de relatie tussen regering en parlement, in 1951 slechts in beperkte mate werden gewijzigd. Daarnaast werd in de toelichting op dit program en in de parlementaire praktijk, de nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van de overheid en de volksvertegenwoordiging.

Het parlement behoorde niet op de stoel van de regering te gaan zitten. Voorts mocht geen indirecte verplaatsing van de bevoegdheden van het parlement naar de kiezers plaats hebben.

In dit laatstgenoemde uitgangspunt lag in belangrijke mate het bezwaar van de CHU tegen de, aan het eind van de jaren zestig, door D'66 gepropageerde gedachte tot invoering van een staatsrechtelijk stelsel waarin onder andere de minister-president rechtstreeks zou worden gekozen.

De door het wetenschappelijk bureau van de CHU ingestelde commissie-Schermers merkte hierover onder meer op dat door rechtstreekse verkiezing van de minister-president de beleidscontrole aan het parlement werd ontnomen en in handen gelegd van de kiezers. Deze kunnen slechts in een bepaald aantal jaren repressieve controle uitoefenen bestaande in het al of niet verlengen van het mandaat van de Kamerleden. Het parlement daarentegen staan, aldus de commissie, bij uitstek geschikte middelen ten dienste om ad hoc in te grijpen en de beleidscontrole effectief te maken.¹

Het vasthouden aan het uitgangspunt van de zelfstandigheid van de regering enerzijds en het parlement anderzijds, betekende niet dat in de Unie geen oog bestond voor de in de praktijk na 1945 gewijzigde relatie tussen deze beide organen.

De commissie-Schermers wees er op dat in het toenemend contact tussen regering en parlement - dat zij op zichzelf positief waardeerde - beide organen zich duidelijk van hun eigen verantwoordelijkheid bewust moeten blijven. De commissie was van oordeel dat er ook voor regeringspartijen ruimte diende te blijven voor gezonde kritiek op het regeringsbeleid zonder dat dit direct aanleiding gaf tot ernstige fricties in het parlementaire stelsel.²

De commissie-Duidelijkheid van de CHU vroeg, in een in 1969 verschenen rapport, aandacht voor de actuele betekenis van het begrip dualisme. Zij wees er op dat het dualisme in klassieke zin - dat regering en volksvertegenwoordiging ziet als twee zelfstandige elkaar wederzijds beperkende krachten - thans moeilijk realiseerbaar was. De nadruk moest volgens haar echter blijven liggen op de controlefunctie en de representativiteitsfunctie van de volksvertegenwoordiging en vooral op de betekenis van de eigen verantwoordelijkheid van regering en parlement.³

Deze opvatting is ook neergelegd in artikel 8 van de Uitgangspunten van het in 1970 verschenen beginselprogramma. In het voorgaande zagen we dat de CHU zich hier uitsprak voor een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel in de vorm van een constitutionele monarchie onder het huis van Oranje. Van wezenlijke betekenis voor dit staatsbestel achtte de Unie onder meer de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, de volksvertegenwoordiging en de volksvertegenwoordigers afzonderlijk.

Met deze formulering kreeg de visie van de CHU op de relatie tussen regering en parlement voor het eerst zelfstandig een plaats in het beginselprogramma. Niet langer werd dit punt, zoals in de voorgaande programma's, behandeld als een aanhangsel van de visie op de overheid.

In samenhang hiermee toonde de - elders in het programma van 1970 opgenomen - visie van de Unie op de overheid in vergelijking met de voorgaande programma's een belangrijk accentverschil.

Ook nu werd in artikel II gewezen op de functie van de overheid als Gods dienares, bekleed met een van Hem ontvangen gezag. De nadruk lag echter niet meer op de gezagsfunctie maar op de - ook in het oude programma aanwezige opvatting inzake de dienstbaarheid.⁴ Op deze wijze werd de relatie van de overheid tot de volksvertegenwoordiging in een ander kader geplaatst.

Tot 1970 had de Unie in haar beginselprogramma stelling genomen tegen radicaal democratische theorieën die in beschouwingen over de relatie tussen regering en parlement het zwaartepunt legden bij de volksvertegenwoordiging en daarmee, indirect, bij de kiezers. Als gevolg hiervan werd in christelijk-historische beginselprogramma's van 1908 en 1951 beklemtoond, dat de verantwoordelijkheid van de overheid aan de Staten-Generaal berustte op de gezagsfunctie van de overheid. De rol van de Staten-Generaal als mede-wetgever werd in de praktijk wel erkend maar niet in het beginselprogramma genoemd.

Uitgaande van de dienstbaarheidsfunctie van de overheid kwam dit aspect in het beginselprogramma van 1970 wel aan de orde.

Dit hield overigens niet in dat de Unie haar bezwaren tegen radicaal democratische theorieën opgaf. De medeverantwoordelijkheid van de burgers voor het bestuur werd geplaatst in het perspectief van positieve gezagsuitoefening.

De CHU was, blijkens artikel II c van de beginselverklaring, van oordeel dat door de arbeid van de overheid ten behoeve van het volk, haar gezag groeit en haar macht, noodzakelijk om vrede en vrijheid te waarborgen, wordt bewaard voor ontarding in dictatuur.

Voorts werd, in artikel II b gesteld, dat de overheid bij haar handelen ook verantwoording schuldig is aan de gemeenschap die, in haar wettig gekozen vertegenwoordigers, bij de ordening van de samenleving betrokken is. Tevens werd, in artikel 3 van de Uitgangspunten voor het politiek handelen, aangetekend dat de overheid de medeverantwoordelijkheid van de staatsburgers en hun wettig gekozen vertegenwoordigers voor het welzijn van het volk diende te erkennen.

Het gezag en de verantwoordelijkheid van de overheid kon - aldus het vervolg van artikel 3 van de Uitgangspunten - alleen zinvol functioneren op basis van voortdurende samenwerking en nauw overleg met de in de maatschappij werkzame organisaties, verbanden en instellingen.

Met deze formulering werd tevens, op een meer eigentijdse wijze dan in artikel 2 van het oude program, gewezen op de betekenis voor de vorming van het overheidsbeleid van maatschappelijke organen, zoals bijvoorbeeld de vakbonden, de SER e.d.⁵

In het beginselprogram van 1970 nam de Unie de mogelijke misverstanden weg over haar democratische gezindheid waartoe de bepalingen, over de relatie tussen regering en volksvertegenwoordiging, in de oude programs aanleiding konden geven.

Met behoud van de Uitgangspunten, betreffende de zelfstandigheid van regering en parlement op basis van de visie op de overheid als Gods dienaar, werd de opvatting van de CHU op het parlementair stelsel losgemaakt uit het in het beginselprogram van 1951 nog steeds zichtbare kader van de oude regicentrische leer.

Gelet op de in hoofdstuk VII 2. gememoreerde toelichting die Beernink gaf op dit onderdeel van het program van 1951 en het optreden van de christelijk-historische fractie in de praktijk - zoals geschetst in hoofdstuk VIII 1. - is de overgang naar de vergelijkbare artikelen in het programs van 1970 minder abrupt dan het verschil tussen de teksten van beide programs doet vermoeden.

In hoofdstuk VII hebben we enkele oorzaken aangegeven die er ons inziens toe hebben geleid dat de uit 1908 daterende tekst op dit onderdeel van het christelijk-historisch beginselprogram in 1951 grotendeels gehandhaafd bleef.

De ontwikkeling van de opvattingen die - in samenhang met de visie op de relatie tussen regering en parlement - in de Unie leefden op het terrein van het kiesrecht kwamen aan de orde in hoofdstuk VII 2.

Op deze plaats wijzen we er op dat de CHU in 1970 voor het eerst aandacht besteedde aan enkele aktuele vragen op dit terrein. Dit gebeurde in het gelijktijdig met het beginselprogram vastgestelde Politiek Werkprogram.

Ook hier was sprake van een nieuw gegeven.

Eerder zagen we dat de CHU sinds 1922 haar bezwaren tegen aktieprograms bij de Tweede Kamerverkiezingen had laten vallen.⁶ In 1970 werd, in navolging van andere partijen, voor het eerst een werkprogram gepubliceerd. Dit was een program waarin politieke doelstellingen voor de middellange termijn werden weergegeven. Bij elke Tweede Kamerverkiezing moest dit werkprogram worden aangepast aan de nationale en internationale ontwikkelingen.

Evenals in 1922 bij de verschijning van het eerste verkiezings-aktieprogram was gedaan, benadrukte de CHU in 1970 sterk de relatie tussen het politiek werkprogram en het beginselprogram.

In de inleiding op het werkprogram werd gewezen op het karakter van de CHU als beginselpartij met een duidelijk politiek werkprogram. De be-

ginselen vormden, aldus deze inleiding, achtergrond en richtsnoer voor het politiek handelen. Het politiek werkprogramma geeft de middelen aan die gebruikt moeten worden om in het politiek handelen aan de uitgangspunten vorm te geven. Voorts werd er op gewezen dat de beginselen steeds opnieuw aan het Evangelie getoetst moesten worden. Het politiek werkprogramma moest voortdurend kritisch worden gezien in het licht van de maatschappelijke situatie waarin wij leven.⁷

5. De houding tegenover de antithese

- a) Het dienen van God en de dienst aan de naaste vormen het uitgangspunt van alle politieke handelen.
De dienst aan de naaste en de gemeenschap houdt in, dat ieder mens de hem geschonken gaven niet alleen inzet voor zichzelf en de zijnen, maar ook om die van de medemens tot ontplooiing te doen komen.
- b) Deze taak kan in gemeenschapsverband zinvol tot politieke partijvorming leiden, opdat de mens als staatsburger zijn medeverantwoordelijkheid met de overheid voor het welzijn van de samenleving gestalte kan geven.
- c) De inhoud van deze taak is het betrachten van de Bijbelse gerechtigheid bij de ordening van de samenleving in sociaal, cultureel en zedelijk opzicht.

(Beginselverklaring CHU, 1970; art. III).

De maatschappij moet gezien worden als een gemeenschap van mensen en groepen met elk een eigen opdracht en verantwoordelijkheid. De Christelijk-Historische Unie verzet zich tegen het opdelen van de samenleving in groepen onderscheiden naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie. Zij wijst elke vorm van discriminatie af en elk politiek stelsel dat hierin zijn grondslag vindt.

(Beginselverklaring CHU, 1970; art. IV).

In hoofdstuk VII 2. zagen we dat de CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 stelling nam tegen de door de PvdA gepropageerde Doorbraak-gedachte.

De verdere discussie over de Doorbraak bracht een aantal nieuwe vragen naar voren.¹ Dit leidde er toe dat de visie van de CHU op de partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag principieel aan de orde werd gesteld in het in 1958 door de Savornin Lohmanstichting gepubliceerde rapport Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie; in de wandeling aangeduid als "Doorbraakrapport".²

In dit rapport kwam in de eerste plaats het streven van de socialisten aan de orde om door reorganisatie van hun partij te trachten het in de oorlog gegroeide innerlijk besef van verbondenheid praktische uitvoering te geven door mensen van verschillende levensovertuiging bijeen te brengen op basis van het personalistisch socialisme.

In reactie hierop werd onder meer opgemerkt dat het besef van eenheid behoorde te zijn gelegen in het samen behoren tot het Nederlandse volk en niet in een socialistische ideologie.

De samenstellers van het "Doorbraakrapport" achtten het voorts een onbewezen stelling dat het democratisch personalisme een positief resultaat voor de kerstening van instellingen in het openbare leven en in de wetgeving met zich meebracht.

Zij erkenden dat het woord "christelijk" niet altijd aan een zekere devaluatie was ontkomen maar meenden toch als politieke partij het beginsel van Godssouvereiniteit op alle levensterreinen te moeten blijven stellen. De geestelijke achtergronden van het Nederlandse volksleven waren, aldus het rapport, niet in die mate veranderd dat de opheffing van de CHU verantwoord zou zijn te achten.

In het rapport werd erkend dat de politiek facetten kent waar het beginsel geen enkele, of een ondergeschikte rol speelt. Daarom moest men in christelijke organisaties grote voorzichtigheid betrachten met het betrekken van het beginsel bij politieke kwesties. Het gaat hier om het gedrag en de daad, in zoverre deze genormeerd en geïnspireerd worden door de zedewet en de geest van Christus. "Met ootmoed maar geloof", aldus het rapport, "zullen wij voortgaan te spreken over christelijke politiek en opkomen voor het christelijk karakter van onze staat".

Met betrekking tot de politieke partijkeuze merkten de samenstellers van het "Doorbraakrapport" op dat zij de overtuiging van sommigen die meenden de zaak van het Evangelie het beste te kunnen dienen door toe te treden tot de kring van de socialisten of liberalen, respecteerden maar niet deelden. Zij die deze beslissing als geloofsbeslissing genomen hadden, konden hierin geen aanleiding vinden om dezelfde beslissing van hun geloofsgenoten te verwachten. Te gemakkelijk waren, aldus het rapport, in de afgelopen jaren hier en daar de visie op het apostolaat en de inzichten aangaande het functioneren van de Kerk in de wereld, gehanteerd als oproep tot een praktische beslissing ten gunste van de Doorbraak.

Noch de liberale noch de socialistische maatschappijvisie konden, aldus het rapport, tot een sleutel dienen voor de ingewikkelde maatschappelijke vraagstukken.

De samenstellers van het "Doorbraakrapport" achtten het, op grond van de christelijk-historische visie onmogelijk voor een christen om zijn politieke visie op een afgerond en vaststaand systeem over de maatschappijstructuur te baseren. Het christelijk-historisch zijn beantwoordde niet aan een uitgedacht stelsel maar was veeleer een "wijze van zijn". Een kritische houding, naar alle kanten bleef, aldus het rapport, noodzakelijk. Telkens diende te worden getracht "das Gebot der Stunde" te verstaan.

In dit verband werden in de huidige politieke constellatie voor de CHU de volgende taken gezien: de erkenning van de Heilige Schrift als richtsnoer en toetssteen voor de uitoefening van het gezag in de staat; de verwerping van de neutrale staat; het waarschuwen tegen het misbruik van macht in het politieke vlak; de afwijzing van ideologieën betreffende de structuur van de maatschappij en de afwijzing van een splitsing van het volk in gelovigen en niet gelovigen.

De solidariteit als christenen, in de gezamenlijke bezinning op de aan de orde zijnde vragen diende, aldus het rapport, zwaarder te wegen dan de op sociale en economische inzichten gebaseerde geestverwantschap met anderen. Zolang de loochening van Gods gezag over overheid en volk voortduurde zou deze gezamenlijkheid ook in eigen partijvorming uit-

drukking moeten krijgen.

Het bestaansrecht van de CHU kon eerst ernstig in discussie komen op het moment dat een partij van algemene aard, het Goddelijk gezag in de Bijbelse zin van het woord, op staatkundig gebied zou erkennen.

Het grote verschil tussen VVD en PvdA aan de ene kant en de CHU aan de andere kant, lag volgens het rapport hierin, dat eerstgenoemde groeperingen hun leden vrij laten om te denken zoals er in de CHU gedacht wordt maar als politieke partij tegenover de hoofdbeginselen staan. Bij de CHU denken de Unie en haar leden op dit punt gelijk. De verschuiving op geestelijk terrein die zich in het Nederlands socialisme en - in mindere mate - in het liberalisme had voorgedaan, werd in het "Doorbraakrapport" van de Lohmanstichting positief beoordeeld.

Tevens echter zag het rapport het als een opdracht om niet door individuele overgang naar deze partijen in die kringen te suggereren dat zij zo ver gevorderd waren dat hun doelstellingen aanvaardbaar zouden zijn voor hen die Gods gezag over overheid en volk onvoorwaardelijk willen erkennen.

De verschijning van dit rapport was vooral van belang omdat hier in de, als gevolg van de Doorbraak, gewijzigde partijpolitieke structuur, een fundamentele bezinning plaats had op de partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag waarbij, gezien de specifieke positie van de CHU op dit punt, de verzuilde maatschappijstructuur geen rol speelde.

Hoofdpijnen van het rapport van de Lohmanstichting waren: de erkenning dat het Evangelie zowel voor een keuze ten gunste van een confessionele partij als voor een partij op maatschappelijke grondslag geen bindende regels bevat³; voorts het benadrukken van een aantal aan de Bijbel ontleende uitgangspunten die in de politiek een concrete vertaling moesten krijgen; alsmede de afwijzing van een ideologische benadering van de maatschappijstructuur.

Deze wijze van benadering van de partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag zou in de - in vergelijking met de CHU veel sterker verzuil-

de - ARP en KVP eerst omstreeks het midden van de jaren zestig in discussie komen.

De heroriëntatie op dit punt werd duidelijk zichtbaar in het in maart 1968 verschenen rapport Principiële uitgangspunten van de door ARP, CHU en KVP ingestelde "Groep van 18"⁴

Hierin werd onder meer gesteld dat het Evangelie geen uitgewerkte politieke gedragsregels geeft maar inspireert tot een visie op mens en maatschappij waaruit een politiek beleid moet voortvloeien dat een eigentijdse vertaling dient te zijn van het Evangelisch getuigenis. Dit kan op de meest vruchtbare wijze in de politiek tot uitdrukking worden gebracht door middel van een politieke organisatie die zich door het Evangelie wil laten gezeggen. Het rapport gaf daarom, ook in de huidige tijd, in ons land de voorkeur aan een partij die geïnspireerd door het Evangelie streeft naar vernieuwing van de samenleving op basis van een duidelijk program.⁵

De hier met betrekking tot de partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag ontwikkelde gedachten zijn terug te vinden in het in 1970 verschenen beginselprogram van de CHU.

Blijkens artikel II van dit program was voor de CHU uitgangspunt van alle politiek handelen het dienen van God en de dienst aan de naaste. De dienst aan de naaste en de gemeenschap hield in dat ieder mens de hem geschonken gaven niet alleen inzet voor zichzelf en de zijnen maar ook om de gaven van de medemens tot ontplooiing te doen komen.

Sterker dan in het oude program werd in het tweede lid van artikel II tot uiting gebracht dat de keuze voor een partij op levensbeschouwelijke grondslag niet als een eis van het Evangelie werd gezien.

De in het eerste lid omschreven taak voor het politiek handelen kan, volgens de CHU in gemeenschapsverband zinvol tot politieke partijvorming leiden, opdat de mens als staatsburger zijn medeverantwoordelijkheid met de overheid voor het welzijn van de samenleving gestalte kan geven.

De inhoud van deze taak was, volgens het derde lid van artikel III, het betrachten van Bijbelse gerechtigheid bij de ordening van de samenleving in sociaal, cultureel en zedelijk opzicht.

Vervolgens werd in artikel IV de ideologische maatschappijstructuren die partijen op algemene grondslag tot uitgangspunt van hun politiek handelen nemen, afgewezen. De maatschappij moest, volgens de CHU, gezien worden als een gemeenschap van mensen en groepen met elk een eigen opdracht en verantwoordelijkheid.

Tegen deze achtergrond verzette de CHU zich, blijkens het vervolg van artikel IV, tegen het opdelen van de samenleving in groepen onderscheiden naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie. Zij wees elke vorm van discriminatie af en elk politiek stelsel dat hierin zijn grondslag vindt.⁶

De wijze waarop de visie van de CHU op de antithese, na de bevrijding, werd toegepast op het terrein van het onderwijs, de omroep, de samenwerking met andere partijen en in de relatie tot de ARP, kwam aan de orde in hoofdstuk IX.

Onze beschouwing over de uitgangspunten van de CHU, zoals geformuleerd in het beginselprogram van 1970, sluiten we af met de bespreking van de bepaling inzake de begrippen "autoriteit en majoriteit".

6. Autoriteit van het beginsel boven majoriteit door middel van partijmacht

- a) Het doel van de Christelijk-Historische Unie is op basis van haar uitgangspunten haar praktisch program te verwezenlijken.
- b) Hoezeer zij als middel daartoe doelbewust vergroting van haar invloed zoekt, bovenal gaat het haar om de doorwerking van het Woord van God in de samenleving.
- c) De Christelijk-Historische Unie wil haar taak en optreden doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de

maatschappij werkzame organisaties, instellingen
en andere politieke partijen.

(Beginselprogram CHU, 1970; art. VII)

Evenals voor de oorlog bleef in discussies binnen de CHU over het in 1951 ongewijzigd artikel 7, het zwaartepunt liggen bij het tweede lid van deze bepaling.

De opvatting dat de autoriteit van Gods Woord van meer belang is dan de majoriteit van de kiezers leidde in de praktijk binnen de CHU vaak tot een zekere passiviteit.¹

Tegen deze interpretatie namen de hoogleraren Haitjema en Van Niftrik stelling. Haitjema ging op de Algemene Vergadering in 1956 in op de theologische aspecten van het tweede lid van artikel 7. Hij betoogde dat men niet bij de pakken neer hoefde te gaan zitten uit teleurstelling over gemaakte fouten in de politiek, de tegenstand bij de niet-christenen en de verdeeldheid onder de christenen. Krachtens het christelijk-historisch beginsel mocht men zich bezielde weten door het vertrouwen dat aan God alle macht in hemel en op aarde is gegeven.²

Van Niftrik vroeg in 1961 aandacht voor de relatie tussen de theocratische en de democratische facetten van artikel 7. De CHU wees de domme overmacht van het getal af. De wil van God wordt niet door de majoriteit bepaald. De Unie was zich echter bewust dat haar beginselen niet in de wetgeving konden worden opgenomen zonder een zekere majoriteit. De formulering dat het "niet zozeer" was te doen om de majoriteit maar om de autoriteit maakte, volgens Van Niftrik, duidelijk dat ook artikel 7 de majoriteit niet versmaadt. Niet om te heersen maar om te dienen.³

In de lijn van deze gedachtengang is in 1970 het beginselprogram van de CHU herzien. Krachtens artikel VII was het doel van de CHU het, op basis van haar Uitgangspunten, verwezenlijken van haar praktisch program. Hoezeer zij als middel daartoe doelbewust vergroting van haar invloed zocht, ging het haar bovenal om de doorwerking van het Woord

van God in de samenleving.

De CHU wilde voorts haar taak en optreden doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties, instellingen en andere politieke partijen.

Het derde lid van artikel VII brachten we reeds ter sprake in onze beschouwing over de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op de neutrale overheid.⁴

In dit onderdeel van artikel VII werd zowel de gedachte van de doorwerking van de christelijk-historische beginselen in het overheidsbeleid weergegeven - overeenkomstig de onder invloed van de oecumenische beweging gevormde theologische opvattingen - als ook de bereidheid van de Unie tot samenwerking met andere partijen.

Met de gedachten, neergelegd in het eerste lid van artikel VII, maakten we kennis in het onderdeel over de christelijk-historische opvatting inzake de relatie tussen regering en parlement.

Onder verwijzing naar haar principiële uitgangspunten, legde de CHU hier de betekenis vast die zij hechtte aan de verwezenlijking van haar praktisch program. Deze bepaling werd gerelateerd aan het tweede lid van artikel VII. Hier kreeg de gedachte "geen majoriteit maar autoriteit" op eigentijdse wijze gestalte.

Gelet op de toelichting die Lohman in 1908 gaf en het in dezelfde lijn gelegen commentaar van Beernink in 1951, kunnen we stellen dat in 1970 de basisgedachte van dit artikel beter werd weergegeven.

Binnen de Unie werd de nieuwe omschrijving echter door sommigen als een accentverschuiving gevoeld.⁵ De oude formulering had in de praktijk geleid tot een opvatting over partijorganisatie en optreden in de verkiezingscampagne die niet overeenkomstig de geest van deze bepaling kon worden beschouwd.

Het beginselprogram van 1970 sluit aan op de - in hoofdstuk XI beschreven - vooral na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 op gang gekomen ontwikkeling waarbij op voornoemde punten in de Unie een meer

positieve houding ontstond.

Hiermee hebben we onze beschouwing over het in 1970 verschenen christelijk-historisch beginselprogramma afgerond.

In tegenstelling tot de voorgaande programma's heeft dit stuk slechts betrekkelijk korte tijd gefunctioneerd. Het verscheen in de periode dat de CHU met de ARP en de KVP overleg pleegde over vormgeving van de christen-democratische samenwerking.

Dit gesprek resulteerde in 1980 in de fusie van deze drie partijen. In dat jaar werd het christelijk-historisch beginselprogramma vervangen door het programma van Uitgangspunten van het CDA.

De CHU had echter bewust voor deze procedure gekozen. In december 1967 besloot de buitengewone Algemene Vergadering van de Unie het, in het begin van dat jaar, gestarte overleg met ARP en KVP voort te zetten. Tegelijkertijd vroeg de Algemene Vergadering om een herziening van het christelijk-historisch beginselprogramma. Op deze wijze kon de CHU vanaf 1970, in het christen-democratisch overleg, beschikken over een geaktualiseerd beginselprogramma waarin de christelijk-historische Uitgangspunten op eigentijdse wijzen waren geformuleerd.⁶

Bijlage 30

Beginselverklaring

- I De Christelijk-Historische Unie acht het Bijbels getuigenis van Gods beloften en geboden van beslissende betekenis, zowel voor de overheid als voor mens en maatschappij. Van daaruit wil zij als democratische volkspartij haar kritische bijdrage leveren aan de opbouw en versterking van de samenleving.
- II a) De overheid is Gods dienaar, bekleed met een van Hem ontvangen gezag.
Bij de uitoefening van haar taak is zij geroepen een teken te zijn van Zijn gezag.
- b) De overheid is bij haar handelen ook verantwoordig schuldig aan de gemeenschap, die in haar wettig gekozen vertegenwoordigers bij de ordening van de samenleving betrokken is.
- c) Door haar arbeid ten behoeve van het volk groeit haar gezag en wordt haar macht, noodzakelijk om vrede en vrijheid te waarborgen, bewaard voor ontaarding in dictatuur.
- III a) Het dienen van God en de dienst aan de naaste vormen het uitgangspunt van alle politieke handelen.
De dienst aan de naaste en de gemeenschap houdt in, dat ieder mens de hem geschonken gaven niet alleen inzet voor zichzelf en de zijnen, maar ook om die van de medemens tot ontplooiing te doen komen.
- b) Deze taak kan in gemeenschapsverband zinvol tot politieke partijvorming leiden, opdat de mens als staatsburger zijn medeverantwoordelijkheid met de overheid voor het welzijn van de samenleving gestalte kan geven.
- c) De inhoud van deze taak is het betrachten van de Bijbelse gerechtigheid bij de ordening van de samenleving in sociaal, cultureel en zedelijk opzicht.

- IV De maatschappij moet gezien worden als een gemeenschap van mensen en groepen met elk een eigen opdracht en verantwoordelijkheid. De Christelijk-Historische Unie verzet zich derhalve tegen het opdelen van de samenleving in groepen onderscheiden naar godsdienst, ras, afkomst of maatschappelijke positie. Zij wijst elke vorm van discriminatie af en elk politiek stelsel dat hierin zijn grondslag vindt.
- V De Christelijke Kerk functioneert in haar belijden en getuigen als het geweten van overheid en volk.
- VI De uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen zijn in de geschiedenis van ons volk niet buiten de leiding Gods om gevormd. Deze normen, die in menig opzicht opnieuw door de reformatie zijn gestempeld, behoren de samenleving in Nederland te blijven beïnvloeden. Met inachtneming van deze normen, die in het licht van het evangelie in iedere tijd een actuele toepassing behoeven, dient de overheid het geestelijk en zedelijk welzijn van ons volk te bevorderen.
- VII a) Het doel van de Christelijk-Historische Unie is op basis van haar uitgangspunten haar praktisch program te verwezenlijken.
- b) Hoezeer zij als middel daartoe doelbewust vergroting van haar invloed zoekt, bovenal gaat het haar om de doorwerking van het Woord van God in de samenleving.
- c) De Christelijk-Historische Unie wil haar taak en optreden doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties, instellingen en andere politieke partijen.

Uitgangspunten voor het politiek handelen

1. Overheid en volk zijn geroepen in het geheel van een verantwoordelijke gerechtigheid gestalte te geven, opdat vrede en recht

heersen, het welzijn van allen wordt gediend en de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid kan beleven.

2. De overheid dient de vrede tussen de volkeren en de verdere ontwikkeling van de internationale rechtsorde te bevorderen. Naarmate mensen, groepen of volkeren meer kennis en/of rijkdom bezitten is het beroep op hun verantwoordelijkheid voor en hun solidariteit met de zwakkeren groter. Daarom dient Nederland naar vermogen bij te dragen aan de verdere opbouw van de landen in ontwikkeling.
3. De overheid dient de medeverantwoordelijkheid van de staatsburgers en hun wettig verkozen vertegenwoordigers voor het welzijn van het volk te erkennen.
Het gezag en de verantwoordelijkheid van de overheid functioneren alleen zinvol op basis van voortdurende samenwerking en nauw overleg met de in de maatschappij werkzame organisaties, verbanden en instellingen.
4. De overheid dient de Kerk te erkennen als van eigen rechte.
5. Met het oog op de openbare eredienst handhaaft de overheid het karakter van de zondag als dag van samenkomst van de Christelijke gemeente. Zij eerbiedigt, waar mogelijk, de zondagsrust in haar eigen dienst en bevordert deze in het maatschappelijk leven.
6. Godsdienstige en andere gewetensbezwaren tegen door de overheid opgelegde verplichtingen worden zoveel mogelijk door haar geëerbiedigd.
7. Ongeacht geloof, overtuiging, ras, geslacht, afkomst of maatschappelijke positie deelt elke Nederlandse staatsburger tegenover de overheid in dezelfde rechten. De overheid eerbiedigt de vrijheid van personen en bevolkingsgroepen binnen de grenzen van de openbare orde en goede zeden. Zij kent aan de bonafide vreemdeling zoveel mogelijk burgerrechten toe en betracht de gastvrijheid voor de vluchteling die zich in zijn mens-zijn elders bedreigd acht.
8. De Christelijk-Historische Unie spreekt zich uit voor een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel, in de vorm van een constitutionele democratie onder het Huis van Oranje. Van

wezenlijke betekenis voor dit staatsbestel zijn:

- a) de onschendbaarheid van de koningin;
- b) de verantwoordingsplicht van de ministers aan de Staten-Generaal;
- c) de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, van de volksvertegenwoordiging en van de volksvertegenwoordigers afzonderlijk;
- d) de vrije verkiezing van de vertegenwoordigende lichamen;
- e) het recht van iedere staatsburger om aan de democratische besluitvorming deel te nemen;
- f) de eerbiediging van de persoonlijke rechten en vrijheden van een ieder welke in de Grondwet neergelegd zijn of zouden moeten zijn, te weten:
 - vrijheid van godsdienst;
 - vrijheid van meningsuiting;
 - vrijheid van levensovertuiging;
 - vrijheid van vereniging, vergadering en demonstratie;
 - vrijheid van onderwijs;
 - recht van petitie;
 - recht op onafhankelijke rechtspraak;
 - recht op bescherming van persoon en eigendom;
 - recht op bescherming van de persoonlijke levenssfeer;
 - recht op een minimum-loon en sociale zekerheid, waarbij een menswaardig bestaan gewaarborgd moet zijn;
 - recht op werk onder sociaal verantwoorde omstandigheden;
 - recht op gelijke kansen van ontwikkeling;
 - recht op gezondheidszorg;
 - recht op bijstand bij materiële en/of geestelijke nood.

XIII DE CHU TIJDENS DE VORMING VAN HET CDA¹

1. Het christen-democratisch overleg vóór 1967

In het voorjaar van 1967 begon in de "groep van 18" het officieel overleg tussen ARP, CHU en KVP, dat zou resulteren in de vorming van het CDA. Reeds voor die tijd waren suggesties gedaan om te komen tot nauwere samenwerking tussen deze drie partijen. De gedachtenwisseling over dit onderwerp werd van drie kanten gestimuleerd; namelijk door vertegenwoordigers van de Nederlandse Equipe van de Europese Unie van Christen Democraten (EUCD), door vooraanstaande politici en partij-functionarissen uit ARP, CHU en KVP en door de jongerenorganisaties van deze partijen (respectievelijk de ARJOS, CHJG en JOKVP). Zonder op volledigheid aanspraak te maken, wijzen we op de volgende ontwikkelingen.

De toenemende Europese samenwerking, onder andere in de Raad van Europa, leidde in het begin van de jaren vijftig tot oprichting van de Europese Unie van Christen-Democraten. In de Nederlandse afdeling van de EUCD werkten ARP, CHU en KVP samen. Het Hoofdbestuur van de CHU keurde op 7 november 1953 met 19 tegen 3 stemmen, de toetreding van de Unie tot de Nederlandse Equipe van de EUCD goed. De bezwaren van de tegenstemmers - gedeeld door meerdere leden van het HB - richtten zich vooral tegen de, in hun ogen, te hoge financiële lasten, die het lidmaatschap van de EUCD meebracht. In verband hiermee werd het lidmaatschap aanvaankelijk voor twee jaar aangegaan. Nadien is het gecontinueerd. Naast financiële bezwaren bestonden er binnen de Unie reserves tegen een te nauwe politieke samenwerking met Rooms-Katholieken. Dit bleek bijvoorbeeld tijdens de zomerconferentie van de CHU in 1957. Het Tweede Kamerlid mr. J.J.R. Schmal hield hier een referaat over zijn ervaringen als lid van de Raad van Europa. Tijdens de discussie werd de suggestie gedaan om een nauwer contact tot stand te brengen tussen de protestanten in de diverse Europese vertegenwoordigende organen, als tegenwicht tegen de invloed van Rooms-Katholieke vertegenwoordigers.²

Dit was echter een incidentele gebeurtenis. De ervaringen, opgedaan op internationaal terrein in het kader van de EUCD, bracht een aantal vooraanstaande leden van ARP, CHU en KVP er toe suggesties te doen om ook in Nederland tot christen-democratische samenwerking te komen.

Een der eerste voorstellen kwam van de voorzitter van de KVP-Tweede Kamerfractie, prof. C.P.M. Romme. In een rede op de KVP-Partijraad van 16 oktober 1959 vroeg hij zich af of - gelet op de samenwerking in het Europees Parlement - ARP, CHU en KVP zich niet dienden te bezinnen op de wenselijkheid van een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma. In het begin van de jaren zestig kreeg dit onderwerp in toenemende mate de aandacht.

Tijdens de zomerconferentie van de CHU, op 7 juli 1961, hield prof.dr. G.C. van Niftrik een referaat over het thema Bondgenoot of slaaf; overwegingen over samenwerking met anti-revolutionairen en Rooms-Katholieken nationaal en internationaal. Voor de verdere oriëntatie van de CHU op het vraagstuk van de christen-democratische samenwerking is deze rede van groot belang geweest. Opmerkelijk is dat Van Niftrik in 1953 als adviserend lid van het Hoofdbestuur zich op principiële gronden tegenstander van het lidmaatschap van de EUCD toonde. Hij had theologische bezwaren tegen politieke samenwerking in één verband met katholieken. Zijn ervaringen, opgedaan als bestuurslid, namens de CHU, van de Nederlandse Equipe brachten hem er echter toe in dit betoog op indringende wijze aandacht te vragen voor de veranderingen in het denken en de mentaliteit zowel in anti-revolutionaire als in Rooms-Katholieke kring.

Als gevolg van de ontwikkelingen op politiek en kerkelijk terrein viel naar zijn mening de scheidslijn tussen het anti-revolutionaire en het christelijk-historisch denken niet meer samen. Daarmee hield de historische continuïteit van beide organisaties een zekere onwaarschijnlijkheid in. Hij signaleerde voorts in Rooms-Katholieke kring een nieuwe wijze van theologiseren, waarbij men zich weer direct tot de Bijbel wendde. Deze "nouvelle theologie" had een afkeer van de scholastiek, toonde een grote openheid voor het oecumenisch denken en had belangstelling voor de problematiek van de geseculariseerde wereld.

De CHU diende naar zijn mening de hier geschetste ontwikkelingen op haar feitelijkheid te beoordelen en niet vanuit een doctrinarisme dat vervreemd was van de werkelijke situatie.

Van Niftrik sprak enkele maanden later - op 15 en 16 september 1961 - samen met prof. Romme en het anti-revolutionaire Eerste Kamerlid prof.dr. I.A. Diepenhorst op een studieconferentie in Huis ter Heide over het thema: "Wat betekent christelijk-democratische politiek?" Deze conferentie was georganiseerd door de Nederlandse Equipe van de Internationale Unie van Jonge Christen Democraten (UIJCD). In deze equipe werkten de ARJOS, CHJG en JOKVP samen. Romme bepleitte hier een onderzoek naar de opstelling van een gemeenschappelijk werkprogram van ARP, CHU en KVP voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1963. Hij zag dit als een eerste stap op weg naar een christen-democratische fractie in het Nederlandse parlement, waarvoor hij overigens de tijd nog niet rijp achtte.

Het anti-revolutionaire Tweede Kamerlid, mr. B.W. Biesheuvel, tevens vice-voorzitter van de christen-democratische fractie in het Europees Parlement, bracht tijdens een rede in Delft op 10 april 1962 dit onderwerp opnieuw ter sprake. Hij betoogde dat ARP, CHU en KVP ernstig moesten overwegen in welke mate het mogelijk zou zijn zich bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 te presenteren met één program.

Kort voor deze verkiezingen, die ARP, CHU en KVP met afzonderlijke programs in gingen, kwam de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, drs. W.K.N. Schmelzer met een nieuw plan. Op een KVP-bijeenkomst in Roosendaal, in april 1963, lanceerde hij het denkbeeld om tot nauwer overleg tussen de drie christen-democratische fracties te komen in het parlement en tot een gemeenschappelijke opstelling tijdens de kabinetsformatie. In dit verband sprak hij over de regel: "Samen er uit of samen er in".

Eveneens in het voorjaar van 1963 stelden de christelijk-historische jongeren de christen-democratische samenwerking aan de orde op hun jaarvergadering. De CHU-Tweede Kamerleden mr. C.A. Bos en dr. H.A. Schuring spraken hier - op verzoek van het CHJG-bestuur-

respectievelijk vóór en tegen vorming van een Nederlandse christen-democratische partij.

In het begin van de jaren zestig ontstonden contacten tussen de ARJOS, CHJG en JOKVP op plaatselijk en regionaal niveau. Als gevolg van deze ontwikkeling vormden deze drie jongerenorganisaties een groep waar de aandacht voor de christen-democratische samenwerking steeds levend werd gehouden.

Op landelijk niveau vroeg, KVP-Tweede Kamerlid en oud-minister van Onderwijs, mr. J.M.L.Th. Cals opnieuw aandacht voor dit onderwerp. In een rede te Sneek op 19 april 1964 deed hij de suggestie om tot intensief overleg tussen de drie christen-democratische fracties in de Tweede Kamer te komen over internationale vraagstukken en, indien mogelijk, op een aantal onderdelen van het buitenlands beleid in de Kamer met één woordvoerder op te treden.

In oktober van dat jaar bracht de voorzitter van de AR-Tweede Kamerfractie, J. Smallegenbroek, het gemeenschappelijk program opnieuw ter sprake. Tijdens een forumdiscussie merkte hij op, pogingen om tot een gezamenlijk stembusprogram van ARP, CHU en KVP te komen, te zullen toejuichen.

Op bovengenoemde suggesties om tot nauwere samenwerking tussen de drie christen-democratische partijen te komen, heeft de politieke leiding van de CHU vrijwel steeds terughoudend gereageerd. Naar aanleiding van Romme's pleidooi voor een gezamenlijk werkprogram, in 1959, merkte H.W. Tilanus op dat hij de tijd hiervoor niet rijp achtte. In een beschouwing over het referaat van Van Niftrik op de CHU-zomerconferentie in 1961, waarschuwde Beernink deze zaken niet te overhaasten of te forceren. Op de rede van Biesheuvel in 1962 reageerde Tilanus sr. met de opmerking dat de Europese situatie niet zonder meer naar het nationale vlak kon worden doorgetrokken. Hij wees in dit verband op de kerkelijke gevoeligheden tussen Katholieken en Protestanten in ons land. Ook het betoog van Schmelzer in 1963 werd gereserveerd ontvangen. Houwaart waarschuwde in De Nederlander voor een tendentie tot machtsdenken bij de samenwerking tussen Protestanten en Katholieken.³

Op de Algemene Vergadering van de CHU in 1966 betoogde Beernink dat een Nederlandse CDU er op het ogenblik bepaald niet in zat. Tegenover een suggestie in het structuurrapport van de KVP om een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid om tot een brede christelijk gefundeerde partij te komen, wilde hij zich niet negatief opstellen. Beernink koesterde hier echter niet veel verwachtingen van.

Het optreden van drs. A.D.W. Tilanus als voorzitter van de CHU bracht een belangrijke koerswijziging. Dit bleek voor het eerst tijdens een kennismakingsbijeenkomst met de parlementaire pers op 22 februari 1966. In dit gesprek werd duidelijk dat de nieuw gekozen CHU-voorzitter op het punt van de partijpolitieke ontwikkeling minder terughoudend reageerde dan men van Beernink gewend was. Tilanus jr. liet zich positief uit over een mogelijk gesprek inzake een bredere christelijke partijformatie, onder andere met de KVP. Wel tekende hij hierbij aan dat het structuurrapport van de KVP te veel de nadruk legde op organisatorische kwesties. Zijns inziens diende een bezinning op de gemeenschappelijke uitgangspunten voorop te staan.

Oriënterende gesprekken onder andere met de Kamerkringbesturen versterkten bij Tilanus jr. de indruk dat velen in de Unie de tot dan toe gevolgde koers van het DB te star vonden. Na de verkiezingen van 1967 ontstond in de top van de Unie een gunstig klimaat voor de denkbeelden van Tilanus jr.

In de periode tussen de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 en 1967 waren drie kabinetten van verschillende politieke samenstelling opgetreden.

Het kabinet-Marijnen, steunend op KVP, ARP, CHU en VVD, (1963-1965); het kabinet-Cals steunend op KVP, PvdA en ARP (1965-1966) en het kabinet-Zijlstra, steunend op KVP en ARP (1966-1967). Dit bracht, vooral na de val van het kabinet-Cals, een brede gedachtenwisseling op gang over de vraag hoe een dergelijke ontwikkeling in de toekomst kon worden voorkomen. Twee onderwerpen speelden in deze discussie een belangrijke rol: de vraag hoe de kiezer met het uitbrengen van zijn stem invloed kon uitoefenen op de te vormen regeringscoalitie en op welke wijze aan de kiezers duidelijkheid kon worden geboden over het toekomstig te voeren regeringsbeleid. Een nieuwe partij, Democraten '66, die

zich uitsprak voor invoering van een districtenstelsel en een gekozen minister-president werd bij de verkiezingen van 1967 met een entree van zeven zetels in de Tweede Kamer, de grote winnaar. De CHU verloor één zetel.

In het overleg in het DB over deze uitslag, op 24 februari 1967, heerste algemeen het gevoel dat de Unie zich diende te beraden over haar organisatie en beleid. Op voorstel van Tilanus besloot het DB een commissie van drie personen, onder leiding van mr. Y. Scholten in te stellen om het DB voor de zomervakantie van 1967 te adviseren over de vraag wat haar, gelet op de naar aanleiding van de verkiezingsuitslag ontvangen reacties, te doen stond.

Op 23 maart deelde Tilanus jr. het DB mee dat hij contact had opgenomen met de voorzitter van de KVP, mr. P.J.M. Aalberse. Deze bleek inmiddels ook een onderhoud te hebben gehad met ARP-voorzitter dr. W.P. Berghuis. De drie voorzitters dachten aan een oriënterend gesprek tussen vijf leden van de Dagelijkse Besturen van de drie partijen over de vraag of het mogelijk en nuttig was een gemeenschappelijke studie te beginnen over de grondslagen van de christelijke partijvorming. Het DB besloot op eigen verantwoordelijkheid aan zo'n gesprek deel te nemen en de conclusies van dit beraad aan het Hoofdbestuur voor te leggen.

Op de Algemene Vergadering van 29 april 1967 liet CHU-voorzitter Tilanus jr. een volstrekt ander geluid horen dan Beernink een jaar geleden had gedaan. Tilanus signaleerde een crisis in het politieke denken. Velen toonden zich ongeïnteresseerd; anderen zochten naar iets nieuws. Ook binnen de christelijke partijen bestond onzekerheid.

Hij betoogde dat de christelijke partijen, in die situatie, elkaar dienden te helpen om de juiste weg te vinden en samen te zoeken naar nieuwe formules en moderne woorden waarin zij tot uitdrukking wilden brengen wat hen ten diepste bewoog. Hij deelde mee dat in overleg met de dagelijkse besturen van ARP, CHU en KVP was besloten een kleine werkgroep een nota te laten maken over de betekenis van het Evangelie voor de christelijke partijvorming.

In vergelijking met Beerninks betoog op de Algemene Vergadering van 1966 lijkt deze overgang abrupt.⁴ De in belangrijke mate door Tilanus jr. gestimuleerde partijpolitieke opstelling sloot echter aan bij opvattingen die binnen de Unie reeds lang aanwezig waren. In dit verband herinneren we aan de krappe meerderheid waarmee de Algemene Vergadering in 1963 het voorstel-Harderwijk verwierp om een enquête onder de leden te houden over de relatie tot de ARP en aan de plannen op dit punt na de gedachtenwisseling in oktober 1964 in het Hoofdbestuur.⁵

Tegen deze achtergrond kwam de wijziging in de opstelling van de CHU-leiding intern minder geforceerd over dan volgens buitenstaanders het geval leek.

Elders wezen we er op dat de commissie van drie, onder voorzitterschap van mr Y. Scholten, in haar in juli 1967 verschenen rapport een nauwer contact en overleg tussen ARP, CHU en KVP bepleitte. Zij wees hierbij onder meer op de ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke Kerk en op een verandering bij tal van Gereformeerden.

De betekenis van het overleg in de groep van 18 was voor de CHU vooral dat een gezamenlijk overleg met ARP en KVP werd geopend. Bij de, in het voorgaande genoemde suggesties tot samenwerking ging men er doorgaans vanuit dat aan een organisatorische samenwerking tussen deze drie partijen een fusie tussen ARP en CHU vooraf zou gaan. En juist de relatie tot de ARP lag voor de CHU bijzonder gevoelig. In de nieuwe overlegsituatie in de groep van 18 kreeg de CHU een geheel andere positie dan in het contact uitsluitend met de ARP.

2. De periode 1967 tot juni 1973

De groep van 18

De "groep van 18", bestaande uit zes leden van elk der drie aan het overleg deelnemende partijen,⁶ begon haar werkzaamheden op 24 april 1967. De 18 bespraken de fundamentele grondslagen en uitgangspunten van hun partijen en de mogelijkheden die een samenwerking kon bieden voor de vernieuwing van de partijvorming in Nederland.

In zijn rede op de Algemene Vergadering van de CHU van 27 april 1967 schetste Tilanus jr. de doelstelling van het overleg in de groep van 18 met de woorden: "Samen studeren?, ja; samen werken?; ja; fusie?, de tijd zal het leren". De CHU-voorzitter stelde ook voor de toekomst de christelijke grondslag voor partijvorming nadrukkelijk voorop. Hij betoogde niet bereid te zijn terwille van de partijsanering de vlag van het Evangelie los te laten.⁷

In het proces van partijpolitieke heroriëntatie dat rond het voorjaar van 1967 op gang kwam, speelden binnen de CHU enkele stromingen een bijzondere rol. Te weten: de christen-radicalen, de Centrumgespreksgroep en de CH-Jongerenorganisatie (CHJO).

Aanleiding tot de vorming van de werkgroep van christen radicalen⁸ was de publikatie op 15 maart 1967, van een open brief van 11 "spijstемmers" in de ARP onder leiding van Bas de Gaay Fortman en Ben van Kaam. Zij betreunden de wijze waarop met medewerking van de AR-Tweede Kamerfractie een kabinet met de VVD werd gevormd. Op grond van de verkiezingscampagne, waarin de anti-revolutionaire lijsttrekker, mr. B.W. Biesheuvel aandacht had gevraagd voor de "evangelische radicaliteit" in de politiek, hadden zij een ander optreden van de ARP in deze formatie verwacht.

De anti-revolutionaire spijstемmers kregen instemmende reacties van gelijkgezinden uit KVP en CHU. Tijdens een op 10 en 11 november 1967 in Scheveningen gehouden studieconferentie, formuleerde de werkgroep van christen-radicalen een aantal programmatische wensen. De leden van de werkgroep toonden zich uiterst gereserveerd tegenover de groep van 18. De christen-radicalen vreesden dat dit overleg zou leiden tot vorming van een gesloten politiek blok, dat een centrumpositie, overeenkomstig de Duitse CDU zou innemen. De christen-radicalen bepleitten daarentegen een beleid gericht op verandering van de maatschappij in samenwerking met andere vooruitstrevende krachten. De facto betekende dit een voorkeur voor samenwerking van de christen-democratische partijen met de PvdA, boven de VVD. Vertegenwoordigers uit CHU-kring in de werkgroep van christen-radicalen waren ondermeer B. Buddingh', drs. W.J. Deetman, drs. A.J. van Dulst, E.H. van Eeghen, jhr.mr. D.J.

de Geer jr., drs. G. Gerritse, S.A. Mol, drs. H.J. Viersen en drs. J. Wieten.

In reactie op het optreden van de christen-radicalen ontstond eind 1967 een groep verontrusten in de Unie. Zij vreesden dat de CHU onder druk van de christen-radicalen te veel een, in hun ogen, linkse koers zou inslaan. Bovendien verwachtten zij dat het gesprek in de groep van 18 er toe zou leiden dat de CHU haar karakter als Reformatorische beïnginselpartij zou verliezen. Tegen deze achtergrond wensten zij een gelijkwaardige vertegenwoordiging in de bestuursorganen van de Unie van drie stromingen, die zij omschreven als rechts-orthodoxen, centrumleden en links georiënteerden.

Begin 1968 verenigden deze verontrusten zich voor een belangrijk deel in een informeel overlegorgaan, de Centrumgespreksgroep.⁹ De belangrijkste woordvoerders van deze stroming waren: mr. W.F. Reus, J. Richter en drs. D. Schouten. Laatstgenoemde was lid van de Unieraad.

Bij belangrijke bijeenkomsten van de Unie gaven sympathisanten van de Centrumgespreksgroep uiting aan hun visie door middel van rondzendbrieven. Hierin werden onder meer bezwaren geuit tegen kandidaten voor de Unieraad of het DB die men als "links" beschouwde. In dit kader keerde de Centrumgespreksgroep zich met name tegen de CH-Jongerenorganisatie.

Onder leiding van hun voorzitter Jac. Huijssen en secretaris Rob Vermaas, ijverde de CHJO in de periode 1967-1971 krachtig voor programmatische vernieuwing van de CHU. Daarbij steunde zij het werk van de 18. Twee vooraanstaande oud-CHJO-bestuursleden - de oud-voorzitter J. Baarda en de voormalige vice-voorzitter dr. E. Bleumink - werden lid van het DB van de CHU. De CHJO toonde zich in deze periode onder meer kritisch in een rapport waarin het optreden van de CHU-Tweede Kamerfractie werd beoordeeld.¹⁰ In het algemeen waren de contacten met de leiding van de Unie tot 1971 echter constructief.

Het DB van de Unie stelde zich tot taak het werk van de 18 te stimu-

leren en de Unie op deze weg bij elkaar te houden. Het rapport van de commissie-Scholten gaf aan de door het DB voorgestane koers een goede basis. De voorstellen van deze commissie kwamen aan de orde op de bijzondere Algemene Vergadering van de CHU van 16 december 1967.

De Algemene Vergadering droeg het DB op voort te gaan met de delegaties van ARP en KVP te streven naar een samenwerkingsverband met deze partijen op basis van een gemeenschappelijke beginselverklaring, gevolgd door een gemeenschappelijk program voor een vooruitstrevend beleid gericht op de vooruitgang van de maatschappij in al haar geledingen.¹¹

In het gesprek van de 18 moest worden vastgehouden aan partijvorming op grondslag van het Evangelie. Tevens besloot de Algemene Vergadering tot instelling van commissies ter voorbereiding van een nieuw CHU-beginsel- en werkprogram en ter bestudering van het vraagstuk van de stembusakkoorden.

Als gevolg van deze uitspraken van de Algemene Vergadering had, in het op gang komend proces van partijpolitieke heroriëntatie, in de CHU de bezinning op het overleg met ARP en KVP, van begin af aan gelijktijdig en in onderlinge samenhang plaats met de gedachtenwisseling over de invloed van de kiezers op de kabinetsformatie en de eigentijdse formulering van de christelijk-historische beginselen. Dit vormt ons inziens een verklaring voor het verschijnsel dat de kanttekeningen van de CHU bij het werk van de groep van 18 - zoals we nog zullen zien - in vergelijking met de ARP en de KVP, over het algemeen een gematigder toon hadden.

De wens bij de leiding van de drie christen-democratische partijen om tot nauwere samenwerking te komen, werd krachtig onderstreept in een tv-uitzending van de KVP op 14 februari 1968. In deze uitzending traden de drie fractievoorzitters mr. W. Biesheuvel, J.T. Mellema en drs. W.K.N. Schmelzer, gezamenlijk op. Hier presenteerden zij het uitgangspunt "Samen uit, samen thuis". Dit hield in dat ARP, CHU en KVP, voor de Kamerverkiezingen zodanig zouden opereren dat zij of wel met hun drieën in het kabinet zouden gaan zitten, dan wel alle drie er buiten zouden blijven. Tijdens een bijeenkomst in Drachten op 19 fe-

bruari 1968 herhaalden de drie fractieleiders deze stelling.

Deze ontwikkeling bracht een scheiding in het kamp van de christen-radicalen. Het eerst in de KVP. Een aantal KVP-radicalen trok uit het hiervoor genoemde initiatief de conclusie, dat de christen-democratische samenwerking in Nederland onvermijdelijk op weg was naar een door hen ongewenst geachte centrumpositie.

Onder leiding van drs. P.C.W.M. Bogaers en mr. E. Jurgens richtten zij op 1 maart 1968 de Politieke Partij Radicalen (PPR) op.¹² In de Tweede Kamer werd deze nieuwe partij gerepresenteerd door drie leden die zich, onder leiding van drs. J.M. Aarden, losmaakten van de KVP-fractie.¹³ Andere christen-radicalen bleven binnen het partijverband van de KVP verder werken.¹⁴

Ook enkele christelijk-historische radicalen - onder wie B. Buddingh' en S.A. Mol - besloten in de loop van 1968 de CHU te verlaten.

In de ARP bleven de christen-radicalen langer bij elkaar dan hun geestverwanten in de KVP en de CHU. Tot medio 1970 hadden zij een groot aandeel in de partijpolitieke discussie in anti-revolutionaire kring.¹⁵ Dit kwam gedeeltelijk door de vrij hechte band van de AR-radicalen, die elkaar veelal kenden uit hun studententijd aan de Vrije Universiteit.

Bovendien begon het overleg in de groep van 18 op een moment dat de leiding van de ARP weliswaar overtuigd was van de noodzaak van partijpolitieke heroriëntatie, maar tevens zag dat de koers van de partij electoraal aansloeg. De ARP was bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 van 13 op 15 zetels gekomen. Men achtte het overleg met CHU en KVP, gelet op de politieke ontwikkeling wenselijk maar bleef daarbij - zoals we nog zullen zien - een kritische gesprekspartner.

Tijdens het partijconvent op 12 en 13 juni 1970 kwam het echter ook bij de AR-radicalen tot een breuk. Een twintigtal vooraanstaande radicalen verliet de ARP. Een aantal van hen, onder wie dr. B. de Gaay Fortman, ging over naar de PPR. Anderen, tot wie drs. H. Feddema behoorde, richtten de Evangelische Solidariteitspartij (ESP) op. De meerderheid van de radicalen bleef in de ARP. Tot deze groep behoorde ondermeer het Tweede Kamerlid, mr. J.N. Scholten.

Foto: Dr. H. W. Tilanus op de fiets.

Terugkerend naar de ontwikkelingen rond het christen-democratisch overleg in het voorjaar van 1968, kan het volgende worden opgemerkt. In maart 1968 verschenen de eerste interimrapporten van de groep van 18: Principiële Uitgangspunten, Vredespolitiek Ontwikkelingslanden, Rechtvaardiger Inkomens- en Vermogensverdeling, en Het functioneren van de overheid in de moderne samenleving.

Deze stukken werden medio 1968 aan de drie partijen ter beoordeling voorgelegd. ARP, CHU en KVP spraken zich uit voor voortzetting van het werk van de groep van 18.¹⁶

De CHU vroeg in haar Algemene Vergadering van 16 mei 1968 van de 18 in het bijzonder rapporten over de structuur van de samenleving, het functioneren van de democratie, het welzijnsbeleid, inclusief het cultuurbeleid en de mogelijkheden van organisatorische samenwerking. De Algemene Vergadering verwierp een motie van enkele christen-radicalen waarin zij vroegen eerst politieke consequenties uit het gesprek in de 18 te trekken, nadat het CHU-program was vastgesteld.

In september 1969 publiceerde de groep van 18 rapporten over: De herziening van de ondernemingsstructuur, De economische macht van de onderneming en het Welzijnsbeleid. Tevens verscheen een rapport van de commissie-Duidelijkheid, onder voorzitterschap van dr. G.M.J. Veldkamp. Hierin werd de vraag aan de orde gesteld op welke wijze aan de kiezers meer duidelijkheid kon worden verschaft vóór de verkiezingen. De commissie-Veldkamp adviseerde ARP, CHU en KVP bij de verkiezingen van 1971 een gezamenlijk urgentieprogramma (zgn. klein regeerakkoord) op te stellen. Daarnaast bepleitte de commissie een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid tot vorming van een groot regeerakkoord voor de verkiezingen, met andere partijen. Dit rapport werd uitgebracht als discussiestuk, onder verantwoordelijkheid van de werkgroep die dit stuk had opgesteld.

Deze rapporten kwamen aan de orde op de partijraadsvergaderingen van ARP, CHU en KVP in november 1969. Deze organen spraken zich, met onderlinge nuanceringen, uit voor voortzetting van de samenwerking tussen de drie partijen. Met name werd hierbij gewezen op de wense-

lijkheid om ten behoeve van de Kamerverkiezingen een gezamenlijk urgentieprogramma op te stellen.¹⁷ De Unieraad plaatste op 15 november 1969 enkele kritische kanttekeningen bij het rapport van de commissie-Duidelijkheid en het rapport Welzijnsbeleid. Tevens drong de Unieraad - evenals de Algemene Vergadering van mei 1968 had gedaan - aan op krachtige voortzetting van de werkzaamheden aan het nieuwe beginsel- en werkprogramma.

In het voorjaar van 1970 stelde de Algemene Vergadering van de CHU de tekst van dit programma vast. Dit stuk bevestigde de lijn van de programmatische vernieuwing, zoals in de resolutie van december 1967 geformuleerd. Amendementen, die de tekst van een aantal artikelen afzwakten, werden met ruime meerderheid verworpen.¹⁸

De betekenis van dit programma in de ontwikkeling van het christelijk-historisch denken kwam aan de orde in onze beschouwing in hoofdstuk XII over de uitgangspunten van de CHU. Op deze plaats herinneren we aan de modernere theologische formulering van de visie inzake de neutrale overheid, de meer oecumenische benadering van de opvatting over het spreken der Kerk, het wegvallen van het mythisch-religieus element in de visie op de constitutionele monarchie, de nadrukkelijke uitspraak ten gunste van de democratische rechtsstaat met parlementair stelsel en de meer positieve benadering van de betekenis van de partijorganisatie.

De gedachtenwisseling over de christen-democratische samenwerking had inmiddels in diverse regio's geleid tot informele contacten tussen kiesverenigingen van ARP, CHU en KVP en de fracties van deze partijen in de gemeenteraden en de Provinciale Staten.

De wil om tot verdere samenwerking tussen deze partijen te komen, kreeg duidelijk gestalte bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1970.¹⁹ In de provincies Friesland en Limburg kwamen de drie christen-democratische partijen uit met een gezamenlijk programma en één kandidatenlijst.²⁰ Het verkiezingsresultaat van de drie samenwerkende christen-democratische partijen in deze provincies werd positief be-

oordeeld.²¹

Het groot regeerakkoord

Vervolgens kreeg de vraag naar de wijze waarop men de kiezers een grotere invloed kon geven op de kabinetsformatie en het te voeren kabinetsbeleid opnieuw de aandacht.

De gedachtenwisseling over dit onderwerp had geleid tot suggesties om te komen tot een stembusakkoord, ook wel groot regeerakkoord genoemd, vóór de verkiezingen.²² De PvdA werkte deze gedachte nader uit in de polarisatiestrategie. De socialisten wilden de kiezers een duidelijk alternatief beleid bieden door middel van samenwerking met D'66 en de PPR in de zogeheten "Progressieve Concentratie".

De vraag in hoeverre samenwerking met de christen-democratische partijen gewenst was teneinde bij de verkiezingen een parlementaire meerderheid te bereiken, leidde tot discussies binnen de PvdA. In 1969 aanvaardde het PvdA-congres de anti-KVP-resolutie. Krachtens deze uitspraak zou de PvdA met de "huidige KVP" geen stembusakkoord sluiten en geen samenwerking aangaan na de verkiezingen.

In de christen-democratische partijen concentreerde de gedachtenwisseling over het groot regeerakkoord, op basis van het rapport van de commissie-Veldkamp, zich rond twee opvattingen. Sommigen bepleitten vorming van een groot regeerakkoord ten behoeve van de duidelijkheid voor de kiezers en als waarborg voor de uitvoering van de hoofdpunten van het christen-democratisch verkiezingsprogram.²³ Anderen meenden dat de christen-democratische partijen door deelname aan een groot regeerakkoord hun karakter en identiteit zouden schaden. In feite betekende deelname aan een groot regeerakkoord, in hun ogen, de erkenning van een politieke tweedeling op basis van de tegenstelling socialisme-liberalisme, waartussen de christen-democratische partijen moesten kiezen.²⁴

Eind 1970 publiceerden de drie christen-democratische partijen een gezamenlijke verklaring in het zogenaamde Protocol Samenwerking Andere Partijen. In dit stuk verklaarden de drie christelijke partijen dat zij gezamenlijk wilden onderzoeken of het mogelijk was vóór de verkie-

zingen - op basis van programvergelijking en beoordeling van de onderlinge vertrouwenssfeer, en op voorwaarde van wederkerigheid - tot een uitspraak te komen ten aanzien van samenwerking met één of meer andere partijen in een nieuwe regering. Tijdig vóór de verkiezingen zouden de drie samenwerkende christelijke partijen hun conclusies trekken en deze - hoe die ook zouden luiden - publiekelijk motiveren. Deze verklaring, die een duidelijk compromissoir karakter had,²⁵ vormde de basis voor de houding van ARP, CHU en KVP in het overleg met PvdA, D'66 en PPR enerzijds en de VVD anderzijds voor de verkiezingen van 1971.

In de loop van 1970 machtigde het PvdA-congres het partijbestuur om met D'66 en de PPR een ontwerp-regeringsprogram op te stellen, dit ontwerp voor te leggen aan de christen-democratische partijen en te bezien of een voorstel over een stembusakkoord kon worden gedaan. De anti-KVP-resolutie werd op dat moment door deze machtiging vervangen. De christen-democratische partijen dienden zich echter vóór de verkiezingen bereid te verklaren bindende afspraken te maken over een regeringsprogram en kandidaat-ministers. Wanneer geen regeringsakkoord met de christen-democratische partijen tot stand kwam, was samenwerking na de verkiezingen uitgesloten.

De wijze waarop de PvdA het stembusakkoord in haar polarisatiestrategie hanteerde was voor de christen-democratische partijen extra gecompliceerd door de opstelling van de VVD. In 1970 sprak de Algemene Vergadering van de VVD zich uit voor het sluiten van stembusakkoorden wanneer de omstandigheden dit mogelijk maakten. De akkoorden mochten niet te gedetailleerd zijn opdat na de verkiezingen rekening kon worden gehouden met interne verschuivingen van stemmen tussen de coalitiepartners. In het verkiezingsprogram van 1971 pleitte de VVD voor een globaal stembusakkoord met, in alfabetische volgorde: ARP, CHU, D'66 en KVP. De VVD was tegen vorming van een parlementair kabinet met, eveneens in alfabetische volgorde genoemd, de Boerenpartij, CPN, PPR en PvdA. Deze opstelling sloot aan bij de houding die de VVD sinds de verkiezingen van 1952 tegenover de PvdA had ingenomen. Hoewel de VVD de ideologie van de polarisatiestrategie niet officieel onder-

schreef, paste haar opstelling in de strategie van de PvdA, waarbij de tegenstelling socialistisch-liberaal als kern van de tegenstelling progressief-conservatief werd aangegeven. De VVD voerde op deze wijze in feite een verkapte polarisatietactiek zonder ten aanzien van de stembusakkoorden, zoals de PvdA, stringente eisen aan de christen-democratische partijen te stellen.

Het overleg tussen de partijen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 had het volgende verloop.

Op 1 maart 1971 nodigden de besturen van PvdA, D'66 en PPR in een gezamenlijk schrijven de besturen van ARP, CHU en KVP uit voor een gesprek over het sluiten van een stembusakkoord. De drie christen-democratische partijen antwoordden, eveneens in een gezamenlijk schrijven, hierop positief. Zij wensten echter, alvorens over de vorm en inhoud van een afspraak voor de verkiezingen te beslissen, eerst een open overleg door middel van programvergelijking. Hierin paste ook een gesprek met de VVD.

Voor PvdA, D'66 en PPR golden bindende afspraken voor de verkiezingen, met name over de hoofdlijnen van een regeringsprogram en kandidaat-ministers als een volstreekte voorwaarde om tot regeringssamenwerking met de drie christen-democratische partijen te komen. Dit diende uitgangspunt en enige doelstelling van het overleg te zijn.

Beide partijencombinaties besloten op 11 maart 1971 een gesprek te houden met als eerste agendapunt: de aard en de doelstelling van het overleg. Men kwam, zoals viel te verwachten, geen stap dichterbij elkaar. Het overleg werd beëindigd zonder eigenlijk te zijn begonnen. De PvdA, waar bij velen een voorkeur bestond voor het isoleren van de christen-democratische partijen in het "conservatieve kamp" en het streven naar een parlementaire meerderheid voor de "progressieve" combinatie van PvdA, D'66 en PPR, nam de lijn van de anti-KVP-resolutie weer op. Na het mislukken van het overleg met de christen-democratische partijen presenteerden zij zich in de verkiezingen met het schaduwkabinet-Den Uyl.

Na afloop van de besprekingen met een delegatie van de VVD constateer-

den de christen-democratische partijen een aantal punten van overeenstemming en verschil. Gezien de aard van de geschilpunten achtten zij het juist eerst te bezien welke steun zij voor hun program van de kiezers zouden krijgen. Zij verklaarden zich mede gelet op de definitieve opstelling van de "linkse drie" bereid om zich na de verkiezingen open te stellen voor voortzetting van het overleg met de VVD. Eerst na de verkiezingen achtten ARP, CHU en KVP die mate van duidelijkheid in het politiek krachtenveld aanwezig, die gewenst is om conclusies te trekken over samenwerking.

De VVD sprak in een verklaring de verwachting uit dat in de praktijk alle betrokken partijen na de verkiezingen overleg zouden plegen met de aangewezen formateur.

Voor de opstelling van de drie christen-democratische partijen bij deze verkiezingen was het van belang dat de fracties van ARP, CHU en KVP in beide Kamers van de Staten-Generaal inmiddels op incidentele basis samenwerkten. Per onderwerp werd bezien in hoeverre men namens elkaar of met één gezamenlijke woordvoerder kon spreken. Voor het onderling contact werd een informeel fractievoorzittersoverleg ingesteld. De CHU stond positief tegenover deze ontwikkeling. Het informeel overleg tussen de Eerste Kamerfracties kwam tot stand op initiatief van de CHU-fractie.

In de Tweede Kamer speelden zowel Mellema als Tilanus jr. - beiden in deze periode fractievoorzitter - een stimulerende rol in de totstandkoming en ontwikkeling van het informeel beraad tussen de drie fractievoorzitters.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen kwamen ARP, CHU en KVP uit met een gezamenlijk Urgentieprogram.²⁶ Daarnaast had elke partij een eigen verkiezingsprogram. In het algemeen voerden de lijsttrekkers (Biesheuvel, Udink en Veringa) een verkiezingscampagne, waarbij het accent viel op de versterking van de eigen partij, in het perspectief van de samenwerking. Wel traden zij twee keer - in Rotterdam en Almelo - gezamenlijk op.

Met het naderen van de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 ontstonden enkele conflicten in de Unie. Tot dan toe waren botsingen met het DB incidenteel van aard geweest en beperkt tot enkele personen.

In het voorgaande wezen we op het vertrek uit de Unie van de christen-radicalen Buddingh' en Mol. Na de Algemene Vergadering van de CHU in mei 1968 werd van de CH-radicalen weinig meer vernomen. Zij slaagden er niet in een gezamenlijke strategie te ontwerpen.²⁷ Sommigen van hen stakten na verloop van tijd hun activiteit in de CHU. Dit was onder anderen het geval met De Geer jr. en Viersen.²⁸ Van de zijde van de Centrumgespreksgroep bedankte Schouten, in juni 1970, voor het lidmaatschap van de CHU.²⁹

Kort hierop ontstonden echter problemen binnen de Unie in bredere kring dan voor die tijd het geval was. Aanleiding hiervoor vormde de slechte voorbereiding van de aanwijzing van de minister van Ontwikkelingssamenwerking, drs. B.J. Udink, tot lijsttrekker. Vervolgens ontbrak een goede coördinatie tijdens de verkiezingscampagne tussen hem enerzijds en het DB en de Tweede Kamerfractie van de CHU anderzijds. In hoofdstuk XI gingen we op de achtergronden van deze ontwikkeling in.

In de verkiezingsstrijd kon Udink zich niet meer losmaken van het "gezag en orde"-thema. De CHJO achtte zijn optreden in strijd met het in 1970 aanvaarde werkprogram. De jongerenorganisatie weigerde enige tijd aan de verkiezingsaktie van Udink mee te werken. Ook het vertrouwen bij de CHU-kiezers was ernstig geschokt. De Unie viel terug van 12 naar 10 zetels. Ook voor de ARP en de KVP was de verkiezingsuitslag ongunstig. De ARP kwam met twee zetels verlies op 13 zetels. De KVP liep terug van 42 naar 35 zetels. De drie christen-democratische partijen stonden opnieuw voor de noodzaak van herbezinning.

Grondslagdiscussie rond KVP-voorzitter De Zeeuw

Na de formatie van het kabinet-Biesheuvel hielden de partij- en fractievoorzitters van ARP, CHU en KVP, op 26 augustus 1971 een informeel gesprek. Zij kwamen overeen in principe te streven naar vorming van

een nieuwe christen-democratische partij met één program en één lijst. Men wilde deze situatie uiterlijk in 1975 bereiken. De uitwerking van dit initiatief werd - na goedkeuring van de drie partijraden³⁰ - in het najaar van 1971 opgedragen aan de Contactraad. Dit orgaan bestond uit 15 personen (vijf van elk der drie partijen). Als voorzitter werd prof.dr. P.J.A.M. Steenkamp gekozen. De Contactraad kreeg tot taak voorstellen te doen betreffende de uitgangspunten, het program en de organisatie van de nieuw te vormen christen-democratische partij.

De Unieraad machtigde op 1 september 1971 het DB deel te nemen aan het werk van de Contactraad. De voorzitter van de CHU, Van Hulst, bekleemtoonde dat er ten aanzien van de samenwerking niets definitiefs zou gebeuren zonder raadpleging van de Unieraad en de Algemene Vergadering.³¹ Hij sloot éénwording van de drie partijen niet uit maar tekende hierbij aan dat duidelijkheid moest bestaan over de evangelische grondslag.

De kwestie van de grondslag was ook voordien incidenteel aan de orde gesteld.

In het voorgaande kwam dit aspect ter sprake in de rede van Tilanus jr. op de Algemene Vergadering van de CHU op 27 april 1967. Tijdens de behandeling van de rapporten van de groep van 18 was in AR- en CH-kring gewaarschuld tegen een te sterk horizontalisme. In KVP-kring werden geluiden gehoord dat het rapport Principiële Uitgangspunten te veel een Reformatisch accent had. In de discussie domineerde echter de vraag naar de programmatische uitwerking van de christen-democratische politiek. Dit veranderde na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. Met name vanuit de KVP werd toen aangedrongen op een nadere discussie over de grondslag. Centraal stond hierbij de vraag in hoeverre het principiële uitgangspunt van het te vormen CDA ruimte moest bieden aan personen die zich, op grond van andere inspiratiebronnen dan het Evangelie, tot de partij voelden aangetrokken omdat het program hen aansprak.

Dit onderwerp kreeg nog meer aktualiteit toen op 27 november 1971 dr. ir. D. de Zeeuw tot voorzitter van de KVP werd gekozen. De Zeeuw

had zich tijdens zijn kandidaatstelling uitgesproken voor een grondslag op basis van christendom en humanisme.

In zijn rede voor de Unieraad op 11 december 1971 adstrueerde Van Hulst dat alleen het Bijbels uitgangspunt het samenbindend element kon zijn bij de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. In het overleg dienden de partijen zich naar zijn mening echter niet te star op te stellen maar open te staan voor nieuwe visies. Hij meende dat de CHU in de grondslag discussie als verbindende schakel tussen ARP en KVP een brugfunctie kon vervullen. In dit verband merkte hij onder meer op: "Bij sommige anti-revolutionairen krijg je soms de indruk alsof de ARP is voorbestemd om er tot in eeuwigheid te blijven. Het zal bijzonder moeilijk zijn om met zulke mensen politiek zaken te doen. Daar staat een groep KVP'ers tegenover die eigenlijk op de kortste termijn aanstuurt op het faillissement van elk religieus uitgangspunt. Zij zullen tot de overtuiging moeten komen, dat juist het Bijbelse getuigenis de enige bestaansgrond is voor een nieuwe partijformatie. Misschien heeft juist onze CHU temidden van deze extremen een duidelijke functie."

Tilanus jr. ging in De Nederlander van 21 januari 1972 nader in op de visie van de KVP-voorzitter. Hij stelde de vraag: "Wat bedoelt De Zeeuw eigenlijk, wanneer hij spreekt over een open, gedeconfessionariseerde partij, samen met humanisten, links van het midden?"

Hij analyseerde deze begrippen en toetste deze aan de christelijk-historische visie. Tilanus jr. wees er op dat de CHU altijd een open partij was geweest, zonder ballotage voor het lidmaatschap, ondertekening van grondslagen en zonder gewetensonderzoek. In de CHU was een lid van ieder kerkgenootschap welkom.

Aan leden van de CHU werd niet gevraagd tot welk kerkgenootschap zij behoorden. Tilanus jr. sloot niet uit dat er ook altijd CHU-leden geweest zijn die niet behoorden tot een kerkgenootschap (buitenkerkelijken) zonder dat men dat in de partij wist.

Het begrip gedeconfessionariseerd (los van het geloof) moest volgens Tilanus jr. worden onderscheiden van gedeclericaliseerd (het losmaken

van de band met een kerk). Hij wees er op, dat de CHU nooit kerkgebonden was geweest in tegenstelling tot de KVP in haar relatie tot de Rooms-Katholieke kerk. Tegen die achtergrond had Tilanus jr. met het gebruik van het begrip deconfessionalisering in de zin van declericalisering geen moeite. Als De Zeeuw met een gedeconfessionaliseerde partij echter bedoelde een partij die haar uitgangspunt los maakte van het geloof, achtte hij dit voor de CHU onaanvaardbaar.

Tegen de hantering van het begrip humanisten had Tilanus jr. geen bezwaar mits De Zeeuw hiermee de zoekende buitenkerkelijke, in algemene zin bedoelde. Voor hen hoorde zijns inziens in een open partij plaats te zijn. Hierbij tekende Tilanus jr. aan dat onder humanisten ook Godloochenaars gevonden worden. Die groep kon De Zeeuw, zijns inziens, niet op het oog hebben.

Tenslotte had Tilanus jr. aan het etiket "links" in de zin van progressief geen behoefte. De rapporten van de 18 en de hierbij door ARP, CHU en KVP aangenomen resoluties gaven naar zijn mening de politieke richting die men nastreefde, goed weer.

De door Tilanus jr. en Van Hulst geformuleerde lijn in de grondslagdiscussie werd doorgetrokken door de in februari 1972 gekozen partijvoorzitter van de CHU, mr. O.W.A. baron van Verschuer.

In zijn eerste rede voor de Unieraad verklaarde hij te kiezen voor een partij die op basis van de Bijbel zijn stellingen bepaalt, zonder met de Bijbel in de hand politiek te willen bedrijven. Dat ook anderen, met andere achtergronden tot dezelfde praktische politieke opstelling konden komen, was volgens Van Verschuer nog geen bewijs of een teken dat de CHU haar identiteit moest laten varen.

Hij was De Zeeuw dankbaar dat deze met zijn kritische opstelling de grondslagdiscussie in de CHU zo positief had beïnvloed. Velen in christelijk-historische kring waren zich bewust geworden wat dit Bijbels uitgangspunt voor hen betekende; en daarvoor terecht overeind gekomen.

Van Verschuer was van oordeel, dat er in de Nederlandse verhoudingen plaats was voor een open partij gebaseerd op het Bijbels uitgangspunt.

Het woord "open" moest dan vertaald worden als "niemand hoeft om lid te worden een getuigenis af te geven".

Begin 1972 nam de CHU in de grondslagdiscussie het volgende standpunt in. Naast het Evangelie werden geen andere inspiratiebronnen erkend. De gedachte van een open partij wees de Unie als zodanig niet af. De CHU interpreteerde dit begrip echter overeenkomstig de klassieke christelijk-historische opvatting dat men geen kerkelijke partij was en niemand naar zijn geloofsovertuiging werd gevraagd.³²

Tegen deze achtergrond kende de CHU ook aan het politiek program een eigen functie toe. Hier legde men echter een indirecte relatie met het Bijbels uitgangspunt. In dit opzicht verschilde de christelijk-historische visie van de KVP, waar men geneigd was aan het politiek program een zelfstandige functie te geven. Ook in vergelijking met de ARP toonde de CHU-opvatting op dit punt een nuancering. De ARP hechtte sterk aan een herkenbare, directe relatie tussen uitgangspunt en politiek program. In de christelijk-historische visie beschouwde men een dergelijke directe relatie als een te dogmatische stellingname.³³

Verontrust door de uitspraken van De Zeeuw inzake de open partij dienden een aantal leden op de Algemene Vergadering in mei 1972 een motie in, waarin werd gesteld dat de samenwerking met ARP en KVP niet verder mocht gaan dan een federatie. Van Verschuer meende dat het van onverdraagzaamheid getuigde om deze uitspraak te doen. Hij wees er op dat het gesprek in de Contactraad nog niet was afgerond. Wel zegde hij toe dat over de samenwerking te zijner tijd zou worden beslist op een bijzondere Algemene Vergadering. De motie werd met grote meerderheid van stemmen verworpen.

De Contactraad publiceerde op 17 juni 1972 het rapport Op weg naar een verantwoorde lijke maatschappij. De nota beoogde een aanzet te geven voor de politieke filosofie en de typering van de benaderingswijze van de hoofdproblemen voor de zeventiger jaren. Daarnaast werden voorstellen gedaan voor de partij-organisatorische consequenties van de politieke eensgezindheid.

In deze nota werd het program als een belangrijk element beschouwd voor de herkenbaarheid van het CDA. Het Evangelie bleef echter het enig uitgangspunt. Als samenbindend element en herkenningspunt van de nieuwe partij werden genoemd: de politieke strategie, het aktieprogram en het beleid, zoals men dit in antwoord op de Evangelische oproep blijvend vorm wilde geven. De nota noemde voorts de mentaliteit van grote betekenis. Hieruit moest het voorhoedekarakter van de partij blijken.

In een notitie, aangeboden aan de kiesverenigingen ter begeleiding van de discussie over de nota van de Contactraad,³⁴ sprak het bestuur van de Unie - gelet op de inhoud van de nota - het vertrouwen uit dat de nieuw te vormen christen-democratische partij een christelijke partij zou worden. Wel werd hierbij aangetekend dat in de toekomst de formulering van een aantal uitgangspunten nog nader aandacht moest krijgen. In dit verband werden naast de omschrijving van het samenbindend element (de betekenis van uitgangspunt en program) gewezen op enkele specifieke christelijk-historische uitgangspunten namelijk: de eigen plaats van de overheid en de relatie tot de kerk (geen kerkelijke partij maar wel luisteren naar het spreken der Kerk).³⁵

De vorming van een federatief verband werd in deze bestuursnotitie aanvaardbaar genoemd "als overgang naar de ene christen-democratische partij, die er zal moeten komen". In de Unieraad van 3 juni 1972 zei Van Verschuer dat de christen-democratische samenwerking uiteindelijk zou moeten uitmonden in één lijst, één fractie en één centraal bestuursorgaan met grote bevoegdheden.

Ontwikkelingen omstreeks de vervroegde verkiezingen van '72

De besluitvorming over de Contactraadnota werd ernstig vertraagd, als gevolg van de politieke ontwikkeling. In augustus 1972 leidden meningsverschillen binnen het kabinet-Biesheuvel over het te voeren financieel-economisch beleid tot het aftreden van de ministers, afkomstig uit DS'70 (Drees jr. en De Brauw). Een op voorstel van CHU-fractievoorzitter Tilanus jr. ondernomen reconstructiepoging door

de christelijk-historische oud-minister van Justitie, mr. Y. Scholten, mislukte. Het kabinet-Biesheuvel beschikte niet meer over een meerderheid. Er volgden Kamerontbinding en vervroegde verkiezingen op 23 november 1972.³⁶

Deze verkiezingen kwamen voor de CHU op een hoogst ongelukkig moment. Men had begin 1972 een koers uitgezet, gericht op het met de ARP en KVP uitkomen met één lijst bij de verkiezingen van 1975, uitgaande van een vierjarige zittingsperiode van het kabinet-Biesheuvel. Een scherpe eigen profilering ontbrak vooralsnog. Als gevolg van de diverse wisselingen in de top en de verkiezingsnederlaag van 1971 was de relatie tussen het partijbestuur en de achterban nog niet hecht. De door het sterk polariserend optreden van de "linkse drie" ongekend heftige verkiezingsstrijd lag een groot deel van de Unie-aanhang niet.

In hoofdstuk XI schetsten we de achtergrond van de ernstige problemen die in de CHU ontstonden tijdens de kandidaatstelling. De belangrijke afwijking van de definitieve kandidatenlijst, in vergelijking met het voorstel van het DB, was voor vice-voorzitter dr. E. Bleumink aanleiding zijn functie neer te leggen.

Bij deze vervroegde verkiezingen kwam opnieuw de mogelijkheid tot het sluiten van een groot regeerakkoord ter sprake. Delegaties van de drie christen-democratische partijen openden overleg over de hierbij te volgen procedure. Terwijl dit gesprek nog niet was afgerond, publiceerde het KVP-bestuur op 25 september 1972 een ontwerp resolutie over deze kwestie. Uitgangspunt van dit stuk, dat op 30 september door de KVP-Partijraad werd aanvaard, was de wens om terwille van voortgaande structurele hervormingen in onze samenleving, een vooruitstrevend beleid voort te zetten. Hiervoor werd vorming van een parlementair meerderheidskabinet gewenst geacht. De Partijraad droeg het bestuur op hiertoe allereerst een gesprek te voeren met PvdA, D'66 en PPR om op grond van programvergelijking, samen met ARP en CHU voor de verkiezingen te streven naar een akkoord op hoofdlijnen.³⁷ ARP³⁸ en CHU volgden de KVP schoorvoetend.

De bij de kandidaatstelling voor deze verkiezingen reeds sterk

geëmotioneerde gemoederen in de Unie, raakten nog verder verhit tijdens de discussie op de Unieraad van 30 september 1972. De Unieraad machtigde het bestuur - op basis van programvergelijking en wederzijds vertrouwen - tezamen met ARP en KVP alle mogelijkheden tot vorming van een parlementair meerderheidskabinet, zonder voorwaarden vooraf, te onderzoeken. De uitslag van de verkiezingen diende daarbij invloed te hebben op de vorming van het kabinet. De Unieraad legde zich neer bij een mededeling van CHU-voorzitter Van Verschuier en lijsttrekker Tilanus jr. dat huns inziens eerst met de PvdA gesproken diende te worden. In de resolutie werd op dit punt niets vermeld.

De aanvaarding van deze vrij vage resolutie, na een uiterst moeilijke vergadering, leidde opnieuw tot openlijke spanningen. Het bestuurslid J. Baarda legde staande de vergadering zijn functie neer. De CHJO trok haar vertegenwoordigers terug uit het DB en de Unieraad.³⁹ Eerst omstreeks 1974 zouden de betrekkingen tussen het DB en de CHJO geleidelijk worden hersteld.

Onder de hier geschetste omstandigheden kon van het overleg vóór de verkiezingen van begin af aan weinig resultaat worden verwacht.

Mede namens ARP en CHU nodigde het KVP-bestuur de besturen van PvdA, D'66 en PPR uit om op 16 oktober 1972 een gesprek te houden voor een onderzoek naar de mogelijkheden om te komen tot een akkoord op hoofdlijnen. In een gezamenlijke resolutie antwoordden de congressen van PvdA, D'66 en PPR, gelet op de opstelling van ARP en CHU, een gesprek met deze partijen niet zinvol te achten. De "linkse drie" waren bereid zich over een gesprek met de KVP opnieuw te beraden wanneer deze partij tijdens de algemene beschouwingen en begrotingsbehandelingen zou breken met het kabinet-Biesheuvel waardoor een nieuwe situatie zou ontstaan.⁴⁰

KVP-fractie leider mr. F.H.J.J. Andriessen deelde mee dat de KVP zich niet van ARP en CHU liet losmaken. Voorts achtten Andriessen en De Zeeuw het onbehoorlijk dat de "linkse drie" van de KVP eisten dat zij het kabinet-Biesheuvel ten val bracht. De gedachtenwisseling over een akkoord tussen de christen-democratische partijen en de "linkse drie" werd hiermee afgesloten. Een gesprek tussen de christen-democra-

ten en de VVD had niet plaats. De "linkse drie" vormden opnieuw een schaduwkabinet.

Met betrekking tot de opstelling van de drie christen-democratische partijen in deze verkiezingen kan het volgende worden opgemerkt.

De CHU-leiding had gehoopt dat ARP, CHU en KVP bij de in 1975 te verwachten verkiezingen zouden kunnen uitkomen met één lijst en een gemeenschappelijke fractie konden vormen. Het werd als een teleurstelling ervaren dat de ARP, bij de vervroegde verkiezingen, afwijzend reageerde op een suggestie van CHU-zijde in deze richting in het voorzittersoverleg. De KVP stelde zich terughoudend op. Tijdens zijn verkiezingscampagne onderstreepte Tilanus jr. in een rede te Leeuwarden de betekenis van één christen-democratische fractie. De tijd was hier echter nog niet rijp voor.⁴¹ Wel was inmiddels de samenwerking tussen de Tweede Kamerfrakties van ARP, CHU en KVP verder gegroeid. De fractiecommissies van Onderwijs en Milieuhygiëne waren sinds 1 oktober 1971 volledig geïntegreerd. De overige commissies onderhielden nauw contact. Naast het fractievoorzittersoverleg kwamen ook de besturen van de drie christen-democratische fracties periodiek in een gezamenlijke vergadering bijeen. Op 6 juli 1972 hielden de fracties van ARP, CHU en KVP voor het eerst een gezamenlijke studiedag in "Contact der Continenten" te Driebergen. Aan de hand van inleidingen van mr. W. Aantjes en Andriessen werd het beleid van het kabinet-Biesheuvel geëvalueerd. Tilanus jr. zat de vergadering voor. In september volgde een gemeenschappelijke vergadering in de Tweede Kamer ter bespreking van de Troonrede en de miljoenennota van het kabinet dat inmiddels vervroegde verkiezingen had uitgeschreven. Bij deze verkiezingen kwam opnieuw een gemeenschappelijk program tot stand onder de titel Schets van beleid. Ook werd er in Rotterdam een gemeenschappelijke verkiezingsbijeenkomst gehouden. Hier voerden de drie lijsttrekkers (Andriessen, Biesheuvel en Tilanus jr.) het woord.

In de loop van de verkiezingscampagne slaagde Tilanus jr. er in de rust binnen de Unie te herstellen. De openlijk aan de dag getreden meningsverschillen over de kandidatenlijst en het groot regeerakkoord

hadden het vertrouwen van de kiezers echter ernstig aangetast. De CHU leed bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 een zware nederlaag. Zij viel terug van 10 naar zeven zetels.

Tijdens de langdurige kabinetsformatie werd het contact tussen de drie christen-democratische fracties voortgezet. De fractievoorzitters van ARP, CHU en KVP voerden een intensief overleg. Tijdens de formatie-Burger stelde een interfraktiewerkgroep onder leiding van Tilanus jr. een notitie inzake "Hoofdpunten van beleid" op.

Op 11 mei 1973 kwam het kabinet-Den Uyl tot stand. Naast bewindslieden uit PvdA, PPR en D'66 maakten ook ministers uit ARP en KVP deel uit van dit kabinet. De CHU bleef er echter buiten. De voortgang van de christen-democratische samenwerking werd belast met, wat werd genoemd, de politieke hypotheek van het in de oppositie zijn van de CHU.

Formatie-Burger

In voorgaande hoofdstukken vestigden we de aandacht op enkele aspecten van deze formatie die van belang waren voor de ontwikkeling van de christelijk-historische visie op de relatie tussen regering en parlement en de houding van de Unie tegenover de PvdA.⁴² Op deze plaats zullen we ingaan op de besluitvorming van de CHU-fractie samenhangend met overwegingen inzake de christen-democratische samenwerking.⁴³

De CHU-Tweede Kamerfractie zag zich tijdens deze formatie geplaagd voor de volgende moeilijke keuze. Moest zij, gelet op de bezwaren tegen het program en de zetelverdeling, in tegenstelling tot ARP en KVP in de oppositie gaan waardoor de verdere ontwikkeling van de christen-democratische samenwerking ernstig kon worden belemmerd? Of was het beter, ondanks deze bedenkingen, deel te nemen aan het kabinet-Den Uyl, terwille van een succesvolle voortgang van het christen-democratisch overleg. De kritiek van de christelijk-historische fractie op deze formatie kwam reeds eerder ter sprake. We wezen er op dat de CHU van oordeel was dat onvoldoende tegemoet werd gekomen aan het bezwaar dat PvdA, PPR en D'66 stelden dat hun gemeenschappelijk program "Keerpunt '72" niet mocht worden aangetast. Voorts achtte de CHU

de verdeling van de ministersportefeuilles in het kabinet, in de verhouding van 10 voor PvdA, PPR, D'66 en zes voor de drie christen-democratische fracties volstrekt onredelijk. Daarbij wees de CHU er op dat de betrokken fracties in de Tweede Kamer een krachtsverhouding toonden van 56 zetels voor de "linkse drie" tegen 48 voor ARP, CHU en KVP. Bovendien kreeg de ARP - met 14 zetels in de Tweede Kamer - twee ministersportefeuilles, een zelfde aantal als de PPR, die zeven Kamerzetels telde. Aan de CHU - met eveneens zeven zetels in de Tweede Kamer - had formateur Burger slechts een staatssecretariaat toegedacht. De hier genoemde bedenkingen bestonden ook bij ARP en KVP. Een belangrijk motief voor deze fracties om toch aan de formatie mee te werken was de hoop dat door deelname met name van de PvdA aan dit kabinet de polarisatie zou kunnen worden ingedamd. De CHU-fractie van haar kant betwiftelde - gelet op de bovenmatig sterke invloed van de "linkse drie" in het kabinet - of dit resultaat mocht worden verwacht.

Daar kwam bij dat de christelijk-historische fractie het zeer de vraag achtte of op korte termijn een positief resultaat mocht worden verwacht van het christen-democratisch overleg. De fractie hield ernstig rekening met de mogelijkheid dat het kabinet-Den Uyl geen vier jaar zou aanblijven maar voor die tijd ten val zou komen.

De CHU vreesde dat de ARP bij deze vervroegde verkiezingen zich opnieuw tegen een gemeenschappelijke kandidatenlijst zou uitspreken. Bij deelname aan het kabinet-Den Uyl zou de CHU zich bij deze verkiezingen onvoldoende kunnen profileren.

De CHU, die in 1972 door de vervroegde verkiezingen was overvallen, wilde dit risico niet opnieuw nemen.

In dit verband speelde tevens een rol dat de ervaringen, opgedaan in de verkiezingen van 1972, in de christelijk-historische fractie hadden geleid tot een zekere bitterheid tegenover de ARP. De anti-revolutionairen, die sinds 1967 het christen-democratisch overleg kritisch benaderden, hadden winst geboekt. De CHU, die de betekenis van de christen-democratische samenwerking had benadrukt, leed een zwaar verlies.⁴⁴

De twijfel van de christelijk-historische fractie of het christen-de-

mocratisch overleg op korte termijn tot concrete resultaten zou leiden was niet alleen gegrond op de houding van de ARP. Sinds het optreden van De Zeeuw als voorzitter van de KVP waren vragen gerezen over de principiële grondslag van de christen-democratische samenwerking. Deze problematiek zou volgens de fractie door toetreding van de CHU tot het kabinet-Den Uyl - samen met ARP en KVP - niet zonder meer worden opgelost.

Een volgend element dat in overwegingen van de christelijk-historische fractie een rol speelde, was de relatie tot de leden en kiezers. Op spreekbeurten tijdens de formatie kregen diverse fractieleden de indruk dat de kiezers die de Unie waren trouw gebleven voor het merendeel ernstige bezwaren hadden tegen deelname van de CHU aan het te vormen kabinet op basis van een niet gelijkwaardige positie. De fractie verwachtte ernstige spanningen onder de leden wanneer zij, onder de gegeven omstandigheden, zou besluiten tot het mede dragen van regeringsverantwoordelijkheid.

In dit verband beschouwde de christelijk-historische fractie de problemen waarvoor de anti-revolutionairen zich op dat moment geplaatst zagen als een ernstige waarschuwing.⁴⁵ Een dergelijke confrontatie met de leden over de opstelling in de kabinetsformatie achtte de CHU-fractie onverantwoord. Teneinde het door de verkiezingsnederlaag geschokte vertrouwen bij de aanhang te herstellen wenste de fractie in de formatie duidelijk te laten blijken dat zij niet wilde buigen voor de als volstrekt onredelijk beschouwde eisen van de "linkse drie". Voorts wilde zij met name tegenover formateur Burger tot uiting brengen dat in haar gelederen, in tegenstelling tot de ARP, geen verdeeldheid was te zaaien.

Deze opstelling bracht met zich mee dat de christelijk-historische Tweede Kamerfractie in officiële verklaringen tijdens deze formatie steeds met nadruk wees op de eensgezindheid van de leden.

In feite lagen de verhoudingen binnen de fractie echter genuanceerder. Het Tweede Kamerlid mr. W. Scholten was van oordeel dat de CHU - onder meer ten behoeve van de christen-democratische samenwerking - aan

de formatie van het kabinet-Den Uyl diende mee te werken. Hij sloot zich echter aan bij de meerderheid van de fractie.

Voor Tilanus jr., die tijdens de formatie sterk had geijverd om zijn fractiegenoten op één lijn te houden met ARP en KVP, was de keuze voor de oppositie een teleurstelling. Ook hij meende echter dat de fractie op dit punt een eensgezinde opstelling moest kiezen.

Ook binnen de politieke top van de Unie bestond geen volstrekte homogene opvatting over de bij deze formatie te volgen strategie. Voor zover aan personen buiten de fractie advies was gevraagd,⁴⁶ kan worden aangetekend, dat enkele DB-leden - onder wie partijvoorzitter Van Verschuer - en vertegenwoordigers van de Eerste Kamerfractie steeds het belang van een gemeenschappelijke opstelling met ARP en KVP hebben benadrukt. Van de zijde der Eerste Kamerfractie was geadviseerd de definitieve beslissing eerst op het laatste moment te maken wanneer het program, de zetelverdeling en de personele bezetting van het kabinet bekend waren.

Dit advies werd niet gevolgd. Een aantal fractieleden was van oordeel dat zelfs wanneer de portefeuilleverdeling alsnog op een verhouding van 10-7 kon worden gebracht, de formatie voor de CHU zou stranden op het programmatisch overleg. Zij achtten de door de informateurs Burger en Ruppert voorgestelde programformule onvoldoende om - gelet op de fixatie van PvdA, PPR en D'66 op Keerpunt '72 - tot een aanvaardbaar compromis te komen. Hun bezwaar richtte zich vooral tegen de voorstellen betreffende de grondpolitiek, de abortuswetgeving en het financieel beleid.⁴⁷

Eerder wezen we er op dat de Tweede Kamerfractie, op grond van de klassieke christelijk-historische opvatting, tegenover het DB en de Eerste Kamerleden haar eigen verantwoordelijkheid onderstreepte voor de beslissing omtrent de mogelijke deelname aan het kabinet-Den Uyl. In de gegeven omstandigheden achtte de top van de Unie voor alles echter een eensgezinde opstelling naar buiten noodzakelijk. Vandaar dat de Tweede en Eerste Kamerfractie alsmede het DB het besluit om niet aan het kabinet-Den Uyl deel te nemen, eensgezind verdedigden.

Onze gegevens samenvattend, zien we dat de christelijk-historische

Tweede Kamerfractie - in tegenstelling tot ARP en KVP -, gelet op de onevenredige sterke positie van de "linkse drie" het betwijfelde dat door haar deelname aan het kabinet-Den Uyl de polarisatiestrategie kon worden ingedamd.

De fractie hield er rekening mee dat op korte termijn verkiezingen zouden moeten worden gehouden. Zij verwachtte voor die tijd geen positieve resultaten van het christen-democratisch overleg, gezien de reserves hiertegen bij de ARP en de houding van de KVP in de grondslagdiscussie.

Voorts vreesde de CHU-Tweede Kamerfractie dat haar deelname aan het kabinet-Den Uyl - vanuit een ongelijkwaardige positie - zou leiden tot ernstige spanningen met de leden van de Unie. Deze overwegingen brachten de christelijk-historische Tweede Kamerfractie er toe op basis van de voorliggende stukken niet verder mee te werken aan de informatie-Ruppert-Burger die zou leiden tot de vorming van het kabinet-Den Uyl.

Hieraan kan worden toegevoegd dat de fractie van oordeel was dat de christen-democratische samenwerking moest worden voortgezet. Zij wilde het overleg met ARP en KVP niet afbreken maar achtte het een te zwaar offer om hiervoor deel te nemen aan het kabinet.

Zowel tijdens het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl als op de Algemene Vergadering van de CHU in juni 1973, stelde Tilanus jr. dat voor de CHU-fractie versterking van de christen-democratie een hoofdpunt bleef, ondanks het feit dat de CHU zich, in tegenstelling tot ARP en KVP in de oppositie bevond. Waar mogelijk wenste de Unie ook onder de gewijzigde omstandigheden met deze fracties samen te werken.

Politieke tegenstanders van de christen-democratische samenwerking beklemtoonden dat deze opstelling innerlijk tegenstrijdig was en praktisch als onuitvoerbaar moest worden beschouwd. De stellingname van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie sloot echter aan bij de gevoelens die bij de grote meerderheid van de Unieleden leefden. We kunnen dit het beste duidelijk maken aan de hand van de gedachtenwisseling in de Algemene Vergadering van de Unie over de

resolutie inzake de oprichting van het Christen-Democratisch Appèl. Deze resolutie was - op basis van de voorstellen van de Contactraad - voorbereid door een Stuurgroep, die de Dagelijkse Besturen van ARP, CHU en KVP op 12 april 1973, tijdens de kabinetsformatie, hadden ingesteld. De partijraden van ARP en KVP en de Algemene Vergadering van de CHU behandelden dit stuk in afzonderlijke bijeenkomsten die alle op 23 juni 1973 werden gehouden.

De Contactraad had in haar nota de drie partijen in overweging gegeven bij de - toen in 1975 verwachte - Tweede Kamerverkiezingen uit te komen met één lijst. Dit impliceerde volgens de nota, uiteraard ook de vorming van één fractie.

In de resolutie van 23 juni 1973 werd deze gedachte nog niet overgenomen. Men moest eerst een standpunt bepalen over de betekenis van het uiteenvallen van ARP, KVP en CHU bij de formatie van het kabinet-Den Uyl.

In de overwegingen van deze resolutie werd gesteld dat de bij de kabinetsformatie gebleken meningsverschillen geen blijvende invloed mochten hebben op de bestaande politieke verwantschap en de groeiende samenwerking tussen de fracties in de Tweede Kamer. De resolutie deed een beroep op de fracties van ARP, CHU en KVP, in de Eerste en de Tweede Kamer hun werkzaamheden zodanig te integreren dat tussen nu en het najaar van 1973 de eensgezindheid van de drie partijen zou worden weerspiegeld in het beleid van de fracties.

Tijdens de Algemene Vergadering van de CHU richtte de discussie zich vooral op dit onderdeel van de resolutie. De vergadering aanvaardde een motie-Heinkenszand. Hierin werd gesteld dat de bovengenoemde passage moest worden opgevat in de zin van een oproep tot samenwerking van deze fracties op basis van het gemeenschappelijk Urgentieprogramma 1971-1975 en de Schets van beleid, zoals die door de besturen van ARP, CHU en KVP was bestempeld tot handleiding voor de Kamerfracties bij het te voeren beleid, zoals voor de verkiezingen van 1972 de kiezers was voorgehouden. De CHU nam hiermee nadrukkelijk afstand van het regeerakkoord van het kabinet-Den Uyl.

Het bestuur liet de motie-Heinkenszand, waarin tevens het fractiebe-

leid nadrukkelijk werd goedgekeurd, gelijktijdig met de resolutie inzake de oprichting van het CDA in stemming brengen. Gelet op de binnen de CHU levende opvattingen met betrekking tot het CDA was dit een bekwame tactische manoeuvre. Ter toelichting kan het volgende worden opgemerkt.

In de Unieraad hadden enkele leden zich uitgesproken tegen het besluit van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie om niet deel te nemen aan het kabinet-Den Uyl. Zij behoorden tot een kleine groep krachtige voorstanders van de christen-democratische samenwerking die meenden dat de CHU-fractie, terwille van een succesvolle voortzetting van het overleg met ARP en KVP aan deze formatie had moeten deelnemen. Deze leden hadden weinig behoefte aan de motie-Heinkenszand. Met de koppeling van de stemming over deze motie aan de resolutie betreffende het CDA voorkwam het bestuur dat deze groepering zich op de Algemene Vergadering openlijk kon manifesteren.

Enkele representanten van deze opvatting zoals de oud-CHU-bestuursleden Huijssen⁴⁸ en Rob Vermaas, verlieten de CHU. Anderen bleven. Zij richtten hun activiteiten voornamelijk op het plaatselijke en regionale vlak maar traden landelijk niet meer op de voorgrond.

Daarnaast was er binnen de Unie een aantal leden, voor een deel geconcentreerd in de Centrumgespreksgroep, die steeds gereserveerd had gestaan tegenover de samenwerking met ARP en KVP en de keuze voor de oppositie toejuichte. Deze stroming trad tijdens de Algemene Vergadering sterk op de voorgrond. Veertig van de omstreeks zestig woordvoerders spraken zich uit tegen de oprichting van het CDA. Hierdoor ontstond naar buiten de indruk dat de CHU-leden gereserveerd waren tegenover de samenwerking met ARP en KVP. De stemgerechtigde afgevaardigden van de kiesverenigingen steunden de oprichting van het CDA echter met overgrote meerderheid. Deze Unieleiden achtten het besluit om in de oppositie te gaan een riskante maar in de gegeven omstandigheden juiste stap. Zij werkten op plaatselijk en regionaal niveau mee aan het christen-democratisch overleg in het vertrouwen dat de opstelling van de Tweede Kamerfractie hier voor ruimte zou laten. Veel sprekers op de Algemene Vergadering deelden echter mee het onjuist te

achten wanneer de bereidheid van de CHU tot verdere samenwerking met ARP en KVP er toe zou leiden dat de CHU-fractie de facto steun zou moeten verlenen aan het kabinet-Den Uyl. Dit vormde de achtergrond van de indiening van de motie-Heinkenszand.

Op deze Algemene Vergadering werd relatief weinig gesproken over de formulering van het uitgangspunt van het CDA. In deze resolutie werd gesteld dat de hoofdlijnen voor een politieke strategie voor de zeventiger jaren, zoals geschetst in de Contactraadnota in overwegende mate voldeden aan de eisen die gesteld konden worden aan een partij, die bij voortduring op de uitdaging van het Evangelie wilde antwoorden. Deze partij moest streven naar een maatschappij waarin de Bijbelse gerechtigheid meer gestalte kreeg, de mens zijn vrijheid en rentmeesterschap beter kon beleven en waarin het welzijn van allen werd gediend. Eerst in een volgende fase van de discussie zou de aandacht zich rond het uitgangspunt concentreren. Deze discussie wierp overigens op 23 juni 1973 zijn schaduwen al vooruit. Zowel de Partijraad van de ARP als KVP plaatste kanttekeningen bij de formulering van de grondslag. De ARP wenste een amendement op de tekst waarin werd vastgelegd dat er in het CDA geen sprake kon zijn van andere inspiratiebronnen naast het Evangelie. Bij de KVP vond een aantal afgevaardigden daarentegen de grondslagformulering niet open genoeg. Voorts meenden zij dat de federatieve opzet te los was en de procedure van het besluitvormingsproces over het CDA te langzaam.

Met betrekking tot de organisatorische opzet van het Christen-Democratisch Appèl, verdient het volgende de aandacht.

Het op te richten CDA kreeg vooraansnog het karakter van een samenwerkingsverband. Op korte termijn diende het echter een nieuwe organisatievorm te krijgen, waarin zowel aan de politieke eenheid als aan de geestelijke verscheidenheid tussen de drie partijen recht werd gedaan. De leiding van het CDA kwam te berusten bij een bestuursorgaan. Hierin werden ook rechtstreeks tot het CDA toegetreden personen - niet behorend tot ARP, CHU of KVP - vertegenwoordigd.

Het bestuursorgaan kreeg de opdracht over enkele onderwerpen voor 1 oktober 1973 nadere voorstellen te doen, die in het najaar van 1973

ter beslissing aan de drie partijen moesten worden voorgelegd.

Voor de CHU leverde dit onderdeel van de resolutie geen problemen op. In de Unie konden zowel de krachtige voorstanders van de christen-democratische samenwerking als zij die reserves hadden, instemmen met de formulering dat het CDA vooralsnog het karakter kreeg van een federatie. De CHU had de federatie steeds als mogelijkheid op weg naar de vorming van een nieuwe partij ingebouwd.

In tegenstelling tot de KVP werd hier van de CHU geen stap terug gevraagd en evenmin een stap vooruit, zoals in zekere zin op dit punt bij de ARP het geval was.⁴⁹

De formatie van het kabinet-Den Uyl bracht enkele nieuwe elementen in de discussie over afspraken voor de verkiezingen.

PvdA, PPR en D'66 droegen regeringsverantwoordelijkheid voor een kabinet waarin ook bewindslieden uit ARP en KVP zitting hadden. Tijdens de verkiezingscampagnes van 1971 en 1972 hadden deze partijen echter samenwerking met de christen-democratische partijen uitgesloten wegens het ontbreken van een stembusakkoord, voor de verkiezingen.

De "linkse drie" stonden voor de vraag hoe zij tijdens de verkiezingen van 1977 de deelname aan een kabinet met ARP en KVP en de houding ten opzichte van het CDA moesten enten op de sinds de verkiezingen van 1971 gevolgde strategie.

De drie christen-democratische partijen zagen zich geconfronteerd met het probleem hoe zij, om uit te kunnen komen met één CDA-lijst bij de verkiezingen een gemeenschappelijke gedragslijn konden ontwikkelen, enerzijds ten opzichte van PvdA, PPR en D'66 en anderzijds ten aanzien van het kabinet-Den Uyl, ondanks het onderling verschil in positie tegenover dit kabinet.

De CHU koos op dit terrein als eerste positie.

De binnen de CHU aanwezige reserves tegen een stembusakkoord waren belangrijk toegenomen na de discussies over afspraken voor de verkiezingen in het najaar van 1972. In februari 1973 - nog tijdens de kabinetsformatie - deed het bestuur een voorstel tot wijziging van de op dit onderwerp betrekking hebbende bepaling in het uit 1970 dateren-

de werkprogram. De nadruk werd gelegd op de mogelijkheid een intentieverklaring af te leggen. De mogelijkheid tot het sluiten van een stembusakkoord werd sterk geclausuleerd.⁵⁰ Deze programwijziging werd bij hamerslag - zonder enige discussie - aangenomen tijdens de Algemene Vergadering van 23 juni 1973. De oprichting van het CDA vormde hier het centrale gespreksthema.

De positieve beslissing op dit punt van de Algemene Vergadering plaatste de sympathisanten van de Centrumgespreksgroep voor de noodzaak van een herbezinning op hun doelstelling. Zij hadden op deze bijeenkomst tevergeefs gepleit voor afwijzing van de aanhangige voorstellen.

In de verdere gedachtenwisseling over de vormgeving van het CDA verklaarde deze stroming zich, in rondzendbrieven aan de kiesverenigingen, akkoord met federatieve samenwerking tussen ARP, CHU en KVP. Een fusie tussen deze partijen en het uitkomen met een gemeenschappelijke kandidatenlijst wezen deze leden af.

Toen in de loop van 1976 het besluit viel dat het CDA met één kandidatenlijst aan de Tweede Kamerverkiezingen zou deelnemen, viel de Centrumgespreksgroep uiteen. Een aantal sympathisanten van deze stroming legde zich bij deze beslissing neer. Tot hen behoorden Reus en het Unieraadslid L. de Snayer. Anderen, die binnen de Centrumgespreksgroep actief waren geweest verlieten de CHU. Sommigen van hen gingen over naar de in maart 1975 opgerichte Reformatorische Politieke Federatie.

Inmiddels zijn we vooruitgelopen op de discussie over de vorming van het CDA die na het besluit van 23 juni 1973 plaats had.

Over dit onderwerp gaat het volgende onderdeel van dit hoofdstuk.

3. De periode van juni 1973 tot 1977

Ontwikkelingen na de formatie van het kabinet-Den Uyl

Het optreden van het kabinet-Den Uyl, waar de CHU in tegenstelling tot

ARP en KVP geen deel van uitmaakte, plaatste de drie christen-democratische fracties voor een geheel nieuwe situatie. De bestaande contacten via de fractiecommissies bleven gehandhaafd. In de praktijk besliste de CHU per onderwerp in hoeverre zij met de fracties van ARP en KVP tot overeenstemming kon komen. Ook werd een deel van een te bespreken onderwerp in de Kamer gezamenlijk behandeld. De betrokken woordvoerders gaven dan in hun rede aan waar zij namens de drie fracties spraken en wanneer dit niet het geval was. Wanneer geen overeenstemming mogelijk was, trad de CHU-fractie zelfstandig op.

In de leiding van de CHU-fractie had een belangrijke wisseling plaats. Onmiddellijk na de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 had Tilanus jr. zijn fractiegenoten reeds laten weten het voorzitterschap niet te ambiëren. Omdat hij bij de verkiezingen de lijsttrekker van de CHU was geweest, vroeg de fractie Tilanus jr. om tijdens de formatie als onderhandelaar op te treden. Kort na het besluit tot oprichting van het CDA, op 23 juni 1973, trad hij af als voorzitter van de CHU-fractie. Dr. R.J.H. Kruisinga werd tot zijn opvolger gekozen.⁵¹

Onder zijn leiding voerde de fractie oppositie tegen enkele beleidsonderdelen van het kabinet-Den Uyl. Dit betrof met name de negatieve gevolgen van het financieel beleid voor landbouw en middenstand, de trage voortgang van de wetgeving op het terrein van de milieuhygiëne en de bedreiging van de grondwettelijke vrijheid van richting, inrichting en stichting in het onderwijs door het beleid van minister Van Kemenade.

Kruisinga's optreden was, gemeten naar klassieke christelijk-historische maatstaven, bijzonder kritisch. Hoewel hij steeds verklaarde voorstander te zijn van de christen-democratische samenwerking verwachtten veel waarnemers dat de CHU zich zou isoleren van ARP en KVP, waardoor deze samenwerking tot mislukking zou zijn gedoemd. De onzekerheid op dit punt werd nog vergroot doordat de Unie - zoals we nog zullen zien - bij de besluitvorming over de voortgang van het CDA - met het oog op de vorming van één lijst - ten aanzien van het gezamenlijk optreden van de Kamerfracties steeds een kanttekening maakte.

Bovendien spraken de Unieraad en de Algemene Vergadering in officiële verklaringen steeds waardering uit voor het fractiebeleid.

Deze opstelling paste in de politieke strategie van de Unie.

Deze strategie, die in belangrijke mate door Kruisinga was bepaald, werd gekenmerkt door de volgende elementen.

De CHU-fractie diende ruimte te houden om de kiezers een herkenbaar eigen beleid te kunnen presenteren voor het geval de Unie - hetzij als gevolg van een kabinetscrisis dan wel door het mislukken van het overleg over een gemeenschappelijke lijst, zelfstandig de verkiezingen in moest. Daarnaast echter bleef de fractie zich richten op de uitbouw van het CDA. Een eventuele breuk in het overleg mocht niet aan de CHU te wijten zijn.

In de praktijk leidde deze opstelling soms tot gecompliceerde situaties. Het kwam voor dat de drie fracties met een gezamenlijke stellingname een debat ingingen maar tijdens de parlementaire discussie uit elkaar raakten.

Dit was bijvoorbeeld het geval tijdens de behandeling van het wetsontwerp betreffende de Selectieve Investerings Regeling (SIR), in het najaar van 1973. De woordvoerders van ARP, CHU en KVP hadden een onderlinge taakverdeling gemaakt. De CHU-woordvoerder, drs. D.F. van der Mei, nam ook deel aan een informeel beraad met minister drs. R.F.M. Lubbers van Economische Zaken, over een door de drie christen-democratische fracties ingediend amendement-Schouten, betreffende het heffingstelsel. Toen dit voor de drie fracties uiterst belangrijke amendement werd verworpen, stemden ARP en KVP - met uiterst kritische stemverklaring - voor het wetsontwerp. De CHU-fractie echter stemde tegen.

Een tweede voorbeeld ontleen we aan de algemene politieke beschouwingen in 1973. Kruisinga diende hier gesteund door zijn collega-fractievoorzitters van ARP en KVP, Aantjes en Andriessen, een motie in waarin werd gevraagd om indiening van wetsontwerpen op het terrein van geluidshinder en bodemverontreiniging in de loop van het komend kalenderjaar. Na het antwoord van premier Den Uyl meenden Aantjes en

Andriessen dat deze motie beter kon worden ingetrokken. Kruisinga handhaafde deze motie echter. ARP en KVP stemden tegen. De motie werd verworpen.

Zoals gezegd, hield de leiding van de Unie rekening met de mogelijkheid dat de CHU zelfstandig aan de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen zou moeten deelnemen. Dit leidde er toe dat suggesties om voor de verkiezingen alsnog tot het kabinet toe te redenen van christelijk-historische zijde werden afgewezen.

Tijdens de oliecrisis - december 1973 - opperde AR-fractie leider Aantjes de mogelijkheid om het kabinet-Den Uyl een bredere basis te geven. De PPR⁵² zou naar zijn mening een ministerszetel af kunnen staan aan de CHU. KVP of ARP dienden een staatssecretariaat aan de CHU aan te bieden. In reactie hierop stelde Kruisinga dat voor reconstructie van het kabinet niet alleen de zetelverdeling maar ook het kabinetsprogramma en de samenstelling van het kabinet, inclusief de positie van de minister-president, ter discussie moest staan.

Inmiddels had het voorlopig bestuursorgaan - op basis van richtlijnen in de resolutie van 23 juni 1973 - de drie partijen voorstellen aangeboden inzake de organisatorische opzet van het CDA. Dit zogeheten groeimodel bevatte onder meer voorstellen met betrekking tot de bestuurlijke opbouw van het CDA, de oprichting van een Permanent Program Adviescollege (PPAC), de uitwerking van de statuten en het streven bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen met een gemeenschappelijke lijst uit te komen. Lijstverbinding werd niet als een geëigend middel beschouwd om het streven naar christen-democratische verbondenheid maximaal tot uitdrukking te brengen.

De Partijraden van ARP, KVP en de Unieraad van de CHU aanvaardden dit groeimodel in gelijktijdig gehouden vergaderingen op 15 december 1973. Door middel van moties accentueerden de drie partijen hun positie ten opzichte van dit voorstel. De AR-Partijraad benadrukte het federatief karakter van het CDA. De KVP-Partijraad sprak haar teleurstelling uit over de trage gang van zaken rond de CDA-vorming. Naar aanleiding van

bovengenoemde AR-motie erkende het partijbestuur van de KVP in een verklaring van februari 1974 dat het CDA vooraansnog een federatief karakter zou hebben. Het partijbestuur benadrukte de doelstelling van de KVP om tot één nieuwe partij te komen.

De Unieraad tekende op 15 december 1973 in een reactie op de voorstellen met betrekking tot het groeimodel, in een motie, aan dat een beslissing over een lijst, dan wel lijstverbinding of gescheiden optrekken, genomen moest worden tegen de achtergrond van de feitelijke parlementair politieke situatie vóór de eventuele verkiezingen voor de Tweede Kamer. De data in de resolutie dienden daarom als streefdata te worden beschouwd, en in het overleg met de andere partijen te worden betrokken.

In een toelichting wees Van Verschuier erop dat deze uitspraak niet was gericht tegen de gemeenschappelijke lijst maar bedoeld was voor het geval - als gevolg van een kabinetscrisis - de eerstkomende Tweede Kamerverkiezingen voortijdig zouden zijn.

Op dit belangrijke moment in het besluitvormingsproces inzake het CDA, liet Kruisinga zich voor het eerst positief uit over enkele bewindslieden in het kabinet-Den Uyl. In zijn rede voor de Unieraad sprak hij waardering uit voor het beleid van de socialistische ministers ir. H. Vredeling (Defensie) en mr. M. van der Stoep (Buitenlandse Zaken) en de christen-democratische (KVP)-staatssecretarissen P. Mertens (Sociale Zaken) en dr. J.M. Hendriks (Volksgezondheid).

Een volgende fase in het proces van de CDA-vorming waren de verkiezingen voor de Provinciale Staten in het voorjaar van 1974.

De resolutie van juni 1973 deed een beroep op de gemeentelijke en provinciale partijorganen om bij en na de verkiezingen van 1974 ten aanzien van program, lijst en fractie tot een zo groot mogelijke eenheid te komen.⁵³ Naast de provincies Friesland en Limburg, waar ARP, CHU en KVP, reeds in 1970 met een gemeenschappelijke lijst aan de Statenverkiezingen deelnamen, kwam nu ook een CDA-lijst tot stand in de provincies Groningen, Noord-Holland en Noord-Brabant.

In vergelijking met de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 verloor het

CDA in deze provincies 0,1%. Tegenover verlies in de provincies Friesland, Noord-Holland en Noord-Brabant stond winst in Groningen en Limburg. In CDA-kring beschouwde men deze uitslag als positief en hoopgevend. Het grote verlies dat, met name KVP en CHU hadden geleden, was tot staan gebracht. Met de CDA-lijsten was een relatief gunstig resultaat geboekt ondanks het feit dat de christen-democratische Kamerfrakties tegenover het kabinet-Den Uyl geen eensgezinde opstelling innamen.

In de politieke strategie van de CHU namen de Statenverkiezingen van 1974 een belangrijke plaats in. In samenhang met de hiervoor weergegeven opstelling van de Tweede Kamerfractie was het beleid van de Unie gericht op versterking van haar aanhang bij deze verkiezingen in de provincies waar zij met een eigen lijst uitkwam.⁵⁴

Hierdoor kon het vertrouwen bij de aanhang van de Unie, na twee verkiezingsnederlagen worden hersteld. Daarnaast zou verkiezingswinst de CHU een betere onderhandelingspositie geven in het overleg met ARP en KVP over een gemeenschappelijke kandidatenlijst bij de Tweede Kamerverkiezingen.

In dit opzicht was de verkiezingsuitslag voor de CHU gunstig.⁵⁵ In de zes provincies waar de christen-democratische partijen met een eigen lijst uitkwamen, steeg de aanhang van de Unie, in vergelijking met de Kamerverkiezingen van 1972 van 3,5% naar 4,7%. De KVP verloor 0,1%. De ARP, waar tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl en het terugtreden uit de politiek van Biesheuvel grote spanningen waren opgetreden, zag haar aanhang dalen van 5,4% naar 4%.

Na deze Statenverkiezingen kreeg het bereiken van een gemeenschappelijke lijst in het beleid van de Unie meer accent, zonder dat de CHU haar keuze tegen het kabinet-Den Uyl wenste te verloochenen. Deze heroriëntatie kwam tot uiting in de rede van Van Verschuer in de Unieraad van april 1974. Hij betoogde dat men zich voor ogen moest houden dat een gescheiden optrekken van de drie christen-democratische partijen bij de volgende verkiezingen, zou betekenen dat na die verkiezingen de wegen verder uiteen zouden lopen. Het ideaal van

christen-democratische éénwording kon naar zijn mening met uiterste krachtinspanning nu bereikt worden of voor de eerste decennia worden afgeschreven. Maar tevens wees hij er op dat de gemeenschappelijke lijst gedragen moest worden door een geloofwaardige christen-democratische koers. Dit kon niet bereikt worden door deelname van de CHU aan het kabinet-Den Uyl door middel van een reconstructie of door uittreden van ARP en KVP uit het kabinet. Dit zou, volgens Van Verschuer, neerkomen op deloyaliteit ten opzichte van eerder ingenomen standpunten.

Tegen deze achtergrond verzette de leiding van de Unie zich wanneer druk op de fractie werd uitgeoefend om terwille van de totstandkoming van een gemeenschappelijk lijst zo snel mogelijk met de fracties van ARP en KVP op één lijn te komen.

Zij achtte dit het geval toen ARP-voorzitter drs. J. de Koning op 18 mei 1974 stelde dat de verantwoordelijkheid voor het slagen van een gemeenschappelijke lijst bij de Tweede Kamerfrakties lag. In reactie hierop betoogde CHU-voorzitter Van Verschuer op de Algemene Vergadering van 8 juni 1974 dat niet bij de Tweede en Eerste Kamerfrakties maar bij de hoge bestuursorganen van ARP, CHU en KVP moest worden uitgemaakt of de drie christen-democratische partijen met één lijst zouden uitkomen.

Van Verschuer formuleerde op deze Algemene Vergadering vier voorwaarden voor de totstandkoming van een gemeenschappelijke CDA-lijst. Hij benadrukte dat het CDA een duidelijk politiek profiel diende op te stellen. Dit scherp te omlijnen politiek profiel en niet het beleid van het kabinet-Den Uyl diende inzet te zijn van de eerste landelijke verkiezingen waar het CDA zich zou presenteren. Evenmin mocht dit profiel worden vervaagd of vertekend door afspraken voordat de kiezers zich hadden uitgesproken.

Een motie van de Kamerkring Arnhem waarin deze voorwaarden waren neergelegd werd echter, op verzoek van Van Verschuer, niet in stemming gebracht. De Unie-voorzitter achtte deze motie begrijpelijk maar prematuur omdat er reeds een opdracht bestond voor het werken aan de christen-democratische eenheid.

De relatie tussen de drie christen-democratische Tweede Kamerfrakties bleef een onzekere factor vormen in het groeiproces van het CDA. Een volstrekt eensgezinde opstelling was niet mogelijk. Dit bleek bijvoorbeeld medio augustus 1974. Kruisinga verzocht in een open brief aan de minister-president de, in 1973 weggelaten, bede weer in de komende Troonrede op te nemen. ARP en KVP deelden deze opvatting maar meenden dat de kwestie van de bede niet in een politieke discussie moest worden betrokken.⁵⁶

Tegenover dit verdeelde politieke optreden, ten aanzien van de bede stond dat tijdens de algemene politieke beschouwingen in 1974, met steun van ARP en KVP een motie-Kruisinga werd aangenomen waarin werd verzocht om aanbieding van aangekondigde wetsontwerpen betreffende de milieuwetgeving. We wezen er eerder op dat tijdens de algemene beschouwingen een jaar daarvoor, Aantjes en Andriessen, na het antwoord van premier Den Uyl, meenden hun steun aan een motie-Kruisinga over deze materie, te moeten intrekken.

Problemen tussen de drie christen-democratische fracties ontstonden in deze periode op het terrein van het onderwijs.

De CHU toonde zich bezorgd dat het beleid van minister Van Kemenade zou leiden tot aantasting van de grondwettelijke vrijheid van onderwijs. De wijze waarop de onderwijsdeskundige van de CHU-fractie, drs. G. van Leijenhorst, zijn kritiek verwoordde leidde tot onenigheid binnen de geïntegreerde onderwijsfractiecommissie. Als gevolg hiervan sprak Van Leijenhorst bij de behandeling van de onderwijsbegroting in 1974 alleen namens de CHU. In de onderwijsfractiecommissie werd de eenheid korte tijd later weer hersteld, maar het onderwijsbeleid bleef - zoals we nog zullen zien - een gevoelig punt tussen de christen-democratische partners.

Op 14 december 1974 bespraken de partijraden van ARP en KVP en de Unieraad van de CHU het ontwerp van de statuten en reglementen, opgesteld door het voorlopig bestuursorgaan. Op basis van dit ontwerp gingen ARP, CHU en KVP, onder de naam Christen-Democratisch Appèl een

federatie aan die ook rechtstreekse leden kent. Voorts stond in artikel 4 van de concept-statuten ondermeer dat het CDA wilde streven naar één CDA-fractie in de Eerste en Tweede Kamer, Provinciale Staten, gemeenteraden en andere vertegenwoordigende lichamen.

De Unieraad tekende hierbij aan dat een christen-democratische fractie niet gerealiseerd kon worden zolang de huidige parlementair politieke situatie niet was gewijzigd. De beslissing over de gezamenlijke kandidatenlijst bij de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen diende, volgens de Unieraad, genomen te worden door de bevoegde organen van ARP, CHU en KVP aan de hand van de dan geldende parlementair politieke situatie.

Tegelijkertijd deed Krusinga een opvallende uitspraak. In zijn rede voor de Unieraad wees hij op de geestverwantschap van de CHU met de christen-democratische (KVP- en AR-)bewindslieden in het kabinet-Den Uyl.

Grondslagdiscussie op het eerste CDA-congres

De discussie concentreerde zich in deze fase echter niet op de positie van de CHU maar op de formulering van de grondslag van het CDA.

In artikel 2 in de concept-statuten was de grondslag als volgt geformuleerd:

"Het CDA aanvaardt het Evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen."

Na kennisname van dit ontwerp diende een groot aantal CH-kiesverenigingen amendementen op dit artikel in. Voorgesteld werd ondermeer om het woord "Evangelie" te wijzigen in "Woord Gods", "de Bijbel", en "Bijbels Evangelie". Achtergrond van de indiening van deze amendementen was de vrees dat door hantering van het woord Evangelie, de Bijbel werd beperkt tot het Nieuwe Testament. Meer in het bijzonder de vier Evangelieën waarin het leven van Jezus op aarde wordt beschreven. Hierin zag men een gevaar voor horizontalisme. Hiermee wordt bedoeld dat uitspraken van Jezus, ontleend aan het Nieuwe Testament voornamelijk in de politiek worden gebruikt om richtlijnen te formuleren voor het intermenselijk handelen. Dit is de zogenaamde horizontale relatie.

Door via amendering nadrukkelijk de samenhang tussen het Oude en het Nieuwe Testament aan te geven wilde men adstrueren dat het voor het politiek handelen eveneens van belang is (voor sommigen van groter belang) te letten op de verticale relatie c.q. de relatie tussen God en mens met name op Gods heilsplan voor de wereld.

In een reactie op de conceptstatuten onderstreepte de Unieraad op 14 december 1974 in een motie dat onder "Evangelie" moest worden begrepen "het Woord Gods in zijn totaliteit". Men deed echter geen uitspraak over de grondslagformulering. Gezien het principieel karakter van deze zaak diende volgens de Unieraad de Algemene Vergadering hierover te beslissen.

Tijdens de Algemene Vergadering, gehouden op 7 en 8 februari 1975, stelde de kiesvereniging Apeldoorn-Zuid bij amendement voor artikel 2 van de CDA-statuten een redactie te geven die aansloot bij artikel 1 van het CHU-beginselprogramma, en te lezen:

"Zij (het CDA) acht het Bijbels getuigenis van Gods beloften en geboden maatgevend zowel voor de overheid als voor mens en maatschappij".

Tegenstanders van dit amendement betoogden dat het van onverdraagzaamheid getuigde om met name van KVP'ers te eisen dat zij op dit punt uitsluitend de protestantse CH-visie dienden te accepteren. De Algemene Vergadering verwierp het amendement Apeldoorn-Zuid met 321 tegen 247 stemmen. Hierop aanvaardde de Algemene Vergadering echter met praktisch algemene stemmen een motie-Beernink, waarin zij uitsprak dat onder het begrip Evangelie moest worden verstaan: het gehele Bijbels getuigenis van Gods geboden en beloften. De Algemene Vergadering vroeg het bestuur van de Unie bij de vaststelling van de eindredactie van de statuten er op aan te dringen dat dit oordeel op een duidelijke wijze tot uitdrukking zou komen en in een toelichting in de statuten zou worden opgenomen. Deze uitspraak vormde de aanleiding voor het opnemen van een voetnoot bij artikel 2 van de statuten.

De formulering van de grondslag in artikel 2 bleef ongewijzigd. In de voetnoot werd bij het woord "Evangelie" aangetekend: "Hieronder wordt

verstaan de gehele Bijbel, aangeduid met een in brede kring gangbaar woord".

Delegaties van ARP, CHU en KVP bereikten hierover overeenstemming tijdens een bijeenkomst van het CDA-bestuur in dubbele getale, op 21 en 22 februari 1975 in Woudschoten. Deze zogeheten Conference was belegd ter bespreking van een aantal wensen en opmerkingen uit de drie partijen, en om de eindredactie van de statuten en de verder te volgen procedures vast te stellen.

Naast de formulering van de grondslag kwam hier ook de vraag aan de orde op welke wijze kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen instemming dienden te betuigen met de grondslag en de politieke doelstellingen van het CDA.

De drie partijen hadden op dit punt een verschillende regeling. Bij de KVP was het gebruikelijk het politiek program te ondertekenen. De AR-kandidaten ondertekenden zowel het politiek- als het beginselprogram. De CHU kende geen enkele ondertekening. Op de Conference kwamen de delegaties overeen dat kandidaten het politiek program zouden ondertekenen. Dit program zou worden voorafgegaan door enkele overwegingen ontleend aan de nota van de Contactraad. Daarnaast werd overeenstemming bereikt over de verdeelsleutel voor de afvaardiging naar het CDA-congres.⁵⁷

Bij de bespreking van de organisatorische kwesties maakte de CHU bezwaar tegen de voorgestelde constructie voor de positie van de partijsecretaris van het CDA. Volgens de ontwerp-statuten zou de secretaris stemgerechtigd lid zijn van het Bestuur en het Dagelijks Bestuur en gekozen worden door het congres. De Unie vreesde dat de partijsecretaris in de voorgestelde opzet een te sterke invloed op het partijpolitiek beleid zou kunnen krijgen. Op de Conference kwamen de delegaties overeen dat de secretaris zou worden benoemd. Hij werd adviserend lid van het bestuur en DB. Het congres zou echter twee vice-voorzitters kiezen. Een van hen kreeg de verantwoordelijkheid voor het secretariaat.

Voorts kwam de gememoreerde kanttekening van de Unieraad van december 1974 bij de bepaling van artikel 4 betreffende de vorming van een CDA-fractie in de vertegenwoordigende lichamen ter sprake.⁵⁸

Op de Conference werd bij dit artikel een voetnoot opgenomen waarin werd bepaald dat "voorzover en voorzolang er geen wijziging is gekomen in de huidige parlementair politieke situatie de Tweede Kamerfrakties van ARP, CHU en KVP niet gebonden zijn het streven naar een CDA-Tweede Kamerfractie als bedoeld in de statuten te realiseren".

In de ontwerp-statuten was lijstverbinding afgewezen. In de eindredactie van de statuten werd over dit punt niet meer gesproken. Wel bleef de ene lijst doelstelling. De delegaties bereikten overeenstemming over de besluitvormingsprocedure voor deze gemeenschappelijke lijst. De desbetreffende beslissing diende zo spoedig mogelijk te worden genomen met als uiterste datum september 1976. De basis voor deze uitspraak moest uiterlijk in het parlementaire jaar 1975/'76 aanwezig blijken. De partijorganen zouden in hun voorjaarsvergaderingen 1976 vaststellen of aan de voorwaarden voor een gemeenschappelijke lijst werd voldaan.

Terwijl de CHU in deze fase procedureel de mogelijkheid om afzonderlijk de verkiezingen in te gaan open hield, streefde de Tweede Kamerfractie geleidelijk naar een zo groot mogelijke overeenstemming met de fracties van ARP en KVP. Verschillen met deze fracties werden van CH-zijde minder scherp geprononceerd. Typerend voor de gematigder opstelling, in vergelijking met de periode voor de Statenverkiezingen, was de reactie op een suggestie van AR-fractie leider Aantjes in mei 1975 om tot nauwere samenwerking bij de bespreking over de Kameragenda te komen. Krusinga reageerde terughoudend. Hij noemde dit voorstel niet sensationeel omdat de drie fracties reeds nauw samenwerkten. De CHU-fractie besloot echter een verklaring waarin een aantal kritische vragen werd gesteld aan de AR-fractie leider, niet te publiceren.

Een belangrijk moment in de ontwikkeling op weg naar het CDA vormde het aftreden van KVP-voorzitter De Zeeuw medio 1975.

Een reeds lang bestaand verschil van opvatting over de koers van deze

partij bereikte hiermee een climax. Eerder wezen we er op dat de positieve ontwikkeling van het emancipatieproces van de Nederlandse Rooms-Katholieken, de verbeterde relatie tot de protestanten en de gewijzigde verhouding tot de Rooms-Katholieke Kerk in het begin van de jaren zestig binnen de KVP tot nieuwe vragen hadden geleid over de bestaansgrond van een katholieke partij. In deze discussie vormden zich in het midden van de jaren zeventig twee hoofdrichtingen in de partij.⁵⁹ De christen-democratische stroming - met als voornaamste woordvoerders prof. dr. P.J.A.M. Steenkamp en fractieleider Andriessen - legden een sterk accent op het bereiken van overeenstemming met ARP en CHU over de vorming van een christen-democratische partij op basis van de nota van de Contactraad. De Zeeuw en zijn volgelingen stonden hier kritischer tegenover. Zij hielden rekening met de mogelijkheid dat de KVP haar eigen weg moest gaan.⁶⁰ De Zeeuw wenste binnen de KVP en in het christen-democratisch overleg een brede discussie te stimuleren met als centrale thema's een duidelijke programmatische keuze, nadere bezinning op de grondslag en fasering van het christen-democratisch overleg.

Met betrekking tot de grondslag was De Zeeuw van oordeel dat de te vormen christen-democratische partij diende open te zijn voor hen die buiten het confessioneel partijpatroon hadden gestaan of zich daarvan hadden afgewend. De partij diende daarom naast het Evangelie ook andere inspiratiebronnen te erkennen en niet exclusief christelijk te zijn.

Wat de fasering betreft wenste De Zeeuw dat in 1973 een definitieve beslissing werd genomen over grondslag en karakter van de partij waarin de KVP zich dan bij mislukking van het christen-democratisch overleg, onmiddellijk zou omvormen.

Na de beslissing in juni 1973 over de nota van de Contactraad erkende De Zeeuw dat dit stuk de nevenschikking van andere inspiratiebronnen naast het Evangelie niet mogelijk maakte. Bij een minderheid in de KVP bleef bezwaar bestaan tegen de te weinig open geachte grondslag. In brede kring leefde echter binnen deze partij onbehagen over de te trage gang van zaken rond de totstandkoming van het CDA. Men achtte de

federatieve opzet te los terwijl onzekerheid aanwezig bleef over de vorming van één lijst en één fractie. Bij de discussie over de verdere besluitvorming trachtte de KVP de procedures aan termijnen te binden. In de Partijraad van 13 december 1974 werd vanuit de kring Brabant gewaarschuwd dat de KVP mogelijk een eigen koers moest gaan varen wanneer CDA-daden uitbleven. Voorzitter De Zeeuw meende dat een zindelijke omgang tussen de CDA-partners vereiste dat men medio 1975 wist wat men ten aanzien van de gemeenschappelijke kandidatenlijst aan elkaar had.

Kort hierna kwam de beslissende confrontatie, tussen de christen-democratische stroming en de groep-De Zeeuw. Op 24 maart 1975 besprak het Partijbestuur twee nota's. Eén, opgesteld door De Zeeuw; de andere door P. van Zeil. Het partijbestuur besloot met 26 tegen twee stemmen en acht onthoudingen de nota van de KVP-voorzitter niet in behandeling te nemen.

In deze nota stelde De Zeeuw voor de KVP binnen het CDA zo snel mogelijk om te vormen tot een open christen-democratische volkspartij. De meerderheid achtte dit plan echter niet verenigbaar met een loyale opstelling van de KVP in het CDA en in strijd met de in Woudschoten gemaakte afspraken.

De Zeeuw legde hierop het voorzitterschap neer. Het Partijbestuur verklaarde zich als demissionair te beschouwen. De Zeeuw toonde zich bereid als voorzitter aan te blijven mits een bestuur werd gekozen dat wilde meewerken aan de uitvoering van zijn beleidsplan. De Partijraad stelde zich op 2 juni 1975 echter - met 98 van de 112 stemmen - achter een nota van het partijbestuur waarin werd vastgehouden aan de in het CDA gemaakte afspraken, waarbij eind 1976 een beslissing zou worden genomen over één lijst. Wel zou de KVP zich binnen het CDA reactiveren om haar inbreng in de christen-democratische samenwerking en het politiek gezicht van het CDA zo duidelijk mogelijk te maken. Tevens werd besloten een noodprocedure te ontwerpen voor het geval de gemeenschappelijke lijst niet tot stand zou komen.

Kort na deze Partijraadsvergadering trad De Zeeuw af als Eerste Kamerlid en verliet de KVP. Na enige tijd met enige geestverwanten een

beraadsgroep te hebben gevormd, werd hij lid van de PvdA.

De KVP Partijraad koos W.J. Vergeer tot voorzitter.

Met het vertrek van De Zeeuw was overigens de gedachte van de open partij - sinds 1945 in de KVP naar voren gebracht -⁶¹ niet los gelaten.

Kort voor het eerste CDA-congres, op 23 augustus 1975, waar de statuten officieel moesten worden goedgekeurd, kwam deze kwestie opnieuw ter sprake. Ditmaal ging het niet om de formulering van de grondslag maar om de relatie tussen de grondslag en het politiek handelen op basis van het program.

Aanleiding voor het opnieuw oplaaien van deze controverser vormde een interview met KVP-fractie leider Andriessen in Hervormd Nederland van 12 juli 1975. Andriessen meende - gelet op de grondslag - dat men als lid moest accepteren dat het CDA zich beroept op het Evangelie. Hij achtte dit legitiem. Maar dit hield zijns inziens niet noodzakelijk in dat de leden voor zichzelf het Evangelie als laatste grondslag voor hun handelen moesten beschouwen. Zijns inziens kon iedereen die de doelstellingen van het CDA onderschreef lid worden en de partij vertegenwoordigen.

In een reactie hierop betoogde ARP-fractie leider Aantjes dat een kandidaatvertegenwoordiger van het CDA zijns inziens zowel het program als de principiële uitgangspunten, waarop dit program is gebaseerd, diende te accepteren.⁶² Dit was naar zijn mening op de Conference ook afgesproken. Achteraf erkende hij dat het wellicht fout geweest was dat hij deze kwestie in Woudschoten niet nader aan de orde had gesteld.

Van Verschuer en Krusinga formuleerden het standpunt van de CHU in deze kwestie, in een verklaring d.d. 17 augustus 1975.

Zij wezen er op dat een zich toe eigenen van een zo universeel uitgangspunt als het christelijk geloof de christen-democraten met schroom diende te vervullen. Het dwingt tot voorzichtigheid als men dit uitgangspunt zou willen gebruiken om beperkingen aan te leggen voor degenen die lid willen worden. Zij die het gekozen uitgangspunt niet delen zullen geen behoefte hebben om lid van het CDA te worden.

Het CDA vraagt de leden slechts te aanvaarden dat wij ons uitgangspunt nadrukkelijk in de Bijbel zoeken. We mogen geen extra beperkingen aanbrengen door enge interpretaties. Het CDA zou huns inziens een partij worden, gedragen door exclusief gehanteerde christelijke pretenties wanneer we ons een oordeel zouden aanmatigen over de wijze waarop het christelijk uitgangspunt voor een ieder in zijn persoonlijk leven gestalte heeft gekregen. We zijn niet een geloofsgemeenschap maar een politieke organisatie met een duidelijke christelijke signatuur. De verantwoordelijkheid voor de vraag wie lid wil worden van het CDA, ligt - zo betoogden Kruisinga en Van Verschuier - louter en alleen bij het individuele lid zelf.

Ten behoeve van het eerste CDA-congres publiceerde het CDA-Bestuur op 22 augustus 1975 een ontwerp-resolutie waarin zij onder meer stelde:

"Van de leden van het CDA en dus ook van de CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd dat zij aanvaarden dat het Evangelie richtsnoer is voor het politiek handelen van het CDA en dat zij op basis daarvan het program en het beleid uitdragen.

Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging.

In de CDA-organen dient een bezinning te blijven plaatsvinden op de consequenties van de grondslag voor het politiek handelen."

Aantjes die zich in het CDA-bestuur tegen deze resolutie had verklaard, zette op het CDA-congres zijn visie op de functionering van de grondslag uitvoerig uiteen. Hij was van oordeel dat de resolutie in de spanning tussen een open en een gesloten partij een eenzijdige keus maakt ten gunste van de open partij. Als het Evangelie richtsnoer is voor ons politiek handelen, moeten de CDA-vertegenwoordigers ook geacht worden dit persoonlijk te onderschrijven. Anders zou naar zijn mening de CDA-grondslag een papieren regel worden.

Deze opvatting werd tijdens het congres neergelegd in een op de ontwerp-resolutie ingediend amendement van ARJOS-voorzitter F. Borgman. Dit amendement vroeg CDA-vertegenwoordigers niet alleen het program en het beleid maar ook het uitgangspunt uit te dragen.

KVP-voorzitter Vergeer was van oordeel dat de interpretatie die Aantjes gaf aan dit amendement de openheid van het CDA zodanig afgrensdde dat slechts een gesloten christelijke formatie zou overblijven. Hij stelde bij amendement voor van CDA-vertegenwoordigers te vragen dat zij "op basis van het program en het beleid dit uitgangspunt uitdragen".

De CHU-delegatie toonde zich bereid het amendement-Borgman te steunen. Van Verschuier tekende hierbij aan dat men van oordeel was dat geen censuur ten aanzien van het uitgangspunt mocht worden gemaakt maar dat uitgangspunt, beleid en program nadrukkelijk bij elkaar hoorden. Toen Borgman hierop verklaarde dat deze toelichting niet overeenkomstig de bedoelingen van zijn amendement was, adviseerde de Unievoorzitter het amendement-Vergeer te steunen.

Het congres verwierp het amendement-Borgman met 597 tegen 336 stemmen en aanvaardde het amendement-Vergeer. Vervolgens werd de resolutie met grote meerderheid aangenomen.⁶³

Tijdens dit congres kwam van CH-zijde een voorstel om in de aanhangige ontwerpresolutie het principiële karakter van het CDA iets scherper te omschrijven. Beernink stelde bij amendement voor de passage waarin werd gesteld dat het CDA, op basis van haar grondslag "zowel een christelijke als christen-democratische politieke organisatie wil zijn", te wijzigen in: "Op basis hiervan is het CDA zowel een christelijke als een christen-democratische partij."

Het CDA-bestuur had, ondanks enige aarzeling, geen overwegend bezwaar tegen dit voorstel. AR-fractie leider Aantjes adviseerde echter tegen te stemmen, omdat het amendement-Beernink zijns inziens te pretentius was. Het congres verwierp dit amendement met 524 tegen 424 stemmen.

De situatie die na het eerste CDA-congres ontstond had belangrijke gevolgen zowel voor de verhoudingen binnen de Unie als voor de politieke strategie. Voordat we onze beschrijving van de CDA-vorming voortzetten, willen we op deze plaats enkele opmerkingen maken over de situatie waarin de CHU zich in het najaar van 1975 bevond.

Eerder wezen we er op dat, na de formatie van het kabinet-Den Uyl en

het besluit tot oprichting van het CDA in juni 1973, zich binnen de Unie enkele stromingen bevonden.

De grote meerderheid van de CH-leden was verheugd over de positieve ontwikkeling die het CDA doormaakte. Men vertrouwde er op dat de drie fracties elkaar tijdig zouden vinden.

Een minderheid die in juni 1973 gereserveerd stond tegenover het CDA om principiële en politieke redenen, realiseerde zich dat het CDA steeds dichterbij kwam. De reserves van deze groep ten aanzien van de grondslag waren verminderd na de Conference waar de motie-Beernink was uitgewerkt. Men verwachtte echter dat de CHU er in zou slagen de parlementair politieke opstelling van het CDA zoveel mogelijk in de door de Unie bepleite richting te beïnvloeden.

Afhankelijk van de verdere ontwikkeling bestond een latent gevaar voor ernstige spanningen binnen de Unie. De voorstanders van de christen-democratische samenwerking zouden diep teleurgesteld zijn wanneer de gemeenschappelijke lijst als gevolg van de oppositionele opstelling van de CHU-fractie niet tot stand zou komen. De ten aanzien van het CDA gereserveerde minderheid zou zich misleid voelen wanneer de CHU--fractie in haar opstelling ten aanzien van het kabinet-Den Uyl een volle face moest maken, terwille van de gemeenschappelijke lijst.

Deze hier geschetste interne verhouding veranderde echter als gevolg van het optreden van Aantjes op het CDA-congres.

De oproep van de AR-fractieleider - in afwijking van het advies van het CDA-bestuur - om tegen het amendement-Beernink te stemmen werd door praktisch alle Unie-afgevaardigden op het congres hoog opgenomen.⁶⁴

Gelet op de houding die de ARP in de discussie over de formulering van de grondslag steeds had ingenomen, hadden zij van anti-revolutionaire zijde steun voor dit amendement verwacht. Zij kregen sterk de indruk dat Aantjes - na de Conference - de CHU niet voor de tweede maal het succes van een aangenomen wijzigingsvoorstel op dit punt gunde.

Voor de pro CDA-stroming in de Unie was het bovendien frustrerend dat de AR-fractieleider op dit congres het slagen van het CDA op het spel zette.

Dit gold ook voor de - eerder genoemde - kleine groep CH-leden die in 1973 van oordeel waren dat de CHU aan het kabinet-Den Uyl had moeten deelnemen. Deze stroming voelde zich weliswaar aangesproken door de uitwerking van de christen-democratische beginselen die Aantjes in zijn rede gaf. Deze instemming werd echter volstrekt overschaduwd door het negatief effect dat de afwijzing door de AR-fractie-leider van de aanvaarde resolutie over de functionering van de grondslag op deze Unieleden had.⁶⁵

De wijze waarop Aantjes zijn visie op dit punt naar voren bracht gaf de Unieleden het gevoel dat de anti-revolutionairen zich als dat deel van het CDA beschouwden dat het meest zuiver op de graat was. Geconfronteerd met deze situatie voelden velen in de CHU zich verbonden met de christelijk-historische traditie, zoals die in de discussie tussen Kuiper en Lohman alsmede in het werk van Hoedemaker gestalte had gekregen.

In het voorgaande wezen we er op dat de nog komende, moeilijke gedachtenwisseling over de noodzakelijke eensgezinde opstelling van de drie christen-democratische Kamerfrakties, binnen de CHU tot spanningen zou kunnen leiden.

De nu gelijktijdig hiermee lopende discussie over de functionering van de grondslag van het CDA bevorderde echter in hoge mate het saamhorigheidsgevoel in de Unie.

Naast deze twee onderwerpen zou ook de kwestie van de afspraken voor de verkiezingen de aandacht vragen. Als gevolg van de gebeurtenissen op het CDA-congres, ging in de verdere discussie de aandacht in de eerste plaats uit naar de grondslagproblematiek.

Over de strategie van de CHU in deze fase van het christen-democratisch overleg kan het volgende worden opgemerkt.

Op weg naar één lijst na het CDA-congres

De Unie nam krachtig stelling tegen verwijten, met name uit AR-kring,

dat zij als protestantse partij in de grondslagdiscussie op dit congres de kant van de KVP had gekozen. In een verklaring d.d. 3 september 1975 herinnerde het Uniebestuur er aan dat de CHU op de Conference in Woudschoten had bewerkstelligd dat in de statuten van het CDA - door middel van de voetnoot - het christelijk beginsel van de christen-democratische partij nadrukkelijk was vastgelegd. Voorts benadrukte het Bestuur dat de CHU met het standpunt dat zij op het congres had ingenomen stond in de christelijk-historische traditie van Lohman, zoals weergegeven in artikel 4 van het CHU-beginselprogramma waar de CHU zich principieel verzette tegen het op delen van het Nederlandse volk in een christelijk en een niet-christelijk deel.⁶⁶

In deze verklaring deed de Unie tevens een dringend beroep op de ARP om het niet tot een breuk in de christen-democratische samenwerking te laten komen. Dezelfde strekking had een open brief van partijvoorzitter Van Verschuer en de voorzitters van de CHU-fractie in de Eerste en Tweede Kamer, Van Hulst en Krusinga, aan hun collega's van de ARP.

Zij attendeerden voorts op de samenwerking die plaats had in internationaal kader en in diverse Provinciale Staten en gemeenteraden.

Krusinga formuleerde dit punt op de Unieraadsvergadering d.d. 20 september 1975 nog iets scherper. Hij beklemtoonde dat de ARP geen twee dingen tegelijk kon doen: principieel zijn ten aanzien van de eisen voor volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer maar doen alsof er niets aan de hand was op het niveau van de gemeenteraden, Provinciale Staten en het Europees Parlement.

Als gevolg van de gerezen onzekerheid over de voortgang van het christen-democratisch overleg werd de oppositionele opstelling van de CHU-fractie weer scherper. De Unie richtte haar kritiek met name op het onderwijsbeleid van de socialistische minister Van Kemenade. Na de bespreking van de Troonrede en de miljoenennota op 20 september 1975, gaf de Unieraad een verklaring uit waarin zij stelde dat het beleid van Van Kemenade grote gevaren inhield voor de vrijheid van inrichting in het onderwijs.

Een maand later informeerde Kruisinga, tijdens de algemene politieke beschouwingen, naar de juistheid van geruchten dat het kabinet voornemens was een voorstel tot wijziging van artikel 208 van de grondwet (onderwijsvrijheid) in te dienen.

Toen premier Den Uyl dit bevestigde vroeg de CHU het kabinet, in een motie, af te zien van voorstellen die de vrijheid van onderwijs raakten. KVP en ARP gaven er de voorkeur aan eerst de voorstellen van het kabinet af te wachten. De motie werd verworpen. Dit was eveneens het geval met een CHU-motie, waarin kritische kanttekeningen werden geplaatst bij het financieel-economisch beleid van het kabinet. Ook hier stemden ARP en KVP tegen.

De tijdens het CDA-congres gerezen vragen met betrekking tot de functionering van de grondslag kwamen - op basis van de aanvaarde congresresolutie - aan de orde op 29 en 30 oktober 1975 in een bijeenkomst van het DB van het CDA in Berg en Dal. Het DB concludeerde dat het meningsverschil over het functioneren van de grondslag was blijven bestaan maar dat dit geen beletsel behoefde te zijn voor de totstandkoming van een gemeenschappelijke kandidatenlijst bij de Tweede Kamerverkiezingen.⁶⁷

Tijdens het overleg in Berg en Dal was - na het beraad over het functioneren van de grondslag - slechts korte tijd beschikbaar voor een gesprek over de politieke hypotheek. Dit onderwerp kwam aan de orde tijdens een tweede bijeenkomst van het DB van het CDA op 15 november 1975 in Haaften.

Er was op dat moment nog geen overeenstemming mogelijk. Wel zegden de fractievoorzitters toe in hun fractie overleg te plegen over een zodanige besluitvorming dat daardoor een gezamenlijke standpuntbepaling kon worden bereikt.

Tijdens het beraad in Haaften stemde de CHU-delegatie tegen het opnemen van een passage in het slotcommuniqué waarin werd gesteld dat het uitkomen met één lijst onmisbaar moest worden geacht voor de geloofwaardigheid van het CDA. Deze passage werd wel opgenomen omdat

de KVP hier zeer krachtig op aandrang. De AR-delegatie had op dit punt verdeeld gestemd.

Deze gang van zaken gaf de Unie aanleiding tot een nadere bezinning op de te volgen politieke strategie. Het was de leiding van de CHU niet ontgaan dat van AR-zijde, sinds het beraad in Berg en Dal, de noodzaak van een eensgezinde opstelling van de drie fracties krachtig werd onderstreept. Intern bestond bij de ARP verschil van opvatting over de kwestie van het functioneren van de grondslag.⁶⁸ Onder die omstandigheden sloot de CHU niet uit dat de AR-leiding zou trachten de aandacht van de in deze partij aanwezige verdeeldheid af te leiden door afwijzing van de gemeenschappelijke lijst op grond van de parlementaire opstelling van de CHU-fractie. Daarmee zou de aanleiding van een door de ARP geforceerde breuk bij de CHU worden gelegd.

De CHU achtte het daarom van belang dat de bijeenkomst van de Partijraad waar de ARP moest beslissen over de verklaring van Berg en Dal niet kon worden overschaduwd door kritiek op de parlementaire opstelling van de CHU. Mede op grond van deze overweging kwam de CHU op 9 december 1975, kort voor de Partijraadsvergadering van de ARP, met een initiatief.

In een brief aan de fracties van ARP en KVP stelde de CHU-Tweede Kamerfractie voor, mede in het licht van de conclusies van het CDA-beraad in Haaften, over te gaan tot instelling van een aantal studiecommissies ad hoc om over een aantal actuele onderwerpen betreffende het beleid van het kabinet-Den Uyl een zo groot mogelijke eenheid van opvatting in de drie fracties te vormen. De resultaten van dit overleg zouden in een gezamenlijk fractieoverleg besproken kunnen worden.

Dit voorstel leidde tot instelling van 10 zogeheten Knelpuntcommissies, die de fracties moesten rapporteren.

Afgezien van het tactische element in verband met de opstelling van de ARP besefte men in de CHU-fractie dat met het oog op het slagen van de gemeenschappelijke lijst een stap in de richting van ARP en KVP gewenst was. Men wilde echter vooralsnog een zekere speelruimte houden, in afwachting van de rapportage van de Knelpuntcommissies, en de uitslag van het oordeel van de ARP-kiesverenigingen over de voorstellen met betrekking tot het CDA.⁶⁹

Eind 1975 werd een volgende stap in de besluitvorming over het CDA genomen. De Partijraad van de ARP en de Unieraad van de CHU gingen op 13 december 1975 akkoord met de verklaring van Berg en Dal inzake de grondslag. De KVP-Partijraad deed dit op 31 januari 1976 eveneens. De KVP-Partijraad onderstreepte dat de totstandkoming van de ene CDA-lijst bij de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer onmisbaar was voor de geloofwaardigheid van het CDA in de nationale politiek en de verdere ontwikkeling daarvan. De AR-Partijraad was van oordeel dat om bij de volgende verkiezingen op geloofwaardige wijze met een lijst uit te komen en een gemeenschappelijke verkiezingscampagne te voeren, in het komende parlementaire jaar in het parlement overeenstemming op hoofdpunten van politiek beleid tot uitdrukking diende te worden gebracht door de fracties van KVP, ARP en CHU.

De Unieraad koos op 13 december 1975 ten aanzien van de gemeenschappelijke lijst een voorzichtige opstelling.

In een resolutie accentueerde de Unieraad dat bij het tot stand brengen van de politieke eensgezindheid van de drie christen-democratische partijen de nadruk moest liggen op de lange termijnpolitiek, waarbij het in voorbereiding zijnde verkiezingsprogramma als toetssteen moest dienen. De korte termijn-politiek mocht niet tot dusdanige opstellingen van de drie fracties leiden dat daarmee het eigen profiel zou worden verscherpt ten koste van andere christen-democratische partijen en met name ten koste van het CDA.

Nu de verklaring van Berg en Dal over de functionering van de grondslag was aanvaard, kwam de kwestie van de politieke hypotheek - het in de oppositie zijn van de CHU - weer centraal te staan. De vraag naar de totstandkoming van één lijst en één CDA-fractie beheerste de gedachtenwisseling in het voorjaar van 1976.

Op 1 januari 1976 besloten de drie christen-democratische fracties in de Eerste Kamer tot instelling van een gezamenlijk fractieberaad, de zogeheten CDA-interfractie.

Een maand later kwam de CHU-fractie in de Tweede Kamer in botsing met ARP en KVP tijdens de behandeling van een wijziging van de Opiumwet.

De CHU stond gereserveerd tegenover de bedoelingen met betrekking tot het voorgestelde mildere regiem voor de lichtere drugs. Ook achtte de fractie het in het voorstel gemaakte onderscheid tussen soft en hard drugs onjuist. Een amendement-Van Leijenhorst om dit onderscheid op te heffen werd verworpen. De CHU stemde - in tegenstelling tot ARP en KVP - tegen dit wetsontwerp.⁷⁰ In het debat bleek tussen de christen-democratische geestverwanten duidelijk irritatie te bestaan. Minister Van Agt (Justitie) betoogde dat de CHU-fractie afweek van het gezamenlijk urgentieprogram van ARP, CHU en KVP uit 1971. De CHU-woordvoerder Van Leijenhorst verweet zijn AR-collega mevrouw H. van Leeuwen dat zij op het punt van de hulp aan drugverslaafden een motie had voorgesteld, kennelijk in de hoop dat de CHU zou afzien van de indiening van een aangekondigd amendement op dit onderdeel van het wetsvoorstel.

Deze wrijving bij de behandeling van de Opiumwet verhinderde overigens niet dat de drie christen-democratische fracties tussen 3 maart en 27 april 1976 in een zevental gemeenschappelijke vergaderingen bijeen kwamen om de rapporten, opgesteld door de Knelpuntencommissies te bespreken.

Kort voor de voorjaarsvergaderingen van de Partijraden waar beslist moest worden over de vraag of aan de voorwaarden van een gemeenschappelijke lijst werd voldaan, leidde de discussie over dit onderwerp tot openlijke ontstemming bij de CHU.

Zowel de KVP als de ARP wezen in deze periode op de noodzaak van een eensgezinde parlementaire opstelling van de drie fracties. De houding van de ARP kwam echter op de CHU veel scherper over. Eerder wezen we er op dat met name Aantjes, sinds het beraad in Haaften, beklemtoonde dat de politieke hypotheek het voornaamste knelpunt was op weg naar een gemeenschappelijke lijst. In de CHU werd dit beschouwd als een poging om de aandacht af te leiden van de door de ARP opgeworpen problemen in de grondslagdiscussie.

Tegen die achtergrond reageerde Van Verschuier zeer kritisch in een artikel in De Nederlander van 26 maart 1976 getiteld: "Wat bezielt

Aantjes?" Hij stelde dat de AR-fractie leider eerst ten aanzien van de functionering van de grondslag en nu ten aanzien van de parlementaire samenwerking, zekerheden wenste die op dat moment niet waren te geven. De kritische reactie van Van Verschuier moet mede verklaard worden uit het feit dat juist hij zich krachtig had ingezet om in december 1975 op de Unieraad een zo positief mogelijke uitspraak ten gunste van de CDA-lijst te verkrijgen.

Deze discussie had op de verdere besluitvorming echter geen negatieve invloed. Op 10 april 1976 ging de AR-Partijraad in beginsel akkoord met één lijst. De KVP-Partijraad had dit op 31 januari 1976 reeds gedaan. Ook de Unieraad ging op 10 april 1976 behoedzaam op weg naar één lijst. Zij besloot de Algemene Vergadering voor te stellen het besluit te nemen dat aan de voorwaarden voor één lijst werd voldaan. Tevens echter nam de Unieraad, met algemene stemmen, een motie aan waarin zij stelde dat het door minister Van Kemenade ingediende voorstel tot wijziging van artikel 208 der grondwet, de vrijheid van onderwijs ernstig aantastte.

Gelet onder meer op het positief advies van de Partijraden en de Unieraad besloten de drie christen-democratische fracties op 4 mei 1976 over te gaan tot het houden van gemeenschappelijk fractieberaad over de Kameragenda.⁷¹

De CHU-fractie realiseerde zich dat er op weg naar de gemeenschappelijke lijst nog een aantal problemen lagen. Het kneipuntenberaad was nog niet afgerond. Men besloot echter deze stap te doen in het vertrouwen dat - gelet op de ervaringen in het kneipuntenoverleg - het mogelijk zou zijn in enkele belangrijke bij het parlement aanhangige wetsontwerpen op één lijn te komen.

Er werd voorts een gemeenschappelijk fractiesecretariaat gevormd. Alle fractiecommissies werden geïntegreerd. Het gemeenschappelijk fractieberaad startte op 11 mei 1976.⁷²

Hier slaagde men er in een gemeenschappelijk standpunt te formuleren in het Kamerdebat over de voorgestelde wijziging van artikel 208 (het onderwijsartikel) van de grondwet. De CHU-fractie had ten aanzien van dit voorstel een veel kritischer houding ingenomen dan ARP en KVP. Bij

de aanvang van het gemeenschappelijk fractiebestuur was het knelpuntenrapport van de onderwijssectie nog niet gereed. Na intensief overleg kwam de gemeenschappelijke fractie tot een eensgezinde opstelling. Tijdens het Kamerdebat dienden de drie fracties een amendement in dat beoogde delegatie krachtens het nieuw voorgestelde artikel 208 te beperken met name door uitsluiting van delegatie aan provincies en gemeenten. Toen de Kamer dit voor de drie christen-democratische fracties essentiële amendement verwierp, stemden zij tegen het wetsvoorstel. Het voorstel tot wijziging van artikel 208 der grondwet werd niet aangenomen.

Gevolg gevend aan het advies van de Unieraad, sprak de Algemene Vergadering van de CHU op 22 mei 1976 uit dat aan de voorwaarden voor één lijst werd voldaan. De Algemene Vergadering machtigde de Unieraad om in september de definitieve beslissing over het uitkomen met één lijst te nemen.

Indien echter tussen mei en september een wezenlijke wijziging in de politieke situatie zou optreden wenste de Algemene Vergadering zelf te beslissen.

De constructieve samenwerking tussen de christen-democratische fracties in de Tweede Kamer kreeg in deze periode duidelijk gestalte in het debat over de abortuswetgeving. Evenals bij de hiervoor gememooreerde bespreking van de discussie over artikel 208 van de grondwet, kwamen de drie christen-democratische fracties hier op één lijn nadat de CHU aanvankelijk een afwijkend standpunt had ingenomen.

Eerder wezen we er op dat de CHU principiële bezwaren had geuit tegen de bij de formatie van het kabinet-Den Uyl afgesproken procedure met betrekking tot de abortuswetgeving.⁷³ Op grond hiervan weigerde de CHU-fractie desgevraagd het door ARP en KVP ingediende initiatiefvoorstel-Gardeniers-Van Leeuwen mede te ondertekenen. Wel is tijdens de voorbereiding van dit initiatiefontwerp tussen de drie christen-democratische fracties informeel overleg gepleegd. Bij de openbare behandeling van dit voorstel, die gelijktijdig plaats had met het door

de PvdA ingediende initiatiefontwerp-Lamberts-Roethof, werd een taakverdeling gemaakt. De woordvoerders van ARP, CHU en KVP hielden namens hun eigen fractie een inleidende beschouwing over de aanhangige voorstellen. Bij de verdere behandeling spraken zij namens de drie christen-democratische fracties.

Mede als gevolg van deze ontwikkeling kon de besluitvorming over de ene lijst positief worden afgerond. Op 25 september 1976 spraken zowel de Partijraad van de ARP als de Unieraad van de CHU zich uit ten gunste van de ene CDA-lijst.⁷⁴ De KVP-Partijraad had op 29 mei 1976 het partijbestuur gemachtigd op dit punt in het najaar de definitieve beslissing te nemen.

Vervolgens stelde het CDA-congres op 11 december 1976 de tekst vast van het gemeenschappelijk verkiezingsprogramma Niet bij brood alleen. Het ontwerp-programma was opgesteld door een commissie onder leiding van prof.dr. B. Goudzwaard. Naast deskundige niet-politici, maakten ook de fractieleiders Aantjes, Andriessen en Kruisinga deel uit van deze commissie.

Eén punt verdient de aandacht. In de lijn van de opstelling van de CHU-Tweede Kamerfractie werd van CH-zijde door een aantal kiesverenigingen een amendement ingediend op de paragraaf inzake de drugs teneinde het onderscheid tussen soft en hard drugs te laten vervallen. Bij de vaststelling van de definitieve tekst verwierp het CDA-congres dit amendement. Overigens leverde het ontwerp-verkiezingsprogramma in de CHU geen fundamentele bezwaren op.

Voorts koos dit congres bij acclamatie, mr. A.A.M. van Agt, vice-premier en minister van Justitie in het kabinet-Den Uyl, tot lijsttrekker.

Hierbij mag niet onvermeld blijven dat zijn kandidatuur voor deze functie in het DB van het CDA was voorgesteld door de CHU-vertegenwoordigers. In het intern overleg was van KVP-zijde Andriessen als lijsttrekker genoemd. Vanuit de ARP deed men hierop de suggestie de KVP-minister van Economische Zaken, drs. R.F.M. Lubbers te nemen. Het

werd echter niet juist geacht dat een fractieleider van een der bij de federatie betrokken partijen deze positie zou innemen. Het Dagelijks Bestuur, dat voor de presentatie van het CDA veel waarde hechtte aan het uitkomen met één lijsttrekker, kon zich verenigen op de kandidatuur van Van Agt.⁷⁵

Op het congres van 11 december 1976 ging Van Agt in zijn eerste rede als lijsttrekker van het CDA onder meer in op de vraag naar eventuele afspraken voor de verkiezingen met andere partijen.

In dit verband kan het volgende worden opgemerkt.

De politieke ontwikkeling had er inmiddels toe geleid dat de gedachtenwisseling over het groot regeerakkoord had geresulteerd in een bezinning op de mogelijkheid van een intentieverklaring. Dit was voor het eerst tot uiting gekomen in juni 1973, in de gememoreerde wijziging van het werkprogram van de CHU op dit punt. Op de Partijraad van de KVP in juni 1975 wees vervolgens Andriessen het groot regeerakkoord als een heilloze weg af. Wel achtte hij in beginsel, het uitspreken van een voorkeur vooraf mogelijk.

Voor de standpuntbepaling van de CHU in deze zaak was het van belang dat de AR-leiding in de loop van 1975 de wens uitsprak dat de politieke samenwerking tussen christen-democraten en de PvdA na de verkiezingen, op gelijkwaardige basis zou kunnen worden voortgezet. Dit wekte irritatie bij de Unieleiding. Zij zag deze opstelling van de ARP als een poging om de CHU tot de erkenning te brengen dat de keuze van de ARP voor het kabinet-Den Uyl, in 1973, juist was geweest.

In zijn rede voor de Unieraad van 10 april 1976 betoogde Van Verschuer dat het CDA standvastig moest zijn in het vasthouden van eigen waarden, eigen grondslag en eigen program; en dat elke afspraak vooraf in een intentieverklaring hieraan afbreuk deed. Op dezelfde dag vroeg AR-voorzitter H. de Boer in zijn rede voor de AR-Partijraad ruimte voor het uitspreken van een intentieverklaring.

In reactie op deze uitspraak koos de CHU-voorzitter op de Algemene Vergadering van de Unie op 22 mei 1976 een voorzichtiger opstelling. Hij betoogde dat in grote delen van de CHU, en ook in KVP en ARP,

grote bezwaren tegen een intentieverklaring bestonden omdat hierdoor identiteitsverlies voor het CDA dreigde. De formulering van de ARP ten aanzien van een mogelijke, zeer sterk geclausuleerde intentieverklaring liet, naar zijn mening, echter ruimte om elkaar ook op dit punt te vinden. Van Verschuer zag deze intentieverklaring niet als een liefdesverklaring maar als een zakelijke benadering. Voorshands moest naar zijn mening, worden afgewacht met welke leuzen en welke reële zaken PvdA en VVD de kiezers tegemoet zouden treden.

De Algemene Vergadering bleef op dit punt terughoudend. Zij was van oordeel dat bij de verdere besprekingen tussen ARP, KVP en CHU met name over het toekomstige regeringsbeleid niet het beleid van het kabinet-Den Uyl maar een duidelijk geprofileerd CDA-programma uitgangspunt moest zijn. De kiesvereniging Honselersdijk stelde in een motie dat het CDA voor de verkiezingen geen voorkeur diende uit te spreken. Deze motie werd ingetrokken nadat Van Verschuer had meegedeeld niet te geloven dat in het overleg tussen ARP, KVP en CHU, een van de partijen de ander zou willen opzadelen met iets waarbij de partijen lijnrecht tegenover elkaar zouden staan.

Vervolgens deelde het Algemeen Bestuur van het CDA op 29 augustus 1976 mee van oordeel te zijn dat er ruimte bestond om voor de Tweede Kamerverkiezingen, op basis van programvergelijking en wederkerigheid, een intentieverklaring af te geven omtrent de gewenste kabinetssamenstelling na de verkiezingen.

In de bijeenkomst van de Unieraad van 25 september 1976 kwam onder meer de vraag aan de orde in hoeverre deze uitspraak een wezenlijke wijziging van de politieke situatie betekende, waardoor - krachtens het besluit van 22 mei 1976 - de Algemene Vergadering de beslissing over de ene lijst diende te nemen. Van Verschuer bekleemtoonde dat er nog geen sprake was van een intentieverklaring. Op verzoek van de ARP was slechts ruimte hiervoor geschapen. Hij handhaafde zijn bezwaren maar had het niet verantwoord geacht terwille van de intentieverklaring de ene lijst in de waagschaal te stellen. De Unievoorzitter

achtte het overigens hoogst twijfelachtig of er op basis van wederkerigheid een intentieverklaring zou komen. Hij maakte nadrukkelijk bezwaar tegen ontkoppeling van de goedkeuring van de ene lijst en de verklaring inzake de intentieverklaring. De Unieraad ging hierop akkoord met de ene lijst. Tevens aanvaardde zij - met één stem tegen - een motie-Beernink waarin werd gesteld dat met het geven van een intentieverklaring de grootst mogelijke voorzichtigheid moest worden betracht.

Inmiddels had de gedachtenwisseling over het maken van afspraken voor de verkiezingen binnen de "linkse drie" geleid tot een onderling verschillende opstelling. D'66 besloot geheel zelfstandig met een eigen program uit te komen. De PvdA en de PPR hadden een gemeenschappelijk program. Tussen deze partijen bestond verschil van inzicht over de opstelling ten aanzien van het CDA. De PPR had voorkeur voor een links kabinet, zonder christen-democraten. Na de verkiezingen wilde de PPR, wanneer een linkse meerderheid ontbrak, slechts onder bepaalde voorwaarden met het CDA in een kabinet samenwerken.

De gedachtenwisseling in de PvdA resulteerde in de formulering van de zogeheten meerderheidsstrategie. Samenwerking met het CDA werd afhankelijk gesteld van enkele voorwaarden. De PvdA diende bij de verkiezingen winst te boeken. Bovendien moesten vóór de verkiezingen van mei 1977 vier zogenaamde hervormingsvoorstellen inzake de vermogensaanwasdeling, de ondernemingsraden, de grondpolitiek en de investeringsrekening in beide Kamers der Staten-Generaal behandeld zijn.

Dit leidde er toe dat bij de KVP de reserves tegen een intentieverklaring toenamen. Vergeer en Andriessen hadden op de Partijraad in juni 1976 de PvdA reeds gewaarschuwd dat zij zich redelijk diende op te stellen.

Op de Partijraad van 12 november 1976 ging Andriessen een stap verder. Hij betoogde dat de opstelling van de PvdA inzake de vier hervormingsvoorstellen bij de komende behandeling van deze wetsontwerpen een situatie schiep, waarin een intentieverklaring van het CDA niet kon worden verwacht.

Van Agt uitte zich in zijn rede voor het CDA-congres van 11 december 1976 in dezelfde geest. Er kon naar zijn mening in de huidige omstandigheden geen sprake zijn van een intentieverklaring. "De VVD vraagt er niet om. De PvdA moet eerst met zichzelf in het reine komen over de vraag in welke mate zij zichzelf bij de vorming van een kabinet wil voegen naar de verkiezingsuitslag en dan zien we wel verder", betoogde de CDA-lijsttrekker.

In de lijn van deze uitspraak deelde het CDA-bestuur op 12 maart 1977 mee voor de verkiezingen geen voorkeur te zullen uitspreken voor verdere samenwerking met de progressieven. Tevens werd bekend dat het bestuur van oordeel was dat het CDA bereid moest zijn na de verkiezingen als eerste met de PvdA te gaan praten.

Vooraf voor de CHU was dit een belangrijk besluit. Op zichzelf stond de Unie - gelet op de wijziging van het werkprogram in 1973 - niet negatief tegenover de intentieverklaring. Het uitspreken van een intentie ten gunste van de PvdA was voor de CHU echter een uiterst moeilijke zaak. Velen in de Unie beschouwden dit als een verloochening van het door de Unieraad en de Algemene Vergadering steeds positief beoordeelde oppositiebeleid dat de CHU tegenover het kabinet-Den Uyl had gevoerd. De beslissing van het CDA-bestuur om voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 geen intentieverklaring af te leggen voorkwam dat er op dit punt spanningen optraden, zowel binnen de CHU als tussen de Unie en de christen-democratische partners onderling.

Samenvatting

De gegevens van dit hoofdstuk samenvattend, komen we tot de volgende conclusies.

De keuze van de CHU, in het voorjaar van 1967, voor overleg met de christen-democratische zusterpartijen ARP en KVP, in de groep van 18,

maakte deel uit van een proces van heroriëntering in de Unie dat in het begin van de jaren zestig op gang was gekomen en door de gebeurtenissen na het aftreden van het kabinet-Cals in oktober 1966, werd versneld.

De grote meerderheid van de Unieleiden heeft het beleid gesteund dat het CHU-bestuur en de Kamerfrakties in de periode 1967-1977 voerden ten aanzien van de besluitvorming met betrekking tot de christen-democratische samenwerking.

De politieke koers van de Unieleiding is bekritiseerd door twee stromingen: de christen-radicalen en de Centrumgespreksgroep.

De christen-radicalen bepleitten modernisering van het politiek program en samenwerking met de PvdA. De Centrumgespreksgroep wenste dat de samenwerking met ARP en KVP beperkt werd tot een federatief verband. Zij verzette zich tegen verlies van het karakter van de Unie als Reformatorische beginseipartij.

De intern weinig hechte groep van christen-radicalen speelde na 1968 in de Unie geen rol van betekenis meer. De Centrumgespreksgroep bleef tot eind 1976 actief. Beide stromingen hebben het Uniebestuur aanleiding gegeven tot bijstelling van hun beleid op enkele punten. De christen-radicalen en de Centrumgespreksgroep hebben echter geen beslissende invloed gehad op de besluitvorming in de Unie ten aanzien van de samenwerking met ARP en KVP.

In onze beschrijving van het proces van de vorming van het CDA hebben we ons gericht op vier hoofdelementen, die in de gedachtenwisseling tussen ARP, CHU en KVP een rol speelden, te weten: de formulering van de grondslag van de nieuw op te richten partij, de organisatievorm, de politieke samenwerking tijdens het proces van eenwording en de mogelijkheid tot het maken van afspraken met andere partijen vóór de verkiezingen.

In de discussie over de formulering van de principiële grondslag van

het CDA speelden drie - onderling nauw samenhangende vragen - een rol. Te weten:

- de erkenning van andere inspiratiebronnen naast het Evangelie,
- de opvatting over de inhoud van het begrip Evangelie,
- het functioneren van het Evangelie als grondslag van het CDA in relatie tot het politiek handelen.

Met betrekking tot het eerste onderwerp stelde de CHU zich van begin af aan op het standpunt dat naast het Evangelie geen andere inspiratiebronnen - c.q. het humanisme - als grondslag voor het te vormen CDA dienden te worden erkend. Met het in de gedachtenwisseling met name van KVP-zijde gehanteerde begrip "open partij" kon de CHU zich verenigen, voor zover dit bedoeld was als een niet kerkelijk gebonden partij, waarin op basis van het Bijbels denken plaats was voor verschillende opvattingen en waarin niemand om tot lid te worden toegelaten een getuigenis behoefde af te geven.

In de discussie die in de zomer van 1975 ontstond, na vaststelling van de statuten van het CDA, werd van christelijk-historische zijde getracht mogelijke relativering van het christelijk karakter van deze partij te voorkomen door in de ontwerp-resolutie, aangeboden aan het eerste CDA-congres via een amendement-Beernink dit element iets scherper te formuleren. Dit amendement werd echter met krappe meerderheid verworpen.

Daarentegen zag de Unie haar verzoek gehonoreerd om de, in de statuten voorgestelde, formulering met betrekking tot de inhoud van het begrip Evangelie te verduidelijken.

De CHU was bezorgd dat het begrip Evangelie in het CDA zou worden gehanteerd op zogenaamd horizontalistische wijze. Men vreesde vereniging van het Evangelie tot een met name aan het Nieuwe Testament ontleende richtlijn voor het intermenselijk handelen, met verwaarlozing van de verticale relatie tussen God en mens, in het bijzonder de betekenis van Gods heilsplan voor de wereld waarbij het Oude en het Nieuwe

Testament een samenhangend geheel vormen.

De Algemene Vergadering van de CHU verwierp met geringe meerderheid een voorstel tot amendering van de statuten van het CDA op dit punt maar sprak in een motie-Beernink de wens uit dat in deze statuten op duidelijke wijze tot uitdrukking zou worden gebracht dat onder Evangelie het Bijbels getuigenis van Gods geboden en beloften moest worden verstaan. Bij de eindredactie van de statuten werd aan dit verlangen tegemoet gekomen. In een voetnoot bij artikel 2 van dit stuk werd vastgelegd dat met het begrip Evangelie de gehele Bijbel wordt verstaan, aangeduid met een in brede kring gangbaar woord.

Met betrekking tot de relatie tussen het Evangelisch uitgangspunt en het praktisch politieke handelen heeft de CHU zich altijd verzet tegen het strak afleiden van politiek gedrag uit de Bijbel en geadstrueerd dat de betekenis van deze relatie als een zaak van het persoonlijk geweten beschouwd moest worden.

Op grond van dit - aan de opvattingen van Lohman en Hoedemaker ontleende - uitgangspunt keerde de CHU-delegatie zich op het eerste CDA-congres tegen de opvattingen die van anti-revolutionaire zijde over de relatie tussen de grondslag van het CDA en het politieke handelen werden verwoord.

De CHU-leiding heeft vanaf het begin van het overleg in de groep van 18, een fusie als einddoel van de besprekingen beschouwd en een federatie als een stap op weg daarheen. Aan bezwaren van een kleine minderheid in de Unie, die - gelet op het verloop van de discussie over de grondslag - gereserveerd stond tegenover een fusie, kwam het bestuur in 1971 tegemoet met de toezegging dat een definitieve beslissing over dit punt door de Algemene Vergadering zou worden genomen. Tegen die achtergrond leverde in 1973 het besluit om het CDA een federatieve vorm te geven als overgang naar een volledig samengaan, in de Unie geen probleem op.

In tegenstelling tot de KVP, die sterk voor fusie had gepleit, werd hier van de CHU geen stap terug gevraagd en evenmin een stap vooruit zoals het geval was bij velen in de ARP, die op dat moment niet verder

wilden gaan dan een federatieve samenwerking.

Wat betreft de politieke samenwerking kan worden aangetekend dat de CHU in 1967 het overleg in ging met ARP en KVP met het doel om tot een constructieve samenwerking te komen. In het op gang brengen van de contacten tussen de drie christen-democratische fracties in de Eerste en Tweede Kamer speelden leidende CHU-politici een actieve rol.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en de formatie van het kabinet-Biesheuvel, stelde de Unie zich ten doel - uitgaande van een vierjarige zittingsperiode van dit kabinet - bij de eerst volgende Tweede Kamerverkiezingen de totstandkoming van een gemeenschappelijke kandidatenlijst te bevorderen. Deze opzet werd doorkruist door de Kamerontbinding in 1972. Een suggestie van christelijk-historische zijde om bij de hierop volgende vervroegde verkiezingen met één lijst uit te komen, stuitte af op bezwaren van ARP en KVP.

De zware verkiezingsnederlaag van de CHU in 1972, leidde - mede gelet op de zeer terughoudende opstelling die de ARP tegenover de 18 had ingenomen en de houding van de KVP in de grondslagdiscussie - tot een wijziging van de strategie.

De CHU besloot de christen-democratische samenwerking waar mogelijk voort te zetten maar - in tegenstelling tot ARP en KVP - geen medeverantwoordelijkheid te dragen voor de formatie van het kabinet-Den Uyl.

De keuze van de CHU voor de oppositie berustte, naast bezwaren tegen het kabinetsprogram en de zetelverdeling in het kabinet, op de volgende overwegingen:

- het herstel van vertrouwen bij leden en kiezers na twee zware verkiezingsnederlagen, maakte een scherpe discussie binnen de Unie over de deelname aan het kabinet-Den Uyl, op uiterst moeilijk te accepteren voorwaarden, ongewenst;
- vanuit de oppositie kon gestreefd worden naar versterking van de aanhang bij de Statenverkiezingen van 1974; op deze wijze kon een betere onderhandelingspositie in het christen-democratisch overleg worden verworven;

- buiten het kabinet-Den Uyl blijvend hield de CHU de mogelijkheid open om met een eigen politieke profilering de verkiezingen in te gaan wanneer bij de eerstvolgende - al dan niet vervroegde - Tweede Kamerverkiezingen een gemeenschappelijke lijst nog niet tot stand was gekomen.

Ook na de vorming van het kabinet-Den Uyl streefde de CHU naar samenwerking met ARP en KVP. Zij verzette zich echter tegen pogingen om de fractie volledig op één lijn te brengen met beide andere christen-democratische partners. In en buiten het parlement wenste de CHU haar eigen identiteit als oppositiepartij te onderstrepen. Daarbij waakte zij er voor een onherstelbare breuk met ARP en KVP te veroorzaken.

Na de voor de CHU succesvolle Statenverkiezingen van 1974 werd het accent - dat tot dan toe relatief sterk op de oppositierol had gelegen - geleidelijk meer gelegd op de bereidheid tot samenwerking. Tijdens de algemene beschouwingen eind 1975, kort na de onoverzichtelijke situatie die ontstond op het eerste CDA-congres, trad tijdelijk een verscherping van toonzetting op. De grote lijn in de opstelling van de Tweede Kamerfractie, werd na de Statenverkiezingen van 1974 echter gekenmerkt door het behoedzaam op weg gaan naar de gemeenschappelijke lijst met ARP en KVP. Daarbij hield de Unie procedureel zo lang mogelijk de weg open voor een onafhankelijke opstelling.

Toen in het najaar van 1976 duidelijk werd dat er een gemeenschappelijke CDA-lijst zou komen toonde de CHU zich opnieuw zeer constructief.

In de gedachtenwisseling over het lijsttrekkerschap speelde de Unie een actieve, bemiddelende rol bij de voordracht en de keuze van mr. A.A.M. van Agt, voor deze positie.

Tenslotte kan over de kwestie van de stembusafspraken het volgende worden opgemerkt.

Na de val van het kabinet-Cals kwam een discussie op gang over de mogelijkheden om ten behoeve van de duidelijkheid voor de kiezers afspraken tussen partijen te maken vóór de verkiezingen.

Deze gedachtenwisseling - binnen de christen-democratische partijen vooral door de radicalen gestimuleerd en gevoerd op basis van het rapport van de commissie-Veldkamp - concentreerde zich op de vraag naar de mogelijkheid tot het sluiten van een groot regeerakkoord tussen ARP, CHU en KVP (enerzijds) met andere partijen. Doel van dit akkoord was samen te regeren als de betrokken partijen na de verkiezingen over een meerderheid beschikten.

Met het oog hierop had voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 overleg plaats tussen delegaties van de drie christen-democratische partijen enerzijds en PvdA/PPR D'66 anderzijds.

Resultaten werden niet bereikt omdat een gemeenschappelijke gespreksbasis ontbrak.

PvdA/PPR/D'66 gingen vervolgens de verkiezingen in met een schaduwkabinet waarmee zij wilden regeren hetzij op basis van een bij de verkiezingen behaalde parlementaire meerderheid dan wel als minderheidskabinet. Overleg met andere partijen na de verkiezingen wezen zij af.

Als gevolg van verschil van opvatting zowel binnen ARP, CHU en KVP als tussen deze partijen onderling, was het niet mogelijk tegenover deze strategie een eensgezinde stellingname te betrekken. De drie christen-democratische partijen wilden samenwerking met PvdA/PPR/D'66 niet zonder meer afwijzen en evenmin bleek het mogelijk te komen tot een uitspraak voor samenwerking met de VVD of steun aan de hoofdpunten van het beleid gevoerd door de kabinetten-De Jong en Biesheuvel.

De ervaringen met de mislukte pogingen in 1971 en 1972 om tot afspraken met de "linkse drie" te komen en de stellingname van deze partijen tijdens en na de vorming van het kabinet-Den Uyl, leidden er toe dat de drie christen-democratische partijen de gedachte van het groot regeerakkoord loslieten en hiervoor de mogelijkheid van de intentieverklaring in de plaats stelden.

De keuze voor deze opstelling kwam tot stand in een geleidelijk proces waarbij ARP, CHU en KVP een verschillende uitgangspositie innamen.

De CHU had zich in 1970 in haar politiek werkprogramma uitgesproken voor het, indien mogelijk, maken van afspraken tussen partijen vóór de ver-

kiezingen over hoofdzaken van het regeerprogram en van kandidaten voor het premier- en ministerschap. De harde opstelling van de PvdA, PPR en D'66 ten aanzien van stembusafspraken, die als een aantasting van de identiteit van de christen-democratie als politieke stroming werd beschouwd, leidde bij de CHU tot grote reserves. In 1972 kreeg het bestuur van de Unieraad na moeizame discussies slechts een in globale termen gestelde machtiging om samen met KVP en ARP met andere partijen vóór de verkiezingen overleg te voeren.

Tijdens de kabinetsformatie, in het voorjaar van 1973, stelde het Uniebestuur voor de passage in het werkprogram betreffende afspraken vóór de verkiezingen te wijzigen en hiervoor in de plaats te stellen de mogelijkheid om tot een voorkeursuitspraak te komen, zonder daarbij constructieve partijen uit te sluiten. De Algemene Vergadering aanvaardde dit voorstel in juni 1973 zonder discussie.

Als gevolg van het optreden van het kabinet-Den Uyl was het uitspreken van een intentie ten gunste van samenwerking met de PvdA voor de CHU echter een uiterst moeilijke zaak. Velen in de Unie beschouwden dit als een verloochening van het door de Unieraad en de Algemene Vergadering steeds positief beoordeelde oppositiebeleid dat de CHU in de vier voorgaande jaren tegen dit kabinet had gevoerd.

Tijdens de Algemene Vergadering in mei 1976 slaagde het bestuur er in te voorkomen dat een motie waarin het afleggen van een intentieverklaring werd afgewezen in stemming werd gebracht. Vervolgens ging de CHU-delegatie in augustus 1976 akkoord met de uitspraak van het CDA-bestuur ten gunste van een onderzoek naar de mogelijkheid om tot een intentieverklaring te komen. Een maand later sprak de Unieraad, in een motie-Beernink, uit dat met het afleggen van een intentieverklaring de grootst mogelijke voorzichtigheid moest worden betracht.

Bij de ARP had zich inmiddels een andere ontwikkeling voorgedaan. Na heftige discussies had de AR-Tweede Kamerfractie - met meerderheid van stemmen - besloten zich niet tegen de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl te verzetten. Zij hoopte daarmee te komen tot een

doorbreking van de polarisatiestrategie. Tegen die achtergrond pleitte de ARP, die zich voordien een gematigd voorstander van een groot regeerakkoord had getoond, in 1976 zeer sterk voor een intentieverklaring ten gunste van de PvdA.

In het voorjaar van 1977 konden de drie christen-democratische partijen zich verenigen op het besluit om voor de verkiezingen geen intentieverklaring uit te spreken. Wel bestond de bereidheid om na de verkiezingen als eerste met de PvdA te gaan praten. Deze beslissing lag in de lijn van de opstelling die de CHU had gekozen sinds de formatie van het kabinet-Den Uyl. De KVP was geleidelijk naar dit standpunt toegegroeid. In anti-revolutionaire kring wekte dit besluit echter teleurstelling. Op de AR-Partijraad van 7 mei 1977 zei partijvoorzitter H. de Boer dat hij van oordeel was dat het CDA-verkiezingsprogramma het beste verwezenlijkt kon worden met links. De voorzitter van de commissie die dit programma had opgesteld, de anti-revolutionair, prof. dr. B. Goudzwaard, noemde het in een rede te Barneveld op 11 mei, een teken van zwakte dat het CDA niet voor regerings-samenwerking met PvdA of VVD wilde kiezen. De democratie zou er zijns inziens mee gebaat zijn als het CDA een voorkeur zou uitspreken.

De discussie over de politieke samenwerking met de PvdA werd voortgezet tijdens de kabinetsformatie. Na een mislukte poging tot vorming van een kabinet, gebaseerd op CDA, PvdA en D'66, kwam het kabinet Van Agt-Wiegel tot stand, dat steunde op CDA en VVD.

Zes leden van de CDA-Tweede Kamerfractie spraken zich uit tegen het regeerakkoord dat met de VVD-fractie werd gesloten. Vijf van hen behoorden tot de ARP.⁷⁶

Deze zes leden waren van oordeel dat een CDA/VVD-kabinet - in het bijzonder door het te verwachten gebrek aan steun vanuit de vakbeweging - een onvoldoende breed maatschappelijk draagvlak had om de problemen op financieel en sociaal-economisch terrein het hoofd te bieden. Zij wilden de vorming van een kabinet steunend op CDA en VVD niet bevorderen maar ook niet beletten. Zij verklaarden zich bereid het kabinet na zijn totstandkoming constructief, in loyaliteit, op zijn daden te zullen beoordelen. Daarmee had de CDA-Tweede Kamer-

fractie een groep "loyalisten" gekregen. Hiermee begon een geheel nieuwe fase in de ontwikkeling van de christen-democratie die buiten het kader van dit onderzoek valt.

XIV CONCLUSIES

Inleiding

Aan het eind gekomen van deze studie willen we de conclusies geven van ons onderzoek naar de ontwikkeling van de uitgangspunten van de CHU, zoals geformuleerd in de eerste acht artikelen van het beginsel-program van de Unie en de hiermee samenhangende bepalingen.

Voor zover van belang bij onze oordeelsvorming zullen we daarbij tevens relevante gegevens betrekken uit onze beschrijving over de totstandkoming van de CHU en de houding van de Unie tijdens de vorming van het CDA, in de periode 1967-1977.

Als oriëntatiepunt dienden het eerste christelijk-historisch beginselprogramma uit 1908 en de herziene programs uit 1951 en 1970.

We beperken ons tot hoofdlijnen. Voor nadere gegevens verwijzen we naar de samenvatting die aan het slot van de diverse onderdelen van deze studie zijn gegeven.

We constateerden dat de beoordeling van de politieke situatie waarin de Unie zich in deze jaren bevond, heeft geleid tot programherzieningen met een geheel verschillend karakter.

In 1951 werd de programherziening tot het noodzakelijk geachte beperkt.

De structuur van dit program dat - gelet op de politieke opstelling van de Unie - in feite verouderd was, bleef gehandhaafd.

Als oorzaken hiervoor noemden we: de wens om een vertrouwd principieel geluid te laten horen in een periode van politieke samenwerking met de PvdA, het vermijden van een botsing over het beginselprogramma na de vaak heftige discussies die na de bevrijding binnen de Unie zijn gevoerd over de Indonesische kwestie en de relatie tot de ARP.

Voorts het wegvallen van de inbreng van een groep vooraanstaande CHU-leden - onder anderen Van Walsum, Lieftinck en Van Rhijn - die na de bevrijding waren overgegaan naar de PvdA.

De programherziening van 1970 had eveneens plaats gedurende een periode waarin in brede kring van gedachten werd gewisseld over partijpolitieke vernieuwing.

De CHU was sinds 1967 met de ARP en de KVP in gesprek over de mogelijke vorming van een christen-democratische partij.

Thans wenste de Unie te beschikken over een program waarin de vertrouwde christelijk-historische uitgangspunten, in een geheel nieuwe opzet, op eigentijdse wijze werden geformuleerd.

Wanneer we de geschiedenis van de CHU overzien trekken de volgende aspecten de aandacht.

De CHU was een gouvernementele partij. Met uitzondering van de periodes 1945-1946 (kabinet-Schermerhorn-Drees), 1965-1967 (kabinet-Cals en kabinet-Zijlstra) en 1973-1977 (kabinet-Den Uyl) heeft de Unie, samen met andere partijen, van 1918 tot 1980 regeringsverantwoordelijkheid gedragen.

Samen met de ARP en de KVP beschikte de CHU tot 1967 over een kleine meerderheid in de Tweede Kamer. Na 1967 verloren zij deze positie. In het christen-democratisch overleg tussen deze drie partijen, dat in 1967 officieel van start ging, was de CHU de kleinste partner.

Tegen die achtergrond hebben we bij het formuleren van onze conclusies de volgende vragen gesteld:

Wat hebben de hier besproken beginselen van de CHU - zoals weergegeven in de programs van 1908, 1951 en 1970 - voor de Nederlandse politiek betekend? In hoeverre en op welke wijze zijn deze christelijk-historische beginselen herkenbaar in het in 1980 vastgestelde Program van Uitgangspunten van het Christen-Democratisch Appèl?

Komend tot een beoordeling van voornoemde programs kan het volgende

worden opgemerkt.

De relatie tussen kerk en staat

Zowel de kiezers als het kader van de Unie behoorden overwegend tot de confessionele en ethische richting in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze Hervormde oriëntatie kwam duidelijk tot uiting in de visie die de Unie, op basis van de denkbeelden van de CH-Kiezersbond en de Fries Christelijk-Historischen, ontwikkelde in haar in 1908 verschenen beginselprogram over de relatie tussen kerk en staat.

Centraal stond hierbij de afwijzing van de - op godsdienstig terrein - neutrale overheid. Het ging de CHU er niet om christelijke beginselen in wetgeving en bestuur te brengen door middel van politieke machtsvorming waardoor in het kabinet een centrale positie kon worden ingenomen. De overheid behoorde, naar christelijk-historische visie, ongeacht de godsdienstige overtuiging van de leden van het kabinet, bij de uitoefening van haar gezag de ordening van God op staatkundig terrein tot richtsnoer te nemen.

Om die ordening te leren kennen diende de overheid onder meer te letten op het spreken van de Kerk op politiek en maatschappelijk terrein.

In dit kader heeft de Unie steeds gewezen op de zelfstandige oordeelsvorming over kerkelijke uitspraken, zowel bij de overheid als bij de politieke partijen.

Met betrekking tot de relatie tussen kerk en overheid vroeg de CHU in haar beginselprogram van de overheid:

- erkenning van het eigen rechtskarakter van de kerken

Op grond van dit uitgangspunt vroeg de CHU van de overheid de kerkgenootschappen als openbaring van het lichaam van Christus te erkennen en derhalve niet gelijk te stellen met een door mensen opgerichte vereniging die voor het verkrij-

gen van rechtspersoonlijkheid goedkeuring van haar statuten moet aanvragen. In de wetgeving is - zonder uitspraak over de principiële zijde van deze kwestie - aan deze wens tegemoet gekomen. Een kerk hoeft geen goedkeuring van haar kerkorde te vragen. Zij kan volstaan met het aanmelden van dit stuk bij het departement van Justitie.

- eerbiediging van de historisch verkregen rechten van de kerkgenootschappen

Hier werd concreet gevraagd om handhaving van de financiële verhouding tussen het rijk en de kerkgenootschappen, zoals neergelegd in artikel 185 van de grondwet.

- bescherming van de kerk in de uitoefening van de eredienst

In 1908 vatte de CHU deze bepaling in die zin op dat de overheid behoorde op te treden tegen organisaties, al dan niet van christelijke signatuur, die de christelijke grondslagen van het volksleven moedwillig zouden ondermijnen. Tevens was de Unie van oordeel dat de overheid niet kan en mag uitmaken welke kerk als de ware kerk zou moeten worden beschouwd.

- bescherming van het recht om zich van de kerk los te maken¹
- erkenning dat armenzorg primair een zaak van de kerken en particuliere instelling is en de overheid slechts aanvullend behoort op te treden

Over de toepassing van deze uitgangspunten kan het volgende worden opgemerkt. Twee onderwerpen keerden in het beginselprogramma van 1970 niet meer terug. Dit betrof in de eerste plaats de passage met betrekking tot de armenzorg. De maatschappelijke ontwikkeling had er toe geleid dat de CHU de rol van de overheid op het terrein van de

armenzorg niet langer uitsluitend als aanvullend zag maar positief aanvaardde. Wel handhaafde de Unie de wens dat de eigen identiteit van de op dit terrein werkzame kerkelijke en particuliere instellingen werd gewaarborgd.

Naast de armenzorg kreeg ook de bepaling over de financiële verhouding tussen het rijk en de kerkgenootschappen geen plaats meer in het in 1970 tot stand gekomen beginselprogramma.

De procedure om te komen tot de deconstitutionalisering van artikel 185 van de grondwet was inmiddels ver gevorderd.

In 1971 stemden de christelijk-historische fracties in beide Kamers van de Staten-Generaal tegen dit voorstel. Voorts verzetten zij zich ten principale tegen het voornemen van het kabinet-De Jong tot afkoop van de financiële verplichtingen van de overheid ten opzichte van de in 1815 bestaande kerkgenootschappen.

De Unie wenste handhaving van de financiële band tussen de overheid en de kerkgenootschappen door middel van een wettelijk te regelen jaarlijkse algemene uitkering aan alle kerkgenootschappen, zoals voorgesteld door de commissie-Van Walsum.

De christelijk-historische politicus Beernink heeft als minister van Binnenlandse Zaken het voornemen van een afkoopregeling verdedigd. Hij achtte dit voor de kerkgenootschappen gunstiger dan handhaving van de vigerende grondwetsbepaling.

In deze aangelegenheid handelde Beernink op pragmatische gronden, volgens een minder strakke interpretatie van het uit 1951 daterend christelijk-historisch beginselprogramma, dan zijn geestverwanten in het parlement. De christelijk-historische parlementariërs handelden in de traditie van de CH-Kiezersbond. Beernink volgt hier meer de lijn van Lohman. Ook Lohman, die met betrekking tot artikel 185 van de grondwet overeenkomstig de visie van de Doleantie dacht, was in beginsel voorstander van afkoop van de uit deze bepaling voortvloeiende financiële verplichtingen van de overheid tegenover de kerken.

Bij de behandeling in tweede lezing van het voorstel tot deconstitutionalisering van artikel 185 van de grondwet bleek uit de rede van CHU-senator Beerekamp, dat de gedachte aan een grondwetsbepaling waarin de overheid wijst op de waarde van de in ons land aanwezige geestelijke stromingen, aanwezig bleef in de Unie.

Tijdens de parlementaire gedachtenwisseling in 1983 over het wetsvoorstel tot beëindiging van de financiële verhouding tussen kerk en staat heeft het CDA deze gedachte niet opnieuw naar voren gebracht. De woordvoerder van de christen-democratische Tweede Kamerfractie, drs. C.P. van Dijk, concentreerde zich op een initiatief dat het kabinet-Lubbers inmiddels had genomen. In zijn regeringsverklaring van november 1982, had de premier aangekondigd dat het kabinet in contact zou treden met vertegenwoordigers van kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag over de plaats van de religie en de levensbeschouwing in de huidige samenleving. In dit overleg zouden ter sprake komen het grondrecht van vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de vormgeving daarvan in relatie met het te voeren regeringsbeleid inzake decentralisatie, democratisering, anti-discriminatie en een aantal praktische vraagstukken.² De CDA-Tweede Kamerfractie zag dit als een teken dat de overheid weer zicht kreeg op de kerken en hun publieke en maatschappelijke functie.³

Met uitzondering van de besproken bepalingen betreffende de armenzorg en de financiële verhouding tussen het rijk en de kerkgenootschappen kregen de overige in het kader van de relatie tussen kerk en staat genoemde onderwerpen, op directe of indirecte wijze, een plaats in het in 1970 verschenen beginselprogramma.

In de formulering van deze artikelen werden de theologische opvattingen zichtbaar die na de oorlog waren gevormd onder invloed van de oecumenische beweging. Voorts toonde dit programma, als gevolg van de doorwerking van de Barthiaanse theologie, in vergelijking met het programma van 1951 een verdergaande vermindering van het theocratisch accent.⁴

De in het beginselprogram van 1970 weergegeven opvattingen samenhangend met de afwijzing van de, op godsdienstig terrein, neutrale overheid zijn van christelijk-historische zijde krachtig naar voren gebracht in het overleg over de formulering van het Program van Uitgangspunten van het CDA.

De CHU-delegatie achtte het in 1976 opgestelde ontwerp-program van het CDA op dit punt niet toereikend. Zij vroeg in de Uitgangspunten op te nemen dat de samenleving waarvoor men zich wilde inzetten die is, waarin erkend wordt dat de overheid als zodanig Gods dienaar is en waarin de overheid ruimte laat voor de kerken - zijnde van eigen rechte - en regelmatig kennis neemt van hun opvattingen en uitspraken. Hierover werd in het christen-democratisch overleg geen overeenstemming bereikt. De CHU tekende vervolgens aan dat naast het gemeenschappelijk program van actie voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 voor haar vertegenwoordigers het eigen CHU-beginselprogram bleef gelden. Gelet op het nog aanwezige federatief karakter van de christen-democratische samenwerking was de CHU bereid dit als overgangsregeling te accepteren.⁵

In juni 1977 betoogde de Algemene Vergadering van de CHU, door aanvaarding van een motie-Alblasserdam, haar instemming met de houding van de CHU-delegatie in deze kwestie. In de motie werd onderstreept dat een duidelijke visie van het CDA op de overheid, zijnde Gods dienaar - alsmede de erkenning door de overheid van de kerken, zijnde van eigen rechte - in het Program van Uitgangspunten behoorde te worden opgenomen. Voorts werd in de motie bepleit in dit program een passage betreffende de zondagsrust toe te voegen.⁶

In de op 18 juni 1980 gehouden conference waar het CDA-Program van Uitgangspunten werd vastgesteld, kreeg de CHU-delegatie geen meerderheid achter zich voor het opnemen van een bepaling over de zondagsrust.⁷

Wel werden hier, overeenkomstig de wens van de Unie, passages met betrekking tot de overheid als Gods dienaar en het eigen rechtska-

rakter van de kerk, in het CDA-program geplaast.⁸

Voorts hecht het CDA, blijkens dit program, in het besef dat een politieke partij een eigen verantwoordelijkheid heeft, een wezenlijke betekenis aan de uitspraken van christelijke kerken en stelt het zich open voor de opvattingen van maatschappelijke groeperingen.⁹

Hier volgt het CDA de lijn van het christelijk-historisch beginsel-program van 1970. In tegenstelling tot dit CHU-program bevat het CDA-Program van Uitgangspunten geen bepaling meer die uitsluitend aan het spreken van de kerk is gewijd. De formulering van het CDA-program maakt echter wel duidelijk dat de kerken, in vergelijking met de maatschappelijke organisaties, voor het CDA bijzondere betekenis hebben.

Verder treffen we in het CDA-program de uitspraak aan dat de overheid de gewetensvrijheid van de burgers behoort te eerbiedigen.¹⁰ In het voorgaande zagen we dat de CHU in het program van 1970 een vergelijkbare bepaling had. In artikel 6 van de Uitgangspunten werd gesteld dat de overheid de godsdienstige en andere gewetensbezwaren tegen door haar opgelegde verplichtingen zoveel mogelijk moest eerbiedigen.

Bijna letterlijk ontleend aan artikel I van de beginselverklaring (1970) van de CHU was de tekst waarmee het CDA-program werd geopend. "Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid."

De volledige tekst van dit artikel kunnen we het beste bezien in relatie met de historische ontwikkeling van het hierna te bespreken uitgangspunt van de CHU.

Het protestants karakter van de Nederlandse natie

De afwijzing van de op godsdienstig terrein neutrale overheid kreeg in het beginselprogram van 1908 een nadere invulling in de artikelen 3 en 4.

In de lijn van opvattingen, die leefden bij de CH-Kiezersbond en de Fries Christelijk-Historischen, wees de CHU de overheid op haar roeping Nederland te besturen als een christelijke staat in protestantse zin. De CHU beschouwde het tijdens de Reformatie gevormde protestants karakter van ons land als het kenmerkende element van de Nederlandse samenleving.

Om de ban van de neutrale staat te doorbreken nam de Unie in 1951 in haar beginselprogram tevens de wens op dat in de grondwet zou worden erkend dat de overheid Gods dienares is.

Als lid van de staatscommissie-Van Schaik vroeg Tilanus sr., samen met de commissieleden uit de ARP en de KVP, in 1954 in een minderheidsnota aandacht voor deze kwestie. De christelijk-historische Tweede Kamerfractie beklemtoonde dit standpunt opnieuw in de gedachtenwisseling over de partiële grondwetsherziening in 1963.

In de discussie over de, in 1966 verschenen, Proeve van een nieuwe grondwet, is van christelijk-historische zijde deze opvatting niet meer politiek operationeel gemaakt, gelet op de bedenkingen die in brede kring leefden tegen het opnemen van een dergelijke preambule in de grondwet.

In aansluiting hierop is dit punt niet meer in het christelijk-historisch beginselprogram van 1970 opgenomen.

Dit program toonde ten aanzien van de visie op het protestants karakter van de natie een veel genuanceerder standpunt. De Reformatie kreeg een minder dominerende plaats dan in het oude program. Er werd gesproken over de "uit het christendom voortgekomen geestelijke en zedelijke normen die in menig opzicht door de Reformatie zijn gestempeld".

Naast een meer kritische historische benadering van de visie van Groen van Prinsterer op het protestants karakter van de natie, toonde dit program de doorwerking van een gewijzigde opvatting over de Rooms-Katholieken.

Inmiddels had in de jaren vijftig de vraag naar de houding van de Unie tegenover het verstrekken van overheidssubsidie aan het Humanistisch Verbond tot nadere bezinning geleid op artikel 4 van het christelijk-historisch beginselprogram. Binnen de Unie werd hier een spanningsverhouding gevoeld tussen enerzijds het op grond van dit artikel uitgedragen beginsel van verdraagzaamheid jegens andersdenkenden en anderzijds het van overheidswege verlenen van medewerking aan een organisatie die als een bedreiging van het protestants karakter van Nederland moest worden beschouwd.

Onzekerheid over de houding van het Humanistisch Verbond, ten opzichte van de kerken en het christendom, leidde aanvankelijk tot verschil van opvatting in de christelijk-historische Tweede Kamerfractie bij behandeling van vraagstukken inzake subsidiëring van humanistisch werk. De verdere ontwikkeling van het Humanistisch Verbond bracht de CHU, omstreeks 1964, op basis van een intern rapport van de commissie-Mulderije, tot een gematigd positieve houding. Wel bleef de Unie zich verzetten tegen nevenschikking van de kerken en het Humanistisch Verbond in wetgeving en bestuur. Dit vloeiende voort uit principiële bezwaren van de CHU tegen de wens van het Humanistisch Verbond om als representant van alle niet-godsdienschtige Nederlanders te worden beschouwd.

In het begin van de jaren zeventig verzette de CHU zich voorts tegen de gedachte van KVP-voorzitter De Zeeuw om, in de grondslag van de door ARP, CHU en KVP te vormen christen-democratische partij, naast het Evangelie ook het humanisme als inspiratiebron te erkennen.

De in de jaren zestig, na het tweede Vaticaans Concilie, op gang gekomen heroriëntatie in de Rooms-Katholieke Kerk en het hiermee gepaard gaande proces van declericalisering in de KVP, had inmiddels bij de CHU geleid tot een positieve bereidheid voor een gesprek over samenwerking. In deze sfeer groeide bij de CHU geleidelijk de bereidheid om mee te werken aan een wijziging van de grondwettelijke regeling inzake het processieverbod.¹¹

In het christen-democratisch overleg werd de gedachte van De Zeeuw c.s. over de grondslag van het te vormen CDA echter niet overgenomen.

Het Program van Uitgangspunten van het CDA wordt geopend met de uitspraak dat deze partij het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis aanvaardt voor mens, maatschappij en overheid. In het voorgaande wezen we er op dat deze formulering nauw aansluit bij het CHU-programma van 1970.¹²

Voorts vermeldt het CDA-program dat deze partij zich richt naar het Bijbels getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politiek handelen.¹³

De inhoud van dit artikel is in belangrijke mate ontleend aan de door de ARP en CHU in het CDA ingebrachte protestantse traditie. De gedachte van het protestants karakter van de natie wordt in het CDA-program echter niet vermeld.

Op deze plaats willen we voorts aandacht schenken aan artikel 3 van het CDA-Program van Uitgangspunten.

Hier wordt de politieke overtuiging, die als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt, het samenbindend element genoemd waarop een ieder in het CDA aanspreekbaar is. Het Program van Uitgangspunten geeft uitdrukking aan deze overtuiging.

In deze bepaling is het resultaat neergelegd van de in 1975 gevoerde grondslagdiscussie, die nader is uitgewerkt in het in 1978 verschenen rapport van de CDA-commissie Grondslag en politiek handelen, onder leiding van de oud-CHU-voorzitter Van Verschuer.¹⁴

De constitutionele monarchie

De opvatting van de CHU over het protestants karakter van de Nederlandse natie werd doorgetrokken naar de visie op de constitutionele monarchie. De Unie accentueerde, in artikel 5 van het beginselprogramma (1908 en 1951) de betekenis van het constitutionele koningschap onder het Huis van Oranje, als vrucht van een in ons land onder Gods lei-

ding ontwikkeld historisch proces.

De CHU sloot, bij het ontbreken van een troonopvolger uit het Oranjehuis, voor de toekomst de republikeinse staatsvorm niet uit. Onder invloed van de, in de CH-Kiezersbond ontwikkelde visie kreeg de wijze waarop in de CHU het Oranjehuis werd benaderd een mystiek, religieuze dimensie. Dit leidde er toe dat - ten onrechte - soms werd gedacht dat de CHU een principiële voorkeur had voor de monarchale staatsvorm en versterking van de macht van de vorst.

De discussie in het begin van de jaren zestig, naar aanleiding van de huwelijken van de prinsessen Irene en Beatrix, werkte op dit punt verhelderend.

In aansluiting hierop gaf het christelijk-historisch beginselprogramma van 1970 een duidelijker beeld van de opvatting van de Unie ten aanzien van de constitutionele monarchie.

In dit programma sprak de CHU zich uit voor de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje, als uitingsvorm van een democratische rechtsstaat, met een parlementair stelsel. Uit de niet overgenomen amendementen op dit programma-onderdeel bleek dat een republikeinse staatsvorm niet principieel werd uitgesloten. De gevoelens van verbondenheid met het Oranjehuis zijn in dit programma ontgaan van het mystiek-religieus element.

De op dit punt in de Unie levende gevoelens worden goed vertolkt in het CDA-Program van Uitgangspunten. Hier wordt, in artikel 8, vermeld dat het CDA hecht aan een constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje.

De opvatting over de relatie tussen regering en parlement

De visie van de CHU op de relatie tussen regering en parlement was, in belangrijke mate, gebaseerd op de door A.F. de Savornin Lohman op dit terrein als politicus en jurist geformuleerde regicentrische leer.

Hij betoogde dat macht naar zijn aard één en ondeelbaar is. Daarom is, naar zijn mening, alleen de Koning formeel wetgever. De functie van de Staten-Generaal ligt volgens Lohman, niet in het mede-wetgeven maar in het controleren van de overheid. Deze opvatting, die in het program van de Vrij-Antirevolutionairen uitvoerig was weergegeven, was ook herkenbaar in artikel 2 van het in 1908 verschenen christelijk-historisch beginselprogram.

Tegen die achtergrond wenste Lohman een geleidelijke uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden en een kiesstelsel op organische grondslag. Het uitkomen met verkiezingsprograms wees hij af. Deze opvatting troffen we eveneens aan in een aanhangsel bij het beginselprogram van de CHU.

Met betrekking tot de relatie tussen regering en parlement accentueerde Lohman dat een Kamerlid zelfstandig tot een besluit moest kunnen komen zonder druk van het partijbestuur of zijn fractiegenoten.

Een minister was, volgens Lohman, primair dienaar van de Kroon en geen representant van zijn partij. Daarom moest, naar zijn mening, tijdens kabinetsformaties het overleg tussen de formateur en de fractievoorzitters beperkt blijven tot hoofdlijnen. Tijdens de "parlementaire rit" achtte hij overleg tussen de regeringsfracties en bewindslieden, met name in gespannen politieke situaties, onvermijdelijk. Zowel de fractie als de ministers behoorden daarbij echter hun zelfstandigheid te bewaren. Het overleg mocht niet leiden tot partijbesluiten.

De invoering van het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging plaatste de CHU voor de noodzaak van een heroriëntatie op de uitgangspunten samenhangend met de regicentrische leer. Te weten: de visie op de overheid, het kiesrecht, de rol van verkiezingsprograms en de relatie tussen regering en parlement.

Met betrekking tot de overheidsbeschouwing zagen we dat Lohman eind 1918 de leer van de machtseenheid los liet. De CHU volgde hem hierin zonder dat dit vooralsnog tot een wijziging van het beginselprogramma leidde. Voor zover de regicentrische visie nadien naar voren is gebracht (De Visser 1927, Pollema 1949) betrof dit incidentele uitspraken.

Wel bleef de Unie zich verzetten tegen opvattingen waarbij de overheidsmacht uit het volk of uit de kiezers werd afgeleid. Tevens vroeg de CHU - met erkenning van de volledige ministeriële verantwoordelijkheid - aandacht voor de positie van het staatshoofd binnen de Kroon, in het bijzonder bij kabinetsformaties.

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich, in de christelijk-historische visie op de overheid, geleidelijk een accentverschuiving van de gezagsfunctie naar de dienstbaarheid van de overheid. Dit kwam duidelijk tot uiting in het in 1970 verschenen beginselprogramma. De Unie bleef er echter aan hechten om in de typering van het overheidsgezag als Gods dienares de specifieke plaats van de overheid aan te geven. Op nadrukkelijk verzoek van de CHU is deze formulering ook in artikel 4 van het Programma van Uitgangspunten van het CDA opgenomen.

Ten aanzien van het kiesrecht constateerden we het volgende.

Na invoering van het algemeen kiesrecht op individuele grondslag kwam de CHU terug op haar voorkeur voor een organisch kiesrecht en benadrukte zij haar keuze voor een kiesstelsel dat gericht was op het verkrijgen van een goede afspiegeling in het parlement van de opvattingen die onder de kiezers leven.

Omstreeks 1970, zag de Unie zich genoodzaakt haar tot 1967 geuite bezwaren tegen afschaffing van de opkomstplicht op te geven. Na langdurig beraad ging de CHU in 1970 akkoord met de gedachte om op grondslag van de evenredige vertegenwoordiging een beperkt districtenstelsel in te voeren. De gedachte van de gekozen minister-president wees zij echter af evenals het initiatiefvoorstel van PvdA, D'66 en de PPR tot invoering van een beperkt districtenstelsel in combinatie met een gekozen formateur.

In de politieke discussie over verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd heeft de Unie over het algemeen een afwachtende - en met name ten aanzien van de verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht - een terughoudende opstelling ingenomen.

Wat betreft de houding van de CHU ten aanzien van verkiezingsprogramma's kan het volgende worden opgemerkt.

Kort na de invoering van het algemeen kiesrecht gaf de CHU haar bedenkingen op tegen het uitkomen met programma's van actie bij de verkiezingen. In 1919 verscheen een Sociaal Program. In 1922 kwam het eerste verkiezingsprogramma uit. In 1970 publiceerde de CHU voor het eerst een politiek werkprogramma voor de middellange termijn. Gelijktijdig benadrukte de CHU - op basis van een uitspraak van de Algemene Vergadering in 1919 - de eigen verantwoordelijkheid van de Kamerleden bij de uitvoering van deze programma's.

Uitgaande van bovengenoemde afspiegelingstheorie ten aanzien van de samenstelling van de Staten-Generaal, bleef de CHU zich verzetten tegen het hanteren van een verkiezingsprogramma als een ontwerp-regeringsprogramma. De Unie onderstreepte dat een regeerprogramma door onderhandelingen met andere partijen tijdens de kabinetsformatie tot stand moest komen. Een verkiezingsprogramma, alsook een politiek werkprogramma, dienden volgens de CHU primair om de uitgangspunten van een politieke partij in het politiek handelen te concretiseren.

Vanuit deze gedachte hanteerde de CHU ook het werkprogramma van het CDA. Tijdens het overleg tussen de christen-democratische partijen, in het voorjaar van 1975, over de tekst van de statuten van het CDA, werd op verzoek van de Unie besloten enkele principiële overwegingen, ontleend aan de nota van de Contactraad, aan het politiek werkprogramma vooraf te laten gaan.¹⁵

Tenslotte komen we aan de ontwikkeling van de opvatting over de verhouding tussen regering en parlement.

Na het loslaten van de op de machtseenheid gebaseerde, regicentrische leer was het staatsrechtelijk kader van de christelijk-historische

visie op de relatie tussen deze beide organen weggevallen.

Nadien hebben christelijk-historische politici, tijdens het interbellum in het voetspoor van de Savornin Lohman, de nadruk gelegd op de eigen taak en verantwoordelijkheid van de overheid en de volksvertegenwoordiging. Voorts waarschuwden zij voor het verplaatsen van de overheidsmacht naar het parlement.

Gelet op de ervaringen met het formatie-akkoord van 1922 wees de Unie, na de Vlootwetcrisis, het aangaan van bindingen bij de kabinetsformatie af. Op deze wijze ontstond uit de regicentrische leer een dualistische opvatting ten aanzien van de relatie tussen regering en parlement met het accent op de overheid.

Incidentele factoren hebben daarbij soms geleid tot overaccentuering van bepaalde uitgangspunten.¹⁶ In dit kader wezen we onder meer op het afwijzen van bindingen tijdens de formatie van Ruijs in 1929.

In de jaren dat Tilanus sr., na de oorlog, als voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie optrad kreeg dit beklemtonen van de dualistische visie op de relatie tussen regering en parlement echter een permanent karakter.

Ook hier was echter sprake van het optreden van een aantal incidentele factoren.

Bovendien was de houding van Tilanus sr., onder andere met betrekking tot het onderhouden van contacten met geestverwante bewindslieden, in de praktijk genuanceerder dan zijn principiële uitspraken zouden doen vermoeden.

In de historische context bezien vormde de periode-Tilanus een fase waar in theorie een radicaal dualisme werd beleden dat in de praktijk in gematigder vorm werd toegepast. Deze fase vormde een onderdeel van een proces waarbij de vanuit de regicentrische leer in de CHU tot stand gekomen dualistische visie op de relatie tussen regering en parlement, zich geleidelijk tot een getemperd dualisme heeft ontwikkeld. Deze ontwikkeling had plaats terwijl bij de herziening van het beginselprogramma in 1951 de uit 1908 daterende regicentrische struc-

tuur van de bepalingen betreffende de relatie tussen regering en parlement, in artikel 2, gehandhaafd bleef.

De hoofdlijnen van deze getemperd dualistische opvatting zijn de volgende:

- De CHU was bereid tot het maken van afspraken bij kabinetsformaties - in het bijzonder over controversiële onderwerpen - mits de fractieleden een zekere vrijheid behielden in hun beoordeling van de uitwerking van deze afspraken in het overleg tussen het kabinet en de Staten-Generaal.
- In het formatieoverleg dienden de programs van de betrokken partijen als gelijkwaardig te worden behandeld.
- De christelijk-historische fractie streefde naar een eensgezinde opstelling van de leden in het parlementair debat onder erkenning van het recht dat elk fractielid zijn persoonlijke verantwoordelijkheid behield en nooit kon worden verplicht de meerderheid te volgen.
- De CHU recruteerde haar bewindslieden zowel uit als buiten het parlement. Zij achtte het niet wenselijk ministerskandidaten uitsluitend in de Kamerfracties te zoeken.
- De CHU achtte het geoorloofd in de formatie wensen ten aanzien van de bezetting van de ministersportefeuilles naar voren te brengen. Het "do'nt speak to the man at the wheel" van Tilanus werd de facto in 1959 en officieel in 1963 vervangen door het uitgangspunt "één minister is geen". Een partij behoorde bij deelname aan de formatie tenminste twee geestverwante ministers in het kabinet te hebben.

Bij de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973, volgde een nadere precisering van de christelijk-historische visie op dit terrein. De CHU benadrukte de wens tot evenredige verdeling van de ministersportefeuilles over de aan het kabinet deelnemende partijen in relatie tot hun aanhang in de Tweede Kamer.

De CHU achtte het echter onjuist dat een fractie tijdens een formatie dwingende eisen stelde ten aanzien van kandidaten voor het ministerschap en de gewenste portefeuilles.

- De CHU stelde informeel, periodiek contact tussen de fractie en geestverwante bewindslieden op prijs. Ook ten tijde van het kabinet-Den Uyl was de christelijk-historische Tweede Kamerfractie bereid bij politieke spanningen (SIR, grondpolitiek), in het kader van de christen-democratische samenwerking en met behoud van eigen verantwoordelijkheid, deel te nemen aan informeel beraad met ministers. De Unie bleef zich echter verzetten tegen een ontwikkeling waarbij een minister als representant van zijn partij in het kabinet werd beschouwd.
- Met inachtneming van de eigen verantwoordelijkheid toonde de christelijk-historische Tweede Kamerfractie zich bereid tot informeel contact met vertegenwoordigers van het DB en de Eerste Kamerfractie, in het bijzonder bij belangrijke momenten in de kabinetsformatie.

De grondslagen voor het hierboven omschreven getemperd dualisme, waren geformuleerd in het in 1970 verschenen beginselprogramma van de CHU.

Hier werd de visie van de CHU op het parlementaire stelsel los gemaakt uit de regicentrische structuur die de oude programs kenmerkte.

De Unie sprak zich uit voor een democratische rechtsstaat, met een parlementair stelsel, in de vorm van een constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje.

Van wezenlijke betekenis voor dit stelsel achtte de CHU onder meer de zelfstandigheid en de eigen verantwoordelijkheid van de regering, de volksvertegenwoordiging en de volksvertegenwoordigers afzonderlijk.

In het CDA-Program van Uitgangspunten is de in het CHU-program 1970 weergegeven visie op de relatie tussen regering en volksvertegenwoordiging duidelijk herkenbaar. Het CDA wijst op de onderscheiden verantwoordelijkheid die regering en parlement, binnen het Nederlands staatsbestel dragen. Het kabinet en de parlementsleden handelen naar eigen verantwoordelijkheid zonder daarvoor opdrachten van anderen te aanvaarden. Het program onderstreept dat het CDA een parlementaire democratie voorstaat. Respect voor de minderheid acht het CDA een

essentieel kenmerk van onze democratie.¹⁷

De visie op de antithese

De CHU koos voor partijvorming op protestants-christelijke grondslag. Zij erkende - in artikel 8 van haar beginselprogramma (1908 en 1951) dat als gevolg van de doorwerking van de op de Franse Revolutie gebaseerde beginselen de politieke partijen in ons land uiteen waren gegaan op het punt van de erkenning van het Goddelijk gezag op staatkundig terrein.

De CHU hoopte echter dat deze antithese van tijdelijke aard zou zijn. Bij de oprichting van de Unie, in 1908, betoogde Lohman dat de noodzaak voor partijvorming op christelijke grondslag zou vervallen wanneer alom de verplichting werd erkend op staatkundig terrein met de christelijke beginselen te rekenen omdat ons volk een christelijk volk is.

In samenhang met deze visie verzette de CHU zich tegen het streven, met name van anti-revolutionaire zijde, om het maatschappelijke en culturele leven in Reformatorische zin te beïnvloeden via concentratie op de eigen beginselen door middel van afzonderlijke organisaties op christelijke grondslag. De Unie zag hierin een kunstmatig splitsen van de bevolking in twee delen. Zij wenste - in de lijn van de Hervormde theoloog Hoedemaker - vast te houden aan het christelijk karakter en de eenheid der natie.

Zoals vermeld, in de Inleiding willen we op basis van onze gegevens, op deze plaats nagaan welke positie de CHU heeft ingenomen in het kader van de theorie van Lijphart inzake de pacificatiedemocratie.¹⁸

Lijphart deelde de CHU in bij de protestantse zuil. In dit verband wijst hij op de aanwezigheid van een aantal christelijk-historische politici in de besturen van protestants-christelijke maatschappelijke en culturele organisaties.

In relatie tot de ARP als partij van Gereformeerden, typeerde hij de CHU als partij van de Nederlands Hervormden voor zover deze niet tot de algemene zuil behoorden.¹⁹

De betekenis van het hier gesignaleerde verschijnsel dat Hervormden minder met de protestantse zuil verbonden zijn dan Gereformeerden heeft Lijphart niet op de juiste wijze in zijn beoordeling betrokken. Een deel van de aanhang van de Unie richtte zich in de keuze van maatschappelijke en culturele organisaties inderdaad op de protestantse zuil. Andere CHU-leden kozen op dit terrein voor de algemene zuil. En juist hierin toonde de CHU een kenmerkend verschil in vergelijking met de meer homogeen verzuilde aanhang van andere politieke partijen.

Ook onder het politieke kader van de CHU waren, naast bestuursleden van protestants-christelijke organisaties, tevens bestuursleden van instellingen op algemene grondslag aanwezig.

Dit leidde er toe dat in de CHU met betrekking tot de houding tegenover de verzuiling een eigen sfeer bestond die gekenmerkt werd door een grote mate van onderlinge verdraagzaamheid ten aanzien van de keus van de leden voor culturele en maatschappelijke organisaties.

Dit werd versterkt doordat de meeste Unieleden als lid van de Nederlandse Hervormde Kerk vertrouwd waren met het naast elkaar bestaan van theologische en politiek verschillende opvattingen binnen één kerkverband.

Vanuit die achtergrond en door de aanwezigheid van bekwame politieke leiders die depolitisering nastreefden, heeft de CHU bij het leggen van de grondslag voor de pacificatiedemocratie - zoals geschetst door Lijphart - een belangrijke bijdrage kunnen leveren.

A.F. de Savornin Lohman kon, mede door zijn langdurige politieke ervaring, een leidende rol spelen bij de onderwijspacificatie. De uit deze pacificatie voortvloeiende Lager Onderwijswet van 1920 werd in het parlement van regeringszijde verdedigd door de uit de CHU afkoms-

tige minister De Visser.

Een ander belangrijk moment voor de pacificatiedemocratie: de toetreding van SDAP-bewindslieden tot het kabinet kon in 1939 worden bereikt mede door de ervaring en de tactische bekwaamheid van de CHU-politicus De Geer, die als formateur optrad.

Een volgend punt in de theorie van Lijphart dat onze aandacht vraagt is de doelstelling van de partijen met de pacificatiedemocratie.

Lijphart is van oordeel dat de leiding van de politieke partijen, binnen het bestaande politieke stelsel, de belangen van hun zuil zo goed mogelijk trachtten te behartigen.¹⁸ Met betrekking tot de CHU moeten we bij deze opvatting twee kanttekeningen plaatsen.

Hoewel ook de CHU in de praktijk vaak de belangen van de protestants christelijke zuil verdedigde (bijzonder onderwijs, NCRV) lag de doelstelling van de CHU toch anders. De CHU bleef hopen op de mogelijkheid dat het bestaande verzuilde stelsel kon worden doorbroken en vervangen door organisaties van christelijk-nationale signatuur. In dit opzicht vormde de CHU, in zekere zin, een bedreiging van het verzuilde systeem.

Voorts stond de CHU - met name tijdens het interbellum - meer dan ARP en de R.K. Staatspartij open voor politieke samenwerking buiten de rechtse coalitie.

Wat het eerste punt betreft, constateerden we dat in het streven naar christelijk-nationale organisaties het succes van de CHU beperkt bleef.

In streken van het land waar de tegenstelling Hervormd-Gereformeerd vrij sterk was en weinig buitenkerkelijken woonden, kwam het voor dat de openbare lagere school en de provinciale Maatschappij voor Landbouw een christelijk-nationale (Hervormde) signatuur toonden.

Op nationaal niveau bleken de politieke krachten die zich achter de verzuilde instanties schaarde sterker.

Geconfronteerd met de in toenemende mate verzuilde samenleving, slaagde de CHU er niet in om op nationaal niveau tot een eensgezind beleid te komen. Hiermee was de bedreiging voor de verzuilde samenleving die de politieke doelstelling van de CHU, zoals gezegd, in zich had aanzienlijk verzwakt.

In de praktijk kwam de CHU, op terreinen waar de verzuiling in discussie kwam, tot verschillende positiekeuzes.

Kort na de Tweede Wereldoorlog gaf de CHU haar verzet tegen subsidiëring van het bijzonder Hoger Onderwijs op.

Op het terrein van de omroep politiek heeft de verdeeldheid binnen de Unie er toe geleid dat zij hier geen leidende rol kon spelen en op een belangrijk moment, bij de wijziging van de omroepwetgeving in het midden van de jaren zestig, buiten spel stond.

Ten aanzien van de samenwerking met andere partijen toont het optreden van de CHU enkele andere interessante facetten.

Reserves tegen de rechtse samenwerking en openheid naar andere partijen leidden er toe dat, na veel onderlinge discussie, De Geer tijdens de Vaticaan crisis in 1926 een Intermezzokabinet kon vormen. In dit kabinet waren naast representanten van de partijen van de rechtse coalitie ook liberaal georiënteerde bewindslieden opgenomen. In 1939 wist hij de SDAP bij de formatie te betrekken.

De verdere partijpolitieke ontwikkeling had tot gevolg dat de centrale positie die de CHU tijdens het interbellum bezette, na de bevrijding werd ingenomen door de KVP.

Nadien heeft de CHU nog slechts één maal het verloop van een formatie in belangrijke mate kunnen beïnvloeden. In 1956 kwam na een lange formatie een kabinet van KVP, ARP en CHU met de PvdA tot stand omdat de CHU - in verband met de kwestie Soestdijk - medewerking aan de vorming van een kabinet op smallere basis weigerde.

Na het vertrek van Tilanus in 1963 is de CHU bij drie formaties in de oppositie terecht gekomen. (Cals 1965, Zijlstra 1966, Den Uyl 1973).

Bij de formatie van het kabinet-Zijlstra werd dit veroorzaakt door

het ontbreken van een duidelijke strategie na de val van het kabinet-Cals. De CHU verleende de facto steun aan het kabinet-Zijlstra.

Voor de van PvdA-zijde geuite stelling, dat de CHU in de jaren zestig een "conservatief karakter" zou hebben gekregen en daarom in 1965 en 1973 niet aan een formatie met socialisten wilde meewerken, achten wij onvoldoende bewijs aanwezig.

Historisch gezien ligt hier een zekere tragiek voor de CHU. In de formatie van 1939 kon de CHU-politicus De Geer, mede op grond van bezwaren die in de Unie tegen de antithesepolitiek leefden, de SDAP uit het politiek isolement halen.

In de formatie van 1973 werd de door de CHU voortdurend bepleite toepassing van het harmoniemodel volledig overschaduwed door de, in deze periode, door PvdA, PPR en D'66 gehanteerde polarisatiestrategie. En juist de CHU werd hier het slachtoffer van.

Een meer positief beeld biedt daarentegen de doorwerking van de visie van de CHU op de grondslag van de partijvorming.

Met het benadrukken van het als tijdelijk bedoeld karakter van de partijvorming op christelijke grondslag, in afwachting van een heroriëntatie bij de niet-confessionele partijen was de CHU, in 1908, in vergelijking met de ARP en de Rooms-Katholieken haar tijd ver vooruit.

Overigens bleek dat in dit standpunt, op sommige momenten, niet alleen de kracht maar ook de zwakheid van de CHU lag.

Toen namelijk, na de bevrijding, in 1945 een brede discussie over de grondslag van de partijvorming op gang kwam, wist de CHU geen leiding te geven aan dit proces maar raakte zij intern verdeeld.

Een aantal vooraanstaande Unieleiden (Van Walsum, Lieftinck, Van Rhijn e.a.) voelde zich aangetrokken tot de "Doorbraakgedachte" zoals de Nederlandse Volksbeweging en nadien de PvdA formuleerde. Zij verlie-

ten de CHU.

De meeste Unieleden wezen de Doorbraak echter af. In het bijzonder gold hun bezwaar het op één lijn stellen van de geestelijke waarden van het christendom en het humanisme.

De afstand tot de KVP werd in 1946 nog te groot geacht om tot enige vorm van organisatorische samenwerking te komen.

De realisering van de gedachte van een protestants-christelijke volkspartij bleef beperkt tot een regelmatig terugkerende discussie binnen de Unie over de relatie tot de ARP, een mislukt overleg van de CHU met de Protestantse Unie en het bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 eenmalig plaatsen van een lid van de kleine, in 1946 opgerichte, Christelijke Volkspartij op de kandidatenlijst van de CHU.

Wel legde de CHU omstreeks 1946 in de gedachtenwisseling over de Doorbraak de basis voor een nieuwe benaderingswijze van partijvorming op christelijke grondslag, zonder daarbij te redeneren vanuit een emancipatiestreven of een, voor de oorlog ontwikkelde zuil. Deze opvatting werd uitgewerkt in het in 1958 door de Lohmanstichting gepubliceerde "Doorbraak-rapport" - Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie -.

De Unie erkende dat de Bijbel als zodanig geen bindende regels bevat hetzij voor de keuze van een partij op levensbeschouwelijke hetzij op maatschappelijke grondslag maar wel een aantal richtlijnen voor het politiek handelen. Om deze richtlijnen in de politiek te vertalen koos de CHU met erkenning van de mogelijkheid om als christen anders te beslissen - voor partijvorming op levensbeschouwelijke grondslag. Opnieuw was de CHU hiermee in vergelijking met de ARP en de KVP haar tijd vooruit.

In de KVP kwam deze heroriëntatie eerst op gang in het begin van de jaren zestig, na het tweede Vaticaans Concilie. Omstreeks dezelfde tijd nam in de ARP de invloed van de neo-Calvinistische wijsbegeerte af.

Als gevolg van deze ontwikkelingen konden ARP, CHU en KVP zich vanaf 1967 gezamenlijk bezinnen op de vorming van een partij op christen-democratische grondslag.

In dit overleg zag de CHU haar taak aanvankelijk als een brugfunctie tussen de ARP en de KVP. Na de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973 koos de CHU-gelet op de ervaringen opgedaan in het christen-democratisch overleg - voor een onafhankelijke positie. Daarbij behield de Unie de intentie om geen aanleiding te geven tot een mislukking van dit gesprek.

De in het voorgaande genoemde ideologische heroriëntatie, die in het midden van de jaren zestig plaats had, gaf ook bij de CHU aanleiding tot nadere bezinning.

Dit leidde er toe dat in het christelijk-historisch beginselprogramma van 1970 de opvatting over de antithese werd weergegeven in een bepaling op veel breder grondslag die zich richtte tegen discriminatie en diverse vormen van politieke en maatschappelijke polarisatie.

De in dit artikel van het CHU-program aanwezige elementen treffen we eveneens aan in het CDA-Program van Uitgangspunten. Het CDA richt zich zonder onderscheid tot de gehele Nederlandse bevolking. De partij gaat uit van de fundamentele gelijkwaardigheid van de mensen, ongeacht overtuiging, ras, geslacht, geaardheid, afkomst en/of economische positie.

In de lijn van deze opvatting en in overeenstemming met de gouvernementele traditie van de CHU verklaart het CDA zich in beginsel bereid regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Zij wenst daarbij geen democratische partij, die het beginsel van ons staatsbestel aanvaardt, bij voorbaat uit te sluiten.²⁰

Dit artikel is tevens van belang in verband met een facet in de visie van de CHU op de samenwerking met andere partijen, dat in 1908 tot uiting is gebracht in artikel 7 van het christelijk-historisch beginselprogramma.

"Geen majoriteit maar autoriteit"

In artikel 7 van haar beginselprogram (1908, 1951) wees de Unie het streven naar partijmacht nadrukkelijk af. Tegen die achtergrond moest, volgens de CHU, bij samenwerking met andere partijen in de eerste plaats worden gelet op de macht van het beginsel en niet op het succes van de partij. Op deze wijze onderstreepte de Unie haar gouvernementele gezindheid en bereidheid tot het dragen van regeeringsverantwoordelijkheid.

Tevens nam de Unie, in artikel 7, afstand van het streven om de regeermacht in handen te leggen van met zekere christelijke beginselen instemmende personen. Zij wenste primair de door haar beleden beginselen tot erkenning te brengen.

In aansluiting op artikel 1 van het beginselprogram (1908 en 1951) nam de Unie met deze uitspraak stelling tegen de gedachte van de op godsdienstig terrein neutrale overheid.

De bereidheid tot samenwerking met andere partijen en de opvatting met betrekking tot de doorwerking van de christelijk-historische beginselen in het overheidsbeleid, zijn ook herkenbaar in artikel VII c van het in 1970 vastgestelde beginselprogram. Beide elementen zijn in dit artikel geplaatst in het kader van de onder invloed van de oecumenische beweging gevormde theologische opvattingen.

Krachtens artikel VII c wenste de CHU haar taak en optreden te doordenken in gemeenschap met de kerken in wereldwijd verband en samen met de in de maatschappij werkzame organisaties, instellingen en andere politieke partijen.

In het CDA-Program van Uitgangspunten treffen we geen duidelijk aanwijsbare bepalingen aan waarin de gedachten van artikel VII c zijn terug te vinden.

Wel zijn elementen van deze visie herkenbaar in eerder besproken artikelen van het CDA-programa.

We noemden in dit verband de bepaling waarmee het CDA zich, in beginsel, bereid verklaart om regeringsverantwoordelijkheid te dragen en daarbij geen democratische partij die het beginsel van ons staatsbestel aanvaardt, bij voorbaat uit te sluiten.

Voorts kan gewezen worden op de uitspraak in artikel 7 dat het CDA het Bijbels getuigenis van Gods beloften daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid aanvaardt.

In de loop der jaren heeft artikel 7 (1908, 1951) in de CHU vooral een rol gespeeld in discussies over de interne organisatie en - in samenhang hiermee - de wijze van optreden bij de verkiezingen.

Centraal stond daarbij het tweede lid van artikel 7. Het ging de CHU niet om de majoriteit (de meerderheid van de kiesgerechtigden) maar om de autoriteit (het gezag van Gods Woord).

Over de ontwikkeling van de organisatie kan het volgende worden opgemerkt.

Mede gelet op de negatieve ervaringen die de Vrij-Antirevolutionairen in de ARP hadden opgedaan, koos de CHU in 1908 voor een losse organisatiestructuur. Binnen de Unie werd een hechte partij-organisatie beschouwd als een uiting van een bedenkelijk streven naar partijpolitieke macht, dat er toe kon leiden dat de zuiverheid van de politieke beginselen werd aangetast.

Als gevolg hiervan was vóór 1918 de landelijke organisatie van de CHU tot het noodzakelijke minimum beperkt. De activiteiten waren geconcentreerd in de kiesdistricten.

Na invoering van het algemeen kiesrecht werd, vooral dank zij de activiteiten van de CHU-secretaris Snoeck Henkemans, de interne structuur belangrijk verbeterd en uitgebreid met nevenorganisaties (Vereniging van CH-leden van gemeentebesturen, Federatie van CH-Jongeren, Centrale van CH-vrouwen).

Toch bleef het zwaartepunt van de organisatie - ook in financieel opzicht - liggen bij de kiesverenigingen en de Kamerkringbesturen.

In de jaren vijftig brachten de oprichting van de Unieraad (1951) en een klein wetenschappelijk bureau: de Savornin Lohmanstichting (1955), geen wezenlijke verandering in de organisatiestructuur van de Unie.

Het voortbestaan van deze gedecentraliseerde opzet bleek uit het succesvol verzet uit de afdelingen tegen suggesties tot versterking van de positie van het landelijk bestuur en tegen het voeren van krachtiger landelijke verkiezingsakties.

Dit verzet - dat ons inziens op een onjuiste interpretatie van artikel 7 van het beginselprogramma (1908 en 1951) berustte - kwam niet zozeer voort uit bezwaar tegen organisatie binnen de Unie en bij verkiezingsakties als zodanig.

In diverse regio's werd zeer actief verkiezingscampagne gevoerd. De afdelingen vreesden echter dat versterking van de landelijke organisatie hun - vrij grote mate van - zelfstandigheid zou aantasten.

De in het begin van de jaren zestig geleidelijk sterker wordende stroming binnen de Unie die een betere landelijke partij-organisatie en een ook landelijk actief optreden in de verkiezingscampagne positief beoordeelde kreeg een meerderheid achter zich na de kleine maar onverwachte nederlaag van de Unie bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967.

In het in 1970 aanvaarde nieuwe beginselprogramma werd duidelijk stelling genomen tegen de gedachte dat de Unie bij verkiezingen passief kon zijn. Op dit punt sloot dit programma aan bij de beschouwingen die Haitjema en Van Niftrik - respectievelijk in 1956 en 1962 - hadden gegeven over de interpretatie van artikel 7 (1908 en 1951).

In artikel VII (1970) werd gesteld dat de CHU voor de doorwerking van haar beginselen verwezenlijking van haar praktisch programma nastreefde en daarbij doelbewust vergroting van haar invloed zocht.

Inmiddels had de Algemene Vergadering, einde 1967, ingestemd met voorstellen voor een belangrijke reorganisatie van de Unie. Er werd onder meer een centrale ledenadministratie ingevoerd.

Deze reorganisatie heeft de vanouds onder de gedecentraliseerde structuur bestaande, grote mate van vrijheid van de christelijk-historische kiesverenigingen en Kamerkringbesturen niet fundamenteel gewijzigd. De nog steeds krachtige positie van de regio's bleek bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1972. De afdelingen verzetten zich met succes tegen een voorstel van het DB waarbij enkele door haar voorgedragen personen een hoge plaats op de kandidatenlijst kregen ten nadele van enkele regionale kandidaten.

De oorzaak van de zeer zware verkiezingsnederlaag van de CHU in 1972 moet ons inziens, voor een belangrijk deel, gezocht worden in de negatieve indruk die deze scherpe botsing tussen het DB en de afdelingen naar buiten maakte; en voorts in het gebrek aan continuïteit in de leiding van de CHU sinds 1967.

De versterking van de organisatie van de Unie op landelijk niveau heeft als zodanig echter niet geleid tot de electorale achteruitgang van de CHU in deze jaren.

Na deze verkiezingsnederlaag koos de christelijk-historische Tweede Kamerfractie, onder leiding van Kruisinga, een politieke opstelling die was gericht op versterking van de positie van de CHU bij de Statenverkiezingen van 1974 in provincies waar de CHU met een eigen lijst uitkwam.

Ideologisch was - zoals we zagen - voor een dergelijke benadering de basis gelegd in het in 1970 verschenen beginselprogramma.

Met behoud van de gedecentraliseerde organisatiestructuur was, in het midden van de jaren zeventig, de opvatting van de Unie over de taak van een politieke partij de andere partijen dichter genaderd.

In het CDA-Program van Uitgangspunten komt een met de christelijk-historische gedachte vergelijkbare bepaling inzake "autoriteit en majoriteit" niet voor. Wel maakte de CHU-delegatie tijdens het overleg over de organisatiestructuur van het CDA bezwaar tegen de voorgestelde opzet omdat zij vreesde dat die zou kunnen leiden tot een te sterke machtspositie van de partijsecretaris. In de verdere gedachtenwisseling kon aan de bedenkingen van de Unie op dit punt, tegemoet worden gekomen.²¹

Hier eindigt ons onderzoek. De toekomst zal moeten leren in hoeverre en op welke wijze de voor de CHU kenmerkende uitgangspunten zullen blijven doorwerken in het CDA. Met het oog hierop menen wij deze studie het beste te kunnen afsluiten met een verwijzing naar het Manifest dat de CHU heeft uitgegeven in haar laatste Algemene Vergadering op 13 september 1980 te Epe.

Bijlage 31

Manifest CHU - 1980

De Christelijk-Historische Unie in haar laatste Algemene Vergadering op 13 september 1980 te Ede bijeen;

overwegende

dat de door haar uitgedragen beginselen vanaf haar bestaan nauw aansluiten bij het historisch kenmerk van onze Nederlandse samenleving;

overwegende

dat de hierna volgende punten daar met name uitdrukking aan geven:

- de eenheid van ons volk (geen opsplitsing van onze natie in een christelijk en een niet-christelijk volksdeel)
- de plaats en de taak van de overheid (als Gods dienaar)
- de plaats van de Kerk in de samenleving (namelijk: "van eigen rechte")
- democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel, in de vorm van een constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje;

van oordeel

dat de Christelijk-Historische Unie in haar optreden en beleid

- op grond van haar uitgangspunt grote waarde heeft gehecht aan verdraagzaamheid en tolerantie, zowel in de eigen organisatie als in haar politiek handelen
- mitsdien een samenbindend element heeft gevormd in ons volksleven
- mede op basis daarvan haar aandeel heeft geleverd aan de opbouw en vernieuwing van onze samenleving in nationaal en internationaal verband;

van oordeel

dat de Christelijk-Historische Unie in haar 72-jarig bestaan derhalve

voor het staatkundig bestel van Nederland, zowel in land, provincie als gemeente, van grote waarde is geweest;

overwegende

dat de Christelijk-Historische Unie, geheel in overeenstemming met de hierboven genoemde karaktertrekken, van mening is dat het uitdragen van onze beginselen van grote betekenis blijft voor de Nederlandse politiek;

van oordeel

dat daarom de mogelijkheid tot het samengaan van gelijkgezinden door een fusie aan te gaan met KVP en ARP vanuit onze achtergrond moet worden toegejuicht;

van oordeel

dat de door het Christen-Democratisch Appèl aanvaarde grondslag en politieke uitgangspunten in het verlengde liggen van het christelijk-historisch denken;

van oordeel

dat het CDA als christelijke partij tot een grootse taak geroepen wordt om zijn verantwoordelijke rol temidden van ons volk, alsook in internationaal verband, te vervullen;

spreekt haar dankbaarheid uit

dat na een lange tijd van voorbereiding het CDA op 11 oktober 1980 tot stand komt;

en richt zich tenslotte met een dringend beroep tot het Nederlandse volk en met name tot haar leden, om geïnspireerd door de christelijk-historische beginselen zich krachtig in te zetten voor de interne versterking en verdere uitbouw van het Christen-Democratisch Appèl

en gaat over tot de orde van de dag.

Bijlage 32

PROGRAM VAN UITGANGSPUNTEN VAN HET CHRISTEN-DEMOCRATISCH APPEL

Hoofdstuk I

EEN BEGAANBARE WEG

1. Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het CDA richt zich naar dat getuigenis met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen.
2. Het CDA richt zich zonder onderscheid tot de gehele Nederlandse bevolking. In het besef dat een politieke partij een eigen verantwoordelijkheid heeft hecht het CDA een wezenlijke betekenis aan de uitspraken van christelijke kerken en stelt het zich open voor de opvattingen van maatschappelijke groeperingen.
3. De politieke overtuiging, die als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt, is het samenbindende element waarop een ieder in het CDA aanspreekbaar is. Dit Program van Uitgangspunten geeft uitdrukking aan deze politieke overtuiging.

Hoofdstuk II

GERECHTIGHEID

Overheid

4. De overheid als dienaar van Gods is geroepen de samenleving te dienen naar de norm van de gerechtigheid met inachtneming van de

eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke verbanden en van burgers en met erkenning van het eigen recht en karakter van de kerk. Dit houdt in dat zij zich inzet voor een maatschappij waarin recht en vrede heersen, opkomt voor de zwakken, vervolgd en ontheemden, het onrecht bestraft, de gewetensvrijheid eerbiedigt en de persoonlijke levenssfeer beschermt en in het algemeen die voorwaarden scheidt, die nodig zijn voor een samenleving van verantwoordelijke mensen.

Staatkundig bestel

5. Het CDA staat een parlementaire democratie voor. Respect voor de minderheid is een essentieel kenmerk van onze democratie.
6. Regering en parlement dragen binnen ons staatsbestel een onderscheiden verantwoordelijkheid. Het kabinet en de parlementsleden handelen naar eigen verantwoordelijkheid zonder daarvoor opdrachten van anderen te aanvaarden.
7. Ter realisering van zijn politieke idealen verklaart het CDA zich in beginsel bereid regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Geen democratische partij, die de beginselen van ons staatsbestel aanvaardt, mag bij voorbaat worden uitgesloten van het dragen van regeringsverantwoordelijkheid.
8. Het CDA hecht aan een constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje.
9. Het CDA staat een staatkundig bestel voor waarin de macht is gespreid en waarin de verantwoordelijkheid van overheid en maatschappelijke groepen wordt onderscheiden. Hogere bestuurslagen onthouden zich van taken die op een lager niveau ter hand genomen behoren te worden.

Rechtsorde

10. Het CDA gaat uit van de fundamentele gelijkwaardigheid van mensen, ongeacht overtuiging, ras, geslacht, geaardheid, afkomst en/of economische positie.

Noten blz. 2-6

Noten bij hoofdstuk VII.1. De kerkelijke achtergrond van de CHU als protestants-christelijke partij

1. Bij het schrijven van dit hoofdstuk is veelvuldig gebruik gemaakt van: A.J. Rasker, DE NEDERLANDSE HERVORMDE KERK VANAF 1795; HAAR GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE.
2. Literatuur: Hendrik Bartels, TIEN JAREN STRIJD OM EEN BELIJDENDE KERK; DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK VAN 1929-1939. Tot de commissie-Scholten behoorde onder meer de latere CHU-politicus mr. H. Mulderije. Hij was van 1951-1952 minister van Justitie. Uit de commissie-Scholten werd een Reorganisatiecomité gevormd. Hierin treffen we mr. G.E. van Walsum aan. Van Walsum was, in de jaren dertig, redacteur van De Nederlander (vgl. Hendrik Bartels, A.W., 145 en 171).
3. Literatuur: Martien E. Brinkman, DE THEOLOGIE VAN KARL BARTH; DYNAMIET OF DYNAMO VOOR CHRISTELIJK HANDELEN; DE POLITIEKE EN THEOLOGISCHE KONTROVERSE TUSSEN NEDERLANDSE BARTHIANEN EN NEO-CALVINISTEN.
4. Vgl. de brochure: WAT BEZIELT ZE?, door ds. J.J. Buskes jr.; ds. M. Groenenberg; ds. K.H. Kroon; dr. K.H. Miskotte; ds. D. Tromp; ds. A.C. van Uchelen en ds. H.A. Visser.
5. H.F. Kohlbrugge (1803-1875) legde in zijn theologie sterk de nadruk op de rechtvaardiging door het geloof alleen. Een opvatting die later, in het werk van Barth, centraal kwam te staan. Kohlbrugge was door de Hersteld Evangelische Lutherse gemeente in Amsterdam afgezet, wegens zijn kritiek op de te rationalistische prediking. De Nederlandse Hervormde Kerk weigerde op formele gronden hem als predikant toe te laten. Na een lange ambteloze periode werd Kohlbrugge predikant van de Nederlands Reformierte Gemeinde in Elberfeld. Sinds 1856 preekte hij, op uitnodiging van vrienden, diverse malen in Hervormde gemeenten in Nederland (vgl. A.J. Rasker, A.W., 100-112).
6. Haitjema bleef adviserend lid van het Hoofdbestuur van de CHU tot zijn overlijden in 1972. De laatste jaren van zijn leven was hij geestelijk en fysiek echter niet meer in staat bijeenkomsten van het Hoofdbestuur bij te wonen.
7. Tot de bekendste redevoeringen van Haitjema in CHU-kring behoren: HET EIGENE VAN DE CHU (1939); WAT THANS OP HET SPEL STAAT VOOR KERK EN VOLK (1946); en DE WARE BEZIELING BIJ DE KOMENDE VERKIEZINGSSTRIJD (1956). Zie over deze redes deel 1, blz. 293; deel 2, blz. 41 en 345.
8. G.C. van Niftrik, STAAT EN KERK (serie Tijdseinen nr. 14).
9. G.C. van Niftrik, DE BOODSCHAP VAN KARL BARTH (serie Tijdseinen nr. 28).
10. Bekende redevoeringen van Van Niftrik zijn: CHRISTELIJK EN HISTORISCH (1958); AUTORITEIT EN MAJORITEIT (1961); HET DILEMMA MET BETREKKING TOT DE KERNWAPENS (1962); BONDGENOOT OF SLAAF? (1961). Zie over de redes van Van Niftrik, blz.345 en 353-354.
11. Zie voor het commentaar van Lekkerkerker op het beginselprogramma 1970 van de CHU: hoofdstuk XII. De discussies binnen de CHU rond 1971 gaven Lekkerkerker aanleiding in dat jaar voor het lidmaatschap van de CHU te bedanken.

12. Zie over de Protestantse Unie, blz. 39 en 45-46.
13. Zie over Van Rulers rede: Overheid en humanisme, blz. 281.
14. A.A. van Ruler, Bestaansrecht van christelijke politieke partijen I en II in CH-TIJDSCRIFT 3 (1957/'58) nr. 2, 40-58 en nr. 4, 6-15.
Idem, De structuurveranderingen in de verhouding van Kerk en Overheid, in CH-TIJDSCRIFT 6 (1960/'61) nr. 2, 1-18.
15. F.H. Landsman, Hervormd belijden en Hervormd beleid, in: CH-TIJDSCRIFT 3 (1957/'58) nr. 3, 17-42.
Idem, Evangelische radicaliteit; kreet of werkelijkheid?, in CH-TIJDSCRIFT 16 (1971) nr. 1-14; idem, Geen majoriteit maar autoriteit, in: CH-TIJDSCRIFT 20 (1975) nr. 6, 131-137.
16. Een selectie van zijn redevoeringen verscheen in het themanummer Ter herinnering aan dr. J.W. Beerekamp, CH-TIJDSCRIFT, 19 (1974) nr. 4.
17. Zie over de notitie van de commissie-De Geer van Oudegein, blz. 375.
18. De keuze voor deze periode berust op de volgende overwegingen. In 1946 werden de eerste Tweede Kamerverkiezingen na de bevrijding gehouden. De CHU stelde voor de laatste maal een kandidatenlijst op voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. Deze kandidaten kregen, op basis van afspraken tussen ARP, CHU en KVP een plaats op de lijst van het CDA. In 1980 ging de CHU met deze partijen een fusie aan.
19. Vgl. het overzicht in Bijlage 15, 16, 17a, blz. 21-25.
20. De Waalse gemeenten zijn historisch de gemeenten van de naar Nederland uitgeweken Franse Hugenoten. Zij vormen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk een eigen classis. In hun diensten wordt Frans gesproken.
21. Udink heeft na de verkiezingen van 1971 het lidmaatschap van de Tweede Kamer, in de formatieperiode, gecombineerd met het ministerschap. Verder is hij nooit lid van het parlement geweest.
22. Vgl. het overzicht in Bijlage 17a, blz. 24-25.
23. In tegenstelling tot de CHU heeft het bestuur van de ARP wel steeds gestreefd naar een spreiding van godsdienstige gezindten onder de kandidaten voor de Tweede Kamer. Vgl. noot 37 en 38.
24. Bij het samenstellen van deze tabel is gebruik gemaakt van de volgende bronnen: DE NEDERLANDSE KIEZERS 1967, 44-45; DE NEDERLANDSE KEIZER '72, 33; DE NEDERLANDSE KIEZER; een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen, tabel 51.
25. Rudy B. Andeweg, DUTCH VOTERS ADRIFT; ON EXPLANATIONS OF ELECTORAL CHANGE 1963-1977, chapter 2.
26. Een indruk van de betekenis van kerkelijk meelevende Hervormden onder de CHU-kiezers geeft onderstaande tabel:

Table 1.2: Religious denomination, church attendance, social class and party preference; 1956

1956	KVP	ARP	CHU	CDA [*]	PvdA	VVD	Other	n
practicing Catholics	<u>95</u>	0	0	<u>95</u>	2	0	3	295 (30%)
practicing Dutch Reformed	0	18	<u>45</u>	<u>63</u>	23	5	9	121 (12%)
practicing Calvinists	0	<u>90</u>	3	<u>93</u>	1	0	5	93 (10%)
secular working class	4	6	7	17	68	5	10	321 (33%)
secular middle class	3	4	12	19	<u>44</u>	<u>32</u>	6	152 (15%)

Bron: Rudy B. Andeweg, Dutch voters adrift, 23 (fragment van tabel)

27. Vgl. DE NEDERLANDSE KIEZER '72, 32.

28. Vgl. Bijlage 18, tabel 1, blz. 27.

29. Vgl. Bijlage 19, tabel 1, blz. 28.

30. Vgl. Bijlage 19, tabel 2, blz. 28.

31. Vgl. Bijlage 18, tabel 2, blz. 27.

32. DE NEDERLANDSE KIEZERS IN 1967, 44-45; DE NEDERLANDSE KIEZER '72, 33.

33. Van diverse zijden is aan de auteur meegedeeld dat binnen de Gereformeerde Bond, op grond van theologische verschillen, de aanhang van de ARP zich vooral in Zuid-Holland en Zeeland bevond. De aanhang van de CHU onder de Gereformeerde Bond was vooral geconcentreerd op de Veluwe. Nadere gegevens ter adstructie van deze stelling ontbreken.

34. D.Th. Kuiper, DE VOORMANNEN, 250-251; en 346-347.

35. Mededeling van dr. J. de Bruijn, hoofd van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) aan de auteur.

36. Idem.

37. Leden van de AR-Tweede Kamerfractie, na de oorlog die tot de Gereformeerde Bond behoorden waren: mr. W. Aantjes, ds. J. Fokkema en dr. E.P. Verkerk.

38. Naast de in noot 37 genoemde personen, behorend tot de Gereformeerde Bond, hebben tussen 1946 en 1977 de volgende niet-Gereformeerde leden deel uitgemaakt van de Tweede Kamerfractie van de ARP.

Nederlands Hervormd waren: J. van Eibergen, P.C. Efferich, dr. N.G. Geelkerken en A.B. Roosjen. Tot de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) behoorden: A. Biewenga, drs. B. Goudzwaard en dr. J. Meulink. Christelijk-Gereformeerd waren: dr. C. Boertien, prof.dr. Th.A. Versteeg en ds. C. van der Zaal.

39. Vgl. over de Centrumsgespreksgroep, blz. 360.

40. Invloed van de Centrumsgespreksgroep was wel merkbaar bij de aanvaarding van het amendement tot handhaving van de passage over de eerbiediging van de zondagsrust in het beginselprogramma 1970 (vgl. biz. 327).

41. De Gereformeerde Bond heeft een eigen weekblad: DE WAARHEIDS-VRIEND. Voorts verschijnt het HERVORMD WEEKBLAD, als orgaan van de Confessionele Vereniging. Daarnaast kan hier worden genoemd het KERKBLAADJE, een orgaan van de Vereniging Vrienden van Kohlbrugge. De Vrijzinnig-Hervormden beschikken over een periodiek in KERK EN WERELD.
42. Vgl.: KERKORDE DER NEDERLANDSE HERVORMDE KERK, artikel V. De ambten in de Nederlandse Hervormde Kerk zijn: predikant, ouderling en diaken.
43. Literatuur over deze kerkorde: Th.L. Haitjema, NEDERLANDS HERVORMD KERKRECHT.
44. Literatuur: H.C. Touw, HET VERZET DER HERVORMDE KERK.
45. Literatuur: DOCUMENTEN NEDERLANDSE HERVORMDE KERK; verklaringen, kanselafkondigingen, boodschappen, herderlijke brieven en rapporten uitgevaardigd door of namens de synode der Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren 1945-1955. Voorts: H.B. de Loor, KERK IN DE SAMENLEVING; ANALYSE VAN HET SPREKEN DER NEDERLANDSE HERVORMDE KERK SEDERT 1945.
46. Vgl. voor een beschouwing over de kerkgeschiedenis vanuit dit gezichtspunt: Th.L. Haitjema, DE NIEUWERE GESCHIEDENIS VAN NEERLANDS KERK DER HERVORMING; VAN GEREFORMEERDE KERKSTAAT TOT CHRISTUS BELIJDENDE VOLKSKERK.
47. De Nederlander, Dr. W.A. Visser 't Hooft, was van 1948-1966, secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken.
48. Vgl.: DE KATHOLIEK IN HET OPENBARE LEVEN VAN DEZE TIJD, 38-46.
49. Voor de discussie in de Tweede Kamer over dit mandement, vgl. blz. 272-273.
50. CHRISTEN ZIJN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING, 21-24.
51. Gegevens ontleend aan DE VOLKSKRANT, 10-9-1965.
52. Literatuur over de ontwikkelingen in de vakbeweging: E. Huetling e.a., NAAR GROTER EENHEID; GESCHIEDENIS NVV 1906-1981; Jan Roes (red.), KATHOLIEKE ARBEIDERSBEWEGING. Voor de visie van het CNV dat, op principiële gronden, buiten deze fusie bleef, vgl.: 34ste VERSLAG VAN HET CNV (1978).
53. In 1967 werd als gevolg van de sterk uitgebreide activiteiten van de Oecumenische Raad een nieuw statuut vastgesteld. Bij die gelegenheid werd de naam gewijzigd in Raad van Kerken.
54. HET SPREKEN VAN DE KERK IN DE SAMENLEVING, 22-24.

Noten bij hoofdstuk VII.2.1. De houding tegenover de antithese

1. Bij het schrijven van dit hoofdstuk is veelvuldig gebruik gemaakt van de volgende bronnen:
Archief-H.W. Tilanus; Notulen van het DB en het HB van de CHU in de periode 1945-1946; christelijk-historisch weekblad KONINGIN EN VADERLAND, jaargangen 1945 en 1946.
2. Vgl. deel 1, blz. 128.
3. Literatuur over de CHU tijdens de bezetting:
Madelon de Keizer, DE GIJZELAARS VAN SINT MICHIELSGESTEL; EEN ELITE-BERAAD IN OORLOGSTIJD; G. Puchinger, TILANUS VERTELDE MIJ ZIJN LEVEN, hoofdstukken VII t/m IX; J. Wieten, DAGBLAD EN DOORBRAAK; DE NEDERLANDER EN DE NIEUWE NEDERLANDER, hoofdstukken 6 t/m 8; B. Woelderink, Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945, in: CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 138-151.
4. In het Politiek Convent waren vertegenwoordigers opgenomen van de R.K. Staatspartij, de SDAP, de ARP, de CHU en de Liberale Staatspartij. Na zijn gijzeling werd Tilanus in dit Convent vervangen door prof.dr. J. de Zwaan. Vgl. over dit Convent: J. Wieten, A.W., 167-168.
5. Vgl. over de ontwikkeling van de Nederlandse Unie: L. de Jong, HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN IN DE TWEDE WERELDOORLOG IV, 459-500; V, 36-46 en 196-207.
6. B. Woelderink, A.W., 145-146.
7. Vgl.: J. Wieten, A.W., 170-171.
Naast Bosch van Rosenthal maakten van deze commissie deel uit: mr. J.J. Schokking, advocaat te Wassenaar, voorzitter van de Nederlandse Gemeenschap; en jhr.mr. C.C.G. Quarles van Ufford, de door de bezetter ontslagen burgemeester van Utrecht. Tevens waren lid de Nederlander-redacteuren: De Graaff, Idenburg, Van Walsum en De Zwaan, en voorts de redactiesecretaris van De Nederlander, mr. J. Barents. Tenslotte gold W.H. van Helssingen als sympathisant van De Nederlander-groep.
Aanvankelijk was De Zwaan voorzitter van deze commissie. Hij werd in 1942 korte tijd gegijzeld en nam nadien niet meer aan het beraad van de commissie deel. In hetzelfde jaar werd ook Quarles van Ufford gegijzeld. In 1943 trok Idenburg zich terug uit de commissie.
8. Zie over de activiteiten van Van Walsum in diverse studiecmissies tijdens de bezetting: J. Wieten, A.W., 163; 166-168 en 171-175.
9. Zie over het beraad van deze groep: Madelon de Keizer, A.W., 105-112.
10. De in 1926 opgerichte Christelijk-Democratische Unie was een radicale op protestantse beginselen gebaseerde partij. De CDU was voorstander van eenzijdige ontwapening. De partij handhaafde dit standpunt ook na 1937 toen de SDAP en de Vrijzinnig-Democratische Bond op deze visie terug kwamen. De CDU behaalde bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1933 een Kamerzetel. In 1937 werden twee zetels behaald (Literatuur: I. Lipschits, DE PROTESTANTS CHRISTELIJKE STROMING TOT 1940, 53-58; Hans Heynis, DE CHRISTE-

- LIJK-DEMOCRATISCHE UNIE; KERK EN VREDE EN HET PACIFISME 1922-1940).
11. Program Nederlandse Volksbeweging, 2 punt III.
 12. Vgl.: G. Puchinger, TILANUS, 234-235 en 239-242.
Tilanus maakte deze bedenkingen tegen de NVB ook kenbaar op de vergadering van het Hoofdbestuur van de CHU van 17-8-1945 (Aantekeningen-Tilanus; archief-Tilanus 101).
 13. Vgl. stukken over de besprekingen tussen de CHU en de NVB in archief-Tilanus 104.
 14. Vgl.: J. Wieten, A.W., 200-201.
 15. G. Puchinger, A.W., 241.
 16. Vgl. stukken betreffende besprekingen tussen de CHU en de CDU (archief-Tilanus 102).
 17. Literatuur over de relatie tussen ARP en CHU tijdens de bezetting: G. Puchinger, A.W.; B. Woelderink, A.W.
 18. Op 10-8-1940 spraken Colijn en Slotemaker de Bruïne op een zeer druk bezochte vergadering van ARP en CHU in de Apollohal te Amsterdam.
 19. Van deze studiecommissie maakten onder meer deel uit: Van Arzide: de oud-ministers J. Donner en J.A. de Wilde; het Tweede Kamerlid C. Smeenk en de hoofdredacteur van het Friesch Dagblad, H. Algra. Van christelijk-historische zijde werd aan dit beraad deelgenomen door onder andere: H.W. Tilanus, B.C. de Savornin Lohman en P. Lieftinck (vgl. Madelon de Keizer, A.W., 112-123).
 20. Op 21-2-1945 had De Wilde in een brief aan Tilanus hiertoe het initiatief genomen (archief-Tilanus 103).
 21. De Wilde had - mede namens Donner - reeds op 10-4-1945 aan Tilanus voorgesteld besprekingen tussen de ARP en de CHU te beginnen. Tilanus had hierop geantwoord dat het hem - wegens de slechte verbindingen - niet mogelijk was op korte termijn alle DB-leden hierover te raadplegen (archief-Tilanus 103).
 22. Tegen stemde prof. De Zwaan. Hij wilde een breder gesprek ook met andere partijen. Tilanus stelde hier tegenover dat dit reeds in het zes-partijenoverleg gebeurde (aantekeningen-Tilanus; archief-Tilanus 103).
 23. Vgl. deel 1, hoofdstuk VI.
 24. Een goed beeld van de gedachtenwisseling in de Unie over de samenwerking met de ARP, na de bevrijding, geven de volgende artikelen in KONINGIN EN VADERLAND:
 - mr. H.K.J. Beernink, Enige opmerkingen over samengaan van CH en AR, in: KONINGIN EN VADERLAND, 18-8-1945.
Beernink spreekt zich hier uit voor een federatie maar noemt tevens een aantal vraagpunten, die hij later als voorzitter van de CHU zou hanteren om fusie met de ARP af te wijzen.
 - J. Kousemaker, Fusie of federatie?, in: KONINGIN EN VADERLAND, 8-9-1945.
Kousemaker pleit voor een gezamenlijk urgentieprogramma, waarna mogelijk een federatie kan volgen. Tegen fusie bestaan z.i. bezwaren, die niet zo maar weg te nemen zijn.
 - Voortvaren, in: KONINGIN EN VADERLAND, 15-9-1945.

- Volgens dit, ongesigneerd, commentaar moet primair de vraag naar een gemeenschappelijk urgentieprogram staan. Niet de fusie maar de federatie moet in het middelpunt van het gesprek worden gesteld.
- Gesprek in eigen huis, in: KONINGIN EN VADERLAND, 21-9-1945.
Deze bijdrage is geschreven door "een vooraanstaand Unielid"; mogelijk B.C. de Savornin Lohman. De auteur pleit voor fusie met de ARP. Hij vreest dat als het gesprek met de ARP mislukt toch een Christelijk-Nationale Partij zal worden opgericht. Hij verwacht dat vrijwel de gehele ARP in deze nieuwe partij zal opgaan en de Unie geïsoleerd zal worden en verdeeld raken over deze nieuwe partij enerzijds en naar de Nederlandse Volksbeweging anderzijds.
 - J. Kousemaker, Wat gaat er met de CHU gebeuren?, in: KONINGIN EN VADERLAND, 28-9-1945.
In deze bijdrage houdt Kousemaker een pleidooi voor een programmatische heroriëntatie van de CHU tot een vooruitstrevende, radicale, democratische en sociale partij.
 - CH en AR, in KONINGIN EN VADERLAND, 2-11-1945.
In dit ongesigneerd artikel wordt een pleidooi gehouden voor federatieve samenwerking met de ARP. Voor fusie moet een andere mentaliteit groeien.
De antithese-gedachte kan in een program overwonnen worden maar in de geesten blijven voortleven en overwinnen.
25. Het comité ontleende deze naam aan de 49 initiatiefnemers voor deze aktie (brieven in archief-Tilanus 103).
 26. Besprekingen tussen een delegatie van het comité der 49 en het DB van de Unie hadden plaats op 4-1-1946 en 8-2-1946.
 27. Deze bijeenkomst zou oorspronkelijk worden gehouden op 24-4-1946. Na aandrang van diverse zijden werd de datum vervroegd. Vgl.: Stemmingen en spanningen in de CHU, in: KONINGIN EN VADERLAND, 25-1-1946. In dit artikel werd gevraagd aan de reeds geplande vergadering van 24-4-1946 een bijzondere Algemene Vergadering vooraf te laten gaan.
 28. Woelderink wijst er op dat het niet zozeer de actie van de 49 is geweest waardoor het bestuursvoorstel werd verworpen, maar dat het de authentieke christelijk-historische krachten van het platteland waren - met name de provincies Friesland, Groningen en Zeeland en enkele steden in het Westen, zoals Haarlem, Delft en Vlaardingen - die de voorgestelde federatieve samenwerking met de ARP torpedeerden (vgl.: B. Woelderink, De Unie onderweg, in: DE UNIE IN HET VIZIER, 43).
 29. J.M. Krijger, M.C. de Jong en A.A. van Rhijn aan Hoofdbestuur van de CHU, 9-3-1946 (archief-Tilanus 103).
 30. Het personalistisch socialisme ziet de bevordering van de socialistische doelstellingen in het licht van de ontplooiing van de individuele menselijke persoonlijkheid. Zij wijst de gedachte af dat het menselijk handelen gericht is op het bevorderen van een totalitaire staat of gemeenschap.

- (vgl.: Ph. Kohnstamm, W.P.J. Pompe en H.R. Hoetink, PERSONALISTISCH SOCIALISME; NAAR DRIEERLEI FUNDERING).
31. Circulaire van de Vrij Christelijk-Historischen aan de afdelingen en leden van de Christelijk-Historische Unie, z.d. (archief-Tilanus 103).
 32. Gegevens inzake de PU ontving de auteur van de heer M. Vrolijk te Den Haag, oud-secretaris van de PU.
 33. Vgl.: A.A. van Ruler, POLITIEK IS EEN HEILIGE ZAAK (1946); DE STAAT EN DE OPENBARING (1947); ONZE GRONDLIJNEN (1948).
 34. Een soortgelijk probleem deed zich voor in de Eerste Kamer. Hier was prof. mr. P. Scholten in het Noodparlement benoemd in de vacature van de tijdens de oorlog overleden CHU-senator J. ter Haar jr. Prof. Scholten bleef, na zijn overgang naar de PvdA, lid van de Eerste Kamer.
 35. Vgl. voor een overzicht van de doelstellingen van de HGS deel 1, blz. 302-303.
 36. De rede van Tilanus en Haitjema op de Algemene Vergadering van 24-4-1946 zijn uitvoerig weergegeven in: KONINGIN EN VADERLAND, 3-5-1946.
 37. De rede van Tilanus op de Algemene Vergadering van 27-2-1946 is integraal gepubliceerd in KONINGIN EN VADERLAND, 8-3-1946.
 38. Gegevens over deze rede van Tilanus zijn ontleend aan KONINGIN EN VADERLAND, 8-3-1946 en 3-5-1946.
 39. Uit de notulen van de vergadering van het Hoofdbestuur d.d. 17-8-1945 kan de volgende hoofdlijn in de standpunten worden gesignaleerd.
Voor federatieve samenwerking met de ARP maar tegen een fusie spraken zich uit de Kamerkringvertegenwoordigers van Zeeland, Arnhem, Tilburg, Nijmegen, Den Haag, Leiden, Haarlem en Groningen.
Voor fusie spraken zich uit de grote meerderheid van de Kamerkring Utrecht en de Kamerkring Maastricht.
Voor samenwerking in een breder verband ook met andere partijen, met name de Vrijz. Dem. Bond, spraken zich uit de Kamerkringen Den Helder, Amsterdam, Friesland en Zwolle.
Drie Kamerkringen wilden het advies van het DB afwachten, te weten: Den Bosch, Rotterdam en Assen. Daarbij verklaarde Assen zich echter wel tegen een fusie met de ARP (notulen HB-CHU, 17-8-1945, archief-Tilanus 107).
 40. Vgl. de mededelingen hierover in noot 39.
 41. De PU behaalde, met J.M. Krijger als lijsttrekker, 0,7% van de stemmen.
 42. Aantekeningen van dit gesprek met de PU in het archief-Tilanus 107.
 43. Voorts werd van PU-zijde teleurstelling uitgesproken over de geringe aandacht die de CHU huns inziens gaf aan het godsdienstonderwijs op de openbare scholen (aantekeningen-Tilanus; archief-Tilanus 107).
 44. Gegevens over dit gesprek ontleend aan het archief-Tilanus; mededelingen m.b.t. dit overleg zijn voorts gedaan in "DE VRIJE NATIE" van maart 1952, 5e jrg. nr. 6 "Verantwoording".
 45. De PU had gevraagd om de plaatsen 11 of 12 en 16 of 17.

De CHU had voor de verkiezingen van 1952, 9 zetels in de Tweede Kamer. In verband met de op dat moment verwachte uitbreiding van de Tweede Kamer tot 150 leden correspondeerde dit aantal met 12 à 13 zetels na de uitbreiding. Als gevolg van verwerping van het desbetreffend voorstel tot grondwetsherziening in de Eerste Kamer - in samenhang met enkele andere voorstellen tot wijziging van de grondwet - zou de uitbreiding tot 150 Kamerleden overigens eerst in 1956 plaats hebben.

46. Officieel werd hierbij de hoge leeftijd van ds. Gravemeijer van CH-zijde als een bezwaar genoemd. Daarnaast achtte men hem te weinig actief voor het werk in de Tweede Kamerfractie.
47. Met name betrof dit de wens van de PU dat ds. Gravemeyer zich ook met algemene principiële vraagstukken mocht bezig houden. Van CH-zijde werd er op gewezen dat dit uitsluitend door Tilanus zou kunnen worden gedaan, voor zover dit op de politiek van de fractie betrekking had.
48. Sinds 1965 verscheen DE VRIJE NATIE als kwartaalblad.
49. In 1967 bepleitte de PU in een schrijven aan de minister van Binnenlandse Zaken en de leden der Staten-Generaal voor het opnemen van een preambule in de grondwet, waarin God als bron van alle gezag, recht en democratische vrijheden wordt erkend. In 1972 werd in een brief aan de minister van Justitie en de Tweede Kamerfracties geprotesteerd tegen de mogelijke vrijlating van de "drie van Breda", die hier wegens het plegen van oorlogsmisdaden werden gedetineerd (mededeling M. Vrolijk, oud-secretaris PU, aan de auteur).
50. Onze beschouwing over de CVP is gebaseerd op de volgende gegevens: J. Hindriks: DOORBRAAK IN CHRISTELIJKE KRING IS NOODZAAK PROGRAM VAN DE CHRISTELIJKE VOLKSPARTIJ (1956). Voorts werd informatie verkregen van het Studie en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen en van de heren C.J. van Mastrigt en A. Wolting.
51. Notulen DB CHU 30-10-'54 en 27-11-54 (archief-Beernink).
52. De CHU-delegatie bestond uit: Ir. G. Kluitenbergh, mr. J.W. van Gelder en C.J. van Mastrigt.
53. In verband hiermee waren de volgende programpunten van belang:
De CVP was van oordeel dat de Nederlandse zee-, land- en luchtmacht uitsluitend in stand diende te worden gehouden voor de verdediging van het rijk en het nakomen van internationale verplichtingen (art. 26 Beginselprogramma CVP).
De CVP wenste een pensioenregeling voor het hele Nederlandse volk (met premiebetaling op soortgelijke wijze als van het overheidspersoneel) waardoor ouden van dagen, weduwen en wezen alsmede invaliden afdoende werden verzorgd (punt C1 Programma van Actie, CVP).
De CVP wilde streven naar een internationale rechtsorde, die door een internationale politiemacht veilig diende te worden gesteld.
Bij totstandkoming van vorenstaande wilde de CVP ontwapening van alle volkeren onder scherpe internationale controle en internationale regeling van de wapenindustrie (punt G.1. Programma van Actie, CVP).

Noten blz. 48-59

54. Vgl. DE NEDERLANDER, 1-12-1961 (tekst van een radiorede van Beernink en J. Hindriks, 27-11-1961).
55. Wel werden in 1951 in artikel 8 enkele taalkundige verbeteringen aangebracht.
56. H.K.J. Beernink, GESCHIEDENIS EN BEGINSEL VAN DE CHU, 41-44.
57. Idem, A.W., 37.
58. Idem, A.W., 39.
59. Idem, A.W., 40.
60. Vgl. deel 1, blz. 115-117.
61. Deze aanvulling van artikel 4 kwam tot stand door middel van een amendement aangenomen op de Algemene Vergadering. In het ontwerp-program kwam deze passage niet voor. Nadere gegevens over de voorgeschiedenis van dit amendement ontbreken.
62. H.K.J. Beernink, A.W., 36.
63. De hier genoemde wijzigingen in artikel 1 (1951) kwamen tot stand onder invloed van de Barthiaanse theologie.
64. Het verdient aantekening dat hier gesproken wordt over "... een kerk". In het oude program werd in deze bepaling gesproken over "... de Kerk". Hiermee heeft de verwijzing naar de algemene Christelijke Kerk, zoals omschreven in de geloofsbelijdenis, plaats gemaakt voor de constatering van de verdeeldheid der kerken. De begrippen "de Kerk" en "een kerk" komen in artikel 10 (1951) naast elkaar voor (vgl. de weergave van deze bepaling op blz. 51-52).
65. In artikel 11 (1951) wordt uitsluitend gesproken over de kerken. In de vergelijkbare bepaling in artikel 13 van het program van 1908 werd de verzorging der armen als taak van de Kerk gezien (vgl. deel 1, blz. 137, art. 13).
66. Vgl. deel 1, blz. 179-180.
67. Vgl. deel 1, blz. 123.
68. H.K.J. Beernink, A.W., 38.
69. Vgl. deel 1, blz. 171-188.
70. H.K.J. Beernink, A.W., 44-45.

Noten blz. 60-69

Noten bij hoofdstuk VII.3.1. Dr. H.W. Tilanus

1. Geraadpleegde literatuur: M.A. Geuze, Enkele kanttekeningen bij 20 jaren na-oorlogse CHU-periode, in: CH-TIJDSCRIFT, 23 (1978) nr. 2/3, 75-84.
G. Puchinger, TILANUS VERTELDE MIJ ZIJN LEVEN; C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, DE FREULE VERTELT.
Voorts werden gegevens ontleend aan de notulen van het DB en HB van de CHU (archieff-Beernink). Daarnaast werd informatie verkregen in persoonlijk contact met diverse (oud)-CHU-Kamerleden en -bestuursleden.
De basistekst voor dit hoofdstuk werd van commentaar voorzien door jkvr.mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen en drs. A.D.W. Tilanus.
2. Tilanus heeft er op gewezen dat zijn grootvader, A. van Os, die een grote invloed had op zijn geestelijke ontwikkeling, een fanatiek Kuyperiaan was. Zijn grootmoeder, Dirkje Arnoldina Verbrugh, was een volgelinge van Hoedemaker. De vader van Tilanus was een Lohmanniaan (vgl. G. Puchinger, A.W., 56-59 en 63-64).
3. Bekend werd Tilanus' interpellatie van minister Marchant op 6-6-1934 naar aanleiding van de voorstellen met betrekking tot een nieuwe spelling (vgl.: P.J. Oud, HET JONGSTE VERLEDEN V, 184-188). Vgl. voor een overzicht van de activiteiten van Tilanus in de Tweede Kamer 1940: P.J. Oud, A.W., VI, 330.
4. Het was in die tijd gebruikelijk dat de fractievoorzitters lid waren van de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken.
5. Van de 8 leden tellende CHU-Tweede Kamerfractie was Slotemaker de Bruïne niet aanwezig. Van de overige zeven leden kreeg Tilanus 5 stemmen. Slotemaker de Bruïne en Bakker kregen elk één stem (Notulen CHU-Tweede Kamerfractie, 4-9-1939; archieff-Mackay-Katz).
6. Literatuur: Madelon de Keizer, DE GIJZELAARS VAN SINT MICHIELSGESTEL; EEN ELITEBERAAD IN OORLOGSTIJD; voorts de necrologie gewijd aan Tilanus van de hand van H. Algra in: FRIESCH DAGBLAD, 18-2-1966.
7. G. Puchinger, A.W., 224.
8. Vgl. over de houding van de CHU tegenover de NVB ook blz. 91 noot 3.
9. Vgl. over B.C. Lohman, deel 1, blz. 336-340.
10. Vgl. blz. 95-99.
11. Vgl. over de Unieraad voorts blz. 292 en 301-303.
12. De ontwikkeling van de gedachten op dit punt in de CHU komt aan de orde in hfdst. VIII.
13. Mededeling van mr. Beernink aan de auteur; het archieff-Tilanus bevat over de formatie 1959 buiten het formatie-advies geen relevante gegevens.
14. Mededeling van enkele oud-CHU-politici aan de auteur.
15. De tekst van dit rapport DE IN- EN EXTERNE SITUATIE VAN DE CHU en enkele andere hierop betrekking hebbende stukken zijn de auteur ter hand gesteld door drs. A.J. van Dulst.

Noten blz. 71-75

Noten bij hoofdstuk VII.3.2. Mr. H.K.J. Beernink

1. Gegevens over mr. Beernink zijn ontleend aan de artikelen die naar aanleiding van zijn overlijden verschenen in: De Nederlander van 7-9-1985.

Van de overige beschouwingen die bij zijn overlijden verschenen noemen we in het bijzonder:

- Rob Vermaas: Beernink, tragisch en bescheiden; in DE TIJD, 31-8-1979;
- J. van Tijn: Het is nooit goed, hoe je het ook doet; Bij het overlijden van mr. H.K.J. Beernink; in VRIJ NEDERLAND, 1-9-1979;
- B. Roolvink: In Memoriam H.K.J. Beernink; NEDERL. GEDACHTEN, 1-9-1979.

Informatie over het optreden van Beernink als minister is aanwezig in FRAGMENTEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN, 107 e.v.

De basistekst voor dit hoofdstuk werd van commentaar voorzien door dr. K. de Vries, oud-lid van de CHU-Eerste Kamerfractie.

2. Opvallend is dat Tilanus in het DB van de Unie niet Beernink maar de toen nog vrij onbekende Amsterdamse advocaat mr. J.W. van Gelder als zijn opvolger suggereerde. De overige DB-leden toonden zich verbaasd en merkten op dat zij van oordeel waren dat Beernink de meest aangewezen man was voor het voorzitterschap. Beernink zelf zei naast zijn drukke werkzaamheden als secretaris van een snel groeiende gemeente en het Tweede Kamerlidmaatschap, het voorzitterschap van de CHU niet te ambiëren (Notulen DB-CHU). Toen Tilanus in 1958 als voorzitter van de Unie aftrad werd Beernink zijn opvolger.

Van Gelder nam het secretariaat op zich. Het is niet duidelijk of Tilanus van oordeel was dat Beernink als secretaris van de CHU beter op zijn plaats was dan als voorzitter.

3. Vgl. over de kandidaatstelling in 1963 blz. 295
4. Vgl. over de formatie in 1963 blz. 213-215.
5. Vgl. over de formatie in 1965, blz. 216-218. Hier komt ook Beerninks rol in de omroepkwestie ter sprake.
6. Houwaart legde zijn bezwaren tegen de CHU in 1967 neer in de brochure, WEL BEDANKT; VERSLAG EN VERANTWOORDING VAN EEN KEUZE.
7. Vgl. voor de opvattingen binnen de CHU over de omroepkwestie blz. 188-189
8. Vgl. over het optreden van de CHU in de formatie 1966 blz. 218-221
9. Dit bleek b.v. uit Beerninks reactie op een enquête van het NIPO in 1964. Volgens de resultaten van dit onderzoek was de meerderheid van de CHU-kiezers voor vorming van één protestantse partij. Beernink - die zeer gereserveerd tegenover vorming van een protestantse partij stond - trok, op weinig overtuigende wijze de waarde van dit onderzoek in twijfel door het aantal van 350 ondervraagden op de totale kiesgerechtigden als te klein af te doen. (TROUW, 17-7-1964).
10. Mr. Beernink: Laten we het niet zo scherp stellen, je leeft maar één keer. Interview met Bibeb in: VRIJ NEDERLAND, 19-3-1966.

Noten blz. 76-78

11. Vgl. de ontwikkelingen na de "nacht van Schmelzer" blz. 223-224.
12. FRAGMENTEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN, 109.
13. In dit kader is voorts van belang de opstelling van Beernink t.a.v. het door hem verdedigde voorstel om artikel 185 van de grondwet betreffende de financiële verhouding tussen het Rijk en de kerkgenootschappen te deconstitutionaliseren (vgl. blz. 324). Afwijzend stond hij tegenover de suggesties om te komen tot een gekozen burgemeester; een gekozen minister-president en een districtenstelsel (FRAGMENTEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN, 108).
14. Terugkomend van vakantie had het echtpaar Beernink voor nog overgebleven Belgische franken benzine willen kopen aan de grens. Toen de pomp dicht bleek kocht Beernink voor dit bedrag 700 sigaretten, voor zijn echtgenote. Zelf rookte hij uitsluitend sigaren. Beernink had zich daarbij vergist in het merk dat zijn echtgenote rookte. Hij legde de sigaretten openlijk neer op de achterbank. De douane constateerde dat dit 300 te veel waren. Beernink betaalde hiervoor een boete van f 40,-- + de verschuldigde accijnzen.
15. Vgl. blz. 397, 404, 417.
16. Vgl. blz. 68.
17. Men kan de vraag stellen of Beernink wellicht langer politiek leiding had kunnen geven aan de Unie, wanneer hij eerder hiertoe de gelegenheid had gekregen. Op dit punt kan men echter slechts speculaties geven.

Noten bij hoofdstuk VIII.1.1. Incidentele toepassing van de regicentrische leer

1. Vgl. deel 1, blz. 354-356.
2. Vgl. HANDELINGEN STATEN-GENERAAL 1949/'50 I, 67-73.
Pollema wees op de preambule en artikel I van het Uniestatuut en op het verschil tussen artikel 209 lid 3 van de grondwet 1948 en artikel 5 lid 1 van het Uniestatuut.
"De Kroon der Unie wordt gedragen door Hare Majesteit Koningin Wilhelmina, Prinses van Oranje Nassau, en bij opvolging door Haar wettige opvolgers in de Kroon der Nederlanden" (grondwet 1948; art. 209 lid 3).
"Aan het hoofd der Unie staat Hare Majesteit Koningin Juliana, Prinses van Oranje Nassau, en bij opvolging Hare wettige opvolgers in de Kroon der Nederlanden" (Uniestatuut; art 5 lid 1).
De volledige tekst van het veertiende hoofdstuk van de grondwet van 1948; het Uniestatuut alsmede een overzicht van de discussie over de Indonesische kwestie in de Staten-Generaal van oktober 1945 tot de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 geeft: A. Stempels, DE PARLEMENTAIRE GESCHIEDENIS VAN HET INDONESISCHE VRAAGSTUK.
3. Pollema beriep zich hierbij op de staatsrechtelijke beschouwingen van De Savornin Lohman (vgl.: A.F. de Savornin Lohman, ONZE CONSTITUTIE, 104-117).
4. Pollema zocht voor deze procedure steun bij artikel 60 van de grondwet 1948.
5. Vgl. HANDELINGEN 1949/'50 I, 99 (Drees) en HANDELINGEN 1949/'50 I, 85 (Kranenburg).
Kranenburg liet zich als voorzitter van de Eerste Kamer vervangen om aan dit debat deel te nemen.
6. HANDELINGEN 1949/'50 I, 103.
7. Vgl. deel 1, blz. 173-174.
8. Het amendement-Tilanus op artikel 209 van de grondwet en de discussie tussen hem en Gerretson over de houding van de CHU-Tweede Kamerfractie ten aanzien van de soevereiniteitsoverdracht, komen aan de orde op blz. 97.
9. Jkvr. Wtewaall van Stoetwegen deelt mee dat Pollema op deze vergadering verklaarde, dat de hele Eerste Kamerfractie van de CHU tegen de soevereiniteitsoverdracht zou stemmen (vgl.: DE FREULE VERTELT, 137). Gerretson uit zich op dit punt iets genuanceerder (vgl.: TILANUS CONTRA DE CHU, 15).

Noten bij hoofdstuk VIII.1.2. Het kiesrecht

1. Urgentieprogram CHU 1945. Urgente punten 2 (vgl.: PARLEMENT EN KIEZER 1946/'47, 79-80).
2. Urgentieprogram CHU 1946. Urgente punten 2 (vgl.: PARLEMENT EN KIEZER 1947/'48, 79).

De vraag naar de versterking van de band tussen kiezers en gekozenen kwam zijdelings ter sprake in 1950 tijdens de behandeling van een voorstel tot wijziging van de grondwet, waarbij het aantal leden van de Tweede Kamer werd verhoogd van 100 op 150 leden. Het kabinet noemde als een van de argumenten, ten gunste van deze uitbreiding van het ledental der Kamer dat de fracties, met name de middelgrote, meer gelegenheid zouden hebben om contact met hun achterban te onderhouden. CHU-woordvoerde Tj. Krol betoogde dat de CHU-fractieleden zeer intens contact met hun achterban onderhielden, zonder dat dit schade deed aan hun presentie in de Kamer. Hij betwijfelde voorts dat deze uitbreiding, zoals het kabinet stelde, zou leiden tot efficiënter werken van de Kamer, gelet op de toegenomen werkzaamheden. Krol meende dat de uitbreiding van het ledental eerder tot problemen aanleiding zou geven. Wilde men efficiënter werken dan moest dit zijns inziens gezocht worden in wijziging van het Reglement van Orde der Kamer; b.v. door de spreektijden te beperken. De CHU stemde tegen dit voorstel.

De meerderheid van de Tweede Kamer ging er mee accoord. In de Eerste Kamer werd dit voorstel - in combinatie met andere voorstellen tot wijziging van de grondwet - echter verworpen. (HANDELINGEN 1951/'52 IV, 1618-1619).
3. HANDELINGEN 1961/'62 III, 2387 en 2411-2412.

Deze kwestie was in 1952 reeds aan de orde gesteld in de aangenomen maar niet uitgevoerde motie-Donker (vgl.: Memorie van Toelichting Initiatiefvoorstel Kolfschoten, Andriessen en Van Schaik tot wijziging van de Kieswet, strekkende tot verhoging van de kiesdrempel bij verkiezing voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal; Zitting 1970/'71 nr. 10.985).
4. HANDELINGEN 1961/'62 III, 2401-2402.
5. Tegen stemden VVD, CPN, SGP, PSP, 2 ARP-leden en 4 KVP-leden, onder wie de ex-KPN-leden Duijnstee en Welter (vgl.: HANDELINGEN 1961/'62 III, 2461).
6. HANDELINGEN 1962/'63 III C 2032.
7. HANDELINGEN 1963/'64 II, 444.

Naast het GPV had de Boerenpartij met drie zetels zijn intrede in de Tweede Kamer gedaan.
8. HANDELINGEN 1945/'46 III, Bijlagen 125.3.

HANDELINGEN 1945/'46 I, 499.
9. HANDELINGEN 1951/'52 IV, 1635.
10. Idem, 1619-1620.
11. Voorts stemden tegen ARP, SGP, KNP, een VVD-lid en een KVP-lid (Handelingen 1951/'52 IV, 1659).
12. Tegen stemden ARP en CHU. Voor stemde de CPN. De fracties van KVP, VVD en PvdA stemden verdeeld (vgl. Handelingen 1951/'52 I, 859).

13. Het kabinet-de Quay motiveerde de verlaging van het actief kiesrecht o.m. door te wijzen op de ontwerp-conventie voor de Europese verkiezingen; het toegenomen onderwijs en de groeiende aandacht voor de politiek door de komst van de tv. Aanvankelijk deed het kabinet uitsluitend een voorstel tot verlaging van de leeftijd voor het actief kiesrecht.
Na aandrang uit de Kamer diende het tevens een voorstel in tot verlaging van de leeftijd voor het passief kiesrecht van de Tweede Kamer. Voor de Eerste Kamer bleef het passief kiesrecht op 30 jaar gehandhaafd. Dit laatste onderdeel van de voorstellen werd echter in de Eerste Kamer verworpen.
Krachtens artikel 100 van de toen vigerende grondwet - die bepaalde dat de voorwaarden voor het passief kiesrecht voor beide Kamers der Staten-Generaal gelijk zijn - kwam de leeftijd voor het passief kiesrecht voor de senaat ook op 25 jaar.
14. HANDELINGEN 1962/'63 II, 524-525.
15. Vgl. deel 1, blz. 184-185.
16. Vgl. deel 1, blz. 185-186.
17. In het Urgentieprogram 1945 wordt onder Urgente punten nr. 2 gemeld: "Wijziging van de Kieswet, ter bestrijding van het euvel van de kleine partijen. Verdeling van het land in kiesdistricten, en wel in dier voege, dat met behoud van het stelsel van de Evenredige Vertegenwoordiging, een nauwer band ontstaat tussen de volksvertegenwoordiger en de kiezers".
Ruim geïnterpreteerd kan in de eerste regel, aan de mogelijke invoering van een kiesdrempel zijn gedacht. Waarschijnlijker lijkt het echter dat deze passage moet worden gelezen in relatie met de in de tweede regel tot uiting gebrachte wens om een beperkt districtenstelsel in te voeren.

Noten bij hoofdstuk VIII.1.3. De houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet

1. In vergelijking met onze beschrijving van het interbellum is het schematisch overzicht van de diverse kabinetten niet aan het begin van hoofdstuk VIII geplaatst, maar bij de paragraaf betreffende de houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet. Gelet op de omvang en de aard van de behandelde stof komt dit schema ons inziens op deze plaats het beste tot zijn recht.
2. HANDELINGEN 1952/'53 II, 71. In dezelfde geest: HANDELINGEN 1946, 52.
3. HANDELINGEN 1946, 54.
4. HANDELINGEN 1956/'57 II, 57.
5. HANDELINGEN 1962/'63 II, 90.
6. A.L. de Block, SAMENWERKING IN NEDERLAND ALS STAATKUNDIG VRAAGSTUK.
Van anti-revolutionaire zijde werd op deze rede gereageerd in: A.M. Donner, J.P.A. Mekkes en J.A.H.J.S. Bruins Slot: Samenwerking op de breedst mogelijke basis?, in: AR-STAATKUNDE (1956), 113-131.
7. HANDELINGEN 1956/'57 II, 57-58.
8. HANDELINGEN 1948/'49 II, 148.
9. HANDELINGEN 1948/'49 II, 164-165. Tilanus meende dat de kritiek van Van der Goes van Naters op het stemgedrag van de CHU, mede was in gegeven door de reserve van de PvdA tegen de brede basis-politiek.
10. Vgl. KONINGIN EN VADERLAND, 14-10-1955.
Typerend voor de indruk die het stemgedrag van de CHU op buitenstaanders maakte, is het volgende uit 1958 daterend citaat: "In sociaal-economische vragen ontbreekt vele malen homogeniteit, zodat de CH-fractie veelal verdeeld stemt" (vgl. REPERTORIUM DER SOCIALE WETENSCHAPPEN I, POLITIEK, 222).
11. Vóór stemden: jkvr. Wttewaall van Stoetwegen, Kikkert, Tilanus en Van de Wetering. Tegen waren: Beernink, Van der Feltz, De Ruiter en Schmal (vgl. HANDELINGEN 1949/'50 II, 930-931).
12. Vgl. blz. 64
13. Dr. J.J. R. Schmal (1894-1966) promoveerde in 1946 op een dissertatie over Tweeërlei staatsbeschouwing in het Réveil. Hij was lid van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland (1937-1958); lid van de Tweede Kamer (1946-1963). Verder was hij o.m. voorzitter van de stichting School voor Taal en Letterkunde en consul van Finland.
14. Mededeling van jkvr. Wttewaall van Stoetwegen aan de auteur. Deze visie op Schmal, werd onafhankelijk van jkvr. Van Stoetwegen bevestigd door dr. A. Veerman, oud-lid van de Tweede Kamer voor de ARP. Hij was in de jaren vijftig parlementair redacteur van het dagblad TROUW.
15. Prof.Dr. F.C. Gerretson (1884-1958) was werkzaam bij de Koninklijke Shell; bijzonder hoogleraar in de koloniale geschiedenis en buitengewoon hoogleraar in de constitutionele geschiedenis

- aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij genoot bekendheid als dichter onder de schuilnaam Geerten Gossaert.
16. (F) C. Gerretson, TILANUS CONTRA DE CHU; DEMOCRATISCHE BEGINSEL-PARTIJ OF AUTORITAIRE LEIDERSPARTIJ? (niet opgenomen in het VERZAMELD WERK).
Zie voorts over dit onderwerp: A.B.L. de Jonge, De souvereiniteitsoverdracht; Tilanus contra Gerretson, in: CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 152-167; Emile Henssen, GERRETSON EN INDIE.
 17. Vgl.: TILANUS CONTRA DE CHU, 18-20.
 18. Vgl. over dit, weinig bekende, aspect van artikel 6 van het CHU-beginselprogramma (1908 en 1951) deel 1, blz. 123.
 19. Notulen DB-CHU, 25-3-1950 (archieef-Beernink).
 20. Notulen HB-CHU, 22-9-1951 (archieef-Beernink).
 21. Welter behoorde evenals Gerretson tot de beweging voor Rijkseenheid. Hij was bereid de CHU te steunen mits Gerretson de kandidaat zou zijn. Zonder steun van Welter in de Provinciale Staten van Zuid-Holland zou een lid van de CPN tot senator zijn gekozen (vgl. H. van Spanning, Het optreden van de CHU in het parlement sinds 1946, in: DE UNIE IN HET VIZIER, 29).
 22. Vgl.: H. Algra, Van een goede buur of een verre vriend?, in CH-TIJDSCRIFT 23 (1978) nr. 2/3, 60-61.
 23. Notulen DB-CHU, 10-12-1951 (archieef-Beernink).
 24. In een rondzendbrief van 25-2-1952 aan de besturen van alle christelijk-historische kiesverenigingen riepen enkele leden op Schmal als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 te kiezen en de vier voorstanders van de souvereiniteits-overdracht niet meer op de kandidatenlijst te plaatsen.
 25. Voor dit gesprek dat op 20-12-1952 plaats had waren uitgenodigd Beernink, Van Bruggen, Gerretson, Kolff, Van Niftrik, Schmal en Tilanus. Als voorzitter trad De Zwaan op. Volgens Tilanus had dit gesprek niet aan het gestelde doel beantwoord, omdat men aan de bespreking van het onderwerp niet was toegekomen (Notulen DB CHU, 27-12-1952; archief-Beernink).
De oorzaken hiervan zijn niet duidelijk. Wellicht is de communicatie bemoeilijkt door de doofheid van Van Bruggen, Gerretson en Tilanus. Voorts staat vast dat Tilanus met veel reserves aan dit gesprek begon.
 26. Vgl. deel 1, blz. 192.
 27. Vgl. over de reserves in anti-revolutionaire kring tegen het door de fractie gevoerde Indonesië-beleid: Doeko Bosscher, OM DE ERFENIS VAN COLIJN; DE ARP OP DE GRENS VAN TWEE WERELDEN.
De gedachtenwisseling in de KVP over de Indonesië-politiek is geschetst door: Jan Bank, KATHOLIEKEN EN DE INDONESISCHE REVOLUTIE.
 28. Dit betreft een bijeenkomst in Hilversum, georganiseerd door de CHJG in samenwerking met de CHU-afdeling, die gehouden werd begin oktober 1962. De auteur was onder het gehoor van Tilanus.
 29. J. Burger, Herinneringen aan fractiediscipline en een vooroorlogse terugroeping, in: SOCIALISME EN DEMOCRATIE, 32 (1975), 281-283.
 30. Mededeling van jkvr. Wttewaall van Stoetwegen aan de auteur.

Noten blz. 102

31. Vgl. HANDELINGEN 1946, 52-53 en HANDELINGEN 1952/'53 II, 72.
32. HANDELINGEN 1954/'55 II, 1040.
33. HANDELINGEN 1962/'63 II, 91.

Noten bij hoofdstuk VIII.1.3.2. De relatie tussen ministers en hun politieke geestverwanten in de Staten-Generaal tijdens het fraktievoorzitterschap van H.W. Tilanus

1. De gegevens voor dit hoofdstuk zijn voor een belangrijk deel ontleend aan het archief van H.W. Tilanus. Schriftelijke informatie is verkregen van mevrouw C. Beerman-de Roos, luitenant-generaal M.R.H. Calmeyer, mevrouw M. Toussaint-Rosse - oud secretaresse van diverse ministers van Justitie onder wie mr. W.C. Beerman - en voorts mr. Y. Scholten. Een gesprek is gevoerd met mr. H.K.J. Beernink op 1-8-1975 en met mr. G.Ph. Heiders op 21-5-1975.
2. Een overzicht van de christelijk-historische bewindslieden en de door hen beheerde departementen is opgenomen op blz. 104-107.
3. Tijdens een discussie in het Hoofdbestuur op 2-4-1949, waar kritiek werd geuit op het regeringsbeleid ten aanzien van Indonesië, deelde Tilanus mee, dat Schokking hem als minister was geadviseerd door Romme. Jkvr. Wttewaall van Stoetwegen maakt in haar herinneringen melding van Rommes' rol bij de benoeming van Staf als minister (vgl. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, DE FREULE VERTELT, 164; zie ook: Anneke Visser, ALLEEN BIJ UITERSTE NOODZAAK?, 108).
4. Vgl. deel 1, blz. 221-222.
5. Wemmers werd ook wel beschouwd als exponent van de door VVD-fractieleider Oud gelanceerde gedachte van de "derde macht". Dit was een pleidooi voor samenwerking tussen VVD, ARP en CHU om naast de PvdA en de KVP een "derde macht" te vormen (vgl. F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965, 49; vgl. voor de afwijzende reacties van Tilanus en AR-fractieleider Schouten: HANDELINGEN 1950/'51 III, 403, 440 en 406).
6. Staf was na zijn ministersloopbaan, in 1959, korte tijd lid van de Eerste Kamer.
7. HANDELINGEN 1950/'51 III, 1227.
De uitdrukking "Hoe dichterbij de Kroon hoe minder partijman", is een goede weergave van de visie die Lohman op de positie van een minister, in relatie tot zijn politieke geestverwanten in het parlement, heeft ontwikkeld. Zij is echter niet als specifiek christelijk-historisch te beschouwen. Voor zover bekend is deze opvatting voor het eerst in deze bewoordingen geformuleerd door de liberale minister-president mr. N.G. Pierson.
Tijdens de algemene beschouwingen over de staatsbegroting, in de Tweede Kamer op 2-12-1897, merkte hij op: "Hoe dichterbij men staat bij de Kroon - en dit is een der zegeningen van de monarchie in ons vaderland - hoe minder partijman men zich gevoelt". (HANDELINGEN 1897/'98 I, 301).
8. De christelijk-historische leden Schmal en Van de Wetering stemden voor de motie-Oud. De overige CHU-leden tegen. Van de Wetering deelde voor de stemming mee, dat hij zich distancieerde van de discussie tussen Oud en Stikker, maar alleen voorstemde omdat deze motie de teleurstelling verwoordde die in hem leefde met

Noten blz. 111-116

- betrekking tot de gang van zaken rond Nieuw-Guinea (HANDELINGEN 1950/'51 III, 1229).
9. Vgl. over de achtergrond van de Stikker-crisis: D.U. Stikker, MEMOIRES; L.G.M. Jaquet, MINISTER STIKKER EN DE SOUVEREINITEITSOVERDRACHT AAN INDONESIE.
 10. HANDELINGEN 1960/'61 IV, 3537.
 11. HANDELINGEN 1960/'61 II, 420-421.
 12. Vgl. F.J.F.M. Duynstee, A.W., 247.
 13. Mededeling van jkvr. Wttewaall van Stoetwegen en C.F. van der Peijl aan de auteur.
 14. Vgl. over het aftreden van Schokking voorts: G. Puchinger, TILANUS, 257-258.
 15. Minister 's Jacob was primair als deskundige aangetrokken. Hij was secretaris-generaal van het departement van Financiën en had als regeringscommissaris, namens de minister van Financiën, een conferentie van ministers van Financiën van de NAVO-landen bijgewoond.
 16. HANDELINGEN 1950/'51 III, 440.
 17. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 19-2-1951 (archief-Tilanus 164).
 18. HANDELINGEN 1950/'51 III, 504; vgl. de reactie van minister-president Drees op 514.
 19. Tilanus was voorstander van de brede basis. Met de steun van Romme kon hij de ontwikkelingen afwachten zonder zelf problemen met tegenstanders in de Unie van deelname aan het kabinet te krijgen.
 20. HANDELINGEN 1952/'53 II, 73; HANDELINGEN 1956/'57 II, 56-57. Deze uitdrukking is niet ontleend aan het Engelse parlement. Ze is in deze vorm in de Engelse taal niet bekend. Wel treffen we in Engelse autobussen veelal het verzoek aan: "Don't talk to the driver". Deze uitdrukking wordt ook wel gebruikt om, in algemene zin, aan te geven dat men iemand die zich concentreert op verantwoordelijk werk, niet moet storen. Vermoedelijk had Tilanus deze uitdrukking in gedachten (Mededeling Research division, House of Commons Library, Londen in brief aan de auteur, 14-8-1986).
 21. Vgl. deel 1, blz. 219.
 22. J.W. Alberda, Over politiek, in: DE SOCIALISTISCHE GIDS 1930, 6-12.
 23. Vgl. de discussie over dit onderwerp bij het optreden van het kabinet-De Geer in 1939; deel 1, blz. 226.
 24. HANDELINGEN Buitengewone zitting 1959 I, 65-66. Een visie op deze materie vanuit het gezichtspunt van de PvdA geeft: F.J. Kranenburg, Ministers-fractie-partij, in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 1959, 224-232.
 25. Vgl. blz. 67-68. De interne discussie over de opvattingen ten aanzien van de relatie tussen ministers en geestverwante fractieleden was, in deze periode, overigens niet tot de CHU beperkt. Binnen de PvdA vond men dat minister-president Drees vaak te weinig rekening hield met de wensen van de socialistische Tweede Kamerfractie en

- een te zwaar accent legde op het kabinetsbeleid en het belang van de deelname van de PvdA aan de regering.
(vgl.: F.J.F.M. Duynstee, A.W., 192; M. van der Goes van Naters, Duynstee en de werkelijkheid, in: SOCIALISME EN DEMOCRATIE 1967, 805-831; W. Drees, Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis, in: SOCIALISME EN DEMOCRATIE 1968, 132-146.
De relatie tussen Drees en de PvdA-Tweede Kamerfractie tijdens de periode dat Burger als voorzitter van de socialistische fractie optrad, komt aan de orde in: Chris van Esterik en Joop van Tijn, JAAP BURGER, EEN LEVEN LANG DWARS, 131-135.
26. In dit kader vraagt één gebeurtenis de aandacht. In 1949 heeft minister Schokking een gesprek gearrangeerd tussen twee hoge officieren en drie leden van de CHU-Tweede Kamerfractie (Beernink, Krol en De Ruiters) die hun standpunt over de soevereiniteits-overdracht aan Indonesië nog niet hadden bepaald en nadere informatie wensten. Minister Schokking was zelf bij dit gesprek niet aanwezig (mededeling mr. Beernink aan de auteur).
 27. Typerend is in dit verband dat Calmeyer het bestaan van contacten tussen Tilanus en minister Staf hoogst onwaarschijnlijk achtte (M.R.H. Calmeyer aan de auteur, 12-1-1976). Het bestaan van informele contacten is de auteur echter bevestigd door oud-minister-president Drees en oud-minister Zijlstra; alsmede door oud-minister Helders.
 28. G. Puchinger, TILANUS, 129.
 29. Mededeling van mr. Beernink en jkvr. Wittewaall van Stoetwegen aan de auteur.
 30. Vgl. deel 1, blz. 221.
 31. Deze gegevens zijn gebaseerd op mededelingen van mr. Helders aan de auteur; aantekeningen van Tilanus (archieef-Tilanus 168) en G. Puchinger, A.W., 271.
 32. Mededeling van mr. Beernink en jkvr. Wittewaall van Stoetwegen aan de auteur.
 33. G. Puchinger, A.W., 149.

- de Woonwagenwet, 20-2-1968, heeft de CHU-senaatsfractie, geen enkele keer verdeeld gestemd (vgl. H. van Spanning, Het optreden van de CHU in het parlement sinds 1946, in: DE UNIE IN HET VIZIER, 17, noot).
14. HANDELINGEN 1964/'65 III, 1341.
 15. Tijdens de algemene beschouwingen in 1965 stelde minister-president Cals de loyale oppositie van de CHU, in de traditie van Lohman, ten voorbeeld aan VVD-woordvoerder Geertsema die zich, naar zijn mening, van "stoere taal" had bediend (HANDELINGEN 1965/'66 II, 244).
 16. Vgl. blz. 331-332
 17. Bij de Statenverkiezingen van 1966 bleek de CHU voor de eerste, en enige maal groter dan de ARP. De ARP behaalde landelijk 8,27% van de stemmen. De CHU kreeg 9,33%.
 18. Beernink verwees hierbij naar de opstelling van Tilanus tegenover het rompkabinet-Beel in 1958 (HANDELINGEN 1966/'67 II, 316).
 19. Vgl. het overzicht van christelijk-historische bewindslieden op blz. 104-107.
 20. Tijdens de algemene beschouwingen in 1963 overhandigde Beernink de minister van Defensie, De Jong, een CHU-lepeltje. Dit was het destijds gebruikelijk geschenk voor het aanbrengen van een nieuw Unieliid (HANDELINGEN 1963/'64 II, 60).
 21. Andriessen had wel in 1961 aandacht getrokken met een publicatie over het ontwerp-sociaal-economisch program van de CHU. Vgl.: J.E. Andriessen, Het sociaal-economisch program, in: CH-TIJD-SCHRIFT 7 (1961/'62) nr. 12.
 22. Mr. Y. Scholten was voorzitter van de commissie die in 1967 rapport uitbracht over de organisatie en de positie van de CHU; (vgl. blz. 301-304 en 361). In de jaren zeventig was hij lid van de Unieraad. Diepenhorst was van 1965-1975 voorzitter van de Savornin Lohmanstichting. Van 1970 tot de verkiezingen van 1971 was hij als gevolg van een tussentijdse vacature opnieuw lid van de Tweede Kamer.
 23. In 1963 was het beginsel "één minister is geen" voor Beernink mede een motief om zich tegen de mogelijke vorming van een vijfpartijkabinet te verklaren. Dit zou vermoedelijk betekenen dat de CHU met één ministerszetel genoegen moest nemen. In 1965 is eveneens in de discussie vrees uitgesproken over verlies van een ministerszetel als de CHU aan het kabinet-Cals zou deelnemen (vgl. Handelingen Buitengewone Zitting 1963, 106; Handelingen 1964/'65 III, 1337).
 24. Formeel was hier de parlementaire goedkeuring van het huwelijk van prinses Beatrix aan de orde. De PSP bracht echter de constitutionele monarchie ten principale in discussie.
 25. Tijdens de behandeling van de voorstellen tot partiële wijziging van de grondwet in 1963 was gevraagd om een studie die wellicht zou kunnen uitmonden in een integrale grondwetsherziening. Dit leidde tot instelling van een afdeling grondwetszaken op het departement van Binnenlandse Zaken en een werkgroep van hooglera-

- ren in het staatsrecht waarmee deze afdeling contact diende te onderhouden (vgl. PROEVE VAN EEN NIEUWE GRONDWET; Ten Geleide).
26. Het eerste Rapport van de staatscommissie van advies inzake de grondwet en de Kieswet verscheen juli 1968; het tweede rapport in september 1969; het eindrapport, maart 1971. Deze staatscommissie telde twee leden die tot de CHU behoorden: drs. J.W. de Pous, voorzitter van de SER, minister van Economische Zaken in het kabinet-De Quay (1959-1963) en mr. Y. Scholten, staatssecretaris in het kabinet-De Quay (1959-1963) en minister van Justitie in het kabinet-Marijnen (1963-1965).
27. Interimrapport I van de commissie ter bestudering van de grondwetsherziening van de Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting, inzake herziening van het kiesstelsel, gepubliceerd in DOCUMENTATIEREEKS deel 2, blz. 156-174.
Interimrapport II inzake de grondrechten; DOC. REEKS deel 2, blz. 259-268.
Interimrapport III inzake hfdst. 6 van de Proeve; DOC. REEKS deel 3, blz. 128-134.
Interimrapport IV inzake hfdst. V van de Proeve; DOC. REEKS deel 3, blz. 156-168.
Eindrapport inzake de hfdst. 2, 3, 4, 5 en 8 van de Proeve; DOC. REEKS deel 4, blz. 13-61.
De commissie bestond uit de volgende leden: prof.mr. H.G. Schermers (voorz.), mr. S.J.H. Scheenstra (secr.), dr. I.N.Th. Diepenhorst, mr. E.A. Haars, mr. F.H. Kernkamp, mr. S. Kloosterman, jhr.mr. J.W. Roëll, mr. S. Ybema; alsmede de adviserende leden: jhr.mr. L.E. de Geer van Oudegein en mr. Y. Scholten.
28. Deze commissie bestond uit: dr. C. Blankesteijn, jhr.mr. L.E. de Geer van Oudegein (voorz.), Jac. Huijssen, L. de Snayer, drs. J. Tegelaar.
Het rapport, dat in gestencilde vorm in de CHU is verspreid bevat een uitvoerige minderheidsnota van de heer L. de Snayer.

Noten bij hoofdstuk VIII.2.1. De monarchaal-parlementaire structuur van de grondwet

1. DOCUMENTATIEREËKS NAAR EEN NIEUWE GRONDWET?, deel 4, 15-17.
2. Advies Lohmanstichting in DOCUMENTATIEREËKS 4, 17.
3. CDA-woordvoerder dr. W. de Kwaadsteniet stelde voor als titel van hoofdstuk II, in plaats van "Regering" te lezen "Koning en Ministers". Artikel 42 lid 1 "De Regering wordt gevormd door de Koning en de ministers" wilde het CDA vervangen zien door de bepaling "De Koning en de ministers vormen de regering". Op deze wijze wilde het CDA op iets meer evenwichtige wijze een bij ons parlementair democratisch staatsbestel behorend constitutioneel monarchale toets aan de grondwet geven. De Kwaadsteniet betoogde dat de Koning, in wie als staatshoofd beide persoon en ambtsdrager als deel van de regering te zien zijn, de uitdrukking is van de eenheid van onze rechtsstaat. Hij functioneert als de onschendbare, de uitdrukking van de wezenlijk aanwezige eenheid van het geheel van onze samenleving, onze levensgemeenschap, te midden van het boeiende politieke gewoel van wisselende minderheden en meerderheden". Minister Wiegel bestreed dat de aanhef "Koning en ministers" de inhoud van hoofdstuk II beter zou dekken dan de voorgestelde titel "Regering". Bovendien achtte hij "Koning en ministers" als aanhef niet passen in de voor dit hoofdstuk gekozen systematiek. Tegen het amendement op artikel 42 lid 1 had hij geen juridische bezwaren. Stilistisch gezien gaf de minister echter de voorkeur aan de voorgestelde tekst (Literatuur: DOCUMENTATIEREËKS deel 22, 277, 315, 326).
4. Een belangrijk motief voor dit stemgedrag was dat het kabinet-Van Agt had meegedeeld, dat zij de bestaande staatsrechtelijke verhouding tussen de Koning en de ministers en hun wederzijdse aandeel in de uitoefening van de regeringstaak ongewijzigd wens- te te laten.
De hoofdlijn van het voorstel van het kabinet hield in dat de grondwet spreekt over Koning wanneer de Koning als staatshoofd is bedoeld, zoals in de bepaling over de erfopvolging en het regentschap. Waar in de grondwet sprake is van de rol van Koning en ministers, bij het proces van wetgeving in algemene zin, wordt gesproken over "regering". Daarnaast worden in bepaalde gevallen de termen "koninklijk besluit" en "door of vanwege de Koning" gebruikt.
In de voorgestelde opzet van het tweede hoofdstuk van de grondwet verdwenen echter enkele vertrouwde bepalingen, zoals artikel 56 (oud) "De uitvoerende macht berust bij de Koning". Mede gelet hierop rees de vraag of de herzieningsvoorstellen op de juiste wijze de positie van de Koning weergaven, als deel van de regering, c.q. in zijn relatie tot de ministers. De CDA-Tweede Kamerfractie vroeg zich af of niet de indruk kon ontstaan dat de constitutioneel parlementair monarchale opbouw van de grondwet verdween en werd vervangen door een meer republikeins getinte grondwet waarin nog een koningschap was voorzien. Zoals gezegd ontkende het kabinet-Van Agt dit.

(Literatuur: Memorie van Toelichting op wetsontwerp 15.047, "Veranderingen in de grondwet van de bepalingen betreffende de wetgevende macht", 8 e.v. Voorts: C.W. van der Pot, A.M. Donner, HANDBOEK VAN HET NEDERLANDSE STAATSRECHT, 309; DOCUMENTATIREEKS deel 22, 145. Voor de visie van het CDA is verder interessant het betoog van prof. mr. W.F. de Gaay Fortman in de Eerste Kamer bij de behandeling van dit voorstel, opgenomen in: DOCUMENTATIREEKS deel 22, 405-409).

Verder verdient het aandacht dat de minister van Binnenlandse Zaken, naar aanleiding van kritische vragen van CDA-zijde, bij de behandeling van de aanpassing van enkele grondwetsbepalingen betreffende de defensie, een uitvoerige exegese heeft gegeven van de terminologie betreffende de Koning, in de grondwet (vgl. HANDELINGEN 1982/'83 IV, 351-352 en 544-546, alsook de nota n.a.v. het verslag van w.o. 17.452 "De grondwettelijke terminologie inzake de Koning"). Handelingen 1982/'83 XV.

5. De CDA-fractie stelde door middel van het amendement-Korte-van Hemel voor hoofdstuk VI van de grondwet te openen met de bepaling: "Er wordt alom in het Rijk recht gesproken in naam van de Koning". De CDA-woordvoerdster betoogde dat onder meer door de introductie in de grondwet van een nieuw, ruimer begrip "rechtelijke macht" meer behoefte bestond aan het geven van uitdrukking van eenheid in de rechtspraak.

Het kabinet stelde hier tegenover, dat er voldoende garanties in dit hoofdstuk aanwezig waren ter verzekering van de eenheid van de rechtspraak. Bovendien zou het opnemen van een bepaling inzake de rechtspraak "in naam des Konings" in de systematiek van de nieuwe grondwet de indruk kunnen wekken, aldus het kabinet, dat vonnissen aan de Koning persoonlijk konden worden aangerekend (Literatuur: DOCUMENTATIREEKS deel 23, 6-8; 37, 77-78, 110 en 187).

Noten bij hoofdstuk VIII.2.2.1. De kiesgerechtigde leeftijd

1. Achtereenvolgens werden in christelijk-historische kring de volgende suggesties gedaan. In een reactie op de Proeve sprak de Lohmanstichting zich uit voor handhaving van de leeftijdsgrens van 21 jaar voor de uitoefening van het actief kiesrecht (DOCUMENTATIEREELS deel 2, 171).
Het ontwerp-beginselprogram bepleitte verlaging van deze leeftijd tot 18 jaar (ONTWERP-BEGINSELPROGRAM CHU, 22, punt 4). In het aan de Algemene Vergadering voorgelegd concept-beginselprogram werd gesteld dat de leeftijdsgrens voor het actief kiesrecht gekoppeld diende te blijven aan de algemene meerderjarigheidsgrens (vgl. DE NEDERLANDER, 12-12-1969).
De Algemene Vergadering aanvaardde een amendement van de afdeling Haarlem waarmee deze bepaling zijn definitieve tekst kreeg (amendementen in: DE NEDERLANDER 13-2-1970).
2. POLITIEK WERKPROGRAM CHU 1970 hoofdstuk 2, onderdeel II A punt 2 c (BEGINSELEN EN WERKPROGRAM VAN DE CHU, 12).
3. Tweede rapport Staatscommissie-Cals-Donner, DOCUMENTATIEREELS deel, 239-240.
4. Memorie van Toelichting Initiatiefvoorstel-Van Thijn c.s. in: DOCUMENTATIEREELS deel 7, 2-5.
5. Bos vroeg zich af of de initiatiefnemers met de indiening van dit voorstel kort voor de Statenverkiezingen ook geen politiek effect beoogden. Dit werd door Van Thijn niet ontkend. Voorts beklemtoonde Bos dat de CHU voor het eerst in het in november 1968 verschenen ontwerp beginselprogram de 18-jarige leeftijd voor het actief kiesrecht had genoemd en niet zoals de initiatiefnemers meldden in 1970 (DOCUMENTATIEREELS deel 7, 33-34, reactie van Van Thijn, 44).
6. Voordien gaf de grondwet een minimumleeftijd aan en werd de uitwerking aan de wetgever opgedragen.
7. Zie de artikelen 54; 130 en add. artikel XIV grondwet; voorts C.W. van der Pot, A.M. Donner, HANDBOEK, 238.
8. Voor deze laatste categorie wilde het CDA het kiesrecht niet uitbreiden tot de Tweede Kamer en de Provinciale Staten. Zie rede De Kwaadsteniet in: DOCUMENTATIEREELS, deel 19, 31.
9. Voor stemden 7 CDA-leden onder wie één oud-CHU-lid (Van Leijenhorst). Vgl. DOCUMENTATIEREELS deel 19, 178.
10. Vgl. rede De Kwaadsteniet, in DOCUMENTATIEREELS deel 19, 145.
11. Vgl. Mem. van Toelichting betr. de klassieke grondrechten, DOCUMENTATIEREELS deel 15, 26 (art. 1.4.).
12. Ontleend aan Memorie van Toelichting, opgenomen in: DOCUMENTATIEREELS deel 7, 95-96.
13. POLITIEK WERKPROGRAM Hoofdstuk 2, II, A.2d.
14. DOCUMENTATIEREELS deel 7, 136-139.
15. Tegen dit amendement stemden: CHU, D'66, SGP, Boerenpartij, GPV, Groep Goedhart en de groep-Harmsen (DOCUMENTATIEREELS deel 7, 157).
16. DOCUMENTATIEREELS deel 7, 174 (Piket); 189 (Beernink).
17. Vgl. artikel 56 Grondwet (1983) en additioneel artikel XVI.

Noten blz. 140

18. Deze goedkeuring had tijdens de behandeling van deze voorstellen stilzwijgend plaats. Noch tijdens de schriftelijke voorbereiding noch tijdens de plenaire behandeling is van CDA-zijde aan dit punt aandacht besteed.

Noten bij hoofdstuk VIII.2.2.2. De opkomstplicht

1. Het kabinet wees er op, dat de gestelde sanctie niet het verwachte effect heeft gehad. Tevens mocht, volgens het kabinet worden verwacht, dat onder de huidige omstandigheden de politieke verantwoordelijkheid van het Nederlandse volk van dien aard was, dat ook zonder dwang aan de verkiezingen zou worden deelgenomen (Memorie van Toelichting wetsontwerp 125; HANDELINGEN 1945/'46 II Bijlagen).
2. De Tweede Kamer verwierp dit amendement met 98 tegen 30 stemmen. Voor stemden ARP, PSP, CPN, SGP, Boerenpartij, GPV en vier leden van de PvdA-fractie (HANDELINGEN 1965/66 II, 102).
3. HANDELINGEN 1965/'66 II, 102.
4. Vgl.: RAPPORT VAN DE ADVIESCOMMISSIE OPKOMSTPLICHT, 4.
5. Savornin Lohmanstichting Interimadvies I, in: DOCUMENTATIEREEKS deel 2, 158 en 172.
6. Voor handhaving van de opkomstplicht sprak alleen mr. F. Kort-hals Altes zich uit. De opvatting van de tot de CHU behorende dr. I.N.Th. Diepenhorst komt nog ter sprake.
7. Memorie van Toelichting wetsontwerp 10.389; HANDELINGEN 1969/'70 XIII Bijlagen.
8. RAPPORT VAN DE ADVIESCOMMISSIE OPKOMSTPLICHT, 24-27.
De meerderheid van de commissie was van oordeel dat in deze suggestie te veel een bevoogdingsgedachte lag. Bovendien trok men de bestuursrechtelijke aanvaardbaarheid van de voorgestelde tijdelijke afschaffing van de opkomstplicht in twijfel (RAPPORT VAN DE ADVIESCOMMISSIE OPKOMSTPLICHT, 27).
9. RAPPORT COMMISSIE-DE GEER VAN OUDEGEIN, 10-11.
10. Ook de staatscommissie-Cals-Donner had geadviseerd tot afschaffing van de opkomstplicht. De christelijk-historische leden De Pous en Scholten meenden zich, gelet op het advies van de commissie-Berger, niet blijvend tegen de afschaffing van de opkomstplicht te moeten verzetten. Wel wezen zij op de mogelijkheid in de Kieswet als uitgangspunt vast te leggen, dat de burger in het algemeen van zijn kiesrecht gebruik zal maken (Eerste rapport staatscommissie-Cals-Donner, 56-57).
11. HANDELINGEN 1969/'70 V, 2349-2350.
12. Voor stemden: mevr. Haars en de heren: De Boo, Bos, Mellema en Kikkert.
Tegen waren: jkvr. Wittewaal van Stoetwegen en de heren Van der Peijl en Scholten. Drie leden waren afwezig in verband met bezigheden elders (Van der Mei, Tilanus en Tolman) HANDELINGEN 1969/'70, V, 2385.

Noten bij hoofdstuk VIII.2.2.3. De Kiesdrempel

1. Savornin Lohmanstichting Interimrapport I, DOCUMENTATIREEKS deel 2, 165-167.
2. Deze minderheid bestond uit 6 leden onder wie de christelijk-historische representanten De Pous en Scholten. Eerste rapport staascommissie-Cals-Donner, 55.
3. Eerste rapport staatscommissie-Cals-Donner, 53-56.
4. In het (ontwerp)-program van de CHU kwam de kiesdrempel niet voor.
De aandacht in de Unie concentreerde zich op het beperkt districtenstelsel (zie ook hoofdstuk VIII.2.2.4. noot 6, toelichting amendement-Sneek).
5. Memorie van Toelichting w.o. 10.985 (HANDELINGEN 1970/'71 X Bijlagen).
De KVP bepleitte in het Kernprogram voor de verkiezingen van 1971 eveneens de invoering van een kiesdrempel van drie zetels. In het ontwerp-program was een drempel van vijf zetels voorgesteld.
6. Schakel heeft dit niet nadrukkelijk in zijn rede vermeld. De fracties van ARP, CHU en KVP hielden in de periode dat dit voorstel werd behandeld gemeenschappelijk fractieberaad. Schakel sprak zich tegen invoering van de voorgestelde kiesdrempel uit. Namens de KVP voerde mr. H. van den Broek, in zijn maidenspeech, een pleidooi voor de kiesdrempel.
De schriftelijke behandeling van het initiatiefvoorstel-Kolfschoten c.s. was van christelijk-historische zijde voorbereid door mr. E. Haars en mr. C.A. Bos. Beiden waren tijdens de openbare behandeling van dit voorstel geen lid meer van de Tweede Kamer (rede Schakel: HANDELINGEN 1976/'77 III, 973-977).
7. Voor stemden: KVP, DS'70 (met uitzondering van 1 lid), en zes PvdA-leden (HANDELINGEN 1976/'77 III, 1218).

Noten bij hoofdstuk VIII.2.2.4. Districtenstelsel en gekozen formateur

1. In december 1968 sprak het congres van D'66 zich uit voor een meervoudig districtenstelsel, waarbij gedacht werd aan 4 afgevaardigden per district, gekozen op basis van een personenstelsel van evenredige vertegenwoordiging c.q. het stelsel van de enkelvoudig facultatief overdraagbare stem (vgl.: POLITIEK PROGRAM VAN DEMOCRATEN '66, 4e druk, artikel 1.14).
2. De commissie van de Lohmanstichting ontwikkelde bezwaren tegen het relatief meerderheidsstelsel in enkelvoudige districten, zoals dit in Engeland werd gehanteerd, als ook tegen het absoluut meerderheidsstelsel in enkelvoudige districten dat in 1967 in Frankrijk en vóór 1917 in Nederland werd toegepast. Voorts merkte de commissie op dat elke vermenging van evenredige vertegenwoordiging met het districtenmeerderheidsstelsel, zoals in de Bondsrepubliek, een praktische verzwakking betekent van het eerst genoemde stelsel (Savornin Lohmanstichting, Interimrapport I, DOCUMENTATIEREËKS deel 2, 162-163).
3. Savornin Lohmanstichting, Interimrapport I, DOCUMENTATIEREËKS deel 2, 161-162.
4. Eerste rapport staatscommissie-Cals-Donner, 32-36. Deze gedachte is voor het eerst tot uiting gebracht in het advies van de anti-revolutionaire dr. A. Kuypersstichting (vgl.: DOCUMENTATIEREËKS deel 2, 200-211).
5. RAPPORT COMMISSIE-DE GEER VAN OUDEGEIN, 10. In het ontwerp-beginselprogram had men zich beperkt tot het aangeven van twee uitgangspunten. Het beginsel van de evenredige vertegenwoordiging diende gehandhaafd te blijven. Tevens diende de invloed van de kiezer zich te kunnen uitstrekken tot het bereiken van een regeerbare meerderheid. Verder verwees het ontwerp-beginselprogram naar het toen in voorbereiding zijnde rapport van de commissie-De Geer van Oudegein (vgl. ONTWERP BEGINSELPROGRAM CHU, 1968, 22).
6. In het aan de Unieraad voorgelegde ontwerp-program was een voorstel tot invoering van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging met een beperkt aantal districten opgenomen. De Unieraad verwierp dit onderdeel echter met 16 tegen 14 stemmen. De Algemene Vergadering aanvaardde echter een amendement van de kiesvereniging Sneek dat het program zijn definitieve versie gaf. Hierin werd de gedachte van een stelsel van evenredige vertegenwoordiging op basis van een beperkt aantal districten opnieuw genoemd. Sneek motiveerde dit amendement door er op te wijzen dat bij het bestaande stelsel van evenredige vertegenwoordiging het gevaar groot is dat door een teveel aan kleine partijen geen stabiele regering kan worden gevormd. (Vgl. de beschouwingen over het beginselprogram in DE NEDERLANDER, 28-11-1969; 13-2-1970 en 13-3-1970).
7. Vgl. de aanhef van artikel II.A.1a. (opgenomen in Bijlage 21, blz. 155).
Typerend voor het proces van heroriëntatie in de Unie is het verschil in de wijze waarop de commissie-De Geer van Oudegein en

de Lohmanstichting de lijstverbinding benaderden. De commissie-De Geer van Oudegein zag de lijstverbinding in het perspectief van verdere correcties op de evenredige vertegenwoordiging. De Lohmanstichting beklemtoonde de waarde van het evenredigheidsbeginsel. Opvallend is dat de Lohmanstichting in haar eindrapport over de Proeve, verwijst naar haar eerste rapport. In het eerste rapport ging de suggestie van de lijstverbinding - die niet in de conclusies was opgenomen - echter schuil achter andere voorstellen, zoals verhoging van de kiesdrempel en afwijzing van vormen van districtmeerderheidsstelsels (vgl.: RAPPORT COMMISSIE-DE GEER VAN OUDEGEIN, 10; Savornin Lohmanstichting, Interimrapport I, DOCUMENTATIEREEKS deel 2, 168-169; idem, Eindrapport, DOCUMENTATIEREEKS deel 4, 24-26).

8. Eerste rapport staatscommissie-Cals-Donner, 41.
9. Tweede rapport staatscommissie-Cals-Donner, 177-191.
10. De CHU had de gekozen formateur in haar werkprogramma afgewezen (vgl. werkprogramma hoofdstuk 2, II.B.4d, opgenomen in Bijlage 21, blz. 157).
11. Vgl. rede mevrouw Haars in: DOCUMENTATIEREEKS deel 10, 289-299.
12. Tegen stemden KVP, ARP, CHU, VVD, Groep-Goedhart, Boerenpartij, GPV en SGP (vgl. DOCUMENTATIEREEKS deel 10, 501).
13. De ARP had zich in haar Programma van Actie 1971-1975 uitgesproken voor een beperkt districtenstelsel van maximaal 12 districten op basis van de evenredige vertegenwoordiging met de mogelijkheid tot lijstverbinding binnen de districten. De KVP had in haar Kernprogramma 1971 over het districtenstelsel niets vermeld.
14. Van der Sanden hanteerde daarbij argumenten van gelijke strekking als mevrouw Haars had gebruikt tegenover het initiatief-Van Thijn c.s.
Met name wees hij op de dubbele kiezerslegitimatie aan een formateur/premier en de Tweede Kamer en de achterliggende gedachte van een twee-blokkenstelsel waarin de christen-democratische partijen zich dienden te voegen (vgl. Handelingen 1974/'75 OCV deel 3, 96-97; idem deel 5, 168-171).
15. HANDELINGEN 1974/'75, 2395.
16. DOCUMENTATIEREEKS deel 10, 451-452.
17. DOCUMENTATIEREEKS deel 10, 296-299 en 461-465.
18. Voor stemden: KVP, ARP (met uitzondering van 3 leden), Boerenpartij, PvdA, PSP, CPN, VVD, de Groep-Goedhart en de CHU-leden Bos, Mellema, Kikkert en Tilanus (vgl. DOCUMENTATIEREEKS deel 10, 514).
19. HANDELINGEN, Buitengewone zitting 1971, 25.

Noten blz. 159-162

Noten bij hoofdstuk VIII.2.3.1. De houding van de CHU-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet

1. Van de 8 leden die in 1971 voor DS'70 werden gekozen hadden er vijf geen enkele ervaring in de Tweede Kamer. De heer J. Berger was van 1952-1954 en van 1959-1965 lid van de Tweede Kamer geweest voor de PvdA. Voorts was W.J. Schuitemaker van dit college lid geweest van 1965-1967 en sinds februari 1970. Mevrouw F. van Veenendaal-van Meggelen was sinds juli 1970 lid van de Tweede Kamer.
2. Als nader uit te werken onderwerpen werden onder meer genoemd: de welzijnszorg, de situatie van de gemeenten, het buitenlandse beleid en de koninkrijks aangelegenheden (Regeerakkoord Steenkamp; stuk 11.357 HANDELINGEN Buitengewone Zitting 1971; Bijlagen).
Tot deze categorie behoorden ook de - later bekend geworden - niet in het regeerakkoord vastgelegde afspraken. Dit overzicht, opgesteld door een voor het eerst bij een formatie optredend ambtelijk secretariaat, was na vaststelling van het regeerakkoord besproken. De fractievoorzitters die de formatie niet noodloos wilden rekken, kwamen overeen dat de formateur deze lijst met de aan te zoeken ministers zou bespreken. De na de formatie optredende fractievoorzitters, waren over deze afspraken ingelicht maar niet geraadpleegd. Zij waren uitsluitend aan het regeerakkoord gebonden (mededelingen premier Biesheuvel; HANDELINGEN 1971/'72 V, 2804-2809).
Als vrije kwesties noemde het regeerakkoord-Steenkamp: de kiesdrempel, de wet op de gewestvorming en de kansspelen.
3. HANDELINGEN Buitengewone zitting 1971, 182.
4. HANDELINGEN 1972/'73 III, 1631.
5. In dit verband valt op dat Tilanus in zijn repliek op deze kwestie niet meer is teruggekomen; zie voor de reactie van premier Den Uyl op de kwestie van de programformule: HANDELINGEN 1972/'73 III, 1648.
6. HANDELINGEN 1972/'73 III, 1631-1632 e.v.
7. Tilanus adstrueerde dat PvdA en D'66 het kabinet als parlementair beschouwden.
KVP, ARP en ook de PPR zagen het kabinet-Den Uyl als extra-parlementair (HANDELINGEN 1972/'73 III, 1632).
8. J.Th.J. van den Bergh wijst in dit verband op rellen rond het beraad in de ministerraad over de wet op de ondernemingsraden; de abortus provocatus; de order van kernreactoren voor Zuid-Afrika; de psychiatrische inrichting Dennendal en de afsluiting van de Oosterschelde (vgl.: J.Th.J. van den Bergh, Het kabinet-Den Uyl en zijn politieke omgeving, in: CIVIS MUNDI jrg. 5 november 1976, 229 noot 25). Over de problematiek rond de besluitvorming van het kabinet-Den Uyl, in verband met de gekozen programgrondslag, wordt voorts gesproken door: F.H.J.J. Andriessen, Het beleid van het kabinet-Den Uyl; een christen-democratische toetsing, in CIVIS MUNDI jrg. 16 maart 1977, 47-52).
9. Vgl. de rede van Kruisinga tijdens de algemene politieke beschouwingen in 1975; HANDELINGEN 1975/'76 III, 105.

Noten blz. 163-165

10. HANDELINGEN 1972/'73 III, 1636.
11. HANDELINGEN 1975/'76 III, 103.
12. In de zittingsperiode van het kabinet-De Jong (1967-1971) werden 505 moties ingediend. Verdeeld stemgedrag is geconstateerd in de volgende gevallen: CHU 21, ARP 18, VVD 9, PvdA 35, KVP 24. (Gegevens verstrekt door drs. G. Visscher van het Parlementair Documentatiecentrum Rijksuniversiteit Leiden).
13. Enkele andere aspecten van de opstelling van de CHU-Tweede Kamerfractie tijdens de formatie die leidde tot vorming van het kabinet-Den Uyl komen aan de orde in hoofdstuk XIII.
14. Vgl. blz. 381-382 en 411 noot 70.
15. Gegevens over de relatie tussen de CHU-Tweede Kamerfractie en de geestverwante bewindslieden, in de periode 1969-1977 berusten op de persoonlijke waarneming van de auteur als beleidsmedewerker bij de CHU-Tweede Kamerfractie en op de aantekeningen van drs. A.D.W. Tilanus over de formaties van 1972 en 1973 (archieftilanus jr.).
16. Gegevens voor dit onderwerp zijn de auteur verstrekt via het secretariaat van het CDA en het secretariaat van de CDA-Tweede Kamerfractie.

Noten bij hoofdstuk VIII.2.3.2. De relatie tussen ministers en hun politieke geestverwanten in de Staten-Generaal

1. Kruisinga was voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie van 1973-1977. Bij de formatie van het kabinet-Van Agt in 1977 werd hij minister van Defensie. Hij trad op 3 maart 1978 af naar aanleiding van een verschil van opvatting met zijn collega's over het in te nemen standpunt omtrent de productie en introductie van de neutronenbom. In juni 1981 werd hij lid van de Eerste Kamer.
W. Scholten was van 1972-1976 opnieuw lid van de Tweede Kamer; lid van de Raad van State (1976-1978); opvolger van Kruisinga als minister van Defensie (1978-1981) en sinds 1981 vice-president van de Raad van State.
2. Uit de Tweede Kamerfractie kwamen: dr. R.J.H. Kruisinga (minister van Defensie) en drs. D.F. van der Mei (staatssecretaris van Buitenlandse Zaken). Mr. E.A. Haars, staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Van Agt, was oud-lid van de Tweede Kamer. Jhr.drs. P.C. Beelaerts van Blokland (minister van VRO) en prof. A. Nooteboom (staatssecretaris van Financiën) waren beide actief in studietoelagen van de Savornin Lohmanstichting. Dit was de laatste formatie waarbij de CHU als zelfstandige partij - in federatief verband met KVP en ARP verenigd in het CDA - was betrokken.
3. Savornin Lohmanstichting, Eindrapport, DOCUMENTATIEREEKS deel 4, 26.
4. RAPPORT VAN DE COMMISSIE-DUIDELIJKHEID, ingesteld oor de groep van 18, 7.
5. Resolutie Unieraad CHU d.d. 15-11-1969; in: DE NEDERLANDER, 21-11-1969.
6. De gegevens betrekking hebbend op het contact tussen de CHU-fractie en nadien de CDA-fractie en de geestverwante bewindslieden zijn ontleend aan mijn persoonlijke waarneming als beleidsmedewerker bij deze fracties.

Noten blz. 175-179

Noten bij hoofdstuk IX.1.1. De houding tegenover de verzuiling

1. De Nederlandse kiezer; een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen (rapport van de staatscommissie-Donner, ingesteld bij KB van 23-1-1953), 86.
2. Idem.
3. Arend Lijphart, VERZUILING, PACIFICATIE EN KENTERING IN DE NEDERLANDSE POLITIEK, 48, 55 en 58.
De gegevens dateren uit 1964. Zij geven een beeld van de verzuiling, kort voordat aan het eind van de jaren zestig het proces van ontzuiling op gang kwam.
Vgl. in dit verband ook: G.H.L. Zeegers, G. Dekker en J.W.M. Peeters, GOD IN NEDERLAND; een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid in Nederland, met name 200-201, 228-229, 232-233, 236-237.
4. Vgl. deel 1, blz. 326.
5. Dit betrof de protestants-christelijke dagbladen: TROUW; DE ROTTERDAMMER en het FRIESCH DAGBLAD.
6. Dit betrof de liberale dagbladen NIEUWE ROTTERDAMSE COURANT en het ALGEMEEN HANDELSBLAD. De onafhankelijke bladen waren met name de regionaal verschijnende dagbladen.
7. Overigens was nog geruime tijd, ook na 1945, een kleine kern van de Christelijk Nationale Werkmansbond actief. In 1946 heeft het christelijk-historisch Tweede Kamerlid Krol in De Nederlander een pleidooi voor deze vakbond gehouden (vgl.: R. Hagoort, DE CHRISTELIJK-SOCIALE BEWEGING, 93-96).
8. Vgl. deel 1, blz. 244.
9. In dit kader kan voorts, uit een latere periode, mr. C. van Veen worden genoemd. Hij was staatssecretaris van Binnenlandse Zaken in het kabinet-De Jong en minister van Onderwijs in het kabinet-Biesheuvel. Na zijn vertrek uit de actieve politiek was Van Veen van 1973-1984 voorzitter van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO).
10. Jhr. Röell was gemeenteraadslid voor de CHU in De Bilt van 1954-1962. In 1965 legde hij overigens het voorzitterschap van de AVRO neer wegens een verschil van opvatting met het Dagelijks en Algemeen Bestuur van de AVRO. Hij bedankte als lid voor deze omroep en meldde zich als lid van de NCRV. Jhr. Röell was van 1953-1965 tevens voorzitter van het Verbond voor Veilig Verkeer (jhr.mr. Th. Röell aan de auteur, 9-6-1978).
11. Van Mastrikt was voorts enige jaren vice-voorzitter en van 1969-1970 waarnemend voorzitter van de CHU.
12. Het Tweede Kamerlid mr. C.A. Bos is eveneens als wetenschappelijk medewerker aan de VU verbonden geweest. Andere CHU-Kamerleden die in de na-oorlogse periode een functie bij een protestants-christelijke organisatie hebben vervuld zijn in alfabetische volgorde: het Eerste Kamerlid J. Hey (secretaris CBTB Gelderland), de Tweede Kamerleden: H. Kikkert (lid Hoofdbestuur Chr. Landarbeidersbond en NCRV), Tj. Krol (lid algemeen bestuur NCRV), drs. G. van Leijenhorst (voorzitter Chr. Bond van Ondernemers in de Binnenvaart), drs. D.F. van der Mei (medewerker

Noten blz. 179

intern. zaken bij het CNV), T. Tolman (vice-voorzitter CBTB Friesland, lid algemeen bestuur NCRV), F.H. van de Wetering (voorzitter Nederl. Prot. Chr. Schippersbond; tweede voorzitter Oranje Groene Kruis); jkvr.mr. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen (secr. Nederl. Chr. Vrouwenbond).

13. Thans genaamd Koninklijk Nederlands Ondernemers Verbond (KNOV).
14. Thans genaamd: Nederlands Christelijk Ondernemers Verbond (NCOV).
15. Van der Weele overleed in 1974. Van Muiden was lid van de Tweede Kamer van 1977-1982 en sinds 1984.

Noten blz. 180-183

Noten bij hoofdstuk IX.1.2. Het onderwijs.

1. H.K.J. Beernink, GESCHIEDENIS EN BEGINSEL VAN DE CHU, 56-58.
2. Bij deze fusie waren betrokken de Ver. voor Chr. Nationaal Schoolonderwijs (CNS), die was opgericht in 1860, de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs (CVO) uit 1890 en het Gereformeerd Schoolverband (GSV) uit 1906 (ontstaan uit Gereformeerd Schoolonderwijs van 1868). Voorts traden toe de scholen aangesloten bij de Schoolraad voor de scholen met den Bijbel en in 1969 de Bond van Verenigingen voor Christelijk Kleuteronderwijs, uit 1922 (mededeling van mr. B. van Haersma Buma, vice-voorzitter van de PCKBO aan de auteur).
3. Vgl.: Urgentieprogram CHU 1946, punt 8; CHU-verkiezingsmanifest 1956, Uitgangspunten 6; CHU-Verkiezingsmanifest 1959, Onderwijsparagraaf (uit: PARLEMENT EN KIEZER).
4. HANDELINGEN 1961/'62, III, 2884 en 3000 b.
5. Vgl. CHU-werkprogram 1970, hoofdstuk 4 II Onderwijs, vorming en ontwikkeling; inleidende zinnen.
6. De vertegenwoordiger van Heinkenszand op de Algemene Vergadering, het latere Tweede Kamerlid, drs. H. Eversdijk, die dit amendement ter vergadering toelichtte, was lid van de VCOO.
7. Vgl.: Overzicht amendementen op het ontwerp-beginselprogram in: DE NEDERLANDER, 13-2-1970.
8. HANDELINGEN 1947/'48 III, 1450-1451.
9. H.K.J. Beernink, A.W., 55.
Met instemming van de CHU-fractie werd het subsidie voor het bijzonder Hoger Onderwijs in de loop der jaren geleidelijk verhoogd en in 1970 op 100% gebracht.
10. "Onder handhaving van het klassiek-Nederlandse ideaal van de vrijheid van wetenschappelijk onderzoek, streve de overheid naar volledig herstel van de faculteiten der Godgeleerdheid en aarzelde zij niet in het openbaar belijdenis te doen van de Christelijke religie, voor zover zij betrokken is bij een herordening van de vakken der theologische wetenschap, welke erkenning der Openbaring insluit (Beginselprogram CHU, 1951; art. 14, lid 3).
11. Vgl. het indringend betoog van het Eerste Kamerlid dr. J.W. Beerekamp op 28-8-1973 over het wetsontwerp tot wijziging van de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs, betreffende de theologische hogescholen. Beerekamp betoogde dat, gelet op de inhoud van dit voorstel, de overheid de openbaringstheologie bij sommige faculteiten wel en bij andere niet als wetenschap erkende (HANDELINGEN 1972/'73 I, 228-230 en 254-255).

Noten bij hoofdstuk IX.1.3. Het omroepbestel

1. Evenals in hoofdstuk IV.1.3. beperken we ons tot een weergave van de hoofdlijnen van de visie van de CHU op de omroepkwestie. Voor nadere gegevens zij verwezen naar de beschikbare literatuur. Vgl.: Hans van den Heuvel, NATIONAAL OF VERZUID; DE STRIJD OM HET NEDERLANDSE OMROEPBESTEL IN DE PERIODE 1923-1947. Voorts: F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, HET KABINET-SCHERMERHORN-DREES, 524-547; F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965.
2. Vgl. deel 1, blz. 251.
3. Voor een overzicht van de verwickelingen rond de omroep in de jaren 1940-1945 zij verwezen naar Hans van den Heuvel, A.W. Veel informatie bevat voorts: Dick Verkijk, RADIO HILVERSUM 1940-1945.
4. De stichting Radio Nederland in Overgangstijd, opgericht door het ministerie-Schermerhorn, bestond uit representanten van de oude omroepen en voorstanders van een nieuw bestel. De stichting had tot taak radio-uitzendingen te verzorgen in afwachting van een definitieve regeling van het omroepbestel (vgl. F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, A.W. 524-547; Hans van den Heuvel, A.W., 223-235).
5. De radiostrijd ontbrand, in KONINGIN EN VADERLAND, 18-8-1945.
6. Kerk en radio, in KONINGIN EN VADERLAND, 16-11-1945.
7. Komt er een radiostrijd?, in KONINGIN EN VADERLAND, 18-1-1946.
8. "Hoe ook de oplossing op radiogebied moge zijn, erkend dient te worden het recht der Kerk op een aantal zenduren tot voldoening van haar taak haar boodschap uit te dragen door Kerkdiensten, voordrachten of lezingen, zowel tot de bevolking hier te lande als in de Overzeesche gebiedsdelen" (CHU-urgentieprogram, punt 7; in: PARLEMENT EN KIEZER, 1946/'47, 80).
9. "Besliste afwijzing van een staatsomroep. Erkenning van het recht der Kerk op een aantal zenduren ter voldoening aan haar taak haar boodschap uit te dragen door kerkdiensten, voordrachten of lezingen tot de bevolking hier te lande en in de Overzeesche gebiedsdelen" (CHU-urgentieprogram 1946, punt 7, in: PARLEMENT EN KIEZER 1947/'48, 79).
10. De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk achtte het belang van het volk zowel als dat van de Kerk het meest gediend met een nationale omroep.
Zij ging er daarbij van uit dat de kerken, onder eigen verantwoordelijkheid aan de nationale omroep hebben mee te werken. Voorts was de synode van oordeel dat in de overgangstijd de uitzendingen die de taak der kerken raken, niet door particuliere omroepverenigingen maar door organen van de kerken zelf verzorgd behoren te worden (HANDELINGEN VAN DE VERGADERINGEN VAN DE GENERALE SYNODE DER NEDERLANDSE HERVORMDE KERK 1945-1946, 38).
11. Nationaal niet neutraal, in KONINGIN EN VADERLAND, 22-2-1946.
12. Verslag rede Tilanus in KONINGIN EN VADERLAND, 8-3-1946.
13. Vgl. blz. 3.
14. F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, A.W., 511.

15. Idem, A.W., 524; Hans van den Heuvel, A.W., 223.
16. HANDELINGEN 1945/'46, 196.
17. HANDELINGEN 1946 I, 84.
18. Voorts pleitte de CHU voor zendtijd ten behoeve van de kerken (vgl. noten 8 en 9). Ook in latere discussies over de omroepwetgeving heeft de CHU hiervoor aandacht gevraagd. We laten dit onderwerp verder echter buiten beschouwing.
19. HANDELINGEN 1954/'55 II, blz. 2563-2565; en 2614-2615.
20. Respectievelijk de moties-Bruins Slot en -Peters; vgl.: HANDELINGEN 1954/'55 II, 2609 en 2611.
21. De motie-Fortanier-De Wit werd verworpen met 59 tegen 24 stemmen.
Vóór stemden de VVD, ARP, de socialist Goedhart en de CHU-leden jkvr. Wttewaall van Stoetwegen en baron Van der Feltz. De overige zeven leden van de CHU-fractie stemden tegen; HANDELINGEN 1954/'55 II, 2607 en 2632.
22. Zie voor behandeling nota Omroepbestel, HANDELINGEN 1964/'65 II, 1750-1754 (Kikkert) en 1767-1770 (jkvr. Van Stoetwegen); Ontwerp-omroepwet vgl. HANDELINGEN 1966/'67 II, 1014-1016 (Kikkert) en 1016-1018 (jkvr. Van Stoetwegen).
23. Deze ontwikkeling was reeds in het gememoreerde debat over de tweede nota inzake het tv-beleid, in 1955, zichtbaar.
24. Bij de behandeling van de omroepnota in 1965 merkte Kikkert op: "Wij christelijk-historischen zijn niet verzuild om de verzuiling zelf. Wij stellen prijs op openheid. Dat bewijst ook wel de verscheidenheid, die er binnen de kring van onze Unie, ook op dit terrein wordt gevonden. Wij stellen prijs op een open bestel voor radio en tv. Wij weten echter ook dat onze grote voorman Hoedemaker heeft gezegd dat het nodig kan zijn om bepaalde geestelijke waarden gestalte te geven te midden van en voor ons gehele volk en dat daarvoor een eigen organisatorische vormgeving noodzakelijk kan zijn" (HANDELINGEN 1964/'65 III, 1750).
De erkenning dat een christelijk-nationale omroep niet was te realiseren is hier niet expliciet verwoord maar in bedekte termen geformuleerd.
Opvallend is dat het aan Hoedemaker ontleende ideaal van een christelijk-nationale omroep hier werd geplaatst in het kader van de op dat moment dominerende vraag naar de mate van openheid van het omroepbestel.
25. HANDELINGEN 1962/'63 II, 2390-2393 (jkvr. Wttewaall van Stoetwegen) en 2399-2403 (Kikkert).
26. Dit compromis had betrekking op een dispensatiebevoegdheid van de minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen ten aanzien van het nodige aantal leden van een adspirant-omroepconcessionaris na de aanloopperiode; en een nadere toetsing van de toelatingscriteria, na twee jaar (vgl. F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965, 374).
27. HANDELINGEN 1966/'67 II, 1101.
Vóór stemden de leden Kikkert en Tolman (beiden hoofdbestuurslid van de NCRV) en Schuring. De overige leden van de CHU-fractie stemden tegen.

Noten blz. 189

In de Eerste Kamer stemde de hele CHU-senaatsfractie tegen het ontwerp-Omroepwet. De christelijk-historische senatoren hadden met name juridische bezwaren tegen de wijze waarop de omroepbladen auteursrechtelijk werden beschermd (HANDELINGEN Bijz. zitting 1967 I, 48 en 61).

Noten blz. 191-192

Noten bij hoofdstuk IX.2. De samenwerking met andere partijen.

1. Literatuur: F.J.F.M. Duynstee en J. Bosmans, HET KABINET-SCHERMHORN-DREES 1945-1946; F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965; F. Maas, KABINETSFORMATIES 1959-1973; P.J. Oud, HONDERD JAREN; EEN EEUW STAATKUNDIGE VORMGEVING IN NEDERLAND 1840-1940, bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans. In de eindfase van dit onderzoek konden we nog kennis nemen van: Anneke Visser, ALLEEN BIJ UITERSTE NOODZAAK; DE ROOMS-RODE SAMENWERKING EN HET EINDE VAN DE BREDE BASIS 1948-1958.
Van de formaties van 1963 en 1965 zijn diverse programstukken als Kamerstuk gepubliceerd; respectievelijk onder nummer Buitengewone Zitting 1963, 122-124 en HANDELINGEN 1964/'65 IX Bijlage nr. 8055.
Sinds 1967 zijn ook adviezen en andere gewisselde stukken openbaar gemaakt. Vgl. Formatie-De Jong: REGERINGSVERKLARING 18-4-1967; Formatie-Biesheuvel: HANDELINGEN Buitengewone Zitting 1971, Bijlage 11.357 en 11.389; Formatie-Biesheuvel II: HANDELINGEN 1971/'72 XVII, Bijlage 11.918 en 11.926; Formatie-Den Uyl: HANDELINGEN 1972/'73 IX Bijlage 12.383.
Verder konden we gebruik maken van de formatiedossiers van de volgende CHU-politici: dr. H.W. Tilanus (formaties 1945-1960); mr. H.K.J. Beernink (formaties 1963-1967) en drs. A.D.W. Tilanus (formaties 1967; 1972 en 1973).
Tijdens dit onderzoek bleek mij dat op het Algemeen Rijksarchief de papieren van jkvr.mr. C.W.I. Wittewaall van Stoetwegen werden geordend. Deze stukken waren op dat moment niet toegankelijk. Een globale kennisname van deze stukken tegen het eind van deze studie, gaven mij geen aanleiding om wijzigingen in de voorliggende tekst voor dit boek aan te brengen.
Tenslotte was de auteur in de gelegenheid als beleidsmedewerker de vergaderingen van de CHU-Tweede Kamerfractie bij te wonen, tijdens de formaties in 1972 en 1973. In 1971 kon wegens ziekte slechts een deel van de formatievergaderingen worden gevolgd.
2. Voor gegevens over de vervanging van premier De Geer door Gerbrandy in september 1940 en de overige wisselingen in het kabinet in ballingschap zij verwezen naar: L. de Jong, HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN IN DE TWEDE WERELDOORLOG IX, LONDEN.
3. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 25-5-1945 (archieftilanus 161).
Tilanus tekende in zijn advies aan dat de NVB gelet op de heterogene samenstelling naar zijn mening bezwaarlijk een basis voor duurzame samenwerking kon vormen. Bij de formatie kon daarom zijns inziens op bescheiden wijze met de NVB rekening gehouden worden.
Vgl. voor de visie van Tilanus op de NVB ook blz. 62.
4. G. Puchinger, TILANUS, 247-248.
5. Vgl. blz. 37-38.
6. De gedachtengang achter de Doorbraakfilosofie is weergegeven op blz. 37-38

7. Literatuur: Henry Lenferink, De terugkeer van een katholieke eenheidspartij na de Tweede Wereldoorlog, in: Jaarboek KATHOLIEK DOCUMENTATIE CENTRUM 1980, 80-115.
Voor de weergave van de verkiezingsuitslag in 1946 en de volgende Tweede Kamerverkiezingen zij verwezen naar Bijlage 22, blz. 240.
8. De Liberale Staatspartij werd in 1946 met een nieuw program als Partij van de Vrijheid voortgezet. Na de toetreding van enkele ex-vrijzinnig-democraten, onder wie Oud, die zich in de PvdA niet thuis voelden, kwam in 1948 de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) tot stand.
9. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 28-5-1946 (archieftilanus 162).
10. Vgl. over de "uiterste noodzaak", deel 1, blz. 259-260
11. Voorts wenste de KVP op deze wijze de socialistische invloed op het sociaal-economisch beleid terug te dringen. De achtergronden van de brede basispolitiek is geformuleerd in: C.P.M. Romme, KATHOLIEKE POLITIEK, 56-68.
12. Vgl. Bijlage 22, blz. 240.
13. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 2-7-1948 (archieftilanus 163).
14. In zijn advies bekleemtoonde Tilanus dat de constructie van de Nederlands-Indonesische Unie, in het bijzonder artikel 209 lid 3 van de grondwet (de hoedanigheid en de bevoegdheid van het hoofd van de Unie en de positie van de Kroon als de constitutionele Koning die eigen Unie-ministers benoemt en ontslaat) voor de CHU maatgevend was. Wanneer deze constructie werd ondermijnd zouden de christelijk-historischen in tweede lezing hun stem niet aan de grondwetsherziening geven. Personen die de Uniegedachte niet wensten te handhaven maar aanstuurden op een soort Benelux-constructie, waarbij het Koninkrijk in tweeën brak, dienden volgens de CHU-fraktievoorzitter geen leidende rol te spelen in het verder overleg over de grondwetsherziening. Tegen deze achtergrond drong Tilanus in zijn advies aan op vervanging van luitenant gouverneur-generaal Van Mook. Ook diende er naar zijn mening geen PvdA-bewindsman aan het hoofd van het departement van Overzeese Gebiedsdelen te staan. Op Buitenlandse Zaken achtte hij een socialist, die zich te sterk aangetrokken voelde tot de sociaal-democratische groeperingen in andere landen, in het bijzonder de Labourregering in Engeland, niet op zijn plaats (Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 2-7-1948; archieftilanus 163).
15. Het standpunt van de CHU over de motie-Oud voor zover betrekking hebbend op de relatie tussen de VVD en een geestverwante minister is weergegeven op blz. 111.
16. De CHU had in een motie uitgesproken dat de soevereiniteit over Nieuw-Guinea bij Nederland berustte en behoorde te blijven tot dat de bevolking te bekwaam tijd door uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht over zijn staatkundige status kon beslissen. In dat geval zou de soevereiniteit afhankelijk zijn van een als dan te houden volksstemming. Deze motie werd verworpen met 59 tegen 38 stemmen (HANDELINGEN 1950/'51 III, 1218 en 1230).

De CHU-leden Schmal en Van de Wetering hadden voor de motie-Oud gestemd.

Van de Wetering had in een stemverklaring onderstreept dat hij zich uitsluitend tegen het beleid ten aanzien van Nieuw-Guinea wenste te richten.

17. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 26-1-1951 (archief-Tilanus 164).
18. Een belangrijke overweging hierbij voor Tilanus, was dat over een jaar verkiezingen zouden worden gehouden. Stond men nog voor een parlementaire periode van b.v. drie jaar dan zou zijn advies anders luiden. In dit verband wees hij er op dat moest worden bedacht dat een nieuwe bewindsman enige maanden nodig heeft om zich in de organisatie en de problemen van zijn departement in te werken (Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 19-2-1951 (archief-Tilanus 164).
19. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 19-2-1951 (archief-Tilanus 164).
20. Over de rol van Steenberghe in de KVP omstreeks 1951: vgl.: J. Bosmans, de KVP, de groep-Steenberghe en de verkiezingen van 1952, in: Jaarboek KDC 1976, 20-74.
21. Het advies dat Tilanus uitbracht nadat Steenberghe zijn opdracht had neergelegd is niet in zijn archief aangetroffen. Tijdens de gedachtenwisseling in de Tweede Kamer na afloop van deze kabinetsformatie heeft hij geen mededelingen over dit advies gedaan.
22. Zie hierover voorts blz. 113.
23. Vgl. blz. 113.
Wel heeft Tilanus er tijdens de formatie-Steenberghe op gewezen het redelijk te achten dat er een CHU-lid minister werd als er meer dan één AR-minister tot het kabinet zou toetreden (vgl.: F.J.F.M. Duijnstee: DE KABINETSFORMATIES 1945-1965, 44).
24. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, d.d. 27-6-1952 (archief-Tilanus 165).
25. Voor de reactie van Tilanus op deze kwestie zij verwezen naar blz. 114
26. Vgl. voor de gedachtenwisseling over dit mandement in de Tweede Kamer, blz. 272-273.
27. De CHU-fractie stemde voor dit wetsontwerp m.u.v. Schmal. Schmal bracht op deze wijze zijn gebrek aan vertrouwen in de brede basis tot uiting. Hij week hiermee af van de overige fractieleden (HANDELINGEN 1950/'51 III, 1218: Schmal en 1230: Tilanus).
28. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 20-5-1955 (archief-Tilanus 166).
29. Idem.
30. In 1956 werd de Tweede Kamer uitgebreid van 100 op 150 leden.
31. Als een partij niet aan de brede basis mee wilde werken berustte dit naar zijn mening op partijpolitieke motieven. Tilanus betreurde het dat de ARP in 1948 en de VVD in 1952 geen regeringsverantwoordelijkheid wilden dragen. Wel erkende hij dat dit uiterst moeilijk lag. In 1948 door de houding van de ARP met betrekking tot de grondwetsherziening. In 1952 door de "derde machtsidee" van de VVD. Voor het niet uitnodigen van de VVD aan

het formatieoverleg in 1952 achtte hij uitsluitend de formateur verantwoordelijk.

Opvallend is dat Tilanus weinig waarde toekende aan zakelijk politieke motieven die er toe konden leiden dat een partij niet aan de brede basis deelnam.

Zo vormden, zoals we zagen de divergerende opvattingen over de Indonesië-politiek in 1946 voor formateur Beel een motief om de CHU niet bij de formatie te betrekken. Daar stond tegenover dat Tilanus zelf sinds 1948 tijdens kabinetsformaties een zeer redelijk gedrag toonde en over het algemeen weinig bezwaren maakte tegen voorstellen van een kabinetsformateur. In de CHU-fractie vroeg men zich wel eens af of Tilanus zich niet te meegaand toonde. Tilanus verdedigde zijn gouvernementele houding altijd door er op te wijzen dat het land nu eenmaal geregeerd moest worden (mededeling mr. Beernink aan de auteur).

32. In dit kader noemde Tilanus onder meer de defensie-uitgaven, Nieuw-Guinea, de overheidsuitgaven, de belastingen, het loon- en prijsbeleid en de departementale organisatie (formatie-advies Tilanus aan de Koningin, d.d. 15-6-1956; archief-Tilanus 167).
33. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 24-7-1956 (archief-Tilanus 167).
34. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 16-8-1956 (archief-Tilanus 167).
35. Mededelingen over het onderhoud tussen de informateur en Tilanus op 24-8-1956 en verdere informatie over deze kabinetsformatie heeft de auteur ontvangen van prof.mr. W.F. de Gaay Fortman in een schrijven d.d. 6-2-1980.
36. Dr. J. Zijlstra memoreert dat Staf op 10-9-1956 tijdens een diner met enkele bewindslieden uit het demissionaire kabinet tegenover hem meedeelde dat hij zich kon verenigen met de vorming van een kabinet zonder socialisten.
Een dag later gaf Staf tegenover Zijlstra echter als zijn mening te kennen dat hij het optreden van een kabinet zonder socialisten niet juist achtte (vgl.: DR. JELLE ZIJLSTRA: GESPREKKEN EN GESCHRIFTEN, samengesteld door G. Puchinger, 68-69). Diezelfde dag, 11-9-1956, heeft Staf ook Tilanus ingelicht. Uit de papieren van Tilanus wordt echter niet duidelijk in hoeverre en op welke gronden Staf in de loop van 10 op 11-9-1956 zijn visie op de meest gewenste politieke samenstelling van het te vormen kabinet heeft gewijzigd. De ontwikkeling van de visie van Tilanus op dit punt is weergegeven op blz. 120-121.
37. A.D.W. Tilanus aan H.W. Tilanus, 1956 (archief-Tilanus 167).
Van Maastricht heeft dit motief voor zijn bedanken bevestigd in een persoonlijke mededeling aan de auteur.
38. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 17-9-1956 (archief-Tilanus 167).
39. Vgl. blz. 119-120.
40. Vgl. over de "kwestie-Soestdijk": P.J. Oud, HONDERD JAREN, 354-355; E. van Raalte, STAATSHOOFD EN MINISTERS, 252-257.
41. Mededeling prof.mr. W.F. de Gaay Fortman in brief aan de auteur, 6-2-1980.

- Ook Romme heeft tegenover de besloten Partijraad van de KVP, gewezen op de betekenis van de kwestie-Soestdijk (vgl. Anneke Visser, A.W., 261). Onze indruk is dat dit argument zwaarder heeft gewogen dan Anneke Visser vermoedt.
42. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 17-9-1956 (archief-Tilanus 167).
 43. Vgl. F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965, 148-150.
 44. Vgl.: idem, 155.
 45. Aantekening Tilanus, 15-8-1956 (archief-Tilanus 167).
 46. HANDELINGEN 1955/'56 II, 92.
 49. Vgl.: F.J.F.M. Duynstee, A.W., 159-192.
 50. Voor een verschil van opvatting over de betekenis van de belastingvoorstellen voor deze kabinetscrisis, vgl.: Interview van J.Th.J. van den Berg met dr. W. Drees, in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 1984, 237-243.
Reactie van mr. J.W.W. Burger in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 1984, 373-374.
 51. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 13-12-1958 (archief-Tilanus 168).
 52. Dit gebeurde tijdens informele besprekingen tussen de fractievoorzitters van KVP, ARP en CHU. Zij voerden ook overleg met enkele demissionaire bewindslieden (vgl. Aantekeningen-Tilanus over deze formatie; archief-Tilanus 168). Voorts: G. Puchinger, TILANUS, 273-274.
 53. HANDELINGEN 1958/'59 II, 542.
 54. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 13-12-1958 (archief-Tilanus 168).
 55. HANDELINGEN 1958/'59 II, 498-499.
 56. Idem, 542.
Tilanus had deze argumentatie ook genoemd in zijn formatie-advies van 13-12-1958. In dit advies wees hij onder meer op de zeven wensen van de PvdA-fractievoorzitter Burger, geformuleerd op de Fakkeldragersdag van de PvdA, 22-11-1958. Tevens wees hij op de discussie in de PvdA over de uitzending van militairen naar Nieuw-Guinea (vgl. F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965, 188).
 57. Als formateur noemde Tilanus prof. Oud, de voorzitter van de VVD-fractie, wiens partij de grootste stemmenwinst had behaald. Als Oud niet zou slagen, diende zijns inziens Romme een opdracht te krijgen (vgl.: G. Puchinger, TILANUS, 275). De tekst van dit advies is niet aangetroffen in het archief-Tilanus.
Evenmin troffen we gegevens aan over de rol van de christelijk-historische minister Staf in deze formatie (vgl. F. Maas, A.W., 64-66).
 58. Vgl. F.J.F.M. Duynstee, A.W., 234.
 59. Ook Tilanus had geadviseerd Beel een opdracht te geven (vgl.: G. Puchinger, A.W., 275).
 60. HANDELINGEN Buitengewone Zitting 1959, 65-66.
 61. De visie van Tilanus op de betekenis van deze motie in de relatie tussen de minister en zijn geestverwanten in de Kamer, beschreven we op blz. 112.

62. Formatie-advies Tilanus aan de Koningin, 24-12-1960 (archief-Tilanus 169).
63. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 18-5-1963 (archief-Beernink).
Deze vijf punten betroffen: wederinvoering van de prijsbeheersing van landbouwgronden; meer overheidsinvloed op het bedrijfsleven; een staatsbouwbedrijf; verplichte winstdeling in de bedrijven en een vermogensaanwasbelasting.
64. De PvdA verloor bij deze verkiezingen 5 zetels. Vgl. de totale uitslag van deze verkiezingen in Bijlage 22 blz. 240.
65. De pers was van de keuze van De Kort voor de VVD eerder op de hoogte dan de voorzitter van de PvdA-fractie, ir. A. Vondeling. Bovendien was de afwijzing van de PvdA in eerste instantie niet gemotiveerd.
66. Formatie-advies Beernink 27-6-1963 (archief-Beernink).
67. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 15-7-1963 (archief-Beernink).
68. HANDELINGEN Buitengewone Zitting 1963, 106.
69. HANDELINGEN 1963/'64 I, 109-110. Pollema had tijdens de verwickelingen rond Nieuw-Guinea gepleit voor een nationaal kabinet.
70. Vgl. blz. 105-106.
71. Formatie-advies-Beernink aan de Koningin, 2-3-1965 (archief-Beernink).
72. Schmelzer was in 1964 De Kort als fractievoorzitter van de KVP opgevolgd.
73. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 15-3-1965 (archief-Beernink).
74. Vgl. blz. 124-126.
75. Eerder wezen we op de grote reserve bij de PvdA tegen deelname van de CHU aan het te vormen kabinet. Beernink was hier door Cals van op de hoogte gesteld (vgl. blz. 124-126).
76. Elementen die hierbij een rol kunnen hebben gespeeld zijn de verwachting dat de ARP niet aan een kabinet zonder CHU-bewindslieden wenste deel te nemen. Wellicht verwachtte de CHU ook een sterker verzet uit de KVP tegen voorstellen inzake de omroepwetgeving die relatief gunstig waren voor het bestaande bestel. Kort voor de verkiezingen van 1963 hadden 13 van de 49 KVP-fractieleden een motie-Van Someren-Downer gesteund. In deze, verworpen, motie werd gevraagd om uitvoering van de nota inzake de reclame-tv. In deze nota werd voorgesteld om één tv.-net commerciële tv. in te voeren (vgl. F.J.F.M. Duynstee, A.W., 272-274).
77. Vgl. blz. 105-106.
78. Vier KVP-leden stemden tegen de motie-Schmelzer.
79. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 17-10-1966 (archief-Beernink)
80. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 4-11-1966 (archief-Beernink).
De hier voorgestelde variant van een minderheidskabinet van PvdA en ARP is niet nader toegelicht. Vermoedelijk is dit genoemd in verband met het feit dat de ARP-fractie, evenals de PvdA, tegen de motie-Schmelzer had gestemd.

81. Dit dilemma komt tot uiting in de reactie van Beernink op de voorstellen van Zijlstra. Beernink deelde de formateur mee dat de CHU-fractie in plaats van de door Zijlstra gesuggereerde belastingmaatregelen de oplossing voor de financiële problemen veel meer zocht door binnen de begroting verschuivingen en verlagingen aan te brengen, waardoor een solide dekking zou kunnen worden verkregen.
De fractie wilde de voorgestelde belastingmaatregelen alleen in overweging nemen wanneer in de regeringsverklaring de opdracht werd gegeven de begroting voor 1967 uit te kammen en de intentie van het kabinet bleek dat al het mogelijke zou worden gedaan om de staatsuitgaven te matigen. Beernink deelde voorts mee dat de CHU-fractie de formatiepoging van Zijlstra zo positief mogelijk zou benaderen. Anderzijds vroeg hij er begrip voor dat de fractie een standpunt dat men anderhalf jaar had ingenomen, niet plotseling kon laten varen (H.K.J. Beernink aan J. Zijlstra, 18-11-1966; archief-Beernink).
82. Dr. JELLE ZIJLSTRA: GESPREKKEN EN GESCHRIFTEN; samengesteld door G. Puchinger, 113-125.
83. Dit betrof voorstellen tot uitstel van de voorgenomen verlaging van de Loon- en Inkomstenbelasting en vervroeging van de verhoging van de omzetbelasting. De CHU stemde voor beide voorstellen. De VVD was tegen het voorstel inzake de inkomstenbelasting.
84. Ook vanuit de fractie was aangedrongen op een voorzichtige opstelling. Gelet op de ervaringen van 1965 wenste de fractie een minder geprononceerd advies. De fractieleden waren kritischer ten opzichte van Beernink geworden (mededeling van drs. A.D.W. Tilanus aan de auteur).
85. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 17-2-1967 (archief-Beernink).
86. Formatie-advies Beernink aan de Koningin, 6-3-1967 (archief-Beernink).
87. Literatuur: J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, CRISIS IN DE NEDERLANDSE POLITIEK.
88. Twee partijen, de Christen Democraten Unie en de Partij voor Ongehuwden kwamen slechts enkele honderden stemmen tekort voor een Kamerzetel.
89. Zie over de ontwikkelingen na de nacht van Schmelzer voorts hoofdstuk XIII.
90. In de Tweede Kamer werden de gedachten van de PPR vertolkt door drie uit de KVP-fractie getreden leden. Deze leden werden, naar hun voorzitter, de groep-Aarden genoemd. Vgl. ook blz. 362.
91. Enige aspecten van de polarisatiestrategie - met name de kwestie van de regeerakkoorden - komen aan de orde in hoofdstuk XIII.
92. Vgl. blz. 150-151.
93. HANDELINGEN Bijzondere Zitting 1971 I, 25-27.
94. Formatie-advies B.J. Udink aan de Koningin, 14-5-1971 (ontleend aan Kamerstuk 11.389 nr. 4).
95. Gegevens ontleend aan een brief van drs. B.J. Udink aan de auteur, 4-7-1980 (poststempel).
96. Het trok in de pers aandacht dat Steenkamp na het beëindigen van zijn informatie-werkzaamheden de hoogte van de overheidsuitgaven voor de toekomst als een mogelijk struikelblok noemde.

97. Daarnaast speelden gevoeligheden in het persoonlijke en emotionele vlak tussen enkele bewindslieden een rol (vgl. F. Maas, A.W., hoofdstuk XIII).
98. Formatie-advies Tilanus jr. aan de Koningin, 21-7-1972 (archief-Tilanus jr.).
99. HANDELINGEN 1971/'72 VI, 4005-4007.
100. Kamerstuk 11.926 Bijlage II.
101. De naam van mr. Y. Scholten had Tilanus jr. tegenover Biesheuvel genoemd.
102. Formatie-advies Tilanus jr. aan de Koningin, 2-12-1972 (archief-Tilanus jr.).
103. Formatie-advies Tilanus jr. aan de Koningin, 9-4-1973 (archief-Tilanus jr.).
104. Vgl. blz. 161-162.
105. In dezelfde richting wijst een uitspraak die partijvoorzitter en Tweede Kamerlid Beernink deed, enkele weken voor de kabinetsscrisis. In een rede te Rotterdam op 1-11-1958, betoogde hij dat de tijd voor de brede basispolitiek zijns inziens voorbij was (vgl. F.J.F.M. Duynstee, A.W., 187-188).
106. Wel heeft Tilanus jr. zich begin 1973, tijdens de kabinetsformatie, tegenover de pers eenmaal ten gunste van de vorming van een nationaal kabinet uitgesproken. Dit lijkt echter meer te zijn gebeurd om het standpunt van de CHU tegenover de "linkse drie" te markeren dan om de formatie van een nationaal kabinet werkelijk te beproeven. De opstelling van de "linkse drie" maakte de formatie van zo'n kabinet waarbij behalve de drie christen-democratische fracties ook de VVD zou moeten worden betrokken, volstrekt onmogelijk (vgl.: Tilanus wil een nationaal kabinet op brede basis, in: TROUW, 18-1-1973).
107. Tijdens de eerste verkiezingen waar de CHU in CDA-verband aan meedeed, in 1977, heeft Krusinga in een rede op 20-5-1977 te Raalte, gepleit voor vorming van een zo breed mogelijk nationaal kabinet. Dit was echter een incidentele uitspraak, die niet verder is uitgewerkt (vgl.: POLITIEK OVERZICHT, mei 1977, 210).
108. Vgl. over het "gezag en orde-thema" van Udink, blz. 305-306.
109. In de periode na de val van het kabinet-Cals in 1966 tot begin 1970 was de strategie van de PvdA er op gericht de christen-radicalen los te maken uit het overleg tussen ARP, CHU en KVP. Den Uyl: richtte zich daarbij vooral op de ARP. Voorts bracht hij - hiertoe uitgelokt door KVP-fraktievoorzitter Schmelzer - tijdens de algemene beschouwingen in 1969 de mogelijkheid van de vorming van een kabinet zonder de KVP ter sprake. Als mogelijke regeringspartners voor zo'n kabinet noemde hij PvdA, D'66 en bijvoorbeeld de ARP en de CHU (HANDELINGEN 1969/'70 III, 347). Tijdens de algemene beschouwingen in 1970 toonde de PvdA-fractie een andere koers. Den Uyl betoogde dat "het gehele CHU-bestand" van bewindslieden in het kabinet-De Jong met hun redes provocerend optrad en geweld uitlokte. Hij wees daarbij op uitspraken van Udink, Beernink en de staatssecretarissen Haex en Krusinga. Opvallend is dat hij staatssecretaris Van Veen niet noemde. Kennelijk was het oordeel van de PvdA over deze christelijk-historische bewindsman positiever (HANDELINGEN 1970/'72 III, 255).

110. Terzijde merken we op dat deze strategie niet alleen van de CHU maar ook van ARP en KVP een vertekend beeld gaf. De PvdA heeft, na de "nacht van Schmelzer" tot de komst van De Zeeuw als partijvoorzitter in 1972, de KVP als een onbetrouwbare politieke bondgenoot getypeerd.

Ten aanzien van de ARP benadrukte de PvdA het "progressief karakter" van deze partij. Deze strategie berustte voor een deel op het feit dat de ARP niet voor de motie-Schmelzer, die leidde tot het aftreden van het kabinet-Cals, had gestemd. Niettemin maakte de ARP na de "nacht van Schmelzer" deel uit van dezelfde kabinetten als de KVP c.q. de kabinetten-Zijlstra, -De Jong en -Biesheuvel.

111. De PvdA verloor 5 zetels; vgl. het overzicht in Bijlage 22, blz. 240.
112. Vgl. verder blz. 305-306.
113. Vgl. blz. 380-381.
114. Vgl. hierover blz. 161-162.

Deze argumentatie is ook sterker dan de verwijzing die van christelijk-historische zijde tijdens de formatie plaats had, naar het eerste advies.

In dit advies was de socialistische oud-minister van Justitie, mr. I. Samkalden, die op dat moment burgemeester was van Amsterdam, genoemd als formateur. Als bewijs van de bereidheid van de CHU om met de socialisten samen te werken is dit niet zo'n sterk argument omdat in de uiterst gecompliceerde situatie een formateur wel moest mislukken. Dit advies is formalistisch van aard. In het advies van 9-4-1973 noemde Tilanus als mogelijke formateurs voor een extra parlementair kabinet de namen van prof. Steenkamp; oud-KVP-fraktievoorzitter Schmelzer en oud-minister-president De Jong.

In de gegeven situatie zouden deze politici voor de "linkse drie" volstrekt onaanvaardbaar zijn.

In onderlinge samenhang tonen beide adviezen een binnen de CHU-Tweede Kamerfractie aanwezige tendentie om na een mislukte formatie van een PvdA-formateur een poging te doen tot onderzoek naar een regeringscombinatie waarin de "linkse drie" mogelijk niet vertegenwoordigd zouden zijn.

Hoewel dit in de gegeven situatie vrijwel uitgesloten was, leefde binnen de CHU-fractie een zeker onbehagen dat, na na de informatie-Ruppert en de formatie-Burger, niet werd getracht in ieder geval een onderzoek te doen naar vorming van een kabinet waarin de vijf partijen van het kabinet-Biesheuvel een wezenlijk bestanddeel vormden.

Noten blz. 241-246

Noten bij hoofdstuk IX.3. De relatie tot de ARP tot 1967

1. Gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan de christelijk-historische weekbladen KONINGIN EN VADERLAND en DE NEDERLANDER. Voorts zijn de notulen geraadpleegd van de volgende bestuursorganen van de CHU: de Unieraad van 1952-1954, het Hoofdbestuur van augustus 1945 tot maart 1953 en het Dagelijks Bestuur van 1946-1956 en van juni 1962 tot maart 1967. De notulen van het DB over de periode april 1957 tot juni 1962 hebben we niet aangetroffen.
2. Vgl. blz. 37-38.
3. Vgl. blz. 36-37.
4. TROUW, 16 en 17-5-1951.
5. Het HB dat ten behoeve van de Algemene Vergadering een prae-advies moest opstellen, verzocht Tilanus de kiesvereniging Tiel te vragen dit voorstel terug te nemen. Blijkens de behandeling op de Algemene Vergadering is dit niet gebeurd. De Algemene Vergadering heeft echter niet over dit voorstel gestemd (Notulen HB, 14-4-1951; archief-Beernink).
6. Geen legenden maar nuchtere feiten. Open brief aan prof.dr. G.C. van Niftrik, in: KONINGIN EN VADERLAND, 28-3-1952.
7. KONINGIN EN VADERLAND, 28-3-1952.
8. KONINGIN EN VADERLAND, 4-4-1952.
9. Notulen DB-CHU, 28-3-1953 (archief-Beernink).
10. Er waren vier voorstellen aan de orde. Te weten: 1. Vorming van een contactcentrum (ingediend door de heer Van Blaaderen te Zwolle). 2. Instelling van een commissie, die de samenwerking AR-CH moest bezien (ingediend door enkele Haagse kiesverenigingen). 3. Geen regelmatig contact met de ARP maar overleg in concrete daartoe aanleiding gevende gevallen, te bepalen door de Unieraad (ingediend door mevrouw Nijhoff, namens een aantal CH-Vrouwengroepen). 4. Onverkorte uitvoering van de resolutie van 1946 (ingediend door de heer Wegeman). (Notulen Unieraad, 6-11-1954; archief-Beernink).
11. Notulen Unieraad, 11-12-1954 (archief-Beernink).
12. TROUW, 14-4-1955. Tilanus verwees hierbij naar een passage in het Reorganisatierapport van de ARP waar gesproken werd over mogelijke instelling van een Christelijk Nationaal Contactcentrum.
13. Vergelijk de tabel met verkiezingsuitslagen op blz. 240.
14. Notulen DB-CHU (archief-Beernink).
15. Notulen DB-CHU, 23-6-1956 (archief-Beernink).
16. TROUW, 28-7-1956.
17. De federatie van CH-Jongeregroepen had sinds 1953 initiatieven genomen om tot overleg met de AR-jongeren, georganiseerd in de Arjos, te komen. Vgl. AR-bijdrage tot eenheid niet overschatten, in: KONINGIN EN VADERLAND, 26-7-1957.
18. Een verslag van de rede van Berghuis en Tilanus is opgenomen in: KONINGIN EN VADERLAND van 24-5-1957 en 31-5-1957.
19. K.L.L.M. Dittich geeft in zijn dissertatie een overzicht van de spreiding van lijsten van ARP en CHU afzonderlijk, en van gecombineerde lijsten als Protestants Christelijke Groep (PCG) bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1962.

Noten blz. 246-249

Percentages gemeenten waarin lijsten van ARP, CHU en PCG aan de gemeenteraadsverkiezingen hebben deelgenomen (spreidingscijfer per provincie 1962).

	Gr.	Fr.	Dr.	Ov.	Ge.	Ut.	NH.	ZH.	Ze.	NB.	Li.	Ned.
ARP	50,0	72,7	55,9	44,4	19,1	37,5	14,3	46,2	34,8	8,5	-	28,9
CHU	41,1	75,0	55,9	51,9	20,0	41,1	10,9	39,1	40,5	5,7	-	27,6
PCG	33,9	20,5	29,4	35,2	43,8	53,6	43,7	49,7	37,1	14,2	6,4	33,7

Bron: K.L.L.M. Dittrich, PARTIJPOLITIEKE VERHOUDINGEN IN NEDERLANDSE GEMEENTEN; EEN ANALYSE VAN DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN VAN 1962-1974, 57.

Dittrich tekent hierbij aan dat ARP en CHU elkaar in de landelijke spreiding van de lijsten niet veel ontlopen. De lijsten van de ARP zijn meer geconcentreerd in Groningen en Zuid-Holland. De CHU neemt vooral in het centrum van het land (Utrecht, het westelijk deel van Gelderland, het Gooi en het oostelijk deel van Zuid-Holland) met een eigen lijst aan de gemeenteraadsverkiezingen deel.

In 1962 kwamen in de volgende provincies bij de gemeenteraadsverkiezingen meer PCG-lijsten voor dan afzonderlijke lijsten van ARP en CHU: Utrecht, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg (vgl. K.L.L.M. Dittrich, A.W., 57-58).

20. KONINGIN EN VADERLAND, 18-10-1957.
Voorts ontving de auteur nadere mededelingen van de heer B. Bol, oud-wethouder van Den Haag.
21. Deze uitgave kwam tot stand op initiatief van het Tweede Kamerlid Kikkert en het Eerste Kamerlid Pollema. Het DB was niet betrokken bij de uitgave van EEN GETUIGENIS. Tilanus was wel van de plannen op de hoogte.
22. KVP-voorzitter mr. H. van Doorn had kritiek geuit op een passage in het perscommuniqué, uitgegeven bij de presentatie van de gemeenschappelijke protestantse lijst in Den Haag. Hier werd onder meer gesteld: "... als Protestanten wensen zij nadrukkelijk hun plaats en hun karakter te handhaven tegenover een groeiende invloed van het Rooms-Katholicisme".
Onder verwijzing naar artikel 4 van het CHU-beginselprogramma bevestigde Tilanus dat deze uitspraak niet als een uiting van anti-papisme mocht worden gezien (KONINGIN EN VADERLAND, 25-10-1957 en 7-3-1958).
23. DE NEDERLANDER, 7-3-1958.
24. Idem.
25. TROUW, 4-6-1959.
26. De volledige tekst van dit rapport luidt: "INTERIMRAPPORT VAN DE COMMISSIE BELAST MET HET BESTUDEREN VAN DE VERHOUDING TUSSEN DE CHU EN DE ARP EN DE MOGELIJKHEDEN VAN CONTACT". Leden van deze commissie waren mr. J.W. van Gelder (voorz.), dr. P.A. Elderenbosch, dr. ir. G.A. Kluitenberg en drs. Joh. Boers (secretaris). De commissie heeft geen eindrapport uitgebracht.

27. De ARP-Tweede Kamerfractie stemde tegen het wetsontwerp Premie Kerkenbouw o.m. omdat zij een verstrengeling van Kerk en staat en een bedreiging van de vrijheid en zelfstandigheid van de kerken vreesde (HANDELINGEN 1961/'62 III, blz. 388-389 (Aantjes); vgl. voor de visie van de CHU blz. 282-283).
28. Deze visie wordt in het Interimrapport niet nader toegelicht.
29. De protestants christelijke lijst in Den Haag had bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1958 in vergelijking met het resultaat van de afzonderlijke lijsten in 1954 stemmen verloren en kwam van 10 op 8 zetels.
30. Met name de CHU-secretaris mr. Van Gelder heeft dit uitgangspunt - zoals we nog zullen zien - onderstreept. We werken dit aspect niet nader uit. In de praktijk heeft het contact met politieke groeperingen op protestants christelijke basis, buiten de ARP, zich beperkt tot de in 1962 tot stand gekomen overeenkomst met de Christelijke Volkspartij (vgl. blz. 46-49).
31. TROUW, 21-4-1960.
32. DE NEDERLANDER, 19-5-1961.
33. Vgl. noot 19. Het aantal raadszetels voor deze gemeenschappelijke lijsten liep terug van 33 naar 21. Bij de Provinciale Staten van Noord-Holland gingen ARP en CHU in 1962 een gemeenschappelijke fractie vormen. Zij bleven wel met afzonderlijke lijsten uitkomen bij de Statenverkiezingen. In Noord-Brabant en Limburg kwamen ARP en CHU reeds voor de oorlog met een gemeenschappelijke lijst uit bij de Statenverkiezingen.
34. Van Niftrik sprak in deze rede voorts over de relatie van de CHU tot de KVP.
Dit aspect komt nader aan de orde in hoofdstuk XIII. We beperken ons hier tot de relatie tussen CHU en ARP (rede Van Niftrik in DE NEDERLANDER, 14-7-1961).
35. Elders heeft Van Niftrik opgemerkt dat hem bij het houden van deze rede geen concrete plannen voor ogen stonden. Het ging hem er om dat er gesproken werd over de vraag waar AR en CH precies stonden (interview met Van Niftrik in: ELSEVIERS WEEKBLAD, 4-11-1961).
36. DE NEDERLANDER, 16-7-1961.
37. Ontleend aan ELSEVIERS WEEKBLAD 4-11-1961.
38. De tekst van deze radiotoespraak is gepubliceerd in DE NEDERLANDER van 8-12-1961. Het verdient aandacht dat in De Nederlander van 27-11-1961 het besluit tot samenwerking tussen de CHU en de Christelijke Volkspartij was bekend gemaakt.
39. DE NEDERLANDER, 27-4-1962.
40. Gegevens over het gesprek tussen de delegaties van ARP en CHU zijn, behalve aan de notulen van het DB van de CHU, ontleend aan de notulen van het gesprek tussen de vertegenwoordigers van deze beide partijen. Deze notulen bevinden zich in het archief-H.W. Tilanus, onder inventarisnummer 120.
De zeven gesprekspunten betroffen: de antithese, het cultuurprobleem, de Kerk als organisme of als instituut, de erkenning van de christelijke organisatie, de soevereiniteit in eigen kring, de vrijheid van politieke vertegenwoordigers c.q. de afwijzing

van partijdiscipline, en de rol van de beginselen (alleen het volgen van Jezus Christus of ook meerdere, afgeleide beginselen).

41. Hoewel het bestuur van de CHU op dit punt eensgezind een besluit nam, bestond er binnen het DB een belangrijk nuanceverschil over de doelstelling van dit overleg. Dit blijkt uit een notitie die ter voorbereiding van het gesprek met de ARP was opgesteld door jhr.mr. L.E. de Geer van Oudegein en de reactie hierop van CHU-secretaris mr. Van Gelder. De Geer meende dat na de behandeling van de gesprekspunten zou kunnen worden bezien in hoeverre men organisatorisch vorm wilde geven aan een nauwere relatie tussen ARP en CHU. Van Gelder wilde het streven naar protestantse eenheid niet beperken tot ARP en CHU maar ruimte laten voor een bredere oriëntatie, gericht op protestanten die deel uitmaakten van andere partijen. Tegen die achtergrond was de opvatting van De Geer in zijn ogen een voorbarige stap (Notulen D.B.- CHU, archief-Beernink).
42. Beernink zei onder meer niet te begrijpen dat de ARP, die tegen de revolutie was, in de Tweede Kamer gestemd had voor een PvdA-motie waarin was gevraagd het optreden van de "terrorist en moordenaar Bidault" voor de tv toe te laten. Deze opmerking leidde tot protesten van afgevaardigden uit Hilversum, die werkzaam waren bij de NCRV. Zij stelden dat het hier ging om de vrijheid van meningsuiting. Beernink weigerde desgevraagd echter verontschuldigungen voor zijn gewraakte uitlating aan te bieden (Nieuwe Haagsche Courant, 17-4-1963). Zie voor de interpellatie-Kranenburg over het voorgenomen interview met Bidault: F.J.F.M. Duynstee, DE KABINETSFORMATIES 1946-1965, 272.
43. Deze stemming had een onoverzichtelijk verloop. Dit werd onder meer veroorzaakt door de te kleine vergaderaccommodatie. De kiesvereniging Harderwijk sprak nadien over deze gang van zaken haar teleurstelling uit in een brief aan het DB. Het DB antwoordde dat zij een zo grote opkomst niet verwacht had. Zij zegde toe in het vervolg voor een meer geschikte vergaderruimte te zullen zorgen.

In dezelfde geest reageerde het Hoofdbestuur, een jaar later, op een verzoek van de kiesvereniging Velsen, in de Algemene Vergadering van 1964. Velsen wees er op dat het voorstel-Harderwijk met slechts zeven stemmen verschil was verworpen. Dit was vastgesteld in een eenmalige ongecontroleerde stemming. Velsen vroeg in het vervolg bij een stemming een hertelling uit te voeren als het verschil tussen voor- en tegenstemmers minder dan 25% van het totaal aantal stemmen bedroeg. Het HB stelde dat met het zorgen voor een betere vergaderaccommodatie garantie bestond voor het juist tellen van de uitgebrachte stemmen. De Algemene Vergadering sloot zich bij de visie van het HB aan.

Op de Algemene Vergadering van 1965 stelde de kiesvereniging Harderwijk de methode waarop werd gestemd aan de orde. Zij vroeg het stemmen door middel van vlaggetjes (oranje=voor; wit=tegen) af te schaffen. Het Hoofdbestuur meende dat in geval van twijfel steeds hoofdelijke stemming, per kiesvereniging kon worden gevraagd. Het systeem van stemming met vlaggetjes leverde aldus

- het HB tijdsbesparing op, omdat men snel het beeld van de stemming kon zien. De Algemene Vergadering volgde dit advies van het HB en verwierp het voorstel-Harderwijk (Notulen DB CHU, diverse data 1964 en 1965; Voorstellen Algemene Vergadering CHU 1964 en 1965).
44. NIEUWE HAAGSE COURANT, 1-4-1964; TROUW, 2-4-1964; Voorstellen Algemene Vergadering CHU, 1964.
 45. De tweede vergadering was zoals gemeld op 12 oktober 1962 gehouden. De voorbereiding van de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 en ziekte van ARP-voorzitter Berghuis hadden geleid tot deze lange tijdsduur tussen de tweede en de derde bijeenkomst.
 46. Dit betrof de volgende vraagpunten: a) Welke houding dient te worden aangenomen in verband met de actie-Velsen tot stichting van Vriendenkringen? b) Bevat het AR-staatskundig- en beginsel-program onderdelen, waartegen in CHU-kringen (overwegend) bezwaar bestaat? c) Bevat het beginsel-program van de CHU onderdelen waartegen in AR-kringen (overwegend) bezwaar bestaat? d) Kan de mening gedeeld worden, dat de verschillen die Kuyper en Lohman 70 jaar geleden uit elkaar deden gaan, voor de huidige situatie geen actuele betekenis meer hebben? Hebben zij wellicht nog principiële betekenis? e) Is de kerkelijke gescheidenheid in ons land een beletsel voor fusie van ARP en CHU? f) Kan een neutraal georganiseerde een vooraanstaande plaats innemen in ARP en CHU? g) Kan worden geconstateerd dat de samenwerking tussen ARP en CHU in en buiten het parlement beter is geworden? h) In hoeverre is er tussen ARP en CHU verschil in inzicht met betrekking tot de binding van leden en/of vertegenwoordigers aan een staatkundig program? (archieef-Tilanus 120).
 47. KEESINGS HISTORISCH ARCHIEF 1964, 359.
 48. De vraagstelling van het NIPO luidde: Bent u voor of tegen het samengaan van ARP en CHU in een nieuwe protestantse partij? Van het totaal aantal ondervraagden had 55% geen mening. Van de ARP- en CHU-kiezers had respectievelijk 79% en 76% wel een mening. Van deze groep reageerde 88% van de ARP-kiezers positief op deze vraag. Van de CHU-kiezers was dit 92% (KEESINGS HISTORISCH ARCHIEF 1964, 423).
 49. NIEUWE HAAGSE COURANT, 17-7-1964. Een kritische beschouwing over deze enquête gaf ook Van Gelder in DE NEDERLANDER, 17-7-1964.
 50. De beschouwingen van Van Gelder werden gepubliceerd in DE NEDERLANDER van 29-5, 19-6, 24-7, 31-7 en 7-8-1964.
 51. DE NEDERLANDER, 16-10-1964.
 52. In de bijeenkomsten van 10-7, 12-10-1964 en 8-1-1965 werden de door de CHU geformuleerde gesprekspunten, genoemd in noot 46, besproken.
 53. Voor zover na te gaan is over dit voornemen naar buiten niets meegedeeld.
 54. Vgl. blz. 135-136.
 55. Deze voorstellen waren ingediend voordat het kabinet-Cals was geformeerd.
 56. NRC 26-4-1965. Voorstellen A.V. 1965. Beernink was op deze Algemene Vergadering afwezig.

57. NIEUWE HAAGSE COURANT, 16-7-1965.
58. Gegevens over de Vriendenkring AR/CH zijn ontleend aan het op het archief van deze groep gebaseerde artikel dat de auteur schreef in het CH-Tijdschrift (vgl.: H. van Spanning, De Vriendenkring AR/CH, in CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 168-188). De leiding van de Vriendenkring berustte bij een werkcommissie bestaande uit J. Wanmaker (CH) voorzitter, H.J. Vermeulen (AR) tweede voorzitter, J.J.J. Jansen (CH) secretaris, W. Polak (AR) tweede secretaris), mr. H.A. Strijd-Groenewegen (CH) penningmeesteresse, S.D. Akkerman (AR) lid, dr. D. Vreugdenhil (AR) lid. Adviseurs waren prof.dr. I.A. Diepenhorst (AR) en dr. J. van Bruggen (CH).
59. Vgl. noot 46 punt a. De officiële oprichting van de Vriendenkring had, na een periode van voorbereiding, plaats op 6-2-1965.
60. NIEUWE HAAGSE COURANT, 19-3-1966. Voorstellen A.V. CHU 1966.
61. TROUW, 21-3-1966.
62. De ARP behaalde landelijk 8,27% van de stemmen, de CHU 9,33%.
63. De Vriendenkring AR/CH berekende het aantal gemeenschappelijke lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1962 op 311. Dit aantal bedroeg in 1966, 347. Het aantal zetels voor deze gecombineerde lijsten nam toe van 21 naar 73 (vgl. H. van Spanning, A.W., 186).

Noten bij hoofdstuk X.1. De relatie tot de KVP tot 1967

1. Vgl. hoofdstuk IX.2.
Literatuur over de houding van de CHU tegenover de KVP in de jaren vijftig: J.W. van Gelder, De positie van de CHU ten opzichte van andere partijen, in: CH-TIJDSCRIFT 1 (1955/'56) nr. 4, 105-122. Enige beschouwingen over de plaats van de CHU, in: CH-TIJDSCRIFT 3 (1957/'58) nr. 3, 4.
2. Literatuur: A.F. Manning, Het herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Vaticaan, in Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum 1972, 89-110.
3. Voor het in behandeling nemen van een amendement was de steun van 5 Kamerleden nodig. Tijdens de vergadering verleenden de CHU-leden Beernink, Van der Feltz en Schmal de SGP de vereiste steun (HANDELINGEN 1946/'47 II, 701).
4. HANDELINGEN 1946/'47 II, 700-701.
5. HANDELINGEN 1946/'47, 696 en 702.
6. Te weten: Beernink, Van der Feltz, Kikkert, De Ruiters, Schmal en Tilanus.
Mogelijk hebben de leden Krol en jkvr. Wttewaall van Stoetwegen, die wel de presentielijst hadden getekend, niet aan de stemming deelgenomen.
7. Scheps deelde mee dat hij als Evangelisch christen van oordeel was dat de Kerk bundelen van het licht van het Evangelie diende te laten vallen over de maatschappelijke velden en wegen van de staat maar niet via diplomatie staatkundige invloed moest uitoefenen (HANDELINGEN 1946/'47 II, 702).
De overige leden van de PvdA-fractie meenden dat met het wegvallen van de Volkenbond in Geneve en de situering van de Verenigde Naties in New York het Vaticaan als enig belangrijk internationaal diplomatiek centrum in Europa was overgebleven (HANDELINGEN 1946/'47 II, 702).
8. De CHU nam bijvoorbeeld, in 1955, niet deel aan een gedachtenwisseling met de minister van Buitenlandse Zaken in de Tweede Kamer, over de benoeming van een protestantse ambassadeur bij het Vaticaan (HANDELINGEN 1955/'56 II, 745-746).
9. Vgl. EINDRAPPORT VAN DE STAATSCOMMISSIE TOT HERZIENING VAN DE GRONDWET, IN GESTELD BIJ KB VAN 17-4-1950 (commissie-Van Schaik), 78-80.
10. Vgl. EINDRAPPORT-STAATSCOMMISSIE-VAN SCHAIK, 120-123 (Minderheidsnota van A.M. Donner, A.A.L. Rutgers, J. Schouten en H.W. Tilanus).
11. Vgl.: M. Boon, Godsdienstvrijheid en toch processieverbod, in: CH-TIJDSCRIFT 4 (1958/'59) nr. 3, 1-11. J.N. Bakhuizen van den Brink, Het zogenaamde processieverbod, in CH-TIJDSCRIFT, 8 (1962/'63) nr. 4, 1-11.
12. Vgl. blz. 198-199. Hier hebben we ook aandacht besteed aan de gevolgen, die de verschijning van het mandement had op de ontwikkeling van de relatie tussen de KVP en de PvdA.
13. Vgl. DE KATHOLIEK IN HET OPENBARE LEVEN VAN DEZE TIJD, 38-46.
14. PvdA-fraktievoorzitter Burger noemde als voorbeeld van kritische reacties op het mandement uit christelijk-historische kring een beschouwing van jkvr. Wttewaall van Stoetwegen in Vrouwengelui-

den en een bijdrage van F. Goudzwaard in De Nederlander van 2-7-1954 (HANDELINGEN 1954/'55 II, 94-).

Gematigd waarderend voor het mandement en gereserveerd naar de PvdA, die hier als "Doorbraakpartij" voor de protestantse belangen meende te moeten op komen zijn de volgende beschouwingen: Bisschoppelijk mandement 1954, in KONINGIN EN VADERLAND, 11-6-1954 (Schmal). Het mandement van de bisschoppen als twistappel, in KONINGIN EN VADERLAND, 16-7-1954. Het mandement en de CHU, in KONINGIN EN VADERLAND, 23-7-1954. In spanning en onrust, in KONINGIN EN VADERLAND, 30-7-1954 (Krol).

15. HANDELINGEN 1954/'55 II, 45-46.
16. HANDELINGEN 1954/'55 II, 45-46 en 99-100.
17. G.C. van Niftrik, Een cultuurpatroon?, in CH-TIJD-SCHRIFT, 1 (1955/ 56) nr. 3, 69-84.
18. Vgl. blz. 17.
19. Vgl. GRONDSLAG EN KARAKTER VAN DE KVP; rapport van de structuurcommissie van de KVP.
20. J.W. van Gelder, Tien jaar politieke partijen, in CH-TIJD-SCHRIFT II (1965/'66) nr. 4/5/6, 47-53.
21. Rapport van de commissie-Y. Scholten, in DE NEDERLANDER, 7-7-1967.
22. De ontwikkelingen rond het processieverbod na 1967 komen aan de orde in de Conclusies (hoofdstuk XIV).
23. Vgl. blz. 331.

Noten bij hoofdstuk X.2. De relatie tot het Humanistisch Verbond

1. Gegevens ontleend aan de Statuten van het Humanistisch Verbond 1946; artikelen 1 t/m 4.
2. In de eerste jaren na 1946 speelde ook de geestelijke verzorging in de DUW-kampen een rol.
3. HANDELINGEN 1951/'52 I, 63.
4. Idem, 687-688.
5. Idem, 703 en 711.
6. Naar aanleiding van de discussie tussen minister Mulderije en Van Walsum merkte Schmal in KONINGIN EN VADERLAND op dat het overweging verdiende een staatscommissie opdracht te geven de problematiek van de humanistische geestelijke verzorging bij alle betrokken departementen te bezien. (Humanistische Verma-ners? in Koningin en Vaderland, 9-5-1952). Van Walsum had hier voor gepleit.
De minister had dit overbodig genoemd omdat dit onderzoek naar zijn mening geen nieuwe gezichtspunten zou opleveren (Handelin-gen 1951/'52 I, 711). Schmal vroeg zich voorts af of men een verzoek van het Humanistisch Verbond om gevangenen geestelijke bijstand te verlenen zonder meer kon afwijzen.
Verder is in het begin van de jaren vijftig van christelijk-his-torische zijde aan discussies over de wensen van het Humanis-tisch Verbond, zowel in de weekbladen als in de Staten-Generaal nauwelijks deelgenomen.
Als voorbeeld van een principiële gedachtenwisseling over dit onderwerp zij verwezen naar de discussie tussen de socialist In 't Veld en de KVP'er Kropman tijdens de algemene beschouwin-gen in de Eerste Kamer op 13 en 14-4-1953 (HANDELINGEN 1952/'53 I, 86 en 112).
7. De volledige tekst van deze rede is, in samenwerking met de CHU, in brochurevorm uitgegeven. Een samenvatting van dit referaat is opgenomen in: KONINGIN EN VADERLAND, 30-7-1954.
Prof. Van Ruler, die lid was van de Protestantse Unie, sprak als gast op deze zomerconferentie van de CHU.
8. Van Ruler, OVERHEID EN HUMANISME, 29.
Van Ruler tekende daarbij aan dat men zich moest afvragen of de godsdienstige geestelijke verzorging vanuit de staat op een of andere wijze een zekere prioriteit moest hebben. Tevens rees naar zijn mening de vraag of men van Godswege geen rekening moest houden met het humanisme zoals de staat steeds rekening heeft te houden met de zwakheid der tijden en de hardheid des harten (A. van Ruler, A.W., 30).
9. HANDELINGEN 1960/'61 III, 2721-2723.
10. Idem, 2726.
11. Deze meerderheid kon tot stand komen doordat bij de stemming 13 KVP-leden afwezig waren. Het amendement-Daams werd gesteund door de PvdA, VVD, PSP en de CPN (vgl. NRC, 3-5-1961).
De CHU-Tweede Kamerfractie vroeg aantekening, dat zij geacht wilde worden tegen dit wetsontwerp te hebben gestemd. De chris-telijk-historische senaatsfractie was van oordeel dat het amen-

- dement-Daams de grens tussen de kerken en de humanistische genootschappen had willen wegwerken. Voorts waren volgens de CHU-Eerste Kamerfractie de opvolgers van minister Beerman niet gebonden aan de interpretatie die hij aan het amendement-Daams had gegeven. Met uitzondering van prof.dr. J.W. van Hulst stemde de CHU-Eerste Kamerfractie tegen (HANDELINGEN 1960/'61 III, 2727 en HANDELINGEN 1961/'62 I, 2044).
12. C.J.J.A. Delfgaauw, Subsidiëring van humanistisch werk?, in CH-TIJDSCRIFT 6 (1960/'61) nr. 4, 1-5.
 13. Literatuur: C.J. Verplanke, SUBSIDIERING VAN DE KERKENBOUW. De Wet-Premie kerkenbouw, die een tijdelijk karakter had, is in 1982 ingetrokken.
 14. HANDELINGEN 1961/'62 IV, 3916. Tegen het amendement-Scheps stemden CHU, ARP en SGP.
 15. Vóór dit wetsontwerp stemden: Diepenhorst, Van Gelder, De Ruiter en jkvr. Wttewaall van Stoetwegen. Tegen stemden: Beernink, Kikkert, Van der Mei, Mellema, Van der Peijl, Schmal, Tilanus en Van de Wetering.
 16. HANDELINGEN 1961/'62 IV, 3862-3864. De betrokken passage uit de gewijzigde beginselverklaring van het Humanistisch Verbond luidt: "De humanistische levensovertuiging wordt gekenmerkt door het pogen om leven en wereld te verstaan met een beroep op menselijke vermogens en zonder uit te gaan van bijzondere openbaring" (Beginselverklaring Humanistisch Verbond, 1955, artikel 2).
 17. Tegen stemden de acht CHU-leden, genoemd in noot 15, alsmede de ARP, VVD, PSP, CPN en enkele PvdA-leden.
 18. HANDELINGEN 1962/'63 I, 3044.
 19. HANDELINGEN 1961/'62 III, 2883-2884.
 20. HANDELINGEN 1961/'62 II, 2930. Voor stemden PvdA, PSP, CPN, VVD en KVP (met uitzondering van twee leden), en vijf ARP-leden. Tegen stemden de CHU, SGP, zes anti-revolutionairen en 2 KVP-leden.
 21. HANDELINGEN 1961/'62 III, 415, 417-419 en 427.
 22. Nota inzake invoering van de geestelijke verzorging vanwege het genootschap het Humanistisch Verbond in de strijdkrachten. HANDELINGEN 1962/'63 Bijlagen 7166.
 23. Medio 1988 heeft het Humanistisch Verbond 1 hoofdredacteur en 30 raadslieden in de krijgsmacht.
 24. Deze, in vergelijking met de overige takken van geestelijke verzorging in de krijgsmacht, afwijkende procedure bestaat niet meer.
 25. HANDELINGEN 1963/'64 II, 891.
 26. Mededeling Beernink in het DB van de CHU (Notulen DB-CHU, 25-5-1963; archief-CHU).
 27. Dr. Van Praag ontkende dat het Humanistisch Verbond anti-christelijk zou zijn en bestrijding van godsdienst als haar taak zou zien (Notulen DB-CHU, 21-12-1963; archief-CHU).
 28. Van Niftrik merkte tegenover Van Praag op, dat een betoog van de humanist (prof.dr. Garnt) Stuiveling hem stellig minder sympathiek in de oren zou hebben geklonken (Notulen DB-CHU, 21-12-1963, archief-CHU).

Noten blz. 285-287

29. Notulen DB-CHU, 11-1-1964 (archief-CHU).
30. Overheid en humanisme; rapport van een studiec commissie, ingesteld door de jhr. mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting, gepubliceerd in: CH-TIJDSCRIFT 9 (1963/'64) nr. 3.
31. Beerekamp wees er op, dat hij enkele andere accenten legde dan in dit rapport was gedaan. Het rapport tendeerde, naar zijn mening, echter in dezelfde richting (HANDELINGEN 1963/'64 , 992).
32. HANDELINGEN 1963/'64 I, 992.
33. HANDELINGEN 1964/'65 III, 1338.
Naar aanleiding van de regeringsverklaring van het kabinet-Ma-rijnen in 1963 had Beernink zijn waardering uitgesproken voor de passage waarin de christelijke grondslag van onze beschaving van betekenis werd genoemd voor de ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid (Handelingen Buitengewone Zitting 1963, 105).
34. HANDELINGEN 1971/'72 I, 330.

Noten bij hoofdstuk XI.1. De ontwikkeling van de organisatie van de CHU na 1945

1. Bij het schrijven van dit hoofdstuk is onder meer gebruik gemaakt van B. Woelderink, De Unie onderweg, in De UNIE IN HET VIZIER, 40-68.
Voorts zijn diverse artikelen geraadpleegd in de christelijk-historische weekbladen: KONINGIN EN VADERLAND en DE NEDERLANDER. De eerste versie van dit hoofdstuk is van commentaar voorzien door mr. H.K.J. Beernink en drs. A.D.W. Tilanus.
2. De drukproeven voor dit, niet uitgegeven, Jaarboekje 1941 bevinden zich in het CHU-archief.
De voorgenomen uitgave had een bijzonder karakter. Er waren beschouwingen van vooraanstaande Unieleden in dit Jaarboekje opgenomen.
3. Vgl. over de verwickelingen in de Unie naar aanleiding van de terugkeer van De Geer: G. Puchinger, TILANUS, 206-216; J. Wieten, DAGBLAD EN DOORBRAAK, 391 noot 40.
4. Vgl. over deze rondzendbrieven: B. Woelderink, Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945, in CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 142-143.
5. Wieten maakt melding van een vergadering van het Dagelijks Bestuur omstreeks de jaarwisseling van 1942 op 1943 en kort na Dolle Dinsdag (J. Wieten, A.W., 169).
6. Vgl. voor de doelstellingen van de Nederlandse Volksbeweging en de visie hierop van Tilanus, blz. 32-33.
7. Vgl. over het ontstaan van DE NIEUWE NEDERLANDER: J. Wieten, A.W.
Tot de redacteurs van DE NIEUWE NEDERLANDER behoorde onder meer mr. M. Vrolijk. Hij was, voor de oorlog, als leerling-journalist werkzaam geweest bij DE NEDERLANDER. Vrolijk was voor de PvdA lid van de Tweede Kamer; minister van CRM in het kabinet-Cals en nadien Commissaris der Koningin in Zuid-Holland.
8. Voor zover ons bekend zijn na de oorlog vijf afleveringen van Tijdseinen verschenen: J. van Bruggen, H. Kikkert en D.C. Rennooy, ORDENING EN GELEIDE ECONOMIE (nr. 50); G.J. de Lint, RECHTSBEDERF (nr. 52-55); J.J.R. Schmal, CHRISTELIJK-HISTORISCH OOK NU (nr. 56/57) en J.W. Röell, DE PROVINCIE ALS GROEIEND ORGANISME (nr. 58). De titel van de kennelijk verschenen aflevering 51 is ons onbekend.
9. Met ingang van de zesde jaargang verscheen het CH-TIJDSCRIFT twee-maandelijks.
10. Vgl. over de ontwikkeling van het werk van de Lohmanstichting: E. Sleijsjer-Tegelaar, Unie, Lohmanstichting en Diepenhorst, in: A.J. van Dulst (red.), DE UNIE WAARIN WE ONS THUIS VOELDEN, 115-118.
11. Vóór de instelling van de Unieraad werd bij de opstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen een versterkt Hoofdbestuur opgeroepen.
12. Vgl. voor een overzicht van de organisatie van de CHU tot 1967 het organisatieschema in Bijlage 23, blz. 314.

13. Een vergelijking met de veel hechter georganiseerde anti-revolutionairen toont, dat de ARP in 1950, 102.737 leden had. In 1958 bedroeg het ledental van de ARP 99.709 (bron: JAARBOEKJES VAN DE ARP, 1956 en 1959; mededeling van dr. J. de Bruyn, hoofd Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit).
14. Vgl. hiervoor de hoofdstukken III.1.9 en VIII.1.3.
15. Het kwam in de jaren vijftig nog regelmatig voor dat kiesverenigingen de politieke leider van de ARP bij zijn binnenkomst op een vergadering psalm 134 toezongen (Dat 's Heeren zegen op U daal'). Zijlstra die in 1956 en 1959 als lijsttrekker voor de ARP optrad bij de Tweede Kamerverkiezingen, was hier enigszins verlegen mee. Hij vroeg de voorzitters van de kiesverenigingen of zij dit wilden voorkomen. Niet omdat hij meende die zegen niet nodig te hebben, maar omdat de wijze van afroepen hem minder juist leek (vgl. DR. JELLE ZIJLSTRA; GESPREKKEN EN GESCHRIFTEN samengesteld door G. Puchinger, 58-59).
Voor zover ons bekend is dit toezingen van een leidend CHU-politicus vóór 1940, twee maal voorgekomen. Op de Algemene Vergadering van 1922 werd de hoogbejaarde A.F. de Savornin Lohman, toen hij tijdens de bijeenkomst binnen kwam begroet met "Dat 's Heeren zegen op U daal!".
Op de Algemene Vergadering, in 1926, kort na de Vaticaan crisis, zongen de aanwezigen Schokking eveneens toe met psalm 134.
Na de oorlog is het verwelkomen van CHU-politici met deze psalm, voor zo ver ons bekend, niet meer voorgekomen.
16. Tilanus sr. was voorzitter van de CHU van 1939-1958; voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie van 1939-1963 en lijsttrekker van de Unie bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946-1959.
Beernink was secretaris van de CHU van 1946-1958; voorzitter van de CHU van 1958-1966 en lijsttrekker voor de Unie bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1963 en 1967.
17. Mededelingen mr. Beernink aan de auteur.
18. Vgl. blz. 98.
19. Vgl. het overzicht in Bijlage 24, blz. 314.
Een vergelijkbaar overzicht voor de periode 1918-1939 gaven we in deel 1, blz. 328.
20. Er is geen onderzoek verricht naar de achtergrond van de constant hogere aanhang van de CHU bij de Statenverkiezingen in vergelijking met de voorafgaande Tweede Kamerverkiezingen. Naast de gedecentraliseerde structuur van de Unie, kan ook een verklaring gezocht worden in het feit dat de CHU veel minder dan KVP, ARP, PvdA en VVD een politiek-religieuze zuil in de bevolking vertegenwoordigde. Wellicht heeft dit er toe geleid dat de geneigdheid om van partij te wisselen bij de CHU-stemmers eerder aanwezig was dan bij andere partijen.
21. Vgl. blz. 331-332.
22. Vgl. de tabel in Bijlage 25, blz. 315.
23. Vgl. de tabel in Bijlage 26, blz. 316.
24. Vgl. de tabel in Bijlage 27, blz. 317.

25. Illustratief zijn in dit verband de uitgaven voor de campagne t.b.v. de Tweede Kamerverkiezingen in 1967. De auteur publiceerde als jong journalist een beschouwing die onder de titel: "Partijen staken tonnen in propaganda", verscheen in de NIEUWE HAAGSE COURANT van 14-2-1967. In dit artikel worden, op basis van informatie van de diverse partijsecretariaten de volgende uitgaven vermeld:
KVP f 700.000
PvdA " 500.000
ARP " 450.000
VVD " 250.000
CHU " 100.000
De CHU en de VVD tekenden hierbij aan dat, naast deze landelijke uitgaven, bij hen diverse regio's, uit eigen middelen een plaatselijke campagne financierden.
26. Eerst in 1959 werd de positie van Tilanus minder sterk (vgl. blz. 68-69).
27. H.K.J. Beernink, GESCHIEDENIS EN BEGINSEL VAN DE CHU.
Beernink maakte voor deze publicatie veelvuldig gebruik van de tekst van de brochure die Snoeck Henkemans voor de oorlog over het beginseiprogram van de CHU had gepubliceerd. De uitgave van 1953 bevatte een korte inleiding over de geschiedenis van de CHU van de hand van H.W. Tilanus.
28. Het Nieuwewerfkonf verleende onder meer financiële steun aan nieuw opgerichte kiesverenigingen en afdelingen van CH-Jongereengroepen.
29. Beernink had reeds in mei 1964 het DB meegedeeld te willen aftreden als voorzitter van de Unie. In de herfst van 1964 achtte het DB het niet wenselijk dit voornemen uit te voeren, gelet op de gedachtenwisseling binnen de Unie over de relatie met de ARP. Inmiddels was de combinatie van het voorzitterschap van de Unie met het voorzitterschap van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie vanuit de Unie aan de orde gesteld op de Algemene Vergadering van 1965. De behandeling van een voorstel om deze functies statutair niet langer mogelijk te maken werd, in overleg met de indieners uitgesteld. Op de Algemene Vergadering in 1966 hadden zowel de voorzitterswisseling als de behandeling van voornoemde statutenwijziging plaats (vgl. Notulen DB-CHU, 30-5-1964, 27-2-1965, 1-5-1965 en 20-12-1965, archief CHU).
30. De CHU zou in de Tweede Kamer van 13 op 15 zetels komen (vgl. KEESINGS HISTORISCH ARCHIEF 1966, 196).
31. Deze commissie bestond uit mr. Y. Scholten, A.J. Kaland en J. Huijssen.
32. Gegevens onder dit ontwerp ontleenden we aan de agenda voor de Buitengewone Algemene Vergadering van 16 december 1967 en het verslag van deze bijeenkomst in DE NEDERLANDER van 22-12-1967.
33. Hier week het DB af van het voorstel van de commissie-Scholten; vgl. het schema in Bijlage 28, blz. 319.
34. In 1964 besloot de Federatie van CH-Jongereengroepen tot een reorganisatie. Hierbij werd de naam gewijzigd in CH-Jongeren Organisatie (CHJO).

35. Nadien is deze naam gewijzigd in Ver. van CH-Gemeente- en Provinciebestuurders.
36. Het HB kon bovendien maximaal 6 adviserende leden benoemen. Hierbij werd o.m. gedacht aan oud-bewindslieden die op deze wijze bij het werk van de Unieraad konden worden betrokken.
37. Bij deze statutenwijziging kreeg het DB de naam Bestuur. Dit college werd uitgebreid tot 11 leden, gekozen door de Unieraad. De voorzitter, secretaris en penningmeester werden in functie gekozen uit de leden van de Unie. Voorts werden uit de leden van de Unieraad twee vice-voorzitters in functie gekozen. Naast de zes overige leden bestond het Bestuur uit zes adviserende leden te weten: de voorzitters van beide Kamerfrakties van de CHU in de Staten-Generaal alsmede de voorzitters van de Centrale van CH-Vrouwen, de CHJO, de Ver. van CH-Gemeente- en Provinciebestuurders en de Savornin Lohmanstichting (gegevens ontleend aan de Statuten van de CHU, zoals vastgesteld in de Algemene Vergadering van 24-5-1975).
38. Leden van de Unieraad "nieuwe stijl" waren: de voorzitter, secretaris en penningmeester van de CHU; ten hoogste 24 leden gekozen door de Algemene Vergadering; leden aangewezen door de Kamerkringen, in verhouding tot het aantal leden in een Kamerkring variërend van een tot vier leden en vertegenwoordigers van de Centrale van CH-Vrouwen, CHJO, CH-Gemeente- en Provinciebestuurders en de Lohmanstichting. Adviserende leden waren onder meer de CHU-leden van de Eerste en Tweede Kamer en de redactieleden van DE NEDERLANDER.
39. Volledigheidshalve wijzen we er op, dat de nevenorganisaties - evenals voor de oorlog - over een eigen blad beschikten. De CHJO had het maandblad DE JONGE NEDERLANDER, sinds 1970 STAKKATO geheten. In april 1972 vormden CHJO en de KVP Jongerengroepen een federatie met het blad TWEEK. Sinds november 1972 is dit blad niet meer verschenen. De Ver. van CH-Gemeente- en Provinciebestuurders kenden het maandblad GEMEENTEBELEID. In 1977 is dit blad samengevoegd met de periodieken van de zusterorganisaties van ARP en KVP in het blad BESTUURSFORUM. De CH-Vrouwencentrale kende het blad VROUWENGELUIDEN. Het CH-TIJDSCHRIFT, de uitgave van de Lohmanstichting fuseerde in 1980 met de maandbladen van het wetenschappelijk instituut van ARP en KVP (resp. AR-STAATKUNDE en POLITIEK PERSPECTIEF). Als naam voor het nieuwe tijdschrift van het wetenschappelijk instituut van het CDA werd gekozen CHRISTEN-DEMOCRATISCHE VERKENNINGEN.
40. Dit systeem had het voordeel dat de penningmeesters van de kiesverenigingen een direct contact konden onderhouden met leden die over voortzetting van hun lidmaatschap aarzelden. Een nadeel was dat de centrale kas nooit geld ontving van niet actieve kiesverenigingen. Eerst in 1976 werd een centrale contributie-inning ingevoerd. Al de contributies werden sindsdien rechtstreeks aan de landelijke penningmeester betaald. Hij zorgde vervolgens voor overdracht naar de kiesverenigingen.
41. Eind 1977 telde de CHU ruim 27.000 leden en circa 730 kiesverenigingen (mededeling bureau CHU aan de auteur, 15-12-1977).

42. In 1968 voerde het Uniewerksfonds een financiële aktie naar aanleiding van het 60-jarig bestaan van de CHU.
43. Bovendien leidde de invoering van de nieuwe organisatiestructuur tot een aantal problemen op het bureau van de CHU. In verband hiermee lichtte een reorganisatiecommissie de bezetting van het Uniebureau door.
44. Terzijde merken we op, dat met deze reorganisatie ook de Zomerconferentie verdween. In navolging van de commissie-Scholten had het DB zich voorgenomen te komen tot een jaarlijks politiek congres en één of meer door de Lohmanstichting te organiseren studieconferenties. Zowel de commissie-Scholten als het DB toonden zich gereserveerd over de Zomerconferenties. Deze bijeenkomsten hadden te veel een gezapig karakter gekregen waar de gezelligheid overheerste. In 1967 werd de laatste Zomerconferentie gehouden in een enigszins gewijzigde opzet.
45. Van Leijenhorst was de eerste na-oorlogse secretaris van de CHU die geen lid was van de Tweede Kamerfractie van de CHU. De vereniging van deze functies was statutair niet meer mogelijk. Toen Van Leijenhorst in 1972 lid werd van de Tweede Kamer werd hij als Unie-secretaris opgevolgd door mr. J. Janssen van Raay.
46. Udink kreeg 34 stemmen. De staatssecretaris van Volksgezondheid, dr. R.J.H. Kruisinga 20 stemmen. Op de voorzitter van de CHU-Tweede Kamerfractie, J.T. Mellema, werden twee stemmen uitgebracht. Te voren had het HB met 29 tegen 27 stemmen geadviseerd om slechts één lijsttrekker aan te wijzen.
47. Udink was voor hij in 1967 minister werd, voorzitter geweest van de protestants-christelijke fractie in de Rijnmondraad. Verder was hij in de CHU nauwelijks actief geweest.
48. Vgl. blz. 237.
49. Bezwaren rezen vooral tegen de folder "Is Udink tegen lange haren?" In deze verkiezingsfolder stond Udink met een langharige pruik afgebeeld. Voorts waren velen in de Unie weinig gelukkig met de publicatie van een foto, tijdens de verkiezingstournee in Amsterdam. Deze foto toonde Udink en jkvr. Wittewaall van Stoetwegen tussen "hippies" voor het koninklijk paleis op de Dam.
50. Tilanus jr. was Mellema, die in 1972 de Tweede Kamer had verlaten, opgevolgd als voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie.
51. Terzijde merken we op, dat zich bij de verkiezing van Van Verschuer een statutair probleem voordeed. Krachtens de toen geldende statuten behoorde de voorzitter van de Unie uit de leden van het HB gekozen te worden. Van Verschuer was echter geen lid van het HB. Met instemming van de Unieraad, als kiescollege, werd van deze bepaling afgeweken. Bij de statutenwijziging in 1972 werd vastgelegd dat de voorzitter, evenals de secretaris en de penningmeester, uit de leden van de Unie werd gekozen.
52. Bijvoorbeeld: bij 20 beschikbare plaatsen op de lijst levert een eerste plaats 20 punten op, de tweede plaats 19 punten enz.
53. Vgl. de gegevens over de kandidaatstelling in Bijlage 29, blz. 320.

Noten bij hoofdstuk XII.1. De afwijzing van de neutrale overheid

1. Over de totstandkoming van het Beginselen en Werkprogram 1970, kan het volgende worden opgemerkt.
In het begin van de jaren zestig werd een commissie ingesteld ter voorbereiding van een herziening van het beginselprogram (1951) van de CHU. Deze commissie besprak enkele interne notities maar publiceerde geen voorstel voor een nieuw program. In 1968 stelde het Hoofdbestuur van de CHU, naar aanleiding van een resolutie van de Algemene Vergadering een commissie in die de opdracht kreeg een politiek werkprogram te formuleren. Het Hoofdbestuur benoemde tevens een commissie die de taak kreeg een nieuw beginselprogram op te stellen. In 1968 brachten beide commissies een gezamenlijk rapport uit onder de titel Program en beginselen van de CHU. Op basis van dit stuk kwam in 1970 een nieuw Beginselen en Werkprogram tot stand. Een officiële toelichting op dit program is niet verschenen. Wel publiceerde het CH-TIJDSCRIFT 15 (1969/'70) nr. 6, in september 1970 een themanummer over dit program. In deze aflevering verschenen, op persoonlijke titel, bijdragen van prof.dr. A.F.N. Lekkerkerker, mr. F.H. Kernkamp en drs. G. van Leijenhorst.
2. Opvallend is dat in dit beginselprogram bijbel(s) wordt geschreven terwijl men - getet op de voorgaande programs van de CHU - Bijbel(s) zou verwachten. Wij hebben het woord Bijbel(s) gebruikt.
3. A.F.N. Lekkerkerker, Theologische achtergronden van het CH-beginselprogram, in CH-TIJDSCRIFT 15 (1969/'70) nr. 6, 2.
4. H.K.J. Beernink, GESCHIEDENIS EN BEGINSEL VAN DE CHU, 31.
Deze interpretatie lijkt iets enger dan Lohman in 1908 in zijn toelichting op deze bepaling opmerkte (vgl. deel 1, blz. 113).
5. A.F.N. Lekkerkerker, A.W., 7.
6. HANDELINGEN 1962/'63 II, 411-412.
7. A.F.N. Lekkerkerker, A.W., 7.
8. Vgl. Beginselprogram 1970. Uitgangspunten voor het politiek handelen art. 4 en 6.
9. A.F.N. Lekkerkerker, A.W., 8.
10. Vgl. voor de opvattingen in de CHU over deze grondwetsbepaling, deel 1, blz. 37-39.
11. Vgl. Rapport van de staatscommissie voor zaken van de Erediensten; Brief van de minister van Financiën, 19-12-1969, in HANDELINGEN 1968/'69 Bijlagen 10.030.
12. Mededeling van mr. Beernink aan de auteur.
13. Rede mr. W. Scholten, geciteerd uit De grondwetsherziening 1972 III (DOCUMENTATIREEKS NAAR EEN NIEUWE GRONDWET?, deel 9), 37-45.
14. Rede dr. J.W. Beerekamp, geciteerd uit: DOCUMENTATIREEKS deel 9, 230-236.
15. Vgl. DOCUMENTATIREEKS, deel 9, 200.
In tweede lezing stemde in de Tweede Kamer alleen de SGP tegen (DOCUMENTATIREEKS, deel 9, 219). In de Eerste Kamer waren, in tweede lezing, de SGP, de CHU en drie leden van de ARP-fractie tegen (DOCUMENTATIREEKS, deel 9, 242).

16. De Algemene Bijstandswet werd in de Tweede Kamer zonder hoofdelijke stemming aangenomen met aantekening van de SGP en de anti-revolutionairen mr. W. Aantjens en dr. J. Meulink, dat zij geacht wensten te worden te hebben tegen gestemd. Aantjes en Meulink waren van oordeel dat de Bijstandswet aan de overheid een primaire taak toekent waar zij slechts een subsidiaire taak heeft; voorbij gaat aan de plicht van de verwantschap en de roeping der Kerk miskent (Handelingen 1962/'63 III, 4046). In de Eerste Kamer werd de Algemene Bijstandswet zonder hoofdelijke stemming aangenomen.
17. Vgl. Algemene Bijstandswet, artikel 2.
18. HANDELINGEN 1962/'63 III, 3939.

Noten bij hoofdstuk XII.2. Het protestants karakter van de Nederlandse natie

1. EINDRAPPORT van de staatscommissie tot herziening van de grondwet, ingesteld bij KB van 17-4-1950 (commissie-Van Schaik), Bijlage I.
Deze minderheidsnota is ondertekend door leden van de staatscommissie behorend tot KVP, ARP en CHU. Er is hier derhalve niet van een specifieke protestantse of christelijk-historische wens sprake.
2. HANDELINGEN 1962/'63 II, 525.
3. Eindrapport commissie ter bestudering van de grondwetsherziening van de jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting, opgenomen in DOCUMENTATIEREEKS NAAR EEN NIEUWE GRONDWET?, deel 4, 14-15.
In reactie op het betoog van Beernink in 1963 had PvdA-fractie-voorzitter Vondeling betoogd dat slechts 9 van de 22 leden van de staatscommissie-Van Schaik de minderheidsnota inzake de preambule in de grondwet hadden gesteund. Hij raadde een volgend kabinet af het verzoek van Beernink te volgen. Bovendien wees hij er op dat een tot de CHU behorend lid van de staatscommissie-Van Schaik deze minderheidsnota niet had ondertekend (HANDELINGEN 1962/'63 II, 526 en 539). Vondeling doelt hier vermoedelijk op de Utrechtse hoogleraar en latere minister van Uniezaken en Overzees Rijksdelen, prof.dr. W.J.A. Kernkamp.
In de PROEVE VAN EEN NIEUWE GRONDWET was geen preambule opgenomen. Ter toelichting werd opgemerkt dat over de betekenis van een dergelijke bepaling strijdfragen zouden kunnen ontstaan, die niet noodzakelijk zijn en evenmin in overeenstemming met het uitgedrukte (PROEVE VAN EEN NIEUWE GRONDWET, 39-40).
4. Vgl. blz. 325.
5. Vgl. in dit verband het antwoord van minister De Gaay Fortman op vragen van SGP en GPV (DOCUMENTATIEREEKS deel 13, 385 en 530).
6. HANDELINGEN 1963/'64 I, 327-329.
Prinses Irene had voor haar huwelijk geen toestemming van de Staten-Generaal gevraagd. Daarmee deed zij afstand van de rechten op de troonopvolging.
7. Vgl. A.F.N. Lekkerkerker, A.W., 6. Voorts over de historische interpretatie van Groen van Prinsterer: R.H. Bremmer, Groen van Prinsterer: Historicus in de actualiteit, in ER STAAT GESCHREVEN, ER IS GESCHIED, 58-70.
8. A.F.N. Lekkerkerker, A.W., 6.

Noten blz. 331-333

Noten bij hoofdstuk XII.3. De constitutionele monarchie in Nederland

1. Vgl. deel 1, blz. 28-30.
2. HANDELINGEN 1963/'64 I, 327-329.
3. Vgl. TIEN OVER ROOD; uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA, 24-29.
Vgl. voorts de discussie in de PvdA naar aanleiding van een brief van de voorzitter van de PvdA-Tweede Kamerfractie, drs. G.M. Nederhorst, over de monarchie, gepubliceerd in HET PAROOL, 25-10-1965 (KEESINGS HISTORISCH ARCHIEF, 1965, 742).
4. HANDELINGEN 1965/'66 II, 491-493.
5. Alternatieve voorstellen aan de Algemene Vergadering waren onder meer: "De CHU spreekt zich uit voor de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje, als een democratische rechtsstaat met een parlementair stelsel" (amendement-Zwijndrecht).
De afdeling Veenendaal stelde een bijna identieke tekst voor maar wilde tevens de gehele nadere uitwerking betreffende de elementen van het voorgestane staatsbestel schrappen (vgl. Overzicht van amendementen op het ontwerp-program in: DE NEDERLANDER, 13-2-1970).
6. In de uitgave van het CHU-Beginzelen en Werkprogram is in plaats van "constitutionele monarchie", bij vergissing "constitutionele democratie" opgenomen.

Noten blz. 335-339

Noten bij hoofdstuk XII.4. De dualistische opvatting over de relatie tussen regering en parlement

1. Eindrapport commissie ter bestudering van de grondwetsherziening van de jhr.mr. A.F. de Savornin Lohmanstichting; opgenomen in DOCUMENTATIEREEKS NAAR EEN NIEUWE GRONDWET?, deel 4, 28.
2. Idem, 26.
3. RAPPORT COMMISSIE DUIDELIJKHEID VAN DE CHU (Commissie-De Geer van Oudegein), 14.
4. Vgl. m.b.t. het denken over de overheidstaak in christen-democratische kring het interimrapport van de groep van 18, Het functioneren van de overheid in de moderne samenleving; vgl. blz. 343
5. Kritiek op deze formulering bij: F.H. Kernkamp, De visie op de parlementaire democratie, in CH-TIJDSCRIFT, 16 (1969/'70) nr. 6, 22-23.
6. Vgl. deel 1, blz. 192-193.
7. Beginzelen en Werkprogram CHU, 1970, 6.

Noten blz. 340-344

Noten bij hoofdstuk XII.5. De houding tegenover de antithese

1. Ook de VVD sprak in haar in 1948 gepubliceerd beginselprogramma, over de christelijke grondslag van de Nederlandse samenleving en erkende dat er voor de individuele mens een verband bestaat tussen levensbeschouwing en staatkundig beginsel (VVD-beginselprogramma 1948, art. 1).
In de praktijk waren - in het begin van de jaren vijftig - de aanvallen van de PvdA op de confessionele partijvorming echter veel scherper.
2. Dit rapport is integraal gepubliceerd in: CH-TIJDSCRIFT, 3 (1957/'58) nr. 3, De samenstellers van dit rapport worden niet genoemd.
3. Deze opvatting was in 1946 in de CHU nog niet algemeen aanvaard (vgl. C.W.I. Wttewaall van Stoetwegen, De freule vertelt, 111).
4. Vgl. over de achtergronden van de groep van 18, blz. 358-365
5. Principiële uitgangspunten, interimrapport van de groep van 18, 5-6.
6. Lekkerkerker zag deze formulering als het gevolg van een ontwikkeling waarin de leer van Kuyper over een antithese tussen "het zaad der vrouw en het zaad der slang" weinig of geen beslag meer heeft op de menselijke geest. Vgl.: A.F.N. Lekkerkerker, A.W., 4.

Noten blz. 345-347

Noten bij hoofdstuk XII.6. Autoriteit van beginsel boven majoriteit door middel van partijmacht

1. Vgl. blz. 298-299.
2. Th.L. Haitjema, DE WARE BEZIELING IN DE KOMENDE VERKIEZINGSSTRIJD, 8.
3. G.C. van Niftrik, Autoriteit en majoriteit, in: CH-TIJDSCRIFT 6 (1960/'61) nr. 6, 1-22.
4. Vgl. blz. 321.
5. Van Leijenhorst daarentegen, meent dat het woord "bovenal" in het tweede lid van artikel VII er op duidt, dat het theocratisch element hier niet zwakker wordt vertolkt dan in het program van 1951. Vgl.: G. van Leijenhorst, De CHU heeft twee programs, in CH-TIJDSCRIFT 15 (1969/'70) nr. 6, 14.
6. Vgl. blz. 361.

Noten bij hoofdstuk XIII De CHU tijdens de vorming van het CDA

1. Bij het samenstellen van dit hoofdstuk is veelvuldig gebruik gemaakt van KEESINGS HISTORISCH ARCHIEF; POLITIEK OVERZICHT en de weekbladen van ARP, CHU en KVP, respectievelijk: NEDERLANDSE GEDACHTEN; DE NEDERLANDER en POLITIEK NIEUWS.

Van de overige literatuur willen we in het bijzonder noemen:

- Tien jaar christen-democratische partijvorming; themanummer van het CH-TIJDSCRIFT, (1977) nr. 2; met bijdragen van mr. P.J. Aalberse (KVP); dr. A. Veerman (ARP) en drs. A.D.W. Tilanus (CHU);
- O.W.A. van Verschuer; het CDA en de CHU, in CH-TIJDSCRIFT 23 (1978) nr. 2/3;
- H. Borstlap en C.J. Klop (red.), DE GROEI NAAR HET CDA; momenten en impressies uit dertien bewogen jaren; uitgegeven door de wetenschappelijke instituten van het CDA t.g.v. de fusie van ARP, CHU en KVP op 11 oktober 1980;
- C. Bremmer en M.N.G. Kool (red.), CDA VAN WOUDSCHOTEN TOT HOOGEVEEN; documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA;
- F.A. Bibo (red.), DE RAPPORTEN VAN DE GROEP VAN 18;
- Th.B.F.M. Brinkel, AGGIORNAMENTO VAN DE KATHOLIEKE VOLKSPARTIJ; grondslag en koers van de KVP in discussie 1966-1975.

Voorts konden worden geraadpleegd: de notulen van het DB van de CHU over 1967 en de stukken in het archief van drs. A.D.W. Tilanus over de groep van 18.

De in dit hoofdstuk vermelde gegevens betreffende officiële uitspraken van ARP en KVP zijn ontleend aan twee door de auteur samengestelde werkschetsen die van commentaar werden voorzien respectievelijk door de oud-voorzitter van de ARP, dr. A. Veerman en de laatste voorzitter van de KVP, P. van Zeil.

Verder werd de ontwerp-tekst voor dit hoofdstuk gelezen en van commentaar voorzien door drs. A.D.W. Tilanus en mr. O.W.A. baron Van Verschuer.

2. DE NEDERLANDER, 9-8-1957.

3. DE NEDERLANDER, 26-4-1963.

4. Vgl. blz. 263.

5. Vgl. blz. 255-256 en 259.

6. De groep van 18 bestond uit de volgende leden:

ARP: dr. W.P. Berhuis, dr. A. Veerman, prof. mr. P.J. Verdam, prof. dr. ir. H. van Riessen, mr. W. Aantjes en H.A. de Boer.

CHU: drs. A.D.W. Tilanus, dr. H.A. Schuring, jhr. mr. L.E. de Geer van Oudegein, mevr. mr. M. Grooten-van Boven, prof. dr. G.C. van Niftrik en R. Vermaas.

KVP: mr. P.J.M. Aalberse, drs. G.J.M. Horbach, dr. L.A. Albering, mr. J.M.L.Th. Cals (heeft na 27 november 1967 niet meer aan de besprekingen kunnen deelnemen), mr. E.C.M. Jurgens (uitgetreden bij de oprichting van de PPR) en H.B.M.W. Gielen.

7. Tilanus reageerde op een uitspraak van de burgemeester van Rotterdam, W. Thomassen, die tevens voor de PvdA zitting had in de Eerste Kamer.
Thomassen had betoogd dat hij, terwille van de partijvernieuwing, niet bereid was de vlag van het socialisme neer te halen.
8. Literatuur: B. de Gaay Fortman/W. in 't Veld, CHRISTEN-RADICAAL; Werkgroep van Christen Radicalen (red.), VOORSTELLEN VOOR HET PROGRAMCONGRES OP 10 EN 11 NOVEMBER 1967.
D.Th. Kuiper, Tussen identiteit en fusie, schets van enkele ontwikkelingen in de "radicale generatie" binnen de ARP in de periode 1957-1971, in: CHR. DEM. VERKENNINGEN 1982, 382-394.
9. Gegevens over de Centrumgespreksgroep zijn ontleend aan de door deze stroming tussen 1967 en 1976 gepubliceerde rondzendingbrieven. De auteur kreeg deze stukken ter inzage van de heer L. de Snayer.
10. Secretariaat CHJO, RAPPORT VAN DE COMMISSIE FRAKTIEBEGELEIDING. Andere bekende publicaties uit CHJO-kring in deze periode zijn: EEN POGING TOT HERORIENTERING (1967) en R. Vermaas/R. van Dijk, OUDE WIJN EN OUDE ZAKKEN (1967).
11. Deze motie kwam tot stand door intern overleg tussen een aantal Unieleden. Dit had tot gevolg dat enkele moties ingediend door representanten van de Centrumgespreksgroep en de christen-radicalen werden ingetrokken. Zie voor de tekst van deze moties: DE NEDERLANDER, 22-12-1967.
12. Literatuur: M. van Hulten (red), VAN SPIJTSTEMMERS TOT KVP-RADICALEN; voorts RADICALEN; documentatiemappen.
13. De groep-Aarden bestond voorts uit mevr. A. Kessel en de heer P. Janssen. Een vierde KVP-fractielid dat naar de PPR overging, KRO-voorzitter, mr. H. van Doorn, verliet de Tweede Kamer.
14. In de KVP-Tweede Kamerfractie onder meer, mr. J. Mommersteeg en drs. Th. Westerterp.
15. Na sterk aandringen van de AR-radicalen had op 13-11-1968 een gesprek plaats tussen delegaties van de ARP en de PPR. De gesprekspartners konden het niet eens worden over de te behandelen thema's. Kort hierop deelde het bestuur van de PPR mee dat zij geen aanleiding zag het gesprek voort te zetten.
Mede als gevolg van het optreden van de christen-radicalen was de houding van de AR-Tweede Kamerfractie tegenover het kabinet-De Jong veel afstandelijker dan van de CHU- en KVP-fractie. De kritische houding van de AR-fractie kwam tot uiting in enkele "schoten voor de boeg" waarmee zij trachtte het kabinet op enkele beleidsonderdelen tot een andere opstelling te brengen.
Tijdens de behandeling van het dekkingsplan in het najaar van 1969 sprak het kabinet het onaanvaardbaar uit over een AR-amenement. De fractie retireerde. Na het vertrek van een aantal radicalen uit de ARP toonde de AR-Tweede Kamerfractie geleidelijk meer toenadering tot het kabinet. Dit bleek bijvoorbeeld tijdens de algemene beschouwingen in het najaar van 1970.
16. Het AR-Partijconvent tekende bij deze rapporten aan dat niet alleen overeenstemming diende te bestaan over een gemeenschappelijk uitgangspunt en program maar ook over de wijze waarop dat

program het beste tot uitvoering kon worden gebracht. Het Convent was tevens van oordeel dat een bredere samenwerking niet tot stand mocht komen ten koste van het elan dat een politieke partij, wilde zij geloofwaardig zijn, moest kenmerken.

De Partijraad van de KVP besloot op 8-6-1968 tot opstelling van een eigen beleidsprogram waaraan de voorstellen van de 18 konden worden getoetst.

17. Het Convent van de ARP, d.d. 8-11-1969, maakte enkele restricties.

Alvorens het gemeenschappelijk program werd gerealiseerd diende de ARP een eigen beleidsprogram op te stellen en de voorwaarden te formuleren waaraan het gemeenschappelijk Urgentieprogram moest voldoen. Gezien het proces van heroriëntatie, waarin ook de ARP zich bevond, achtte het Convent nadere bezinning nodig binnen alle geleidingen van de partij, op het verplichtend karakter van het Evangelie voor het politieke handelen.

Het eigen beleidsprogram diende, volgens de resolutie, in het Voorjaarspartijconvent aan de orde te komen en de stukken voor het gemeenschappelijk program in het Najaarsconvent van 1970. De ARP gaf hiermee prioriteit aan het intern beraad. Over de interpretatie van deze resolutie ontstond verschil van opvatting met de christen-radicalen in de ARP. Centraal hierbij stond de vraag in hoeverre de ARP zou blijven meewerken aan het gezamenlijk overleg met CHU en KVP. Partijvoorzitter Veerman zei dat de ARP het christen-democratisch overleg wilde faseren maar niet frustreren. Ondanks sterke reserves bij de radicalen werkte de ARP mee aan de voorbereiding van het gemeenschappelijk Urgentieprogram.

18. Dit betrof met name amendementen op onderwerpen waarover drs. D. Schouten als lid van de commissie, die het ontwerp-program had opgesteld, een minderheidsnota had ingediend. Te weten: de mogelijkheid om op basis van de evenredige vertegenwoordiging het bestaande kiesstelsel te wijzigen; het terugbrengen van de leeftijd voor het actief kiesrecht van 21 naar 18 jaar; de mogelijkheid dat de Tweede Kamer een aanbeveling zou doen voor een kabinetsformateur; het voorstel tot verruiming van de echtscheidingsgronden en wijziging van het Wetboek van Strafrecht op het punt van overspel, abortus provocatus en de zedelijkheidswetgeving.

19. In antwoord op vragen uit het land hadden de drie partijbesturen op 16-12-1968 in een eensluidend schrijven, een positief advies over de samenwerking bij deze Statenverkiezingen uitgebracht. De beoordeling van de mogelijkheden tot samenwerking werd aan de betrokken provinciale en regionale organen overgelaten. Wel verzochten de besturen bij een eventuele provinciale samenwerking niet door middel van fusie of federatievorming vooruit te lopen op het landelijk overleg tussen de drie christen-democratische partijen.

20. Opvallend is dat in Limburg de KVP veel groter was dan ARP en CHU en in Friesland beide protestantse partijen ten opzichte van de KVP sterk domineerden. Het is niet duidelijk in hoeverre deze

situatie mede een rol heeft gespeeld in het vooroplopen van deze provincies in de christen-democratische samenwerking.

21. Ter vergelijking de uitslagen:

	Friesland	Prov. Staten 1966	Tw. Kamer 1967	Prov. Staten 1970
ARP	21,8		22,8	
CHU	16,8		15,3	
KVP	6,9		6,5	
	<u>45,5</u>		<u>44,6</u>	
CCP				42,7

	Limburg	Prov. Staten 1966	Tw. Kamer 1967	Prov. Staten 1970
KVP		73,1	63,7	
Samenw.				
Chr. Gr.		<u>2,1</u>		
ARP			1,9	
CHU			<u>1,0</u>	
CCP		75,2	<u>66,6</u>	64,3

bron: CBS Verkiezingsstatistiek

22. Literatuur: J. den Uyl e.a., EEN STEM DIE TELT (1969); E.Ch.M. Jurgens e.a., PARTIJVERNIEUWING, met bijdragen van vertegenwoordigers van PvdA, KVP, ARP, CHU, PSP en D'66; (1967) RAPPORT VAN DE COMMISSIE-DUIDELIJKHEID INGESTELD DOOR DE GROEP VAN 18 (1969).
23. Met name de binnen de drie christen-democratische partijen aanwezige christen-radicalen.
24. Zie hierover in: NRC, 1-11-1969; Romme en Diepenhorst hekelen rapport-Veldkamp.
25. Het AR-verkiezingsprogramma 1971 bevatte geen uitspraak over het groot regeerakkoord. De CHU nam in 1970 in haar Politiek Werkprogramma een bepaling op waarin werd gesteld dat de openheid rond de kabinetsformatie kon worden bevorderd, wanneer partijen die bereid zijn met elkaar regeringsverantwoordelijkheid te dragen, telkens voor de verkiezingen hieromtrent afspraken maken. Deze afspraken dienden, aldus het Werkprogramma, in elk geval betrekking te hebben op de hoofdzaak van het regeringsprogramma en - zo mogelijk - op personen die eventueel minister-president of minister kunnen worden.
- In het CHU-Urgentieprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 komt omtrent dit punt echter niets voor.
- De KVP daarentegen bepleitte in haar verkiezingsprogramma 1971 het sluiten, samen met ARP en CHU, van een regeerakkoord met een of meer andere partijen over hoofdpunten van het regeerbeleid en kandidaat-ministers. Aantekening verdient dat het KVP-bestuur in 1946 aan het bestuur van de PvdA had voorgesteld vóór de verkiezingen een gemeenschappelijk Urgentieprogramma op te stellen. De PvdA wenste toen echter zelfstandig de verkiezingen in te gaan (Literatuur: SAMENWERKING, uitg. KVP 1946).
26. Dit Urgentieprogramma was voorbereid door de zogeheten Stuurgroep, die begin 1970 het werk van de groep van 18 voortzette.
27. De oorzaak hiervan moet vermoedelijk worden gezocht in een gebrek aan homogeniteit tussen de CH-radicalen onderling. Concre-

- te gegevens hierover zijn echter niet beschikbaar. Voorts was in vergelijking met ARP en KVP de onderlinge band tussen de CH-radicalen minder hecht. De meeste radicalen uit ARP en KVP kenden elkaar uit hun studententijd.
28. Drs. Viersen werd rechtstreeks lid van het CDA.
 29. Na het vertrek van drs. Schouten kreeg de Centrumgespreksgroep een representant in de Unieraad in de persoon van de heer L. de Snayer.
 30. De KVP-Partijraad van 18-9-1971 nam tevens een voorstel van de KVP-jongeren over, waarin werd gesteld dat in mei 1972 gekozen moest worden hetzij voor voortzetting van het christen-democratisch overleg met een tijdslimiet voor een definitieve beslissing, dan wel voor beëindiging van het overleg en keuze voor een eigen koers.
 31. Mede op grond van deze toezegging werd een motie-Franken c.s. waarin het bestuur werd gevraagd voor 1-1-1972 een nota over de samenwerking aan te bieden, ingetrokken.
 32. In een notitie van het Uniebestuur werd hierover opgemerkt:
"De CHU is altijd een open partij geweest. In die zin dat zij op basis van het Bijbels uitgangspunt ruimte heeft gelaten voor een verschillend denken. Vandaar ook dat de Unie er altijd prijs op heeft gesteld eerder gekenmerkt te worden als een christelijke partij dan als een partij van christenen. Die openheid achten wij essentieel. Ook voor het nieuw te vormen CDA" (zie over de totstandkoming van deze notitie noot 34).
 33. De opvatting van de CHU over de rol van het uitgangspunt in het relatie tot het politiek program werd in een nota opgesteld door de zogeheten Begeleidingscommissie van de CHU als volgt geformuleerd:
"Als christen-democratische volkspartij vinden wij in het Evangelie het uitgangspunt voor mens- en maatschappijbeeld en de richtlijn voor ons politiek denken en handelen. Mede door de formulering en realisering van haar program tracht de partij getuigenis af te leggen van haar Bijbelse visie op mens en maatschappij en zich dienstbaar te maken aan de samenleving. Bij het vormgeven aan de politiek willen we ons bewust stellen onder de kritiek van het Evangelie. De partij wil allen in een politiek verband verenigen die zich - ongeacht hun persoonlijke geloofsovertuiging - in de in dit politiek program weergegeven mens- en maatschappijbeschouwing herkennen en zich hierdoor aangesproken voelen".
De Begeleidingscommissie was ingesteld om de ontwerp-Strategie-nota, opgesteld door de Contactraad van commentaar te voorzien. Voorzitter van de CHU-Begeleidingscommissie was dr. E. Bleumink; (rapport gepubliceerd in DE NEDERLANDER, 3-6-1972).
 34. Deze notitie was voorbereid door een werkgroep onder leiding van jhr. mr. L.E. de Geer van Oudegein; met als leden dr. J.W. Beere-kamp, drs. G. van Leijenhorst, drs. D.F. van der Mei en mr. O.W.A. baron van Verschuer; vgl. DE NEDERLANDER, 20-4-1973.
 35. De hier genoemde onderwerpen kregen bijzondere aandacht in een nota, opgesteld door enkele theologen uit christelijk-histori-

sche kring. Deze nota werd in april 1973 aan het bestuur van de CHU aangeboden. Tot de ondertekenaars behoorden onder meer: mevrouw mr. J.A. van Ruler-Hamelink, dr. P.A. Elderenbosch en de Tweede Kamerleden drs. G. van Leijenhorst en dr. R.J. Kruisinga. (gepubliceerd in DE NEDERLANDER, 27-4-1973).

36. Zie hierover blz. 227-229.

37. In dit kader verdient het aandacht dat KVP-voorzitter De Zeeuw op 24-5-1972 - nog voor de kabinetscrisis rond het kabinet-Biesheuvel - een gesprek voerde met PvdA-voorzitter André van der Louw, over de relatie tussen beide partijen.

De Zeeuw had - zonder voorkennis van het KVP-bestuur - een uitnodiging voor dit onderhoud van zijn PvdA-collega aanvaard. Het overleg had een oriënterend karakter en leverde geen concrete resultaten op. Het werd echter als een opvallende stap beschouwd, dat de voorzitter van de grootste regeringspartij zonder dat er sprake was van een kabinetscrisis met de voorzitter van de grootste oppositiepartij van gedachten wisselde over de partijpolitieke situatie.

De Zeeuw had sinds zijn optreden als voorzitter van de KVP zich uitgesproken voor herstel van de politieke samenwerking met de PvdA. Het is echter niet duidelijk in hoeverre er een verband bestaat tussen het overleg tussen De Zeeuw en Van der Louw en de resolutie van het KVP-bestuur van 25 september 1972.

38. Minister-president Biesheuvel, die als lijsttrekker voor de ARP was gekozen, had zich tegenstander van een accord met PvdA, D'66 en PPR, getoond. De Partijraad van de ARP aanvaardde echter een resolutie die - hoewel minder vergaand dan de KVP-verklaring - ruimte bood om het gesprek met deze partijen te openen.

In deze resolutie wees de ARP op de wenselijkheid om te streven naar een parlementair meerderheidskabinet. De Partijraad was van oordeel, dat door gesprekken, zonder voorafgaande voorwaarden, de verschillende mogelijkheden daartoe ook reeds voor de verkiezingen op basis van programvergelijking onderzocht moesten worden en dat in het kader daarvan in eerste instantie de mogelijkheid van een gesprek met de PvdA moest worden nagegaan. De resultaten van de te voeren gesprekken dienden voldoende ruimte te bieden om de verkiezingsuitslag tot zijn recht te doen komen. De AR-Partijraad machtigde het bestuur om terzake samen met KVP en CHU stappen te ondernemen.

39. Het aangekondigde voornemen de banden met de CHU te verbreken voerde de CHJO niet uit.

40. Het PPR-congres had dit voorstel met 87 tegen 74 stemmen verworpen.

Bij D'66 kreeg het voorstel een krappe meerderheid van 51% tegen 49% tegenstemmers (electronisch geregistreerd). De meerderheid voor deze resolutie kwam tot stand - gekoppeld aan het verkiezingsprogramma "Keerpunt '72 - in een zogenaamd gewogen stemming van de congressen van de drie partijen gezamenlijk.

41. Het is trouwens op zijn minst twijfelachtig of de CHU-leden in 1972 instemming zouden hebben betuigd met het uitkomen met een gemeenschappelijke lijst van ARP, KVP en CHU.

42. Vgl. blz. 160-162 en 232.
43. De auteur kan hierbij gebruik maken van zijn ervaringen en indrukken, opgedaan als beleidsmedewerker van de CHU-Tweede Kamerfractie.
44. Enige wrevél wekte ook - zowel bij de CHU als bij de KVP - dat Biesheuvel in zijn eerste rede als lijsttrekker voor de ARP, in Spakenburg, had gezegd dat hij het beleid van het door hem gepresideerde kabinet best tot inzet van de verkiezingen zou willen maken. De besturen van de drie christen-democratische partijen hadden namelijk afgesproken dat het kabinetsbeleid geen inzet van de verkiezingen zou zijn.
45. De na de verkiezingen van 1972 ontstane patstelling tussen de "linkse drie" (PvdA, PPR, D'66) en de partijen waarop het kabinet-Biesheuvel steunde kon eerst doorbroken worden nadat de anti-revolutionairen Boersma en prof. W.F. de Gaay Fortman tijdens de formatie Burger, zich in beginsel bereid verklaarden in een kabinet met de "linkse drie" zitting te willen nemen. Met 8 tegen 6 stemmen besloot de AR-Tweede Kamerfractie ten slotte hen dit niet te ontraden. Als gevolg van dit besluit trok de AR-lijsttrekker en demissionaire premier Biesheuvel zich terug uit de politiek. Deze gang van zaken leidde geruime tijd tot interne discussies binnen de ARP (vgl. NEDERLANDSE GEDACHTEN, 12-5-1973).
46. Tijdens de kabinetsformatie woonden de Eerste Kamerleden De Geer van Oudegein, Van Hulst en Piket enkele vergaderingen van de Tweede Kamerfractie bij, evenals Unievoorzitter Van Verschuier. Voorafgaand aan het fractieberaad op 26 april 1973 dat leidde tot afwijzing van de voorstellen van de formateurs Ruppert en Burger en daarmee tot de oppositie, had een vergadering plaats waaraan ook deelnamen de CHU-Eerste Kamerleden; de demissionaire ministers Udink en Van Veen en de leden van het Dagelijks Bestuur van de Unie, met uitzondering van de heren J. Kaland, CHJO-voorzitter Chr. van Gulyk en partijvoorzitter Van Verschuier, die verhinderd waren.
47. Het kabinet-Den Uyl was voornemens teneinde grondspeculatie tegen te gaan aan de overheid, met name aan de gemeente, een voorscheurrecht toe te kennen en in beginsel bij onteigening de gebruikswaarde te vergoeden met correcties voor onbillijkheden die bijvoorbeeld bij noodzakelijke vervanging zouden kunnen optreden. De CHU vreesde dat invoering van de gebruikswaarde, zoals het kabinet zich dit voorstelde, de rechtszekerheid in gevaar zou kunnen brengen van hen die terwille van algemene belangen een bedrijf geheel of gedeeltelijk zouden moeten afstaan. Ten aanzien van de wettelijke regeling van de abortus was tijdens de formatie afgesproken dat ARP en KVP terzake een initiatiefvoorstel zouden indienen. Dit voorstel zou gezamenlijk met een aanhangig initiatiefontwerp van de PvdA(het voorstel-Lamberts-Roethof) worden behandeld. Na indiening van het initiatiefvoorstel van ARP en KVP zou het ontwerp van de ministers Stuyt en Van Agt, ingediend door het kabinet-Biesheuvel, worden ingetrokken. Het kabinet-Den Uyl zou zelf geen voorstel inzake

regeling van de abortus doen. De CHU-fractie had tegen deze procedure principiële bezwaren. Zij was van oordeel dat het kabinet op een zo essentieel terrein van overheidsverantwoordelijkheid - de bescherming van het leven - aan de wetgeving leiding moest geven en dit niet aan de Kamer kon overlaten.

Achteraf gezien, waren dit de meest relevante bedenkingen van de CHU tegen de beleidsvoornemens van het kabinet-Den Uyl. De voorstellen inzake de grondpolitiek werden tijdens de schriftelijke voorbereiding van de behandeling kritisch benaderd door de fracties van ARP, CHU en KVP. Nader beraad in het kabinet leidde enkele maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, tot de ontslagaanvraag van de christen-democratische ministers.

Het initiatiefvoorstel-Lamberts-Roethof, dat vervangen werd door een initiatiefwet ontwerp, dat mede werd getekend door het liberale Tweede Kamerlid mevrouw Veder-Smit, kreeg een meerderheid in de Tweede Kamer. In de senaat werd dit voorstel echter verworpen omdat behalve de drie christen-democratische fracties, acht leden van de VVD-fractie tegen stemden.

48. In 1976 werd Huijssen op grond van zijn achtste plaats op de kandidatenlijst van de CHU tot lid van de Tweede Kamer benoemd in de vacature die ontstond door het vertrek van mr. W. Scholten naar de Raad van State. Huijssen nam als onafhankelijk lid zitting in de Tweede Kamer. Na de verkiezingen van 1977 keerde hij niet in het parlement terug.
49. Op de Partijraad van 25 mei 1972 gaf AR-voorzitter Veerman als zijn persoonlijke mening te kennen, dat hij met betrekking tot de organisatievorm dacht aan een unie van christen-democratische partijen waarin zowel de eenheid als de verscheidenheid van de betrokken partijen tot uitdrukking kon komen.
50. De tekst van dit gewijzigde artikel luidt: "De openheid rondom de kabinetsformatie maar bovenal de duidelijkheid bij de verkiezingen, kan worden bevorderd, indien de politieke partijen voor de verkiezingen hun gemotiveerde voorkeur uitspreken voor bepaalde partijen waarmede men bereid is regeringsverantwoordelijkheid te dragen.
Vooroverleg c.q. afspraken met welke politieke partij dan ook, mag nimmer leiden tot uitsluiting van welke constructieve partij dan ook, vanwege de onbekendheid met de uitspraak van de kiezers" (zie voor oude programtekst noot 24).
51. Kruisinga was sinds 1967 actief in de landelijke politiek; achtereenvolgens als staatssecretaris van Volksgezondheid in het kabinet-De Jong (1967-1971) en als staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Biesheuvel (1971-1973).
52. Aantjes reageerde op een uitspraak van PPR-fractievoorzitter dr. B. de Gaay Fortman, die had gepleit voor meer eendracht in de tijd van de energiecrisis.
53. Op verzoek van het CDA-Bestuur schreven de wetenschappelijke bureaus van ARP, CHU en KVP, gezamenlijk een handleiding voor het opstellen van een provinciaal CDA-program. Deze handleiding was op aanvraag verkrijgbaar.

54. In DE TIJD van 11-3-1974 betoogde Krusinga dat de kiezers gelegenheid kregen zich uit te spreken over de opstelling van de CHU tegen het kabinet-Den Uyl.
Hij noemde de provincies waar met een CDA-lijst werd uitgekomen voor de CHU vanouds onbelangrijk. De provincies waar de CHU het gewoonlijk van moest hebben, boden echter, aldus Krusinga, een eigen CH-lijst. Deze uitdaging wekte verontwaardiging bij de CHU in Friesland.
55. Mede op basis van deze voor de CHU positieve uitslag bij de Statenverkiezingen van 1974, wist de Unie bij de onderhandelingen met KVP en ARP over de samenstelling van de CDA-kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 een relatief gunstige regeling te verkrijgen. Uitgangspunten bij het opstellen van de verdeelsleutel tussen de drie christen-democratische partijen waren: de politieke krachtsverhouding tussen deze partijen sedert het begin van de samensprekingen, de huidige onderlinge krachtsverhouding en de toekomstverwachtingen die de partijen zouden mogen koesteren indien zij ieder met een eigen lijst zouden uitkomen.
ARP, CHU en KVP beschikten op basis van de verkiezingen van 1972 over 48 zetels in de Tweede Kamer (KVP 27, ARP 14 en CHU 7). In het oorspronkelijk lijstvoorstel zou de CHU een achtste plaats krijgen bij de 42-ste zetel die het CDA behaalde. De negende plaats voor de CHU zou worden bezet wanneer de 48ste zetel voor het CDA werd bereikt. Bij de uiteindelijke regeling was de interne verdeling zodanig dat de CHU bij één zetel winst voor de CDA-lijst c.q. het bereiken van de 49-ste zetel 10 plaatsen kreeg. Bij gelijk blijven ten opzichte van 1972, waarbij het CDA 48 zetels kreeg, zou de CHU negen plaatsen bezetten. Eerst bij vijf zetels verlies voor het CDA - waarmee 43 zetels zouden worden behaald - kwam de CHU op acht zetels in de CDA-fractie.
56. De zitting van de Staten-Generaal werd vele jaren geopend verklaard "Met de bede dat God U wijsheid en kracht moge geven".
In 1973 was, gelet op de taken die wachten, de hoop uitgesproken "dat wij allen tot vervulling daarvan de kracht zullen ontvangen".
Het kabinet-Den Uyl bracht in dit slot van de Troonrede geen wijziging.
Tijdens het kabinet-Van Agt-Wiegel werd in 1978 de zitting van de Staten-Generaal geopend verklaard met de wens dat het werk dat wachtte gedaan mocht worden "in het vertrouwen dat velen U wijsheid toe wensen en om zegen voor U bidden".
57. De AR-Partijraad had bij amendement op een voor deze partij gunstiger verhouding in de verdeelsleutel voor de afvaardiging naar het congres aangedrongen.
De Algemene Vergadering van de CHU had deze kwestie verwezen naar de Conference.
Het CDA-congres kreeg 1300 afgevaardigden, waarvan voor de KVP: 600, ARP: 390, CHU: 240, rechtstreekse leden: 70 of een veelvoud hiervan (steeds 70 afgevaardigden voor elke 10.000 leden).

58. Vgl. blz. 396 De Algemene Vergadering van de CHU van februari 1975 had deze uitspraak van de Unieraad overgenomen.
59. De partijpolitieke discussie binnen de KVP was, op basis van het rapport van de Structuurcommissie, in de Partijraad van december 1967, gestart met een gedachtenwisseling tussen vijf stromingen. Naast de reeds genoemde christen-democratische stroming en de christen-radicalen speelden op dit congres de volgende visies een rol.
Het Democratisch Centrum Nederland, opgericht in april 1966, streefde naar een doorbreking van de bestaande partijstructuur, geënt op liberalisme, socialisme en confessionele partijen. De groep wenste geheel nieuwe partijverhoudingen tot stand te brengen, waarbij het accent niet meer viel op ideologische beginselen maar op het program en beleid. In dit proces diende de KVP zich volgens het DCN om te vormen tot een radicale vooruitstrevende volkspartij, geïnspireerd door algemeen christelijke en Europees humanistische beginselen. De leden van het DCN werkten binnen de bestaande partijen. Een relatief groot aantal van hen was lid van de KVP. De voorzitter van het DCN, dr. S.W. Couwenberg was lid van de KVP-Partijraad. Hij verliet de KVP in november 1972.
Een vierde stroming werd in december 1967 gerepresenteerd door vertegenwoordigers van de KVP-kring Den Bosch. Zij bepleitten vorming van een christen-democratische volkspartij door middel van overleg met ARP en CHU en wensten een vooruitstrevende politiek. In de uitwerking van hun opvattingen - onder meer ten aanzien van het stembusakkoord - gingen zij echter minder ver dan de christen-radicalen.
De vijfde visie in de partijpolitieke discussie verwoordde prof. Van der Grinten. Hij bepleitte handhaving van de KVP en achtte het streven naar vorming van een partij met protestanten ongewenst. De KVP diende zich zijns inziens voorts te richten op parlementaire samenwerking met de PvdA (Literatuur: DISCUSSION-TA t.b.v. KVP Partijraad van 8 en 9 december 1967).
60. Zie voor de visie van De Zeeuw zijn artikel Naar een nieuwe volkspartij, in POLITIEK PERSPECTIEF, 1e jrg. nr. 1 jan./febr. 1972. Een reactie hierop gaf mr. F.H.J.F. Andriessen, Kanttekeningen bij de politieke situatie, in POLITIEK PERSPECTIEF, 1e jrg. nr. 2. maart/april 1972.
61. In een resolutie van 22 december 1945 had de KVP-Partijraad onder meer zich er voor uitgesproken dat het lidmaatschap van de partij ook voor niet-katholieken behoorde te worden opengesteld.
62. Interview met Aantjes in: HERVORMD NEDERLAND, 19-7-1975.
63. Een van de AR-zijde ingediend ordevoorstel om de stemming over deze resolutie uit te stellen werd verworpen. KVP-voorzitter Vergeer noemde uitstel onaanvaardbaar. Zijn CHU-collega Van Verschuer meende dat nu zwijgen verwerpelijker was dan het doen van een uitspraak.
64. Het had reeds irritatie gewekt dat Aantjes in HERVORMD NEDERLAND van 19-7-1975 onder meer had gezegd: "Er zal een keuze gemaakt

moeten worden. De ARP-visie, die door de CHU wordt gedeeld, zal ook door de KVP als uitgangspunt voor het CDA aanvaard moeten worden".

Bovendien maakte de uitslag van de stemming duidelijk dat het amendement-Beernink in ruime mate buiten de CHU-afgevaardigden steun had gekregen (vgl. de sleutelverdeling voor de afvaardiging naar het congres in noot 57).

65. In combinatie met een principiële uiteenzetting van zijn visie op het functioneren van de grondslag van het CDA formuleerde Aantjes een aantal politieke doelstellingen voor de christendemocratie op basis van de Bergrede van Jezus, zoals weergegeven in Mattheüs 25.

Het optreden van Aantjes op dit congres kan niet los worden gezien van de op dat moment bestaande interne problemen in de ARP. Er bestonden veel reserves tegen de grondslagformulering in de statuten van het CDA.

In de Partijraad van 14 december 1974 waren alle amendementen die beoogden de grondslagformulering te wijzigen en de open partijgedachte nadrukkelijk af te wijzen, verworpen. Het minst verstrekkende amendement overigens met een krappe meerderheid van 101 tegen 83 stemmen.

Wegens zijn bezwaren tegen de grondslagomschrijving verliet het AR-Tweede Kamerlid drs. A. Schouten de fractie. Het interview met KVP-fractieleider Andriessen in Hervormd Nederland versterkte in de ARP de reserves.

In het CDA-bestuur verklaarden AR-voorzitter De Koning en vicevoorzitter drs. D.Th. Kuiper zich voor de aan het congres aan te bieden ontwerpresolutie over de functionering van de grondslag. Aantjes en AR-secretaris D. Corporaal stemden echter tegen.

Een tweede discussiepunt in de ARP vormde de steun aan het kabinet-Den Uyl.

We wezen er op dat de formatie van dit kabinet binnen de ARP tot ernstige spanningen had geleid. Het beleid van Aantjes was gericht op voortzetting van de politieke samenwerking met de PvdA onder normale parlementaire verhoudingen. Naast het oppositioeneel optreden van de CHU dreigde op dit punt een nieuw probleem te ontstaan. In het eerste advies van het PPAC, dat op het congres ter discussie stond, was onder meer gesteld dat overwogen moest worden of het CDA bij de volgende formatie wellicht, ter wille van de eenheid, voor de oppositie moest kiezen. In het bijzonder bij onverwachte, vervroegde verkiezingen. De prijs van een toekomstige splitsing binnen het CDA ten aanzien van het deelnemen aan een kabinet werd in het PPAC-advies te hoog geacht.

Op deze twee punten - de grondslag en de relatie tot het kabinet-Den Uyl - bestonden in de ARP latente conflictaarden. Aangenomen mag worden dat de groep anti-revolutionairen die bezwaren had tegen de grondslagformulering niet identiek was aan de groep die voortzetting van de politieke samenwerking met de PvdA voorstond. Tegen die achtergrond kan de rede van Aantjes op het

- eerste CDA-congres - waarover hij de fractie niet geraadpleegd had - worden gezien als een krachtige poging om via het leggen van een relatie tussen de functionering van de grondslag en de programmatische uitwerking van de christen-democratische visie, op basis van de Bergrede de ARP, voor de poort van het CDA op één lijn te brengen. In deze strategie diende de anti-revolutionaire visie op de CDA-grondslag geaccepteerd te worden. Hiertoe was de meerderheid van het CDA-congres echter niet bereid.
66. De relatie tussen het CHU-standpunt en de visie van Hoedemaker zette Krusinga uiteen in DE NEDERLANDER van 19-9-1975 "Alleen met Jan Raap en zijn maat".
 67. AR-secretaris D. Corporaal steunde deze visie niet. Aantjes had op dit punt een negatief advies gegeven maar zich bij het besluit neergelegd.
 68. Zie voor het stemgedrag van de anti-revolutionairen in het CDA-bestuur noot 65. Het Partijbestuur van de ARP stemde op 29 augustus 1975 in met de wijze waarop Aantjes op het CDA-congres de anti-revolutionaire visie op het CDA-congres had vertolkt in een resolutie die werd aangenomen met 33 tegen vijf stemmen. Tegen deze verklaring werd op 11 september 1975 bezwaar gemaakt door negen vooraanstaande anti-revolutionairen - waaronder vijf stemhebbende leden van het Partijbestuur - in een open brief aan de Partijraad.
 69. In het voorjaar van 1971 rondde de ARP een wijziging van de statuten af. Hierbij werd onder meer bepaald dat voorstellen omtrent federatieve samenwerking of fusie met andere partijen, naast de Partijraad, ook door alle kiesverenigingen moesten worden goedgekeurd, met een tweederde meerderheid. Hiermee had de ARP op weg naar het CDA een zware procedure gecreëerd. Alle voorstellen waarover de partij zich ten aanzien van het CDA moest uitspreken kregen in de praktijk de vereiste meerderheid van de kiesverenigingen.
 70. Tilanus nam met opzet niet aan deze stemming deel. Hierdoor kon de fractie eensgezind stemmen (mededeling Tilanus aan de auteur).
 71. In april 1976 had de voorzitter van het CDA, samen met de voorzitters van ARP, CHU en KVP, een beroep op de Tweede Kamerfracties gedaan om tot gezamenlijke fractievergaderingen over te gaan. In het najaar van 1975 was aan de basis een actie ten gunste van een positieve besluitvorming over het CDA gestart onder de naam "Wij horen bij elkaar". De invloed van deze groep die in korte tijd 50.000 handtekeningen verzamelde, is niet onderzocht. Mogelijk heeft deze actie het besluitvormingsproces m.b.t. het CDA wel positief beïnvloed.
 72. Gegevens hierover bij H. van Spanning: Het gemeenschappelijk fractieberaad van ARP, CHU en KVP, in CD-AKTUEEL (bijlage van de weekbladen van de drie christen-democratische partijen) van 12-11-1976.
 73. Vgl. noot 47.
 74. De Unieraad deed dit met 55 tegen 3 stemmen. In de Partijraad van de ARP was de uitslag 181 tegen 50 stemmen. Ook hier stemde partijsecretaris Corporaal tegen en adviseerde Aantjes negatief.

Noten blz. 415-426

75. Mededeling van baron Van Verschuier, drs. R. Lubbers en oud-CDA-secretaris mr. J. Krajenbrink aan de auteur.
76. Dit waren de fractieleden: W. Aantjes, H. de Boer, B. Beumer, A. van Houwelingen, J.N. Scholten. De zesde "loyalist", S. Dijkman, was afkomstig uit de KVP. Zie voor het ontstaan van de groep "loyalisten" en de overige kanttekeningen bij het regeer-ackoord, **FORMATIE BELICHT**.

Noten bij hoofdstuk XIV Conclusies

1. Vgl. over de wijziging van "de kerk" in "een kerk" blz. 55 noot 64.
2. HANDELINGEN 1982/'83 IV, 644.
Dit beleidsvoornemen leidde op 17-2-1986 tot instelling van de commissie van advies inzake criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag, onder voorzitterschap van prof.mr. E.M.H. Hirsch Ballin.
3. HANDELINGEN 1982/'83 VII, 5227.
In nadien gehouden discussies over de relatie tussen kerk en overheid spraken de fracties van PvdA en de VVD, alsmede D'66 zich uit voor een strikte scheiding tussen kerk en staat. Vgl. de discussie over de motie-Wiebenga-Dales n.a.v. het rapport OVERHEID EN RELIGIEUZE BEWEGINGEN (HANDELINGEN Tweede Kamer 1986/'87, blz. 644-649).
Voorts: het amendement-Van Rey/Kombrink, ingediend bij de discussie over een wijziging van de wet op de Inkomstenbelasting 1964. Dit amendement strekte tot afschaffing van het inlichtingenrecht van kerkgenootschappen, inzake het inkomen van hun leden (HANDELINGEN Tweede Kamer 1986/'87, blz. 1710 en 1842).
Verder: de discussie over de motie-De Visser betreffende het project: Gemeentelijke Bevolkingsadministratie (HANDELINGEN Tweede Kamer 1986/'87, blz. 2732 en 2872). Over dit zelfde onderwerp ook: motie-Kohnstam (HANDELINGEN 1986/'87, blz. 4202-4208).
4. Vgl. blz. 321.
5. O.W.A. van Verschuer, Program van uitgangspunten van het CDA te mager, in DE NEDERLANDER, 25-2-1977.
6. Verslag Algemene Vergadering CHU in DE NEDERLANDER, 14-6-1977.
7. Vgl.: G. van Leijenhorst, Het CDA heeft nu zijn politieke overtuiging, in: DE NEDERLANDER, 4-7-1980.
Overigens heeft de CDA-Tweede Kamerfractie, nadien wel aandacht gehad voor vragen rond de zondagsrust. Vgl. in dit kader de discussie over de motie-Faber/Schutte. In deze motie werd het kabinet-Lubbers - tevergeefs - gevraagd de officiële herdenking van de bevrijding in 1985 niet op zondag 5 mei maar op maandag 6 mei te doen plaatsvinden (HANDELINGEN 1983/'84, 5369-5373).
Zie ook: H. Eversdijk, "Gedenk den Sabbatdag", in KATHOLIEK NIEUWSBLAD, 17-11-1987. Een reactie hierop van SGP-zijde geeft: B.J. van der Vlies, "Dat gij dien heiligt", in KATHOLIEK NIEUWSBLAD, 24-11-1987.
8. G. van Leijenhorst, A.W. Zie ook, CDA-program van Uitgangspunten, artikel 4, in bijlage 32, blz. 460-461.
9. Vgl. CDA-Program van Uitgangspunten, art. 9, in bijlage 32, blz. 461.
10. Vgl. CDA-Program van Uitgangspunten, art. 4, in bijlage 32, blz. 460-461.
11. In de PROEVE werd voorgesteld een artikel in de grondwet op te nemen, waarbij het recht openbare godsdienstoefeningen te houden werd erkend.

Tevens zou, krachtens deze bepaling de wet de bevoegdheid dienen te regelen om een voorgenomen godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen te verbieden als dit voor de handhaving van de openbare orde vereist zou zijn.

De door de Lohmanstichting ingestelde commissie-Schermers reageerde in 1968 niet onwelwillend op deze suggestie. Zij adviseerde het accent minder te laten vallen op de bevoegdheid tot verbieden maar de mate van geoorlooftheid voorop te stellen. De nadere wettelijke regeling zou eventueel kunnen worden gecombineerd met die welke nodig zou zijn voor een uitwerking van het recht op demonstratie. Voor beide gelden, volgens de commissie-Schermers, dezelfde problemen ten aanzien van openbare orde en verkeer.

Voor processies op de openbare straat geldt echter in het bijzonder dat zij die de processie houden van anderen eerbied en stilte verwachten. Dit kan een aantasting betekenen van 's anders recht om zich op straat vrijelijk te uiten.

Nadien zijn van christelijk-historische zijde - voor zover mij bekend - over het processieverbod geen publicaties meer verschenen.

In 1976 kwam een voorstel in behandeling tot het opnemen van bepalingen inzake de klassieke grondrechten, in de grondwet. Hierbij bevond zich een voorstel dat thans is opgenomen in artikel 6 van de grondwet (1983).

Krachtens deze bepaling is het processieverbod, zoals dat was omschreven in artikel 184 van de grondwet, opgeheven. Tevens is echter in het tweede lid van artikel 6 (1983) bepaald dat de wet terzake van de uitoefening van de vrijheid van belijden van godsdienst of levensovertuiging, buiten gebouwen en besloten plaatsen, regels kan stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

In afwachting van deze wettelijke voorschriften, treedt bovengenoemd recht - op grond van additioneel artikel III van de grondwet - eerst in werking na vijf jaar op een bij of krachtens de wet te bepalen eerder tijdstip.

Dit voorstel stuitte bij de CHU-fractie niet op bezwaren.

Weliswaar liet het christelijk-historisch Tweede Kamerlid drs. G. van Leijenhorst, bij de behandeling in eerste lezing, aantekenen dat hij geacht wenste te worden tegen de thans in artikel 6 opgenomen bepaling te hebben gestemd. Dit hield echter niet zozeer verband met de voorgestelde opheffing van het processieverbod maar met zijn - theocratisch georiënteerde - visie op de relatie tussen kerk en staat in algemene zin.

(Literatuur: PROEVE VAN EEN NIEUWE GRONDWET, blz. 61-64; NAAR EEN NIEUWE GRONDWET?, documentatiereeks deel 2, blz. 262-263; Idem deel 15 blz. 30/31, 457 en 512. De nieuwe regeling m.b.t. processies is opgenomen in het wetsvoorstel: Bepalingen betreffende de uitoefening van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en van het recht tot vergadering en betoging (Wet Openbare Manifestaties), vgl.: HANDELINGEN Tweede Kamer 1987/'88, blz. 2231-2256.

12. In het CHU-program 1970 werd gesproken over: "Gods beloften en geboden".
In de conference vroeg de KVP-delegatie in deze bepaling ook "Gods daden" op te nemen. Vgl.: G. van Leijenhorst, A.W.
13. Deze passage is op verzoek van de ARP-delegatie opgenomen.
Vgl.: G. van Leijenhorst, A.W.
14. Literatuur: GRONDSLAG EN POLITIEK HANDELEN; rapport van de CDA-commissie-Van Verschuer.
Een beschouwing over de inhoud van dit rapport geeft de rapporteur van voornoemde commissie, A.M. Oostlander, Lezen en mogen verstaan, in AR-STAATKUNDE 1979 nr. 2, 39-45.
In dit nummer zijn tevens beschouwingen over het rapport Grondslag en politiek handelen opgenomen van de hand van KVP-voorzitter W.J. Vergeer en G. van Leijenhorst. Wij achten het buiten het kader van ons onderzoek liggen om in deze studie uitvoerig op dit rapport in te gaan.
15. Tegen deze achtergrond had de CHU geen bezwaar tegen de ondertekening van het verkiezingsprogramma door de kandidaat-leden voor de Tweede Kamer van het CDA, met het recht van voorbehoud (gravamen), op onderdelen.
Literatuur: O.W.A. van Verschuer, Resultaten van de Conference over de CDA-statuten, in: DE NEDERLANDER, 21-3-1975.
16. Volledigheidshalve wijzen we er op dat ook vóór 1918 incidentele factoren soms een belangrijke rol gespeeld hebben. We herinneren in dit verband aan de steun van Lohman voor het -verworpen-amenement-Van Houten in de discussie over de grondwetsherziening van 1887; vgl. deel 1, blz. 163.
17. Vgl. CDA-Program van Uitgangspunten art. 5 en 6, in bijlage 32, blz. 461.
18. Vgl. deel 1, Inleiding blz. IX en X.
19. Vgl. Arend Lijphart, VERZUILING, PACIFICATIE EN KENTERING IN DE NEDERLANDSE POLITIEK, 35.
20. CDA-Program van Uitgangspunten, art. 2, 7 en 10, in bijlage 32, blz. 460-462.
21. Vgl. blz. 398.

BRONNEN EN LITERATUUR

1. GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE

Archief-Beernink	Archief van mr. H.K.J. Beernink
Archief-CHU	Archief van de Christelijk-Historische Unie
Archief-De Geer	Archief van jhr.mr. D.J. de Geer
Archief-Van Gybland Oosterhoff	Archief van dr. H.H.A. van Gybland Oosterhoff
Archief-Joekes	Archief van mr. A.M. Joekes
Archief-Mackay-Katz	Archief van mr. C.F. baronesse Mackay-Katz
Archief-A.F. de Savornin Lohman	Archief van jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman
Archief-B.C. de Savornin Lohman	Archief van prof.jhr.dr. B.C. de Savornin Lohman
Archief-Snoeck Henkemans	Archief van J.R. Snoeck Henkemans
Archief-Van Schaik	Archief van mr. J.R.H. van Schaik
Archief-Tilanus	Archief van dr. H.W. Tilanus
Archief-Tilanus jr.	Archief van drs. A.D.W. Tilanus

GEMEENTE-ARCHIEF, ROTTERDAM

Archief-Van Walsum	Archief van mr. G.E. van Walsum
--------------------	---------------------------------

INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS, AMSTERDAM

Archief-Albarda	Archief van ir. J.W. Albarda
Archief-SDAP	Archief van de Sociaal-Democratische Arbeiders- partij
Archief-Verkouteren	Archief van mr. H. Verkouteren

KATHOLIEK DOCUMENTATIECENTRUM, NIJMEGEN

Archief-RKSP

Archief van de Rooms-Katholieke
Staatspartij

JHR. W.H. DE SAVORNIN LOHMAN, BILTHOVEN

Archief-A.F. de Savornin
Lohman, Bilthoven

Papieren van jhr.mr. A.F. de Savornin
Lohman, berustend bij jhr. W.H. de
Savornin Lohman te Bilthoven

MR. F.M.A. SCHOKKING, 's-GRAVENHAGE

Archief-Schokking

Archief van dr. J. Schokking

2. LITERATUUR

a) Boeken, brochures, rapporten

- Andeweg, Rudy B. DUTCH VOTERS ADRIFT; ON EXPLANATION OF ELECTORAL CHANGE 1963-1967, diss. Leiden, Meppel 1982.
- Artzenius, A.R. HANDELINGEN OVER DE HERZIENING DER GRONDWET, 10 delen, 's-Gravenhage 1884-1889.
- Assem, J. van den 50 KILOMETERPAALTJES CHJO; DE CHJO ZIET ABRAHAM, z.pl. z.j. (1977).
- Bakker, W.; Jonge, O.J. de; Spijker, W. van 't; Wolthuis, L.J. (red.), DE DOLEANTIE VAN 1886 EN HAAR GESCHIEDENIS, Kampen 1986.
- Bank, Jan KATHOLIEKEN EN DE INDONESISCHE REVOLUTIE, Baarn 1983.
- Bartels, H. TIEN JAREN STRIJD OM EEN BELIJDENDE KERK; DE NEDERLANDSE HERVORMDE KERK VAN 1929 TOT 1939, diss. Utrecht; 's-Gravenhage 1946.
- Beernink, H.K.J. GESCHIEDENIS EN BEGINSEL VAN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE, 's-Gravenhage 1953.
- Berg, J.Th. van den; Molleman, H.A.A., CRISIS IN DE NEDERLANDSE POLITIEK, Alphen a/d Rijn 1974.
- Block, A.L. de SAMENWERKING IN NEDERLAND ALS STAATKUNDIG VRAAGSTUK, 's-Gravenhage 1955.
- Blom, J.C.H. DE MUITERIJ OP DE ZEVEN PROVINCIEËN, Bussum 1975.
- Borstlap, H.; Klop, C.J. (red.) DE GROEI NAAR HET CDA; MOMENTEN EN IMPRESSIES UIT DERTIEN BEWOGEN JAREN, Franeker 1980.
- Bos, F.L. ARCHIEFSTUKKEN BETREFFENDE DE AFSCHIEDING VAN 1834, 4 delen; Kampen 1939-1946.
- Bosscher, Doeko OM DE ERFENIS VAN COLIJN; DE ARP OP DE GRENS VAN TWEE WERELDEN (1939-1952), Alphen a/d Rijn 1980.
- Bremmer, C.; Kool, M.N.G. (red.) VAN WOODSCHOTEN TOT HOOGEVEEN; DOCUMENTATIE OVER DE GRONDSLAGDISCUSSIE IN HET CDA, Den Haag 1976.

- Bremmer, R.H. ER STAAT GESCHREVEN! ER IS GESCHIED!; INTRODUCTIE TOT HET LEVEN EN WERK VAN GROEN VAN PRINSTERER ALS GETUIGEND HISTORICUS; z.pl. z.j. (1981).
- Brinkef, Th.B.F.M. AGGIORNAMENTO VAN DE KATHOLIEKE VOLKSPARTIJ; GRONDSLAG EN KOERS VAN DE KVP TER DISCUSSIE 1966-1975 (scriptie) z.pl. z.j.
- Brinkman, Martien E. DE THEOLOGIE VAN KARL BARTH; DYNAMIET OF DYNAMO VOOR CHRISTELIJK HANDELEN; de politieke en theologische controversen tussen Nederlandse Barthianen en Neo-Calvinisten, Baarn 1983.
- Bruggen, J. van; Kikkert, H.; Renooy, D.C. ORDENING EN GELEIDE ECONOMIE (serie Tijdseinen; stemmen uit christelijk-historische kring nr. 50), 's-Gravenhage z.j.
- Bruijn, J. de EEN LAND NOG NIET IN KAART GEBRACHT; ASPECTEN VAN HET PROTESTANTS-CHRISTELIJK LEVEN IN NEDERLAND IN DE JAREN 1880-1940, Amsterdam 1987.
- Bruyne, J.A. en Japikse N. STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND IN ONZEN TIJD, 6 delen, Leiden z.j.
- Buskes jr. J.J. e.a. WAT BEZIELT ZE?, Amsterdam 1945.
- CHRISTEN ZIJN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING; herderlijk schrijven vanwege de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, 's-Gravenhage z.j. (1955).
- Cohen, H.F. OM DE VERNIEUWING VAN HET SOCIALISME; DE POLITIEKE ORIENTATIE VAN DE NEDERLANDSE SOCIAAL-DEMOCRATIE 1918-1930, Leiden 1974.
- Colijn, H. SAEVIS TRANQUILLUS IN UNDIS; toelichting op het antirevolutionaire beginselprogramma, Amsterdam 1940².
- Cramer, N. EVENWICHT EN OVERWICHT; DE VERHOUDING VAN REGERING EN VOLKSVERTEGENWOORDIGING IN DE PARLEMENTAIRE GESCHIEDENIS, Assen 1969.
- PARLEMENT EN PERS IN VERHOUDING TOT DE OVERHEID, diss. Tilburg, Leiden, 1958.

- Dassen, J.M.H. DE GRONDWETSHERZIENING 1938, Maastricht 1938.
- Delfgaauw, G.J.A.A. DE STAATSLEER VAN HOEDEMAKER, diss. VU, Kampen 1963.
- Diepenhorst, I.A. HISTORISCH-CRITISCHE BIJDRAGE TOT DE LEER VAN DEN CHRISTELIJKEN STAAT, diss. VU, Amsterdam 1943.
- Diepenhorst, P.A. ONZE STRIJD IN DE STATEN-GENERAAL, 2 delen, Amsterdam 1927-1929.
- Dittrich, K.L.L.M. Partijpolitieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten; een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen van 1962-1974, diss. Leiden, 1978.
- Dittrich, K.L.L.M. Documentatiereeks "Naar een nieuwe grondwet" 21 delen, 's-Gravenhage 1968-1982.
- DOCUMENTEN NEDERLANDSE HERVORMDE KERK; verklaringen kanselafkondigingen, boodschappen, herderlijke brieven en rapporten, uitgevaardigd door of namens de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren 1945-1955, 's-Gravenhage z.j.
- Doel, Hans van den; Lammers, Han e.a. TIEN OVER ROOD; UITDAGING VAN NIEUW LINKS AAN DE PVDA, Amsterdam 1966.
- Dominicus, F.C. BIJBEL EN OPENBARE SCHOOL (serie Tijdseinen; stemmen uit christelijk-historische kring nr. 4) 's-Gravenhage 1937.
- Drayer, M.; Spijker, H. van 't; (red.) IN TROUW GESCHEIDEN, Kampen 1984.
- Dulst, A.J. van (red.) HERINNERINGEN AAN DE UNIE WAARIN WE ONS THUIS VOELDEN; christelijk-historische karakteristieken, Barneveld 1980².
- Dulst, A.J. van e.a. DE IN- EN EXTERNE SITUATIE VAN DE CHU, stencil, z.pl. z.j.
- Duijnstee, F.J.F.M. DE KABINETSFORMATIES 1946-1965, Deventer 1966.
- Duijnstee, F.J.F.M. en Bosmans J. HET KABINET-SCHERMERHORN-DREES 1945-1946, Assen 1977.

- Duijnstee, F.J.F.M. De katholieke Tweede Kamerfractie na 1918; uit haar notulen, in: OPSTELLEN OVER RECHT EN RECHTSGESCHIEDENIS, AANGEBODEN AAN PROF.MR. B.H.D. HERMESDORF, TER GELEGENHEID VAN ZIJN AFTREDEN ALS HOGLERAAR IN ROMEINS EN OUD-VADERLANDS RECHT AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN, Deventer 1965, 99-134.
- Elout, C.K. DE HEEREN IN DEN HAAG, eerste reeks, Amsterdam 1917³.
- Enk, P.L. van DE AFTOCHT VAN DE ARP; JAREN VAN STRIJD TUSSEN MACHT EN BEGINSSEL, Kampen 1986.
- Esterik, Chris; Tijn, Joop van JAAP BURGER; EEN LEVEN LANG DWARS, Amsterdam 1984.
- Fieret, W. "Lingbeek- en Kerstenzwepen achter de rug": De Staatkundig Gereformeerde Partij en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij tijdens het interbellum, in: J. de Bruijn (red.), EEN LAND NOG NIET IN KAART GEBRACHT, Amsterdam 1987.
- Fieret, W. FORMATIE BELICHT; CDA EN KABINETSFOMATIE, Baarn, z.j. (1978).
- FRAGMENTEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN, 's-Gravenhage 1967.
- Gaay Fortman, B.; Veld, W. in 't CHRISTEN-RADICAAL, Hilversum/Kampen 1967.
- Gaay Fortman, W.F. ARCHITECTONISCHE KRITIEK; FRAGMENTEN UIT DE SOCIAAL-POLITIEKE GESCHRIFTEN VAN DR. A. KUYPER, Amsterdam 1956.
- Gaay Fortman, W.F. (red.) JHR.MR. A.F. DE SAVORNIN LOHMAN, 29 MEI 1837-11 JUNI 1924, Kampen 1987.
- Geer, D.J. de JHR.MR. A.F. DE SAVORNIN LOHMAN; serie Mannen en vrouwen van betekenis deel XXXIX, Haarlem z.j.
- Geer, D.J. de AVONDMIJMERING, 's-Gravenhage 1950.
- Gerretson, (F.)C. TILANUS CONTRA DE CHU; DEMOCRATISCHE BEGINSSELPARTIJ OF AUTORITAIRE LEIDERSPARTIJ?, Utrecht 1950.
- Gerretson, (F.)C. VERZAMELDE WERKEN, bijeengebracht door G. Puchinger 6 delen, Baarn 1973-1976.

- Graaf van Randwijck, S.C.
HANDELEN EN DENKEN IN DIENST DER ZENDING, 2 delen,
's-Gravenhage 1981.
- Gribling, J.P. P.J.M. AALBERSE 1871-1948, diss. Nijmegen, Utrecht
1961.
- Groot, A. de; Schram, P.L.
ASPECTEN VAN DE AFSCHEIDING, Franeker 1984.
- Haafkens, J. TOELICHTING OP HET PROGRAM DER CHRISTELIJK-HISTORI-
SCHE PARTIJ; met een voorwoord van jhr. A.F. de Sa-
vornin Lohman, Amsterdam/Pretoria/Potchefstroom,
z.j.
- Hagoort, R. DE CHRISTELIJK-SOCIALE BEWEGING, Franeker 1955.
- HANDELINGEN VAN DE STATEN-GENERAAL.
- HANDELINGEN VAN DE VERGADERINGEN VAN DE GENERALE SY-
NODE DER NEDERLANDSE HERVORMDE KERK 1945-1946,
's-Gravenhage 1946.
- Haitjema, Th.L. KARL BARTH, Wageningen 1926.
- Haitjema, Th.L. DE WARE BEZIELING BIJ DE KOMENDE VERKIEZINGSSTRIJD,
z.pl. z.j. (1956).
- Haitjema, Th.L. HET EIGENE VAN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE,
's-Gravenhage 1939.
- Haitjema, Th.L. Dr. Hoedemakers verdediging van een christelijke
staat volgens artikel XXXVI der nederlandse
geloofsbelijdenis, in, HET ERFGOED DER HERVORMING,
Wageningen z.j. (1939), 200-234.
- Haitjema, Th.L. NEDERLANDS HERVORMD KERKRECHT, Nijkerk, 1951.
- Haitjema, Th.L. DE NIEUWERE GESCHIEDENIS VAN NEERLANDS KERK DER HER-
VORMING, 's-Gravenhage 1964.
- Hees, P. van; Puchinger, G.
BRIEFWISSELING GERRETSON-GEYL, 5 delen, Baarn,
1979-1981.
- Heuvel, Hans van den
NATIONAAL OF VERZUID; DE STRIJD OM HET NEDERLANDSE
OMROEPBESTEL IN DE PERIODE 1923-1947, Baarn 1976.
- Heynis, Hans DE CHRISTELIJK-DEMOCRATISCHE UNIE, KERK EN VREDE EN
HET PACIFISME 1924-1940 (scriptie) SVAG-studies 6,
Zwolle 1981.

- Hindriks, J. DOORBRAAK IN CHRISTELIJKE KRING IS NOODZAAK, z.pl. z.j.
- Hoedemaker, Ph.J. HET EERST GEBOORTERECHT VOOR EEN SCHOTEL MOES?; EEN WOORD TOT DE FRIES-CHRISTELIJK-HISTORISCHE KIEZERS, Amsterdam 1905.
- Hoedemaker, Ph.J. WAAROM IK GEEN DEEL NEEM AAN HET KERKELIJK CONGRES, Amsterdam 1887.
- Hoogerwerf, A. PROTESTANTISME EN PROGRESSIVITEIT, diss. VU, Meppel 1964.
- Houten, S. van DE STAATSLEER VAN MR. J.R. THORBECKE, Groningen 1872.
- Houwaart, D. WEL BEDANKT; VERSLAG EN VERANTWOORDING VAN EEN KEUZE, Utrecht 1967.
- Huart, F.J.A. GRONDWETSHERZIENING 1917 en 1922, Arnhem 1925.
- Hueting, E.; Jong Edz., F. de; Neij, R. NAAR GROTER EENHEID; DE GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDS VERBOND VAN VAKVERENIGINGEN 1906-1981, Amsterdam 1983.
- Huizinga, J.J. J. HEEMSKERK A.ZN. (1818-1897); CONSERVATIEF ZONDER PARTIJ; diss. Leiden, Harlingen 1973.
- Hulten, M. van (red.) RADICALEN; documentatie nr. 2., z.pl.; z.j. (1968).
- Hulten, M. van (red.) VAN SPIJTSTEMMERS TOT KVP-RADICALEN, z.pl., z.j. JAARBOEKJES CHU 1919-1940, 's-Gravenhage, diverse jaren.
- Jaquet, L.M.G. MINISTER STIKKER EN DE SOUVEREINITEITSOVERDRACHT AAN INDONESIE, 's-Gravenhage 1982.
- Jong, L. de HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN IN DE TWEDE WERELDOORLOG, 11 delen, 's-Gravenhage 1969-1986.
- Jonge, A.A. de CRISIS EN CRITIEK DER DEMOCRATIE; anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen, Urecht 1982².
- DE KATHOLIEK EN HET OPENBARE LEVEN VAN DEZE TIJD; bisschoppelijk mandement, 1954., z.pl. z.j.

- Jurgens, E.C.M. e.a. PARTIJVERNIEUWING?, Amsterdam 1967.
- Kan, J.B. (red.) HANDELINGEN OVER DE HERZIENING DER GRONDWET, 3 delen, 's-Gravenhage 1916-1918.
- Keizer, Madelon de DE GIJZELAARS VAN SINT MICHIELSGESTEL; EEN ELITEBE-
RAAD IN OORLOGSTIJD, Alphen a/d Rijn 1979.
- Kikkert, H. (red.) EEN GETUIGENIS WAAROM WIJ CH ZIJN EN BLIJVEN,
's-Gravenhage 1958.
- Koetsveld, C.E. van DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE; serie Onze politie-
ke partijen beschreven door hun eigen vertegenwoor-
digers, afl. 3; Baarn 1918.
- Koetsveld, C.E. van ONZE BEGINSLEN; EEN TOELICHTING OP HET PROGRAM DER
CHU, met een voorwoord van jhr.mr. A.F. de Savornin
Lohman, Schoonhoven 1912.
- Koetsveld, C.E. van ONZE POLITIEKE PARTIJEN (het ontstaan, de beginselen
en de geschiedenis van-) Utrecht, z.j.
- Klaassen, W.J.M. (red.)
VOOR U PERSOONLIJK; BRIEVEN VAN MINISTER VAN BUITEN-
LANDSE ZAKEN JHR. A.C.D. DE GRAEFF AAN GEZANT
J.P. GRAAF VAN LIMBURG STIRUM (1933-1937), Neder-
landse Historische Bronnen VI, 's-Gravenhage/Hilver-
sum 1986.
- Kohnstamm, Ph.; Pompe, W.J.P.; Hoetink, H.R.
PERSONALISTISCH SOCIALISME; NAAR DRIEERLEI FUNDE-
RING, Amsterdam 1945.
- Kuiper, D.Th. DE VOORMANNEN; EEN SOCIAAL WETENSCHAPPELIJKE STUDIE
OVER IDEOLOGIE, CONFLICT EN KERNGROEPPVORMING BINNEN
DE GEREFORMEERDE WERELD IN NEDERLAND TUSSEN 1820 EN
1930, diss. VU, Kampen 1972.
- Kuyper, A. ANTIREVOLUTIONAIRE STAATKUNDE, 2 delen, Kampen 1916-
1917.
- Kuyper, A. ONS PROGRAM, Hilversum/Pretoria 1907⁵.
- Lint, G.J. de RECHTSBEDERF (serie Tijdseinen; stemmen uit christe-
lijk-historische kring nr. 52-55) 's-Gravenhage z.j.
- Lipschits, I. DE PROTESTANTS-CHRISTELIJKE STROMING TOT 1940;
ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN DEEL 1, Deventer 1977.

- Loor, H.B. de KERK IN DE SAMENLEVING; ANALYSE VAN HET SPREKEN VAN DE NEDERLANDSE HERVORMDE KERK SEDERT 1945, Baarn 1970.
- Lijphart, Arend VERZUIILING, PACIFICATIE EN KENTERING IN DE NEDERLANDSE POLITIEK, Amsterdam 1979³.
- Maas, P.F. KABINETSFORMATIES 1959-1973, 's-Gravenhage 1982.
- Malsen, H. van A.F. DE SAVORNIN LOHMAN; KARAKTERSCHETS, Terneuzen 1924.
- Malsen, H. van A.F. DE SAVORNIN LOHMAN; ONTWIKKELINGSGANG VAN ZIJN DENKEN EN HANDELEN, Haarlem 1931.
- Mackay-Katz, C.F. De christelijk-historische vrouwen, in: C. Pothuis-Smit (red.), WAT DEDEN DE VROUWEN MET HAAR KIESRECHT?; HET ALGEMEEN VROUWENKIESRECHT IN DE PRAKTIJK 1918-1940, Arnhem 1946.
- Meuleman, G.E. DE GODGELEERDHEID VOLGENS DE WET OP HET HOGER ONDERWIJS VAN 1876; rede t.g.v. de honderdtweede dies natalis der Vrije Universiteit, Amsterdam 1982.
- Mulders, Alph. DE MISSIE IN TROPISCH NEDERLAND, 's-Hertogenbosch 1940.
- DE NEDERLANDSE KIEZERS IN 1967, Amsterdam/Brussel 1967.
 - DE NEDERLANDSE KIEZER '72, Meppel 1973.
- Niftrik, G.C. van DE BOODSCHAP VAN KARL BARTH (serie Tijdseinen; stemmen uit christelijk-historische kring nr. 28), 's-Gravenhage 1940.
- Niftrik, G.C. van STAAT EN KERK (serie Tijdseinen; stemmen uit christelijk-historische kring nr. 14), 's-Gravenhage 1938.
- Oosterbaan, N. POLITIEKE EN SOCIALE PROGRAMMA'S, 5 delen, Utrecht 1900-1909.
- Oud, P.J. HONDERD JAREN; EEN EEUW VAN STAATKUNDIGE VORMGEVING IN NEDERLAND; bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door J. Bosmans, Assen 1979⁷.
- Oud, P.J. HET JONGSTE VERLEDEN; PARLEMENTAIRE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND, 6 delen, Assen 1968².
- PARLEMENT EN KIEZER; jaarboekjes uitgegeven sinds 1911, 's-Gravenhage, 1911 e.v. jaren.

- PARTIJPROGRAMMA'S voor zover niet ontleend aan Parlement en Kiezer.
- ONTWERP-KERNPROGRAMMA VAN DE KVP; in KVP '70, 6 (1970) nr. 6.
 - EEN POGING TOT HERORIENTERING; rapport van de werkgroep Beginseel van CHJO, Haarlem 1967.
 - PROGRAM VAN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE KIEZERSBOND VAN 26 NOVEMBER 1900, MET TOELICHTING, z.pl. z.j.
 - PROGRAM EN BEGINSELEN VAN DE CHU (ontwerp-beginsel-program en politiek program), z.pl. z.j. (1969).
 - PROGRAM VAN BEGINSELEN EN STATUTEN VAN DE BOND VAN KIESVERENIGINGEN OP CHRISTELIJK-HISTORISCHE GRONDSLAG IN DE PROVINCIE FRIESLAND, opgericht te Leeuwarden, 24 maart 1898, Leeuwarden z.j.
 - PROGRAM VAN DE CHRISTELIJKE VOLKSPARTIJ, vastgesteld februari 1952 en januari 1956, z.pl. z.j.
 - PROGRAM EN TOELICHTING VAN DE NEDERLANDSE VOLKSBEWEGING, Amsterdam, z.j.
- Pot, C.W. van der GESCHIEDENIS DER WETENSCHAP VAN HET NEDERLANDSE STAATSRECHT SEDERT 1813, Amsterdam 1957.
- Pot, C.W. van der; Donner, A.M.
HANDBOEK VAN HET NEDERLANDSE STAATSRECHT, Zwolle 1983¹¹.
- PROEVE VAN EEN NIEUWE GRONDWET, 's-Gravenhage 1967.
- Puchinger, G. COLIJN EN HET EINDE VAN DE COALITIE I; DE GESCHIEDENIS VAN DE KABINETSFORMATIES 1918-1924, diss. VU, Kampen 1969.
- Puchinger, G. COLIJN EN HET EINDE VAN DE COALITIE II; DE GESCHIEDENIS VAN DE KABINETSFORMATIES 1925-1929, Kampen 1980.
- Puchinger, G. TILANUS VERTELDE MIJ ZIJN LEVEN, Kampen 1966.
- Puchinger, G. (red.)
DR. JELLE ZIJLSTRA; GESPREKKEN EN GESCHRIFTEN; Naarden 1978.
- Raalte, E. van STAATSHOOFD EN MINISTERS; NEDERLANDSE CONSTITUTIONELE MONARCHIE HISTORISCH STAATSRECHTELIJK BELICHT, Zwolle 1970.

- Rasker, A.J. DE NEDERLANDSE HERVORMDE KERK VANAF 1795; HAAR GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE IN DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW, Kampen 1974.
- REPERTORIUM VAN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN I POLITIEK, Amsterdam 1958.
- Ridder, Q.A. de EEN NATIONALE FIGUUR; biografie over wijlen Z.Ex. dr. J.Th. de Visser, minister van staat, Zwolle 1932.
- Roes, Jan (red.) KATHOLIEKE ARBEIDERSBBEWEGING; STUDIES OVER KAB EN NKV IN EEN ECONOMISCHE EN POLITIEKE ONTWIKKELING VAN NEDERLAND NA 1945, Baarn 1985.
- Romme, C.P.M. KATHOLIEKE POLITIEK, Utrecht/Antwerpen 1954.
- Röell, J.W. DE PROVINCIE ALS GROEIEND ORGANISME (serie Tijdschriften; stemmen uit christelijk-historische kring nr. 58), 's-Gravenhage z.j.
- Ru, C. de DE STRIJD OVER HET HOGER ONDERWIJS TIJDENS HET MINISTERIE-KUYPER, diss. VU, Kampen 1953.
- Ruler, A.A. van ONZE GRONDLIJNEN (rede, 1948), z.pl., z.j.
- Ruler, A.A. van OVERHEID EN HUMANISME, Den Haag z.j. (1954).
- Ruler, A.A. van POLITIEK IS EEN HEILIGE ZAAK; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de Protestantse Unie, gehouden op 25 april 1946, z.pl., z.j.
- Ruler, A.A. van DE STAAT EN DE OPENBARING; rede uitgesproken op de Algemene Vergadering van de Protestantse Unie van 20 mei 1947; z.pl. z.j.
- Ruppert, M. DE NEDERLANDSE VAKBEWEGING, 2 delen, Haarlem 1953.
- Rüter, A.J.C. DE SPOORWEGSTAKING VAN 1903, Leiden 1935 (SUN-reprint 6, Nijmegen z.j.).
- SAMENWERKING uitgave van het algemeen secretariaat der KVP, 's-Gravenhage z.j. (1946).
- Savornin Lohman, A.F. de AAN DR. KUYPER, EENE VALSCHE LEUZE, 's-Gravenhage 1894.

- Savornin Lohman, A.F. de
 BIJDAGEN TOT DE GESCHIEDENIS DER CHRISTELIJK-HIS-
 TORISCHE UNIE; in opdracht van de schrijver verzorgd
 door H. van Malsen ingeleid door dr. J.Th. de Visser
 2 delen 's-Gravenhage z.j. (1932).
- Savornin Lohman, A.F. de
 CALVIJN EN ROME; historisch-politische bijdragen
 voor uitgave gereed gemaakt door H. van Malsen en
 van een inleiding voorzien door dr. J.Th. de Visser,
 Utrecht 1927.
- Savornin Lohman, A.F. de
 ONZE CONSTITUTIE, Utrecht 1926⁴.
- Savornin Lohman, A.F. de
 PARTIJ OF BEGINSEL?, 's-Gravenhage 1892.
- Savornin Lohman, A.F. de
 VERANTWOORDELIJKHEID DER REGERING TEN AANZIEN VAN DE
 JONGSTE KAMERONTBINDING, 's-Hertogenbosch 1868.
- Savornin Lohman, A.F. de
 VERZAMELDE OPSTELLEN, STAATSRECHT; uitgegeven onder
 toezicht van de schrijver door H. van Malsen 3 de-
 len, 's-Gravenhage 1921.
- Savornin Lohman, B.C. de
 HET EIGEN RECHT DER OVERHEID, Zwolle 1931.
- Schaepman, H.J.A.M. EEN KATHOLIEKE PARTIJ; PROEVE VAN EEN PROGRAM,
 Utrecht 1883.
- Schaper, J.H. EEN HALVE EEUW VAN STRIJD 2 delen, Groningen/Batavia
 1933-1935.
- Scheers, G.Ph. PHILIPPUS JACOBUS HOEDEMAKER, Wageningen 1939.
- Schmal, J.J.R. CHRISTELIJK-HISTORISCH EN ANTIREVOLUTIONAIR; enige
 verschilpunten beknopt toegelicht (serie Tijdseinen;
 stemmen uit christelijk-historische kring nr. 17),
 's-Gravenhage 1939.
- Schmal, J.J.R. TWEERLEI STAATSBESCHOUWING IN HET REVEIL, 's-Gra-
 venhage/Rijswijk (Z.H.) 1946².

- Schokking, J. BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET ONTSTAAN VAN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE, 's-Gravenhage 1938.
- Schokking, J. HET VOORNAAM VERSCHIL TUSSEN ANTIREVOLUTIONAIRES EN CHRISTELIJK-HISTORISCHEN, 's-Gravenhage, z.j. (1938).
- Scholten, P.; Rozemond, S.; Slotemaker de Bruïne, G.H.; Randwijck, S.C. van
CHRISTEN EN BURGER; OPSTELLEN OVER DE VERHOUDING VAN CHRISTENDOM EN STAAT, Zwolle 1937.
- Sleijer-Tegelaar, E.
Unie, Lohmanstichting en Diepenhorst, in: A.J. van Dulst (red.), HERINNERINGEN AAN DE UNIE WAARIN WE ONS THUIS VOELDEN; christelijk-historische karakteristieken, Barneveld 1980².
- Snoeck Henkemans, J.R.
GESCHIEDENIS EN BEGINSSEL VAN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE, Apeldoorn 1934².
- Slotemaker de Bruïne, J.R.
CHRISTELIJK-SOCIALE STUDIEEN.
- Slotemaker de Bruïne, J.R. (inl.)
Dr. J.TH. DE VISSER; ZIJN BETEKENIS VOOR HET LAND EN VOLK; TER HERINNERING AAN ZIJN 70-STE VERJAARDAG, Leiden z.j. (1927).
- Spanning, H. van
Het optreden van de CHU in het parlement sinds 1946, in, DE UNIE IN HET VIZIER; 60 JAAR CHU, 7-37.
- Spanning, H. van
Vele CH-prominenten bekend bij oud-medewerksters van het Uniebureau, in, A.J. van Dulst (red.), DE UNIE WAARIN WE ONS THUIS VOELDEN, 71-73.
- Spanning, H. van
VEERTIEN BRIEVEN AAN J.R. SNOECK HENKEMANS; OPVATTINGEN BINNEN DE CHU TIJDENS DE VLOOTWETCRISIS, 26 OKTOBER 1923-8 JANUARI 1924; z.pl. z.j. (1982).
- Stempels, A.
DE PARLEMENTAIRE GESCHIEDENIS VAN HET INDONESISCHE VRAAGSTUK, Amsterdam 1950.

- Stikker, D.U. MEMOIRES; HERINNERINGEN UIT DE LANGE JAREN WAARIN IK BETROKKEN WAS BIJ DE VOORTDURENDE WERELDCRISIS, 's-Gravenhage 1966.
- Struycken, A.A.H. GRONDWETSHERZIENING; THEORIE EN PRACTIJK; BESCHOUWINGEN OVER STAATSRECHT EN STAATKUNDE, Gouda 1913.
- Stuurman, Siep. VERZUILING, KAPITALISME EN PATRIARCHAAT; ASPECTEN VAN DE ONTWIKKELING VAN DE MODERNE STAAT IN NEDERLAND, Nijmegen 1983.
- Suttorp, L.C. JHR.MR. ALEXANDER FREDERIK DE SAVORNIN LOHMAN (1837-1924); ZIJN LEVEN EN WERKEN, 's-Gravenhage 1948.
- Toebes, J.G. DOORBRAAKGEDACHTEN BINNEN DE CHU; HET OPTREDEN VAN MR. G.E. VAN WALSUM EN "DE NEDERLANDERGROEP" TUSSEN 1933 EN 1945 (scriptie) z.pl. 1974.
- Touw, H.C. HET VERZET DER HERVORMDE KERK, 2 delen, 's-Gravenhage 1946.
- Troelstra, P.J. GEDENKSCHRIFTEN, 4 delen, Amsterdam 1927-1931.
- Veldhuizen, G. WAT BEZIELDE DIE VROUWEN?; VIJF EN VEERTIG JAAR CENTRALE VAN CH-VROUWEN, De Meern 1979.
- Verkouteren, H. REPUBLIEK OF MONARCHIE (serie Christendom en maatschappij, onder redactie van P.A. Diepenhorst, serie 5 nr. 5), Utrecht 1912.
- Verkijk, Dick RADIO HILVERSUM 1940-1945; DE OMROEP IN DE OORLOG, Amsterdam 1974.
- Vermaas, Rob; Dijk, Rob van OUDE WIJN EN OUDE ZAKKEN, Apeldoorn z.j. (1967).
- Verplanke, C.J. SUBSIDIERING VAN DE KERKENBOUW, diss. VU, z.pl. z.j. (1963).
- Visser, Anneke ALLEEN BIJ UITERSTE NOODZAAK?; DE ROOMS-RODE SAMENWERKING EN HET EINDE VAN DE BREDE BASIS 1948-1958, Amsterdam 1986.
- Visser, J.Th. de REDE WAARMEE DR. J.Th. DE VISSER DE BUITENGEWONE VERGADERING (van de Christelijk-Historische Kiezersbond) VAN 7 FEBRUARI 1902 HEEFT GEOPEND; z.pl. z.j.
- Voerman, J. HET CONFLICT KUYPER-HEEMSKERK, diss. Utrecht, Utrecht 1954.

- Vollenhoven, C. van STAATSRECHT OVERZEE, Leiden/Amsterdam 1934.
- Vorrink, K. EEN HALVE EEUW BEGINSELSTRIJD; OVERDENKING OVER VERLEDEN EN TOEKOMST BIJ EEN HISTORISCHE MIJLPAAL, Amsterdam 1945².
- Vries, C.W. de CORT VAN DER LINDEN; DE VISIE VAN EEN GROOT STAATSMAN, 's-Gravenhage 1952.
- Walsum, G.E. van HET ISOLEMENT VAN "HET CHRISTELIJK VOLKSDEEL" (serie Tijdseinen; stemmen uit christelijk-historische kring nr. 5), 's-Gravenhage 1938.
- Walsum, G.E. van HET TELEVISIEVRAAGSTUK IN RUIMER VERBAND, Assen 1963.
- Walsum, G.E. van DE VOORGESCHIEDENIS VAN "DE NIEUWE NEDERLANDER" z.pl. z.j.
- Wieten, Jan DAGBLAD EN DOORBRAAK; DE NEDERLANDER EN DE NIEUWE NEDERLANDER, diss. GU, Amsterdam, Kampen 1986.
- Woelderink, B. De Unie onderweg, in: DE UNIE IN HET VIZIER 60 jaar CHU, 40-67.
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I. DE FREULE VERTELT, Baarn 1973.
- Zeegers, G.H.L.; Dekker, G.; Peters J.W.M. GOD IN NEDERLAND; EEN STATISTISCH ONDERZOEK NAAR GODSDIENST EN KERKELIJKHEID IN NEDERLAND, ingesteld in opdracht van de Geïllustreerde Pers n.v., Amsterdam 1967.
- Zijp, R.P. Een geschiedenis van de Gereformeerde gezindte, in: ANDERHALVE EEUW GEREFORMEERDEN 1834-1984, Utrecht 1984.

b) Artikelen in weekbladen en tijdschriften

- Aalberse, P.J.M. Verwachtingen en doelstellingen in 1967, in: CH-TIJD-SCHRIFT 22 (1977) nr. 2, 26-33.
- Albarda, J.W. Over politiek, in DE SOCIALISTISCHE GIDS 1930, 6-12.
- Algra, H. Van een goede buur of een verre vriend?, in CH-TIJD-SCHRIFT 23 (1978) nr. 2/3, 57-61.
- Andriessen, F.H.J.F.
Het beleid van het kabinet-Den Uyl; een christen-democratische toetsing; polarisatiestrategie mislukt, in CIVIS MUNDI 16 (maart 1977), 47-52.
- Andriessen, F.H.J.F.
Kanttekeningen bij de politieke situatie, in POLITIEK PERSPECTIEF 1 (1972) nr. 2, 6-18.
- Andriessen, J.E. Het sociaal en economisch program, in CH-TIJD-SCHRIFT 7 (1961/'62) nr. 2, 1-11.
- Bakhuizen van den Brink, J.N.
Het zogenaamde processieverbod, in CH-TIJD-SCHRIFT 8 (1962/'63) nr. 4, 1-11.
- Beerekamp, J.W. Ter herinnering aan dr. J.W. Beerekamp; herdenkingsnummer CH-TIJD-SCHRIFT 19 (1974) nr. 4.
- Beernink, H.K.J. Enige opmerkingen over samengaan van AR en CH, in KONINGIN EN VADERLAND, 18-8-1945.
- Bergh, J.Th. van den
Het kabinet-Den Uyl en zijn politieke omgeving, in CIVIS MUNDI 15 (november 1976), 224-231.
- Bergh, J.Th. van den
Negentig jaar sociaal-democratie in de herinnering van een reformist; interview met dr. W. Drees, doorin, SOCIALISME EN DEMOCRATIE 1984, 237-243.
- Bleumink, E. De CHU-Begeleidingscommissie doet voorstellen aan de Contactraad, in DE NEDERLANDER, 9-6-1972.
- Boon, M. Godsdienstvrijheid en toch processieverbod, in CH-TIJD-SCHRIFT 4 (1956/'57) nr. 3, 1-11.

- Bosmans, J. De KVP; de groep-Steenberghe en de verkiezingen van 1952, in Jaarboek Kath. Doc. Centrum 1976, 20-74.
- Burger, J. Herinneringen aan fractiediscipline en een vooroorlogse terugroeping, in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 32 (1975), 281-283.
- Bruggen, J. van De Christelijk-Historische Unie voor de oorlog, in CH-TIJD-SCHRIFT 23 (1978) nr. 2/3, 31-45.
- CHU moet zich richten op vorming nieuwe christen-democratische partij; notitie van het Uniebestuur, ter begeleiding van de discussie over de nota "Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij", in DE NEDERLANDER, 20-4-1973.
- Drees, W. Van der Goes van Naters en een stuk politieke geschiedenis, in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 25 (1968), 132- 146.
- Donner, A.M.; Mekkes, J.P.A.; Bruins Slot, J.A.H.J.S. Samenwerking op de breedst mogelijke basis, in A.R. STAATKUNDE 1956, 113-131.
- Delfgaauw, G.J.J.A. Subsidiëring van humanistisch werk?, in CH-TIJD-SCHRIFT (1960/'61) nr. 4, 1-15.
Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie, in CH-TIJD-SCHRIFT 3 (1957/'58) nr. 3, 1-16.
- Gelder, J.W. van De positie van de Christelijk-Historische Unie ten opzichte van andere politieke groeperingen, in CH-TIJD-SCHRIFT 1 (1955/'56) nr. 4, 105-122.
- Gelder, J.W. van 10 jaar ontwikkeling van het politieke partijwezen, in CH-TIJD-SCHRIFT 11 (1965/'66) nr. 4, 105-122.
- Geuze, M.A. Enkele kanttekeningen bij 20 jaren na-oorlogse CHU-periode, in CH-TIJD-SCHRIFT, 23 (1978) nr. 2/3, 75-84.
- Goes van Naters, M. van der Duijnstee en de werkelijkheid, in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 24 (1967), 805-831.
- Haitjema, Th.L. Wat thans op het spel staat voor Kerk en volk, in DE NEDERLANDER, 3-5-1946.

- Huussen jr., A.H. C.E. van Koetsveld en het "Politiek Verband van Onafhankelijke Christelijk-Historischen (Antirevolutionairen)", in CH-TIJD-SCHRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 75- 118.
- Jonge, A.B.L. De souvereiniteitsoverdracht; Tilanus contra Gerretson, in CH-TIJD-SCHRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 152-167.
- Kernkamp, F.H. De visie op de parlementaire democratie, in CH-TIJD-SCHRIFT 15 (1969/'70) nr. 6, 16-24.
- Kompagnie, Jan J. Vergeten; Frida Katz, sieraad van de Tweede Kamer, mocht na de oorlog niet terugkeren, in VRIJ NEDERLAND, 8-5-1982.
- Kousemaker, J. Fusie of federatie?, in KONINGIN EN VADERLAND, 8-9-1945.
- Kousemaker, J. Wat gaat er met de CHU gebeuren?, in KONINGIN EN VADERLAND, 28-9-1945.
- Kuiper, D.Th. Tussen identiteit en fusie; schets van enkele ontwikkelingen in de "radicale generatie" binnen de ARP in de periode 1957-1971, in CHRISTEN-DEMOCRATISCHE VERKENNINGEN 1982, nr. 7/8, 382-394.
- Kranenburg, F.J. Minister-fratie-partij, in SOCIALISME EN DEMOCRATIE 16 (1959), 224-232.
- Kruisinga, R.J.H. "Alleen met Jan Rap en zijn maat"; alleen met wat vragen aan de ARP, in DE NEDERLANDER, 19-9-1975.
- Landsman, F.H. Evangelische radicaliteit; kreet of werkelijkheid, in CH-TIJD-SCHRIFT, 16 (1971) nr. 1, 1-14.
- Landsman, F.H. Geen majoriteit maar autoriteit!, in CH-TIJD-SCHRIFT, 20 (1975) nr. 6, 131-137.
- Landsman, F.H. Hervormd belijden en Hervormd beleid, in CH-TIJD-SCHRIFT 3 (1957/'58 nr. 3, 17-42.
- Lekkerkerker, A.F.N. Theologische achtergronden van het CH-beginselfrogram, in CH-TIJD-SCHRIFT 15 (1969/'70) nr. 6, 1-8.
- Lenferink, H. De terugkeer naar een katholieke eenheidspartij na de Tweede Wereldoorlog, in JAARBOEK KATH. DOC. CENTRUM 1980, 80-115.

- Leijenhorst, G. van De CHU heeft twee programs, in CH-TIJDSCRIFT 15 (1969/'70) nr. 6, 9-15.
- Leijenhorst, G. van Het CDA heeft nu zijn politieke overtuiging, in DE NEDERLANDER, 4-7-1980.
- Naar één christen-democratische partij; brief en nota aan het bestuur van de CHU onder redactie van dr. P.A. Elderenbosch e.a., naar aanleiding van de nota "Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij" en de begeleidende notitie van het Uniebestuur, in DE NEDERLANDER, 27-4-1973.
- Manning, A.F. Het herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Vaticaan, in JAARBOEK KATHOLIEK DOCUMENTATIE CENTRUM 1972, 89-110.
- Niftrik, G.C. van Autoriteit en majoriteit, in CH-TIJDSCRIFT 6 (1960/'61) nr. 6, 1-22.
- Niftrik, G.C. van Het dilemma met betrekking tot de kernwapenen, in CH-TIJDSCRIFT, 8 (1962/'63) nr. 1, 1-23.
- Niftrik, G.C. van Een cultuurpatroon?, in CH-TIJDSCRIFT 1 (1955/'56) nr. 3, 69-84.
- Oostlander, A.M. Lezen en mogen verstaan, in AR-STAATKUNDE 1979, 39-45.
- Ruler, A.A. van Bestaansrecht van christelijke politieke partijen I en II in CH-TIJDSCRIFT 3 (1957/'58) nr. 2, 40-58 en nr. 4, 6-15.
- Ruler, A.A. van De structuurverandering in de verhouding van kerk en overheid, in CH-TIJDSCRIFT 6 (1959/'60) nr. 2, 1-18.
- Santema, O. en Vries, K. de De eenmansfractie Schokking in de Tweede Kamer, in CH-TIJDSCRIFT 12 (1966/'67) nr. 5, 9-17.
- Schouten, D. De Christelijk-Historische Kiezersbond in de jaren 1896 en 1897, in CH-TIJDSCRIFT, 12 (1966/'67) nr. 4, 13-22.

- Schouten, D. De Christelijk-Historische Kiezersbond in de jaren 1898-1903, in CH-TIJDSCRIFT 14 (1968/'69) nr. 2, 32-35 en nr. 3, 59-63.
- Spanning, H. van Het gemeenschappelijk fractiebestuur van ARP, CHU en KVP, in CD-ACTUEEL (bijlage van de weekbladen De Nederlander; Nederlandse Gedachten en Politiek Nieuws), 12-11-1976.
- Spanning, H. van Kanttekeningen bij een vergeeld document; opvattingen in de CH-fracties bij de kabinetsformatie van 1922, in CH-TIJDSCRIFT 15 (1969/'70) nr. 2, 5-14.
- Spanning, H. van De relatie tussen ARP, CHU en KVP in historisch perspectief I, in CH-TIJDSCRIFT 17 (1972) nr. 4, 79-94.
- Spanning, H. van De Vriendenkring AR/CH in CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 168-188.
- Suttorp, L.C. De crisis in de rechtse samenwerking (1925-1926) in, BMGN deel 92 (1977) afl. 3, 406-437.
- Tilanus, A.D.W. Het perspectief nog niet bereikt, in CH-TIJDSCRIFT 22 (1977) nr. 2, 41-45.
- Tilanus, A.D.W. Wat bedoelt De Zeeuw eigenlijk?, in DE NEDERLANDER, 21-1-1972.
- Veerman, A. Gedachten uit de kraamkamer van het CDA, in CH-TIJDSCRIFT 22 (1977) nr. 2, 34-40.
- Verschuier, O.W.A. van Het CDA en de CHU, in CH-TIJDSCRIFT 23 (1978) nr. 2/3, 84-90.
- Verschuier, O.W.A. van Program van uitgangspunten CDA te mager, in DE NEDERLANDER, 25-2-1977.
- Verschuier, O.W.A. van Wat betreft Aantjes?, in DE NEDERLANDER, 26-3-1976.
- Verschuier, O.W.A. van en Krusinga, R.J.H. Discussie CDA; standpunt CHU (verklaring n.a.v. grondslagdiscussie op het eerste CDA-congres) in DE NEDERLANDER, 22-8-1975.

- Vries, O. de De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933), in BMGN deel 88 (1973) afl. 1, 444-469.
- Westenbroek, A.J.M. De kabinetsformatie-Mackay 1888, in AR-STAATKUNDE 46 (1976), 240-249 en 263-273.
- Wieten, J. De relatie tussen het dagblad De Nederlander en de CHU, in CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 119-137.
- Woelderink, B. Uit de geschiedenis van de CHU in de jaren 1940-1945, in CH-TIJDSCRIFT 25 (1980) nr. 5/6, 138-151.
- Zeeuw, D. de Naar een nieuwe volkspartij?, in POLITIEK PERSPECTIEF 1 (1972), 11-20.

c) Rapporten en verslagen

- Bibo, F.A. (red.) DE RAPPORTEN VAN DE GROEP VAN 18, DEN HAAG, 1971.
- Eindrapport van de STAATSCOMMISSIE TOT HERZIENING VAN DE GRONDWET, ingesteld bij KB van 17 april 1950 no. 25 (commissie-Van Schaik), 's-Gravenhage 1954.
- GRONDSLAG EN KARAKTER VAN DE KVP; rapport van de structuurcommissie van de KVP, Den Haag, z.j. (1966).
- Interimrapport van de commissie belast met het bestuderen van DE VERHOUDING TUSSEN DE CHRISTELIJK-HISTORISCHE UNIE EN DE ANTIREVOLUTIONAIRE PARTIJ en de mogelijkheden voor contact (commissie- Van Gelder), z.pl., z.j.
- DE NEDERLANDSE KIEZER; een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen; rapport van de staatscommissie-Donner, ingesteld bij KB van 23 januari 1953, 's-Gravenhage, 1956.
- Rapport van de commissie inzake godsdienst, kerk en staat over het vraagstuk DE BIJBEL OP DE OPENBARE SCHOOL, uitgebracht aan het Hoofdbestuur der Christelijk-Historische Unie, 's-Gravenhage 1940.
- Rapport van de COMMISSIE DUIDELIJKHEID VAN DE CHU, ingesteld bij besluit van het HB van 24 februari 1968 (commissie-De Geer van Oude gein), (stencil), z.pl. z.j. (1969).
- Rapport van de COMMISSIE-DUIDELIJKHEID, ingesteld door de GROEP VAN 18 (commissie-Veldkamp), z.pl. z.jr..
- Rapport van de COMMISSIE FRACTIEBEGELEIDING VAN DE CHJO (stencil), z.pl., z.j.
- Rapport GRONDSLAG EN POLITIEK HANDELEN (commissie-Van Verschuer) z.pl., z.j. (1978).
- Rapport van de STAATSCOMMISSIE VAN ADVIES INZAKE DE GRONDWET EN DE KIESWET (commissie-Cals-Donner), 4 delen, 's-Gravenhage, 1968-1971.
- Rapport van de ADVIESCOMMISSIE OPKOMSTPLICHT, ingesteld bij beschikking van de minister van Binnenlandse Zaken, 26 juni 1966 (commissie Berger), 's-Gravenhage, 1967.

- Rapport van de commissie inzake ORDENING VAN HET BEDRIJFSLEVEN, uitgebracht aan het Hoofdbestuur van de Christelijk-Historische Unie, 's-Gravenhage 1937.
- Rapport van de COMMISSIE-Y. SCHOLTEN INZAKE DE STRUCTUUR EN DE TOEKOMST VAN DE UNIE, in De Nederlander, 7-7-1967.
- EEN STEM DIE TELT; vernieuwing van de parlementaire democratie, rapport van de in april 1967 door het bestuur van de PvdA ingestelde werkgroep, die de opdracht kreeg op korte termijn te rapporteren omtrent een wenselijke herziening van het parlementaire stelsel (werkgroep-Den Uyl), Amsterdam 1967.
- REORGANISATIERAPPORT en ontwerp-statuten (rapport van de commissie-Roosjen, ingesteld door het Centraal Comité van de ARP, 22-11-1952), z.pl. z.j.
- VERSLAG DER STAATSCOMMISSIE VOOR GRONDWETSHERZIENING, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 23 oktober 1905, no. 56 tot het onderzoekder vraag welke andere wijzigingen dan die van art. 80, 127 en 143 nog in de grondwet moeten worden gebracht (commissie-De Beaufort), 's-Gravenhage 1907.
- VERSLAG DER GRONDWETSCOMMISSIE, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 24 maart 1920 no. 16 (commissie-Heemskerk), z.pl. z.j.

Lijst van bijlagen

	blz.
15. Overzicht van de CHU - Eerste Kamerleden over de periode 1946-1980. BRON: PARLEMENT EN KIEZER, diverse jaargangen.	21
16. Overzicht van de CHU - Tweede Kamerleden over de periode 1946-1980. Bron: PARLEMENT EN KIEZER, diverse jaargangen.	22
17. Overzicht van de CHU-ministers en staatssecretarissen van 1946-1980.	
a. Bewindslieden die nooit lid zijn geweest van het parlement.	24
b. Bewindslieden die tevens lid zijn geweest van het parlement. BRON: PARLEMENT EN KIEZER, diverse jaargangen.	26
18. Kerk en partij-aanhang. Tabel 1: Kerk en partij-aanhang. Tabel 2: Hervormde modaliteiten en partij aanhang. BRON: A. Hoogerwerf, PROTESTANTISME EN PROGRESSIVITEIT 92.	27
19. a. Partijkeuze naar godsdienst in 1971. Nationaal verkiezingsonderzoek 1971. BRON: ACTA POLITICA, jgr. VII, januari 1972, 16. b. Partijkeuze Ned. Hervormde kiezers in 1972. BRON: DE NEDERLANDSE KIEZER '72, 35.	28
* Het herziene CHU-beginselprogram van 1951 staat op blz. 29-30 (art. 8) en 50-52 (art. 1 t/m 7 en 9 t/m 12).	
20. Overzicht van de tussen 1945 en 1980 opgetreden kabinetten met gegevens over de christelijk-historische bewindslieden. BRON: PARLEMENT EN KIEZER 1980.	104

	blz.
21. Politiek Werkprogram CHU, 1970. Hoofdstuk 2 Overheid en Burger onderdeel II Volksvertegenwoordiging. BRON: BEGINSELEN EN WERKPROGRAM VAN DE CHU 1970, 12-13.	155
22. Samenstelling van de Tweede Kamer van 1946-1977 naar aantal zetels. BRON: P.J. Oud, HONDERD JAREN, 409.	240
23. Organisatie schema CHU tot december 1967. BRON: DE UNIE IN HET VIZIER: 60 JAAR CHU.	313
24. Vergelijking kiezersaanhang CHU bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Prov. Staten tussen 1946 en 1967 (landelijk behaalde percentages). BRON: CBS-VERKIEZINGSSTATISTIEKEN.	314
25. Aanhang CHU bij de Tweede Kamerverkiezingen (per provincie in procenten) 1946-1972. BRON: CBS-VERKIEZINGSSTATISTIEKEN.	315
26. Overzicht van Statenkringen waar de CHU de grootste aanhang had bij de Tweede Kamerverkiezingen na 1945. BRON: CBS-VERKIEZINGSSTATISTIEKEN.	316
27. Overzicht van het aantal door de CHU behaalde zetels in de Tweede en Eerste Kamer tussen 1946 en 1967. BRON: CBS-VERKIEZINGSSTATISTIEKEN.	317
28. Vergelijking voorstellen m.b.t. Unieraad in 1967. BRON: VOORSTELLEN BUITENGEWONE ALG. VERGADERING CHU, 16 december 1967, 18.	318

29. Kandidaatstelling CHU Tweede Kamerverkiezingen 1972. 319
BRON: DE NEDERLANDER 29-9-72.
30. Beginselverklaring en uitgangspunten voor het politiek 348
handelen.
BRON: BEGINSELEN EN WERKPROGRAM VAN DE CHU, 1970, 5/6.
31. MANIFEST CHU, 13 september 1980. 458
- Laatste Algemene Vergadering -.
32. PROGRAM VAN UITGANGSPUNTEN VAN HET CHRISTEN-DEMOCRATISCH 460
APPEL, 1980.

AALBERSE, mr. P.J.M.
 II 357.
 AALBERSE, prof.mr. P.J.M.
 I 204, 212, 213, 218, 219, 269, 270, 271.
 II 40.
 AANTJES, MR. W.
 II 378, 390, 391, 395, 399, 402, 404, 405, 406, 411, 412, 414.
 AARDEN, drs. J.M.
 II 136, 148, 150, 362.
 AARTSEN, mr. J. VAN
 II 111, 112, 120, 283.
 AGT, mr. A.A.M.
 II 135, 167, 169, 231, 232, 411, 414, 415, 418, 423, 426.
 ALBARDA, ir. J.W.
 I 225, 226, 270, 363.
 II 115.
 ALBEDA, prof.dr. W.
 II 232.
 ALGRA, H.
 II 257.
 ANDRIESSEN, mr. F.H.J.J.
 II 145, 377, 378, 391, 395, 400, 402, 414, 415, 417.
 ANDRIESSEN, prof.dr. J.E.
 II 24, 105, 129.
 ALPHEN, J. VAN
 I 17.
 ANDEWEG, dr. R.B.
 II 10.
 ANKERMAN, mr. J.
 I 53, 54, 160.
 ANKERSMIT, J.F.
 I 364.
 BAARDA, J.
 II 360, 377.
 BAGEHOT, W.
 II 332.
 BAKKER, J.
 I 70, 181, 182, 189, 191, 271, 273, 279, 325.
 BANNING, prof.dr. W.
 II 4.
 BARTH, prof.dr. Karl
 I 358, 359.
 II 3, 4, 5.
 BAVINCK, prof.dr. H.
 I 7.
 BEATRIX, prinses
 II 132, 296, 331, 332, 439.
 BEEL, prof.mr. L.J.M.
 II 88, 93, 104, 118, 193, 198, 208, 209, 210, 211, 220, 222.
 BEELAERTS VAN BLOKLAND, jhr.mr. F.
 I 168.

BEELAERTS VAN BLOKLAND, jhr.mr. G.J.Th.
 I 16, 26, 56.
 BEELAERTS VAN BLOKLAND, jhr.drs. P.C.
 II 24, 107.
 BEEREKAMP, dr. J.W.
 II 7, 21, 278, 286, 287, 288, 289, 325, 328, 329, 331, 433.
 BEERMAN, mr. A.C.W.
 II 8, 24, 105, 116, 281.
 BEERNINK, mr. H.K.J.
 II 22, 26, 53, 54, 59, 60, 67, 69, 71 t/m 79, 87, 89, 90, 91, 92,
 106, 116, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 133,
 139, 142, 144, 153, 160, 163, 164, 166, 168, 189, 213, 214,
 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 234, 235,
 236, 237, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 262,
 263, 265, 268, 287, 294, 295, 299, 300, 304, 305, 306, 307,
 324, 328, 338, 346, 356, 357, 397, 404, 405, 420, 421, 425,
 432.
 BERGER, J.J.A.
 II 141, 142, 143, 228.
 BERGHUIS, dr. W.P.
 II 245, 256, 257, 258, 259, 261, 262, 357.
 BEUMER, dr. J.E.
 I 187.
 BICHON VAN IJSSELMONDE, mr. C.J.A.
 I 53, 56, 159, 160, 188. 252.
 BIEREMA, dr. S.E.B.
 I 277.
 BIESHEUVEL, mr. B.W.
 II 106, 154, 160, 166, 168, 170, 222, 226, 227, 228, 229, 230,
 235, 237, 306, 354, 355, 359, 361, 369, 370, 375, 376, 377,
 378, 393, 422, 424.
 BILDERDIJK, W.
 I 1.
 BLEUMINK, dr. E.
 II 360, 376.
 BLOCK, prof.mr. A.L. de
 II 93.
 BODE, P.
 II 8, 22.
 BOER, H. DE
 II 415, 426.
 BOERSMA, drs. J.
 II 231.
 BOETZELAER VAN DUBBELDAM, dr. C.W. Th. baron van
 I 212, 334, 345, 347.
 BOETZELAER VAN OOSTERHOUT, mr. C.G.W. baron van
 II 270.
 BOEYEN, H. van
 I 169, 224, 227.
 BOGAERS, drs. P.C.W.M.
 II 362.
 BOLKESTEIN, G.
 I 225.

BOO, drs. A.M. DE
 II 22, 307, 319.

BOON, mr. G.A.
 I 218, 221, 249, 250, 348.

BORBON, prins Carlos Hugo
 II 278, 329.

BORGMAN, F.
 II 403, 404.

BOS, mr. C.A.
 II 22, 137, 139, 309, 319, 354.

BOS, dr. D.
 I 63.

BOSCH RIDDER VAN ROSENTHAL, mr. L.H.N.
 II 31, 33.

BRAUW, jhr.mr. M.L. de
 II 108, 375.

BRONSVELD, dr. A.W.
 I 26, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 46, 66, 301.

BRUGGEN, dr. J. van
 I 335, 357, 367, 376.
 II 21, 65, 66, 283, 302.

BRUINS SLOT, dr. J.A.H.J.S.
 II 118, 207.

BRUGGHEN, mr. J.J.L. van der
 I 5.

BUDDINGH', B(ert)
 II 74, 359, 362, 370.

BUHRMANN, mr. J.C.
 II 21.

BUNTSMA, A.J.
 II 303.

BURGER, mr. J.A.W.
 II 70, 94, 100, 199, 200, 201, 206, 211, 231, 232, 237, 379, 380,
 381, 382, 383.

BUSKES, ds. J.J.
 II 19.

BUIJS, prof.mr. J.T.
 I 63, 148.

BYLANDT, mr. F.W.C.P. graaf van
 I 16, 26, 53, 147.

BIJLEVELD, ir. R.T.
 II 38.

CALMEYER, M.R.H.
 II 8, 22, 26, 105, 109, 247.

CALS, mr. J.M.L.Th.
 II 73, 74, 76, 78, 92, 100, 105, 123, 124, 125, 126, 127, 128,
 129, 131, 132, 133, 136, 138, 144, 145, 146, 147, 148, 189,
 217, 219, 220, 221, 222, 223, 235, 260, 261, 263, 264, 265,
 268, 286, 355, 356, 419, 423, 429, 449, 450.

CAPADOSE, A.
 I 3.

CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, prof.dr. D.
 I 4, 59.

CLAUS, prins
 II 331, 332.
 COCK, ds. H. de
 I 3.
 COLIJN, dr. H.
 I 17, 78, 80, 166, 167, 168, 169, 176, 178, 188, 194, 195, 199,
 200, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 218,
 219, 220, 221, 222, 223, 224, 232, 255, 257, 259, 261, 262,
 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280,
 282, 284, 285, 288, 289, 290, 297, 307, 308, 309, 310, 311,
 312, 313, 314, 315, 316, 318, 320, 326, 330, 337, 338, 341,
 342, 346, 353, 356, 359, 360, 361, 365, 375.
 II 34, 196, 247.
 CORT VAN DER LINDEN, prof.mr. P.W.A.
 I 156, 157, 160, 162, 165, 256.
 COSTA, Isaãc da
 I 1.
 CRAMER, dr. C.D.
 I 32.
 DAAMS, mr. F.J.H.M.
 II 281, 282.
 DALEN, L.C. van
 II 21, 319.
 DECKERS, mr. L.N.
 I 177, 178, 232, 237, 238, 273, 275, 276, 277, 279, 286, 365,
 367.
 II 101.
 DEDEM, A. baron van
 I 16, 26, 53.
 DEETMAN, drs. W.J.
 II 22, 359.
 DELFGAAUW, mr. G.J.J.A.
 II 282, 288.
 DIEPENHORST, mr. G.A.
 I 370.
 DIEPENHORST, prof.mr. I.A.
 II 354.
 DIEPENHORST, dr. I.N.Th.
 II 7, 22, 26, 105, 129, 142, 283, 322.
 DIEPENHORST, prof.dr. P.A.
 I 18.
 DOMINICUS, dr. F.C.
 I 326.
 DOMELA NIEUWENHUIS, prof.mr. J.
 I 31.
 DONKER, mr. L.A.
 II 198.
 DONNER, prof.mr. A.M.
 II 76, 133, 136, 138, 144, 145, 146, 147, 148.
 DONNER, mr.dr. J.
 II 34, 175.

DOOYEWEERD, prof.dr. H.
 I 12.
 DREES, dr. W.
 II 65, 84, 88, 93, 104, 113, 115, 117, 121, 186, 192, 195, 196,
 197, 198, 199, 201, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 242,
 243, 429.
 DREES jr. dr. W.
 II 108, 375.
 DRESSELHUIJS, mr. H.C.
 I 79, 199.
 DULST, drs. A.J. van
 II 319, 359.
 DUMBAR, mr. G.
 I 305.
 DUYMAER VAN TWIST, L.F.
 II 12.
 DUYNSTEE, prof.mr. F.J.F.M.
 II 213, 310, 311.
 DIJK, drs. C.P. van
 II 22, 433.
 DIJK, J.J.C. van
 I 195.
 EEGHEN, E.H. van
 II 359.
 EIBERGEN, J. van
 II 111, 112, 211, 212.
 ELOUT VAN SOETERWOUDE, jhr.mr. P.J.
 I 3, 62.
 ERINGA, ds. Jac.
 I 46.
 EVENHUS-VAN ESSEN, C.
 II 22.
 EVERSDIJK, drs. H.
 II 22, 319.
 EIJK VAN HESLINGA, ds. H. van
 I 41.
 FEDDEMA, drs. H.
 I II 362.
 FELTZ, mr. W.F.E. baron van der
 II 22, 62.
 FOKKEMA, J.
 I 41.
 GAAY FORTMAN, dr. B. de
 II 359, 362.
 GAAY FORTMAN, prof.mr. W.F. de
 II 112, 150, 203, 204, 205, 206, 207, 212, 231, 235.
 GANSFORT, Wessel
 I 1.
 GARDENIERS-BERENDSEN, M.
 II 413.
 GEELKERKEN, ds. J.G.
 II 19.

GEEN, baron F.H.L. van
 II 258.

GEER jr., jhr.mr. D.J. de
 II 360, 370.

GEER, jhr.mr. D.J. de
 I 35, 40, 54, 68, 72, 79, 80, 81, 82, 155, 157, 158, 161, 162,
 167, 168, 169, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 183, 185, 186,
 188, 189, 191, 193, 195, 198, 201, 202, 203, 205, 207, 208,
 209, 212, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229 t/m
 238, 256, 260, 262, 264, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275,
 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289,
 290, 291, 293, 297, 298, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 331,
 333, 340, 342, 345, 348, 349, 357, 358, 359, 360, 363, 365,
 366, 367, 369, 372, 374.
 II 62, 64, 70, 90, 109, 193, 233, 235, 238, 290, 448, 449, 450.

GEER, VAN JUTPHAAS, mr. B.J.L. baron de
 I 23, 150.

GEER VAN OUDEGEIN, jhr.mr. L.E. de
 II 7, 21, 134, 143, 147, 302.

GEERTSEMA, mr. W.J.
 II 189.

GELDER, mr. J.W. van
 II 22, 178, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 257, 258, 260, 267,
 276, 304.

GERBRANDY, H.M.
 II 22.

GERBRANDY, prof.mr. P.S.
 I 226, 276
 II 191, 270.

GERRETSON, B.J.
 I 23, 63, 54, 211.

GERRETSON, prof.dr. F.C.
 I 333, 337, 343, 361.
 II 21, 65, 71, 96, 97, 98, 99, 119.

GERRITSE, drs. G.
 II 22, 360.

GEUS, drs. P.B.J. de
 II 24, 107.

GEUZE, ir. M.A.
 II 21, 178.

GOEMAN BORGESIIUS, mr. H.
 I 153, 155, 156, 163.

GOES VAN NATERS, jhr.mr. M. van der
 II 94.

GOSELING, mr. C.M.J.F.
 I 271, 272, 276, 363.

GOUDSMIT, mr. A.M.
 II 136, 148, 150.

GOUDZWAARD, prof.dr. B.
 II 414, 426.

GRAAFF, dr. F.A. de
 I 357, 361, 368, 370.
 II 38.

GRAEFF, jhr.mr. A.C.D. de
 I 212, 221.
 II 109.

GRATEMA, prof.dr. B.J.
 I 58,59.

GRAVEMEIJER, ds. H.E.
 II 46.

GREYDANUS, prof.dr. S.
 II 19.

GRIBLING, dr. J.P.
 I 218.

GRIEKEN, ds. M. van
 II 12.

GROEN VAN PRINSTERER, mr. G.
 I 2, 3, 4, 5, 25, 122, 144, 157.
 II 5, 96, 247, 329, 436.

GUALTHERIE VAN WEEZEL, mr. J.S.L.
 II 22.

GUNNING, prof.dr. J.H.
 I 4, 10.

GYBLAND OOSTERHOFF, dr. H.A.A. van
 I 337, 350, 351, 352, 353, 375.

GIJSELAAR, jhr.mr. N.C. de
 I 291.

HAAR, J. ter
 I 343, 370.
 II 290.

HAARS, mr. E.A.
 II 22, 26, 107, 143, 148, 149, 309.

HAEX, J.C.E.
 II 24, 105, 129.

HAITJEMA, prof.dr. Th.L.
 I 246, 293, 295, 339, 358, 359.
 II 3, 4, 5, 6, 40, 41, 247, 345, 455.

HALL, mr. G. van
 II 76.

HAVELAAR, J.P.
 I 9.

HEEMSKERK, mr. A.
 I 173.

HEEMSKERK, mr. Th.
 I 142, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 163,
 164, 165, 193, 194, 213, 252.

HEESTERMAN, J.C.
 I 23.

HELDERS, mr. G.Ph.
 II 24, 104, 117, 118.

HELDRING, ds. O.G.
 I 1.

HELSDINGEN, W.H. van
II 35.
HENDRIKS, dr. J.M.
II 392.
HERWEIJER, ir. S.
II 221.
HEY, J.
II 21.
HINDRIKS, J.
II 46, 47.
HOEDEMAKER, prof.dr. Ph.J.
I 4, 6, 10, 42, 60, 73 t/m 76, 77, 111, 112, 113, 239, 245, 248,
288, 292, 294 300, 301, 302, 339, 359.
II 5, 6, 38, 69, 247, 250, 406, 421, 446.
HOEVEN, mr. A. van der
I 9, 343.
HOFMANS, Greet
II 205.
HOFSTEDE DE GROOT, prof.dr. P.
I 1.
HOFSTRA, H.J.
II 207, 210.
HOOGERWERF, dr. A.
II 11, 27.
HOUTEN, mr. S. van
I 152, 156, 159, 163, 191.
HOUWAERT, D(ick)
II 74, 355.
HULST, prof.dr. J.W. van
II 21, 164, 179, 181, 305, 311, 371, 372, 373, 407.
HUIJSSEN, J.
II 22, 307, 309, 319, 360, 385.
IDENBURG, mr. A.W.F.
I 215, 230.
IDENBURG, dr. Ph.J.
I 357, 358.
II 38.
IDSINGA, mr. J.W.H.M. van
I 54, 157, 159, 160, 184, 188.
IRENE, prinses
II 278, 329, 330, 331, 439.
's JACOB, mr. H.L.
II 113, 197.
JANNINK, mr. G.
I 165, 191.
JANSSEN VAN RAAIJ, mr. J.J.
II 9.
JOEKES, mr. A.M.
I 225, 281.
JONG, M.C. de
II 35, 37.

JONG, P.J.S. de
 II 76, 106, 129, 130, 133, 136, 138, 139, 142, 143, 148, 159,
 170, 222, 224, 264, 287, 305, 306, 325, 424, 432.

JONG, W. de
 II 49.

JONGELING, P.
 II 88.

JONG SCHOUWENBURG, mr. L.M. de
 I 370.

JULIANA, koningin
 II 332.

JURGENS, mr. E.C.M.
 II 362.

KAAM, B. van
 II 359.

KALAND, A.J.
 II 21.

KAN, mr. J.B.
 I 316.

KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, mr. J.
 I 62.

KARNEBEEK, jhr.mr. H.A. van
 I 80; 170, 212.

KATE-VEEN, A. ten
 II 21.

KATZ, mr. Frida zie: Mackay-Katz

KEMENADE, dr. J. van
 II 389, 395, 407, 412.

KEMPIS, Thomas à
 I 1.

KERNKAMP, prof.dr. W.J.A.
 II 8, 24, 104.

KERSTEN, ds. G.H.
 I 222, 227, 262, 307, 309, 310, 311, 312, 317, 320.
 II 270.

KEUCHENIUS, mr. L.W.C.
 I 61.

KIELSTRA, prof.dr. J.C.
 I 221.

KIERKEGAARD, S.A.
 II 3,5.

KIKKERT, H.
 II 22, 244, 247, 284, 285, 286, 288, 307, 326.

KLEYWEGT, C.
 II 181, 284.

KNOTTNERUS, S.R.
 II 21.

KOETSVELD, C.E. van
 I 28, 47, 53, 154, 252, 253.

KOHLBRUGGE, ds. H.F.
 II 5.

KOLFF, dr. G.
 II 21, 84.
 KOLFSCHOTEN, E.J.M.
 II 145, 150, 151, 154.
 KONING, drs. J. de
 II 394.
 KOOLEN, dr. D.A.P.N.
 I 218, 343, 346.
 KORT, dr. W.L.P.M.
 II 123, 213, 214, 218.
 KORTENHORST, dr. L.G.
 II 200, 202.
 KRAEMER, dr. H.
 II 14.
 KRANENBURG, H.C.
 II 21.
 KRANENBURG, prof.mr. R.
 II 84.
 KRANENBURG, mr. F.J.
 II 118.
 KROL, Tj.
 I 273.
 II 22, 187.
 KROMSIGT, ds. P.J.
 I 306, 308
 KRUISINGA, dr. R.J.H.
 II 22, 26, 80, 106, 107, 130, 163, 167, 170, 319, 389, 391, 395,
 396, 399, 402, 403, 407, 408, 414, 456.
 KRIJGER, J.M.
 I 70, 71, 211, 216, 221, 250, 264, 270, 273, 279, 285, 296, 314,
 347, 352 353
 II 35, 37, 38, 39, 40, 42.
 KUENEN, prof.dr. A.
 I 6.
 KUYPER, dr. A.
 I 5, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
 23, 24, 31, 32, 46, 47, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 67, 70, 73, 75,
 111, 112, 116, 125, 126, 127, 128, 130, 146, 147, 149, 153, 193, 229,
 246, 247, 248, 251, 253, 289, 292, 298, 338.
 II 61, 175, 247, 406.
 KUIPER, dr. D.Th.
 II 12.
 KWAAK, D. van der
 II 179.
 LAAR, mr. A.R. van de
 I 305.
 LAMBERTS, dr. J.H.
 II 414.
 LANDSMAN, ds. F.H.
 II 6.
 LANGMAN, H.
 I 41.

LEEUW, prof.dr. G. van der
 II 3, 186.
 LEEUWEN, mevr. H. van
 II 411, 413.
 LEEUWEN, dr. L. van
 II 9.
 LEEUWEN, prof.dr. L.E.H. van
 I 27, 30, 31, 32, 34, 46, 66.
 LEKKERKERKER, prof.dr. A.F.N.
 II 6, 321, 322, 323, 330.
 LELY, dr. C.
 I 163.
 LENNEP, jhr.mr. F.K. van
 I 53.
 LEIJENHORST, drs. G. van
 II 8, 22, 305, 311, 319, 395, 411.
 LICHTENAUER, dr. W.F.
 II 8, 21.
 LIDTH de JEUDE, jhr.ir. O.C.A. van
 I 226, 273.
 LIEFTINCK, prof.dr. P.
 I 357, 358, 361, 376.
 II 32, 38, 192, 202, 203, 205, 206, 207, 290, 429, 450.
 LIMBURG, mr. J.
 I 316.
 LIMBURG STIRUM, mr. O.J. graaf van
 I 16, 26, 40, 56.
 LINGBEEK, ds. C.A.
 I 173, 303, 318.
 II 85.
 LOHMAN zie Savornin Lohman de
 LOVINK, dr. H.J.
 I 70, 198, 211, 218, 268.
 LUBBERS, drs. R.F.M.
 II 169, 390, 414, 433.
 LIJPHART, prof.dr. A.
 I 244.
 II 176, 447, 448.
 MACKAY, mr. Ae. baron
 I 16, 18, 26, 56, 57, 61, 146, 252.
 MACKAY, T. zn., mr. A. baron
 I 56, 252.
 MACKAY, baron C.W.F.
 I 182.
 MACKAY, mr. Th.P. baron
 I 16, 26
 MACKAY-KATZ, mr. C.F. baronesse
 I 183, 188, 264, 273, 279, 333.
 MANSHOLT, L.H.
 I 225.

MANSHOLT, dr. S.L.
 II 207.

MARCHANT, mr. H.P.
 I 173, 174, 180, 181, 182, 223, 225, 262, 281, 309, 310, 312, 313,
 317.

MAREES van SWINDEREN, jhr.mr. R. de
 I 147.

MARIJNEN, mr. V.G.M.
 II 7, 73, 105, 122, 126, 129, 131, 133, 160, 188, 215, 216, 218,
 260, 356.

MASTRIGT, C.J. van
 II 21, 22, 68, 116, 204, 304, 305, 311

MATEMAN, W.A.
 II 22.

MEESTER, mr. Th.H. de
 I 142, 143, 144, 146, 153, 179.

MEI, drs. A.F. van der
 II 23, 26, 107, 307, 309, 319, 390.

MELLEMA, A.J.
 I 361.

MELLEMA, J.T.
 II 23, 159, 160, 168, 304, 305, 311, 361, 369.

MERTENS, P.
 II 392.

MEYIER, W. de
 I 14, 152

MEYNEN, mr. J.
 II 192.

MOL, S.A.
 II 360, 362, 370.

MUIDEN, mr. G. van
 II 23, 179, 319.

MULDERIJE, mr. H.
 II 24, 67, 104, 109, 114, 197, 279, 280, 285, 288, 437.

NETJES, W.
 II 21.

NIFTRIK, prof.dr. G.C.
 I 76, 359
 II 4, 5, 6, 66, 67, 242, 253, 254, 259, 261, 262, 273, 274, 345,
 353, 355, 455.

NOLENS, mgr.dr. W.H.
 I 194, 196, 205, 206, 212, 213, 218, 230, 259, 260, 265, 308,
 309, 310, 311, 312, 313, 315, 317, 318, 319, 321.

NOLTING, P.
 I 31.

NOORDMANS, dr. O.
 II 3.

NOOTEBOOM, prof.mr. A.
 II 24, 107.

ODE, ds. A.W.M.
 I 326.

OPPENHEIM, prof.mr. J.
 I 150.
 OKMA, B.
 I 41.
 OPZOOMER, prof.mr. C.W.
 I 63.
 OUD, prof.mr. P.J.
 I 77, 79, 222, 225, 230, 273, 282, 287, 340.
 II 65, 70, 111, 120, 195, 196, 199, 200, 240.
 PATIJN, mr. J.A.N.
 I 316.
 PATIJN, dr. S.
 II 137.
 PEIJL, C.F. van der
 II 23, 112.
 PIKET, mr. F.H.
 II 8, 21, 139, 153.
 POLL, M.J.M. van
 I 336.
 POLLEMA, mr. R.
 I 325, 358, 359, 361, 367, 375.
 II 21, 83, 84, 85, 86, 215, 233, 248, 298, 441.
 POUS, drs. J.W. de
 II 24, 105, 116, 119, 131, 147, 221.
 PRAAG, dr. J.P. van
 II 285, 288.
 PUCHINGER, dr. G.
 I 196, 199, 278, 310.
 II 70, 117.
 QUARLES VAN UFFORD, jhr.dr. C.G.C.
 II 32.
 QUARLES VAN UFFORD, jhr.mr. J.H.J.
 I 23, 26.
 QUAY, prof.dr. J.E. de
 II 68, 89, 91, 102, 105, 109, 112, 116, 129, 144, 189, 211, 213, 214, 215.
 RAMSAY MAC-DONALD, J.
 I 267.
 REITSMA, G.
 I 41.
 REUS, mr. W.F.
 II 360, 388.
 REIJERS, J.
 II 21.
 RHIJN, mr.dr. A.A. van
 I 169.
 II 35, 37, 38, 43, 429, 450.
 RICHTER, J.
 II 244, 360.
 RIDDER, Q.A. de
 I 357.

RITTER jr., dr. P.H.
 I 333.
 ROELL, jhr. C.
 I 35.
 ROELL, jhr.mr. Th.
 II 178.
 ROELL, jhr. W.
 I 350, 351, 353.
 ROESSINGH, dr. K.H.
 I 10.
 ROETHOF, dr. H.J.
 II 414.
 ROMME, prof.dr. C.P.M.
 I 275.
 II 65, 70, 109, 114, 118, 121, 197, 201, 202, 203, 206, 207, 213,
 273, 277, 353, 354, 355.
 ROZEMOND, dr. S.A.
 I 358, 370.
 II 38.
 RUITER, J. de
 II 23.
 RUITER, ir. N.C. de
 II 23, 309, 319.
 RULER, prof.dr. A.A. van
 II 6, 39, 45, 281, 288.
 RUPERT, dr. M.
 II 230, 231, 232, 382, 383.
 RUTER, dr. A.J.C.
 I 149.
 RUTGERS, dr. L.
 I 6.
 RUTGERS, mr. V.H.
 I 187, 204, 213, 315.
 RUTGERS VAN ROZENBURG, jhr.mr.J.W.H.
 I 198, 268, 271, 279, 345, 363.
 RUIJS DE BEERENBROUCK, jhr.mr. G.A.M.J.
 II 140, 443.
 RUIJS DE BEERENBROUCK, jhr.mr. Ch.J.M.
 I 66, 167, 168, 172, 180, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201,
 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 217,
 218, 220, 228, 233, 234, 235, 254, 255, 256, 258, 263, 265, 266,
 267, 268, 304, 305, 306, 319, 333, 337, 345, 346, 372.
 RIJNDERS, D.
 II 21.
 SAMKALDEN, dr. I.
 II 76.
 SANDEN, P.J.A. van der
 II 150.
 SANDICK, A.A. van
 I 361.

- SAVORNIN LOHMAN, jhr.mr. A.F. de
 I 6, 7, 8, 9, 10, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 25, 26, 27, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 50, 51, 52, 54, 55,
 56, 57 t/m 65, 66, 67, 68, 69, 75, 76, 80, 81, 82, 113, 122,
 124, 125, 128, 130, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149,
 150, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
 164, 165, 171, 172, 175, 179, 181, 182, 187, 191, 193, 194,
 195, 198, 199, 207, 208, 215, 216, 227, 228, 229, 230, 232,
 247, 248, 253, 254, 258, 280, 281, 283, 288, 289, 298, 301,
 302, 305, 306, 309, 310, 312, 318, 320, 325, 335, 336, 338,
 339, 343, 350, 441.
 II 30, 43, 44, 54, 61, 69, 70, 84, 86, 94, 175, 247, 270, 346,
 406, 421, 432, 439, 441, 443, 447.
- SAVORNIN LOHMAN, prof. jhr.mr. B.C. de
 I 71, 192, 227, 231, 278, 289, 291, 330, 331, 332, 333, 334,
 336 t/m 340, 342, 343, 344, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353,
 354, 355, 356, 358, 360, 365, 368, 372, 373, 374, 375.
 II 35, 65, 83, 290.
- SAVORNIN LOHMAN, jhr. M.A. de
 I 57.
- SAVORNIN LOHMAN, jhr. W.H. de
 I 57.
- SCHAEPMAN, mgr.prof.dr. H.J.A.M.
 I 60.
- SCHAIK, mr. J.R.H. van
 I 311.
 II 104, 195, 196, 197, 243, 271, 272, 277, 328, 436.
- SCHAIK, dr. Th.E.E.
 II 145.
- SCHAKEL, M.W.
 II 140, 141, 145.
- SCHAPER, J.H.
 I 64, 65.
- SCHEPS, J.
 II 270, 282, 283.
- SCHERMERHORN, prof.ir. W.
 II 33, 37, 88, 93, 104, 140, 185, 186, 192, 429.
- SCHERMERS, prof.mr. H.G.
 II 133, 328, 335.
- SCHILdeR, prof.dr. K.
 II 19.
- SCHIMMELPENNINCK, mr. F.D. graaf
 I 56.
- SCHIMMELPENNINCK, jhr. G.J.A.
 53, 56, 251, 252.
- SCHLEIERMACHER, dr. F.E.D.
 II 3.
- SCHMAL, mr. J.J.R.
 I 292, 326.
 II 8, 23, 65, 71, 95, 119, 242, 243, 270, 352.
- SCHMELZER, drs. W.K.N.
 II 74, 75, 76, 77, 78, 128, 189, 216, 218, 219, 223, 300, 354,
 355, 361.

SCHOKKING, dr. J.
 I 9, 40, 41, 43, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 56, 60, 67, 70, 71, 72,
 76 t/m 82, 167, 172, 173, 175, 181, 182, 184, 191, 195, 197,
 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 208, 211, 212, 213, 214,
 215, 217, 218, 220, 228, 231, 233, 234, 235, 236, 247, 248,
 249, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 266,
 267, 280, 285, 290, 292, 295, 297, 307, 308, 313, 314, 317,
 318, 331, 333, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 372,
 374.
 II 64, 70, 247, 290.

SCHOKKING, mr. J.J.
 I 361.

SCHOKKING, mr. W.F.
 II 24, 104, 109, 113, 114, 117, 118, 195.

SCHOLTEN, prof.dr. J.H.
 I 6.

SCHOLTEN, mr. J.N.
 II 362.

SCHOLTEN, prof.mr. L.W.G.
 II 242.

SCHOLTEN, prof.mr. P.
 II 3.

SCHOLTEN, mr. W.
 II 23, 26, 106, 107, 167, 304, 305, 309, 311, 319, 325, 381.

SCHOLTEN, mr. Y.
 II 24, 105, 109, 129, 130, 133, 147, 189, 229, 235, 265, 277,
 278, 300, 301, 302, 303, 357, 358, 361, 376.

SCHOUTEN, drs. A.
 II 390.

SCHOUTEN, drs. D.
 II 360, 370.

SCHOUTEN, dr. J.
 I 226, 271, 277.
 II 63, 65, 70.

SCHURING, dr. H.A.
 II 23, 262, 305, 307, 311, 354.

SEVERIJN, prof.dr. J.
 II 12.

SLOTMAKER DE BRUTNE, prof.dr. J.R.
 I 9, 168, 182, 192, 198, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 242,
 250, 270, 279, 296, 306, 307, 315, 334, 342, 345, 346, 352,
 353, 354, 356, 375.
 II 40, 109, 117, 290.

SMALLENBROEK, J.
 II 125, 141, 263, 355.

SMEENK, C.
 I 204.

SMITS, ir. M.B.
 I 326.

SNAYER, L. de
 II 388.

SNOECK HENKEMANS, J.R.
 I 53, 54, 68, 71, 72, 77, 79, 113, 115, 116, 117, 157, 160,
 182, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 212, 216, 217, 218, 221,
 234, 236, 262, 268, 290, 291, 307, 308, 309, 311, 314, 317,
 325, 327, 330 t/m 335, 336, 338, 339, 345, 347, 348, 349,
 352, 353, 354, 371, 373, 374, 375.
 II 53, 186, 299, 454.

SOEKARNO, ir. A.
 II 96.

STAALMAN, A.P.
 I 48.

STAF, ir. C.
 II 21, 26, 67, 104, 109, 114, 117, 118, 121, 197, 204.

STEENBERGHE, mr. M.P.L.
 I 223.
 II 197.

STEENKAMP, prof.dr. P.J.A.M.
 II 159, 226, 371, 400.

STIKKER, mr. D.U.
 II 67, 111, 113, 114, 120, 195, 196, 197, 198, 199.

STOEL, mr. M. van deR
 II 392.

STOETWEGEN zie WTEWAAL van STOETWEGEN, jkvr.mr. C.W.I.

STOKMAN, mgr.dr. J.
 II 284.

STRUYKEN, mr. A.A.M.
 II 118.

STRUYKEN, prof.mr. A.A.H.
 I 151, 171.

STUFKENS, N.
 I 358.

SUTTON, dr. L.C.
 I 17, 18.

SUURHOFF, J.G.
 II 207.

TAK van POORTVLIET, mr. J.P.R.
 I 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 55, 125, 152, 156.
 II 176.

TALMA, ds. A.S.
 I 40, 47.

TELdeRS, prof.mr. B.M.
 I 370.

TEMPEL, dr. J. van den
 I 224, 225, 226.

TETS van GOUDRIAAN, jhr.mr. G.C.W.
 I 258.

THORBECKE, mr. J.R.
 I 63, 143.

THIJN, drs. E. van
 II 136, 139, 148, 150, 152, 163.

TIENHOVEN, mr. G. van
 I 13, 18.

TILANUS, drs. A.D.W.
 II 23, 80, 161, 162, 163, 165, 168, 204, 227, 228, 229, 230,
 231, 263, 300, 304, 305, 306, 311, 319, 356, 357, 358, 359,
 369, 371, 372, 373, 375, 377, 378, 379, 382, 383, 389.

TILANUS, dr. H.W.
 I 39, 67, 71, 72, 77, 81, 200, 213, 218, 223, 224, 230, 231,
 234, 238, 250, 264, 271, 278, 279, 280, 282, 286, 293, 298,
 333, 335, 340, 349, 369, 370, 371, 372.
 II 23, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 45, 60 t/m 71, 72, 73,
 78, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 109,
 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121,
 122, 127, 130, 131, 133, 163, 180, 182, 185, 186, 191, 192,
 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204,
 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 232, 233, 235,
 236, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 271, 272, 273, 284,
 290, 291, 293, 294, 298, 299, 300, 355, 436, 443, 444, 449.

TILBURG, J. van
 II 204.

TOLMAN, T.
 II 23, 309, 319.

TOXOPEUS, mr. E.H.
 II 87.

TROELSTRA, mr. P.J.
 I 65, 162, 171, 172, 260.

UDINK, drs. B.J.
 II 8, 24, 79, 106, 108, 130, 151, 167, 168, 225, 227, 235, 237,
 305, 306, 307, 311, 369, 370.

UYL, drs. J. den
 II 106, 150, 151, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 171,
 224, 230, 232, 235, 368, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385,
 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 404,
 405, 406, 408, 409, 413, 414, 415, 418, 422, 423, 425, 426,
 429, 444, 449.

VEEN, mr. C. van
 II 24, 106, 108, 130, 167, 168, 307, 319.

VEEN, mr. R. van
 I 23, 35, 47, 54.

VELDKAMP, dr. G.M.J.
 II 167, 214, 364, 424.

VERKOUTEREN, mr. H.
 I 30, 31, 35, 46, 48, 51, 52, 343.
 II 61.

VERLOOP, J.W.
 I 35.

VERMAAS, R.W.
 II 360, 385.

VERSCHUER, mr. O.W.A. baron van
 II 80, 165, 171, 308, 311, 373, 374, 377, 382, 392, 393, 394,
 402, 403, 404, 407, 411, 412, 415, 416, 438.

VERGEER, W.J.
 II 402, 404, 417.

VERINGA, dr. G.H.
 II 369.

VIERSSEN, drs. H.J.
 II 360, 370.
 VISSCHER, prof.dr. H.
 II 12.
 VISSER, mr. J.A.
 I 169, 350, 351, 353.
 VISSER, dr. J.Th. de
 I 9, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 46, 48, 51, 52,
 53, 54, 56, 60, 66 t/m 73, 79, 80, 157, 167, 172, 173, 174,
 180, 194, 195, 196, 198, 203, 208, 313, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 228, 234, 235, 242, 245, 247, 252, 255, 262, 263,
 264, 266, 285, 291, 295, 301, 310, 311, 312, 313, 314, 315,
 316, 317, 318, 321, 331, 332, 333, 341, 344, 345, 347, 350,
 351.
 II 85, 109, 247, 441, 448.
 VISSER, ir. S.H.
 II 284.
 VISSER 't HOOFT, dr. W.A.
 II 270.
 VIXSEBOXSE, G.
 I 361.
 II 21.
 VLIEGEN, W.H.
 I 267, 318.
 VOERMAN, dr. J.
 I 126.
 VOLLENHOVEN, prof.mr. C. van
 I 173.
 VOLLENHOVEN, prof.dr. D.H.Th. van
 I 12.
 VONdeLING, dr.ir. A.
 II 125.
 VOS van STEENWIJK, mr. W.L. baron de
 I 77, 78, 79, 182, 262, 289, 290, 330, 331, 333, 334, 335,
 337, 340 t/m 343, 344, 345, 346, 347, 348, 372, 373, 374,
 375.
 VREdeLING, ir. H.
 II 392.
 VRIES, prof.mr. F. de
 I 350, 352, 361.
 VRIES, dr. K. de
 II 21.
 VRIES, L.W. de
 I 41.
 VRIES, C. zn. mr. S. de
 I 216.
 WAGENAAR, ds. G.H.
 I 41, 42, 44, 45, 48, 301.
 WALSUM, mr. G.E. van
 I 241, 326, 334, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 364,
 367, 368, 369, 370, 371, 374, 376.
 II 30, 31, 43, 71, 125, 280, 290, 291, 323, 324, 325, 429, 432,
 450.

WASSENAER van CATWIJCK, mr. O.J.E. baron van
 I 26, 53.
 WEELE, P.G. van der
 II 179, 319.
 WEITKAMP, J.
 I 182, 211, 316.
 WELTER, Ch.J.I.M.
 II 98.
 WEMMERS, H.H.
 II 25, 109.
 WETERING, F.H. van de
 II 23.
 WIEGEL, H.
 II 139, 426.
 WIETEN, dr. J.
 II 319, 360.
 WILde, mr. J.A. de
 I 184, 186, 225.
 II 34.
 WILHELMINA, koningin
 I 172.
 II 97, 270.
 WILLEM III, koning
 I 62.
 WINKLER, J.
 I 364.
 WISSELINK, H.
 II 23, 307, 319.
 WOLTING, A.
 II 49.
 WITTEVEEN, dr. H.J.
 II 324.
 WITTEWAAL van STOETWEGEN, jkvr.mr. C.W.I.
 II 23, 88, 89, 132, 247, 281, 309, 332.
 ZANDT, ds. P.
 I 187, 188.
 II 270.
 ZEEUW, dr.ir. D. de
 II 288, 370, 371, 372, 373, 374, 377, 381, 399, 400, 401, 402,
 438.
 ZEIL, P. van
 II 401.
 ZOETE, D.
 I 41.
 ZWAAN, prof.dr. J. de
 I 357, 358, 367, 376.
 II 7, 21, 65, 242.
 ZIJLSTRA, prof.dr. J.
 II 74, 105, 118, 128, 129, 132, 159, 189, 207, 220, 221, 222,
 236, 356, 429, 449, 450.

Summary *

THE CHRISTIAN HISTORICAL UNION (1908-1980)
Some outlines of its history

This study is to contribute to the knowledge of the history of the Christian Historical Union (CHU). A description is given of the development of the most characteristic principles of this Protestant Christian political grouping from its foundation in 1908 until its merger in 1980 with the Anti Revolutionary Party (ARP) and the Catholic People's Party (KVP). The new party was called the Christian Democratic Appeal (CDA). The Christian Historical Union came into being from a merger of three political movements. The first was the Free Antirevolutionaries, led by Jhr.Mr. A.F. de Savornin Lohman (1837-1924). In 1894 he broke away from the ARP with some sympathizers. This was caused by a fundamental disagreement between Lohman and the leader of the ARP, Dr. A. Kuyper (1837-1920). Among other things, this conflict was about their differing views on the task of a political party in Parliament, the political strategy to be followed and the way in which the relationship between Christian faith and politics should take shape.

In 1903 the Free Antirevolutionaries merged with the League of Christian Historical Electors under the name of Christian Historical Party. In 1908 the Christian Historical Party merged with the Frisian Alliance of Christian Historical Electors into the Christian Historical Union (CHU). The principles of the CHU become more apparent when we place them against the background of the development of the churches in the Netherlands.

The Anti-Revolutionary leader, Kuyper, was not only a gifted political strategist, he was also an authoritative theologian. He objected to the increasing liberalism in the Dutch Reformed Church, which was the largest Protestant denomination in the Netherlands at that time. In 1886 he left this church together with some associates and founded the

Reformed Churches. Lohman had taken part in this "Doleantie". He was one of the most important legal advisers of the Reformed Churches. Lohman remained loyal to this new church. Through the years, however, he regretted the strongly dogmatic character of the Reformed Churches under Kuyper's influence.

The political unification with the League of CH Electors and the Frisian Alliance of CH Electors put Lohman in touch with parties that were strongly connected with the theology that was developed in the Dutch Reformed Church against Kuyper's views.

The political leader of the League of CH Electors, Dr. J.Th. de Visser (1857-1932), and the chairman of the Frisian Alliance of CH Electors, Dr. J. Schokking (1864-1941), were both Dutch Reformed clergymen. Ideologically the Frisian Christian Historians were strongly influenced by the views of the theologian Dr. Ph.J. Hoedemaker (1839-1910). He strongly stressed the significance of the Dutch Reformed Church as the church of Reformation in the Netherlands and that liberal Protestantism should disappear from this church by internal re-organization, not by leaving the church. Against this background the point of view of the CHU about the relation between church and state showed a strongly Dutch Reformed orientation.

The CHU was opposed to the idea that government should be neutral in religious matters. For the spiritual foundations of society great value should be assigned to the voice of the church. At the same time, government and political parties should maintain their own responsibilities. In its consultations with ARP and KVP about the political programme of the CDA, the CHU eventually succeeded in its policy of rejecting the idea of a neutral government. Besides, the CHU emphasized the Protestant character of the Netherlands. Referring to the fight against Roman Catholic Spain in the 17th century, the Union showed a strong attachment to the royal House of Orange. The ties between the House of Orange and the Netherlands were sometimes so strongly stressed by Christian Historians that outsiders, wrongly, got the impression that the CHU was in principle a supporter of monarchy.

With reference to the Protestant character of the Netherlands, Christian Historians objected, from time to time, to the strong influence of Roman Catholic views in legislation and government. As a matter of principle the CHU objected to a permanent legation with the Vatican, which led to a long-term cabinet in 1925. (The legation had been restored temporarily during the First World War). Leading politicians like Lohman had, however, pointed out from the beginning that "Protestant character" meant principles which could be subscribed to by all religious denominations in the Netherlands. With this in mind the CHU was willing to cooperate with the Anti-Revolutionaries and the Roman Catholics in Parliament.

The Union showed some striking differences in comparison with its coalition partners. The CHU mainly relied on Dutch Reformed voters. Unlike the Anti-Revolutionaries and the Roman Catholics, the CHU was not a typical emancipation party. It rejected a sharp dividing line with parties like the Liberals and the Social Democrats, which were not based on a religious ideology. In this connection the CHU held back from a process of segregation in Dutch society. This process started in the Twenties in cultural and social fields. Gradually the following sociopolitical groups came into being: a Roman Catholic, a Protestant-Christian, a Socialist and a general, liberally orientated, group.

The CHU kept demanding that attention be given to the formation of organizations of a non-dogmatic Christian-national character. It was characteristic of the CHU that the greater part of its members and voters preferred organizations on a general basis to Protestant institutions, which were too much under the influence of the Reformed Churches.

The Union supported Protestant primary education. In addition it was in favour on Bible instruction at state primary schools. The Christian Historian politicians played an important part in the realization of a financially equal treatment of private and state schools.

Lohman was the driving force behind the constitutional regulation of this educational pacification. The Primary Education Law of 1920 was prepared and defended by De Visser as Minister of Education.

More than the ARP and the Roman Catholics, the CHU was inclined to political cooperation with parties that were based on non-religious principles during the interbellum period. In 1939 the political leader of the CHU, Jhr.Mr. D.J. de Geer (1870-1960, formed a broadly based cabinet in which, for the first time, Social Democratic ministers were admitted.

In his long political career (from 1879-1921) Lohman had always been opposed to developments in which he observed a worrying pursuit of party power. On the basis of classical theories which rejected popular sovereignty and which stressed the unity of royal power, the CHU developed a dualistic conception about the relationship should be able to judge independently without party pressure. The CHU emphasized the individual responsibility of government and Members of Parliament. Parliament should not take the place of government.

After the war Dr. H.W. Tilanus (1884-1966), leader of the CHU parliamentary party in the Lower Chamber until 1963, strongly stressed the individual responsibility of Parliament and government. This was accompanied by divided voting within the CHU parliamentary party. Also, some Christian Historian ministers were not elected Members of Parliament. This was not a permanent structure but a temporary situation, caused by a number of incidental factors. In the long term the attitude of the CHU gradually developed into a moderate dualism. The mutual responsibility of government and Parliament was emphasized. However, informal contacts among Members of Parliament and sympathizing members of government were encouraged.

The rejection of a struggle for party political power was accompanied by a dislike of a rigid party organization. In 1908 the name Union was chosen deliberately.

The CHU had a loose, strongly decentralized organization structure. Not until 1967 it was decided to have a more centralized organization, in which the CHU headquarters acquired more funds. At the same time, as a

result of a discontinuity of political leadership, the CHU electorate decreased from 8,1% to 4,8%.

The decision to have a better organization on a national level was taken rather late. On the other hand the CHU had been in the forefront in the discussions about the foundation of party formation in politics.

The CHU wished to hold on to party formation on a Christian basis. At the same time it recognized that the views held about the relationship between Christian faith and politics did not have to lead to this choice exclusively.

The Union expressed this standpoint around 1946. Not until the beginning of the Sixties was this point of view heard in ARP and KVP.

Also as a result of the re-orientation within the Reformed Churches and the Roman Catholic Church, ARP, CHU and KVP started consultations in 1967, which led to the formation of the CDA.

The CHU had suffered an electoral defeat; there was uncertainty about the result of the Christian Democratic consultations with ARP and KVP and it objected to the Cabinet formed by Drs. J. den Uyl. That is why in 1973 the CHU did not want to take any responsibilities of government, unlike the ARP and the KVP. Yet the Union held on to the desire of establishing the CDA. This aim was reached in 1977, when ARP, CHU and KVP took part in the elections with one list of parliamentary candidates, under the name of CDA and they formed one parliamentary party.

* vertaling H.E.J. Ludwig-van de Water

Curriculum vitae

Hans van Spanning - geboren 2 oktober 1940 te Hilversum - deed doctoraal examen politicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Hij was van 1965-1969 werkzaam als parlementair verslaggever bij de bladen van het Rotterdamer-kwartet (De Rotterdamer, Nieuwe Haagse Courant, Nieuwe Leidse Courant en Dordts Dagblad).

Vervolgens was hij van 1969-1977 beleidsmedewerker bij de CHU-Tweede Kamerfractie. Sinds 1977 is hij coördinator-beleidsmedewerker bij de CDA-Tweede Kamerfractie.

Van Spanning was van 1969-1980 eindredacteur van het Christelijk-Historisch Tijdschrift en redacteur van het christelijk-historisch weekblad De Nederlander.

Hij is sinds 1966 gehuwd met Trijnie M.J. van Oosterom en vader van een dochter Christine (geb. 1968) en een zoon Frans (geb. 1971).

Herkomst foto's

- I. Jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman - Foto beschikbaar gesteld door dr. L.C. Suttorp.
- II. Dr. J.Th. de Visser - uit: C.E. van Koetsveld, Onze Politieke Partijen.
- III. Dr. J. Schokking - uit: C.E. van Koetsveld, Onze Politieke Partijen.
- IV. De CHU Tweede Kamerfractie in september 1933 (fragment van een overzichtsfoto van de rechter zijde van de Tweede Kamer) - Foto beschikbaar gesteld door de heer J. v.d. Water, oud-onderdirecteur van de Stenografische Dienst der Staten-Generaal.
- V. Dr. H.W. Tilanus - Spaarnestad Fotoarchief.

